

INHOUD NUMMER VIII, 1986

TEN GELEIDE door E. WITTE	I-VII
POLITIEKE ASPECTEN	
L. SIEBEN : De politieke betrokkenheid van de Brusselse Vlamingen na de Eerste Wereldoorlog	3-84
L. HAAGDORENS : De mobilisatie van het 'Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens' voor de marsen op Brussel (1959-1963)	85-183
K. DESCHOUWER : Brussel : 13 oktober 1985; een storm in een koelkast	185-196
H. VAN IMPE : Staatsrechterlijke inventaris van Brussel	197-211
S. GOVAERT : Quelques aspects du bicommunautaire à Bruxelles	213-232
SOCIOLOGISCHE EN COMMUNICATIEVE ASPECTEN	
M. BANEN : De Katholieke gemeenschap te Brussel in het licht van de communautaire spanningen (1960-1980)	235-277
J. BRUNING : Ben ik nog thuis ? : Taal en sociale integratie bij de Nederlandse gemeenschap in het Brusselse	279-329
SOCIO-LINGUISTISCHE ASPECTEN	
K. DEPREZ, Y. PERSOONS, M. VERSELE : Over de identiteit van de Vlamingen in Brussel. Deel 2 : het standpunt van de franstalige meerderheid	333-374
A. HOUSEN : Acculturatie en het verwerven van een vreemde taal in de Europese School te Brussel	375-412
METHODOLOGIE	
G. VANDE PUTTE : Pour une micro-toponymie pluridisciplinaire. Le cas de "Rosières-lez-Overijse" et la frontière linguistique au pays de l'Yssche et de la Lasne	415-459
L. SIEBEN : De talentelling van 1920. De waarde en de betekenis van deze cijfers voor Brussel	461-481
KRONIEK	483-490
Samenvattingen - Résumés - Abstracts	491-508
Samenstelling van het Centrum	509
Inhoud "Taal en Sociale Integratie", delen 1-8	510-513

TEN GELEIDE

Els WITTE

Directeur van het Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek
naar de Brusselse Taaltoestanden

Sinds de publikatie in de tweede helft van 1984 van deel 7 in de reeks "Taal en Sociale Integratie" heeft het Centrum een tot hertoe ongekennde groei meegemaakt die zich in de meest diverse wetenschappelijke activiteiten uitte. Aan de basis van deze nieuwe dynamiek ligt ontegensprekelijk de toename van middelen die het Centrum ter beschikking werden gesteld. Terwijl het F.K.F.O. bereid gevonden werd het project verder te subsidiëren, achtte de Onderzoeksraad van de V.U.B. de activiteiten van het Centrum waardevol genoeg om er een vorser aan toe te kennen en ook via een NFWO-aspirantschap werd het wetenschappelijke potentieel gevoelig uitgebreid. Voor wat de logistieke steun betreft, kon bovendien beroep gedaan worden op de geapprecieerde inzet van meerdere gewetensbezwaarden. Binnen de V.U.B. trok het Centrum eveneens nieuwe medewerkers aan in de richtingen Romaanse filologie, Politieke Wetenschappen en Staatsrecht. Ook de samenwerking met vorsers uit andere universiteiten werd verder uitgebouwd en leidde tot vruchtbare resultaten. Er werden bovendien interessante contacten met het "Centre de recherche et d'informations politiques" (CRISP) gelegd, die in de nabije toekomst nog verder uitgebreid zullen worden. De doorbraak van het Centrum op het internationale wetenschappelijke vlak staat ondertussen ook onomstootbaar vast. Daarvan getuigen niet enkel de succesvolle verspreiding van de Franstalige synthese "Le bilinguisme en Belgique. Le cas de Bruxelles" (1) en de recente publikatie van "The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels" (2), maar ook de deelname van het Centrum aan internationale colloquia en workshops in Londen (1985), Triëste (1986), New Delhi (1986)

(1) E. WITTE, M. DE METSENAERE, F. LOUCKX, P. VAN DE CRAEN, H. BAETENS BEARDSMORE, S. DE VRIENDT, R. WILLEMLJNS, *Le Bilinguisme en Belgique. Le cas de Bruxelles*. Bruxelles, Editions de l'ULB, 1984, 140 p.

(2) E. WITTE & H. BAETENS BEARDSMORE (eds.), *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*. Clifton, Avon, 1986 (Multilingual Matters).

en Stockholm (1986) (3), die eveneens aanleiding zullen geven tot publikaties, ligt in deze lijn. De talrijke en positieve recensies die ondertussen over de reeks "Taal en Sociale Integratie" verschenen (4), wijzen eveneens in de richting van deze wetenschappelijke erkenning. Kortom, de vooruitzichten om over twee jaar het tienjarige bestaan van de reeks te vieren met een wetenschappelijk relevant en bij de politieke actualiteit aansluitend colloquium, lijken dan ook zonder meer gunstig.

In het kader van deze hernieuwde dynamiek kan ook het omvangrijke deel 8 van "Taal en Sociale Integratie" worden gezien. Laat ons daartoe even de inhoud overlopen. Het historische luik toont aan dat de accenten verlegd worden van de reeds meer geëxploreerde 19de eeuw naar het totaal onontgonnen terrein van de 20e eeuw. Op twee cruciale fasen in de politieke ontwikkeling van het probleem Brussel zal voortaan de aandacht geconcentreerd worden: de totstandkoming en de invloed van de taalwetgeving van de jaren 1930 en deze van de jaren 1960. Via de analyse van de politieke betrokkenheid van de Brusselse Vlamingen in de periode 1918-1926 leidt L. Sieben de studie van de eerste fase in. Wegens de gewijzigde electorale verhoudingen door de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht (voor mannen) is dit een betekenisvolle periode die de Vlaamse Beweging nieuwe impulsen gaf. In Brussel bleek dit echter in geringe mate het geval te zijn. De onmachtssituatie die de vooroorlogse periode had gekenmerkt, werd niet omgebogen. Ondanks de in-

(3) Problèmes théoriques et méthodologiques dans l'étude du contact des langues et des dialectes aux niveaux d'analyse macro- et micrologique. London, Department of Applied Linguistics, May 1985 (Deelname door H. Baetens Beardsmore, M. De Metsenaere, P. Van de Craen en R. Willems).

Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe, 1850-1940. Urban Subgroup. European Science Foundation, 1986-1988 (Deelname door E. Witte en M. De Metsenaere).

World Congress of Sociology. Workshop Urban Multilingualism. New Delhi, 1986 (Deelname door H. Baetens Beardsmore en P. Van de Craen).

Center-Periphery Workshop Programme. European Science Foundation. Stockholm, 1986 (Deelname door E. Witte).

(4) Een aantal voorbeelden: *Le langage et l'homme*, 1985, 2, p. 69; *Ons Erfdeel*, 1983, 5, pp. 784-785; 1985, 5, p. 776-780.

Revue du Nord, 1983, p. 855; *Recherches sociologiques*, 1982, 3, pp. 363-364; *Septentrion*, 1986, 1, pp. 88-89; *Storia della Storiografia*, 1982, 1, p. 139; *Taal en Tongval*, 1982, 3-4, pp. 221-223; *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1985, 1, p. 79; 1986, 2, pp. 159-160, *Tennessee Linguistics*, 1981, 1-2.

spanningen van de flaminganten, werd de francofone dominantie in de liberale partij niet afgezwakt. Dit gold eveneens voor de katholieke partij, de activiteit van de Vlaamse drukkingsgroep en van de Vlaamsgezinde christen-democratie ten spijt. De Vlaamse BWP-mandatarissen werden weliswaar in mindere mate gedwarsboomd, maar van een Vlaamse machtspositie was er in de partij evenmin sprake. Het nationalistische Vlaamse Front ten slotte kwam organisatorisch wel van de grond, maar electorale successen boekte het in de hoofdstad geenszins. De Vlaamse lijsten recruteerden hun aanhang met andere woorden haast uitsluitend in het Vlaams-Brabantse deel van het arrondissement en tussen het aantal Vlaamstalige Brusselaars en de stemmers op Vlaamse lijsten bestond een zeer grote discrepantie. In deze na-oorlogse periode kwamen dus de electorale verhoudingen tot stand die bijna 60 jaar lang de Brusselse politiek domineerden. Hoe recent de toename van het Vlaams-Brusselse electoraat wel is, is een bedenking waartoe dit artikel zeker aanleiding geeft.

Dat deze gewijzigde situatie in het voordeel van de Vlamingen haar wortels heeft in de jaren 1960 en in het verlengde ligt van de toenmalige economische, sociale en culturele heropleving van Vlaanderen, toont L. Haagdorens vervolgens aan. De Vlaamse Beweging spitste toen haar aandacht toe op het Brusselse verfransingsprobleem, hetgeen uitmondde in een aantal spectaculaire massabetogingen. Voorafgegaan door een uitvoerige analyse van de context, reconstrueert de auteur op een bijzonder grondige wijze de voorbereidende acties, de manifestaties zelf en hun impact op de politieke besluitvorming. Ze komt tot het besluit dat het wel degelijk om een stroming met een massabasis ging die inzake mobilisatie kon steunen op een efficiënte, overkoepelende drukkingsgroep. De marsen op Brussel toonden enerzijds aan dat de machtsverhoudingen aan het veranderen waren in het voordeel van de Vlamingen, wat zich trouwens ook ten dele in de wetgeving van 1963 uitte, maar anderzijds lagen ze ook aan de basis van de Franstalige tegenmobilisatie die in de oprichting en in het succes van het FDF resulteerde.

De voorheen reeds opgebouwde traditie om de evolutie van het FDF in deze reeks op de voet te volgen, wordt ook nu weer door K. De Schouwer voortgezet. De ondergang van deze taalpartij — ze vertegenwoordigt nog amper 10% van het electoraat — is inderdaad wel het meest spectaculaire aspect van de verkiezingsresultaten van 1985 die de auteur zeer vakkundig analyseert. Even duidelijk komt de wederopbouw van de traditionele partijen erin tot uiting. De ge-

stadige voortgang van de Vlaamse lijsten is in Brussel, zoals boven al vermeld, daarentegen een heel nieuw fenomeen. De Schouwers artikel is één van de drie bijdragen waarmee aangegeven wordt dat de in politiek geïnteresseerde leden van het Centrum het onderzoek naar de zeer recente ontwikkelingen nog meer dan in het verleden willen gestimuleerd zien. Met het oog daarop leek het dan ook uiterst nuttig om over een inleidend overzicht van de staatsrechterlijke aspecten van de problematiek te beschikken. H. Van Impe werd bereid gevonden een inventaris op te stellen van de nationale bevoegdheden, van deze van de gemeenschappen, het gewest, de provincie, de agglomeratie en van deze van de specifiek Brusselse instellingen zoals de vice-gouverneur en de cultuurcommissie. Dat de auteur vanuit een Vlaams referentiekader interpretaties formuleert, zal de aandachtige lezer wel kunnen opmerken. In het licht van die belangstelling voor de politieke actualiteit, leek het eveneens nuttig om één van de meest complexe en conflictgeladen problemen van het ogenblik aan te pakken, met name dat van de tweetalig gebleven Brusselse instellingen die tot geen van beide gemeenschappen behoren maar wel opereren in de gemeennuttariseerde persoonsgebonden sfeer. CRISP-medewerker S. Govaert ontrafelt dit "bicommunautaire" probleem en geeft tevens de huidige stand van zaken aan. Voor de politieke praktijk is dit artikel zonder meer van groot belang.

Een onderwerp dat men bij de beklemtoning van de recente ontwikkelingen evenmin uit de weg kan gaan, betreft de rol van de Brusselse immigrantengemeenschappen. Het is immers evident dat er aan de interactie tussen de verschillende gemeenschappen te Brussel heel wat taalpolitieke aspecten verbonden zijn. Het Centrum heeft zich dan ook voorgenomen in de toekomst de nodige plaats te ruimen voor de systematische studie van deze problematiek. In dit nummer wordt er met dit deelproject gestart via de resultaten van een onderzoek naar de Nederlandse kolonie te Brussel. Gezien deze migrantengroep tot dezelfde taalgemeenschap behoort, dringt de vraag zich op of er geprivilegieerde relaties met de Vlaamse gemeenschap te Brussel onderhouden worden. Niets blijkt echter minder waar te zijn. De leden van de kolonie doen weliswaar heel wat inspanningen om het Nederlandse culturele erfgoed met behulp van eigen instellingen en eigen communicatiemiddelen te bewaren, maar met de Vlaamse gemeenschap hebben ze weinig banden. Met uitzondering van het Nederlandstalig onderwijs waaraan ze actief participeren, zijn ze nauwelijks op de hoogte van het Nederlandstalig verenigingsleven en ver-

tonen ze in de socio-culturele sector zelfs een lichte voorkeur voor de Franstalige organisaties. Maar liefst 37% spreekt buitenshuis door- gaans Frans en 34% zegt deze taal ook in de huiskring te spreken. J. Bruning concludeert dan ook terecht dat een grote groep Neder- landers de taalkundige overeenkomst tussen de moedertaal en deze van een gedeelte van de gaststad totaal negeert.

De leerlingen van de Europese school te Brussel vormen een an- dere niet-autochtone groep die in deze bundel aan bod komt. In een sociolinguïstische studie gaat Housen hun taalverwerving na. Hij past daartoe het acculturatiemodel van de Amerikaanse linguïst Schu- mann toe. Factoren van sociale en psychologische afstand blijken in- dicatoren te zijn van goede of slechte taalverwervingscontexten bui- ten de klas. Om aan te geven in hoeverre het individu in een gemeen- schap geïntegreerd wordt en de taal van die gemeenschap verwerft, blijken zowel structurele als persoonlijke eigenschappen van het grootste belang te zijn. Het model opent dus zonder enige twijfel in- teressante mogelijkheden om het taalverwervingsproces van andere migrantengroepen te analyseren.

Naar de verfransingsdruk van verschillende externe structuren werd in al de vorige nummers steeds gepeild. De socio-culturele, de onderwijs-, de medische en mediasectoren kwamen alle in één of meerdere bijdragen reeds aan bod. In dit nummer wordt opnieuw een belangrijke lacune opgevuld. M. Banen doorgrondt met veel zin voor nuances de structurele veranderingen die onder invloed van de taal- situatie in de katholieke gemeenschap te Brussel hebben plaats ge- had. De auteur komt tot de bevinding dat er tot in de jaren 1960 een Vlaamsonvriendelijk klimaat heerste in de Brusselse kerken, maar dat van dan af de taaleisen van de Vlamingen samenvielen met de Conciliebeweging die voor meer volkseigenheid pleitte, waardoor ook de Vlamingen de kans kregen zich te ontwikkelen. In de katholieke gemeenschap — aldus de auteur — slaagde men er ondertussen in de beide taalgroepen op hetzelfde niveau te tillen en een globaal beleid te voeren dat aan de plaatselijke realiteit beantwoordt.

De sociaal-psychologische benaderingswijze staat centraal in het attitude-onderzoek, uitgevoerd door het U.I.A.-team o.l.v. K. De- prez. Aansluitend bij hun enquête naar het identiteitsgevoel van de Vlamingen te Brussel (5), stellen ze nu de vraag hoe de Franstaligen de Brusselse Vlamingen evalueren. In elk experiment behoren de onder-

(5) Zie *Taal en Sociale Integratie*, 4, 1981, pp. 93-167.

zoekers ook nu weer tot verschillende subgroepen, waardoor de antwoorden onderling vergeleken kunnen worden. Welnu, zelfs als ze met de meest extreme Vlamingen geconfronteerd worden, dan nog reageren de Franstaligen door de band weinig agressief; een aantal onder hen betoont zelfs begrip voor de Vlaamse eisen. De auteurs verklaren die tolerante houding vanuit een vorm van zelfvertrouwen, eigen aan een positief en volwassen identiteitsgevoel, dat versterkt wordt door de comfortabele positie waarin de Franstaligen zich te Brussel bevinden.

Twee interessante bijdragen noopten er ons toe de rubriek "Methodologie" in te lassen. Met de kritische doorlichting van de talentellingen werd vroeger al een begin gemaakt: E. Gubin nam reeds de tellingen uit de periode 1842-1910 onder de loep. Aan de drie resterende tellingen (1920, 1930, 1947) dient echter eveneens nog de nodige aandacht besteed te worden. Elk op hun beurt gaven ze immers een spectaculaire toename van het aantal Frans- en tweetaligen in de Brusselse agglomeratie te zien en konden ze door de Franstaligen aangegrepen worden om het hoofdstedelijke gebied voor te stellen als een regio met een steeds sterker wordend Franstalig overwicht. Op welke wijze deze resultaten in 1920 behaald werden, analyseert L. Sieben aan de hand van een onderzoek naar de gestelde vragen, de talenkennis van de tellingsagenten, de tellingsprocedures en het politieke klimaat waarin de telling gehouden werd.

De regels van de historische kritiek worden ook grondig toegepast op het bronnenmateriaal dat G. Van de Putte ter beschikking had om het taalverschuivingsproces op micro-niveau en in een lang-afstands-perspectief te testen. Volledig geïntegreerd in het historische onderzoek, exploiteert hij de microtoponymie, een methode die van hem een pleitbezorger maakt van een historische linguïstiek die gestoeld is op de interdisciplinaire aanpak van historici, filologen en linguïsten. Het gebied dat als test-case dient, is niet enkel rijk aan historisch-linguïstische researchmogelijkheden, maar beklemtoont tevens een weinig gekend aspect van de Brusselse taalsituatie. De taalevolutie in de taalgrensgemeente Rosières, die eeuwenlang onder de administratieve voogdij van de Vlaamse "corridor"-gemeente Overijse stond, toont immers aan dat de taalcontacten tussen de inwoners van Vlaams- en Franstalig Brabant ook een invloed uitoefenen op de taalsituatie in de Brusselse "periferie".

Met de verschijning van een "Kroniek" wordt in dit nummer een oude belofte ingelost. Van bij de aanvang stelde het Centrum zich

immers tot doel de lezer informatie te verschaffen over wetenschappelijke studies, die buiten het project tot stand kwamen maar wel verband houden met de Brusselse taalproblematiek. Een eerste aflevering wordt nu opgenomen, waarin zowel de historische bijdragen als de studies over de politieke ontwikkelingen gerecenseerd worden.

Dat dit omvangrijke deel 8 van "Taal en Sociale Integratie" in deze vorm gepubliceerd kan worden, danken we ook ditmaal aan de financiële steun vanwege het FKFO en de Onderzoeksraad en de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de V.U.B. Dank zij de belangloze hulp van de collega's H. Baetens Beardsmore, S. De Vriendt en M. Pierrard kwamen de Franstalige "Résumés" en de Engelstalige "Abstracts" tot stand, terwijl M. De Metsenaere en G. Van Belle voor het vlotte verloop van heel de organisatie instonden. Aan al deze medewerkers en aan de auteurs bied ik in naam van het Centrum mijn oprechte dank aan.

Brussel, juli 1986

POLITIEKE ASPECTEN

**DE POLITIEKE BETROKKENHEID VAN DE BRUSSELSE
VLAMINGEN NA DE EERSTE WERELDOORLOG
(1918-1926) (*)**

door

Luc SIEBEN

Licentiaat geschiedenis V.U.B.

Aspirant N.F.W.O.

1. INLEIDING

Over het Brusselse taalprobleem is reeds veel inkt gevloeid, maar over het politieke gedrag van de Brusselse Vlamingen in de jaren na de Eerste Wereldoorlog is slechts weinig bekend. Enkel algemene feiten kunnen in de literatuur teruggevonden worden. Het doel van deze bijdrage is een eerste beeld te schetsen van de periode 1918 tot 1926. Het onderzoek gebeurde hoofdzakelijk op basis van brochures en de Vlaamse Brusselse pers. De Vlaamse aanwezigheid in de Brusselse liberale, katholieke en socialistische politieke organisaties komen een na een aan bod. Het Vlaams-nationalisme, als nieuwkomer, krijgt eveneens onze aandacht.

De jaren van 1918 tot 1926 waren voor de Belgische geschiedenis heel betekenisvol. Zowel op economisch, sociaal als politiek vlak deden zich belangrijke transformaties voor. We citeren er enkele : het algemeen enkelvoudig stemrecht (A.E.S.), de intrede van een koalitieregering en op economisch gebied de inflatie. Op het vlak van de buitenlandse betrekkingen zag België af van de in 1839 door de grote mogendheden opgelegde neutraliteit. De Eerste Wereldoorlog (aug. 1914-nov.

(*) Dit artikel vormt een herwerkte versie van het vierde hoofdstuk van onze licentiaatsverhandeling, met name : L. SIEBEN, *De Vlaamse beweging en de strijd om Brussel na de eerste wereldoorlog. 1918-1926*, V.U.B., 1984, 606 blz. (onuitgegeven).

1918) was de beslissende faktor voor de sterk gewijzigde, vaak nieuwe maatschappelijke verhoudingen.

Ook de Vlaamse Beweging had tijdens de oorlogsjaren een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Het verdwijnen van het door de bezetter geïnspireerde en gesteunde, maar door Vlamingen geleide activisme na de oorlog, betekende niet dat de Vlaamse Beweging op een dood spoor zat. Integendeel, want het activisme had in de vooroorlogse Vlaamse kringen in bezet België en in het buitenland een reactie op gang gebracht; achter de schermen waren een aantal Vlaamse voormannen reeds begonnen met het opstellen van toekomstplannen. Hieruit ontstond het minimumprogramma van de Vlaamse ontvoogding dat voor Vlaanderen o.a. de vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit, een volledig Nederlandstalig onderwijsnet, een doorgedreven vervlaamsing van het bestuur en het gerecht in Vlaanderen en een volkomen gelijkberechtiging van de nederlandsprekenden en de frankofonen omvatte. In eerste instantie wilde men na de wereldoorlog dit programma realiseren door middel van één grote drukkingsgroep, het 'Algemeen Vlaamsch Verbond', waarin Vlamingen van verschillende politieke gezindheden zouden samenwerken. Het opzet mislukte door politieke rivaliteiten nog vóór de oprichting van het 'Algemeen Vlaamsch Verbond' (A.V.V.) in juli 1919. Vlaamse katholieken, liberalen en socialisten zouden echter gedurende het gehele interbellum, evenwel afzonderlijk, de realisatie van het Vlaamse minimumprogramma blijven nastreven.

Een tweede reactie die ontsproot uit de wereldoorlog was de frontbeweging. Deze ontstond, zoals uit de naam blijkt, aan het oorlogsfront als reactie op het op franstalige leest geschoeide Belgische militaire apparaat en de achteruitstelling van de nederlandsprekende soldaat. De militaire overheid deed haar best om de beweging de kop in te drukken. Na de wereldoorlog werd het 'Vlaamsche Front' als voortzetting van de frontbeweging opgericht. Deze verkondigde een Vlaams-nationalistisch programma waarin 'zelfbestuur' voor Vlaanderen voorop stond. De Vlaams-nationalisten hadden immers, in tegenstelling tot de verdedigers van het minimumprogramma, geen hoop op een oplossing van de Vlaamse kwestie in het kader van de Belgische unitaire Staat. De politieke verdeeldheid van de Vlamingen zou voor de realisatie van het plan de plaats moeten ruimen voor een 'godsvrede'. 'Eerst Vlaming zijn' luidde het devies. Door het radikale programma botsten de fronters gedurende het gehele interbellum tegen de voorstanders van het minimumprogram-

ma, de zogeheten 'minimalisten'. De Vlaams-nationalisten kregen de naam 'maximalisten' mee.

2. DE LIBERALEN

In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog kende het liberale flamingantisme na de oprichting van respectievelijk de 'Liberale Volksbond' (1909) en het 'Liberaal Vlaamsch Verbond' (1913) zowel in Brussel als in Vlaanderen een opbloei.

Het 'Liberaal Vlaamsch Verbond' (LVV), dat als overkoepelend organisme voor enkele tientallen Vlaamse liberale verenigingen fungeerde, had als voornaamste taak het propageren van de Vlaamse zaak en het liberalisme in Vlaanderen. De Brusselse 'Liberale Volksbond' was bij het 'Liberaal Vlaamsch Verbond' aangesloten en had daarom automatisch hetzelfde programma overgenomen. Het hield de aanvaarding van democratische, progressieve en Vlaamsgezinde punten in. Evenzo werd de opbouw van een liberale sociale structuur vooropgesteld. Met dit alles werd gehoopt de kleine burgerij en de arbeidende klasse te bereiken om alzo de macht van de burgerlijk-elitaire en in hoofdzaak frankofone liberale kiesverenigingen te breken. Op basis van dit stramien kende de 'Liberale Volksbond' een snelle bloei. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou hij zo'n tweeduizend leden hebben geteld. De 'Liberale Volksbond' omvatte, behalve enkele plaatselijke afdelingen in het Brusselse arrondissement, een jongerenafdeling, nl. de 'Jonge Wacht', een vrouwenafdeling, een onderwijsafdeling, een toneelafdeling, 'Onder Ons' geheten, en de ziekenkas, de 'Onderlinge Bijstand'. De Eerste Wereldoorlog legde de activiteiten van de 'Liberale Volksbond' volledig stil (1).

Na de wapenstilstand van november 1918 gingen de Brusselse Vlaamse liberalen opnieuw aan de slag. In een korte tijd wisten zij de heropstanding van de 'Liberale Volksbond' te bewerkstelligen. Men bleef het 'Liberaal Vlaamsch Verbond' trouw. Het kersverse mi-

(1) Aangaande de voorgeschiedenis van het Vlaamse liberalisme in de hoofdstad raadplege men : E. GUBIN, *Bruxelles au XIXe siècle : berceau d'un flamingantisme démocratique 1840-1873*. Bruxelles, 1979, 552 blz.; L. JANSEGGERS, "On-machtspositie van het Brusselse flamingantisme (1884-1895)", *Taal en Sociale Integratie*, 6, Brussel, 1982, blz. 107-140; E. WITTE, "Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad", *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis*, 1973, blz. 311-355.

nimumprogramma van het 'Algemeen Vlaamsch Verbond' werd onderschreven (2).

De volgende afdelingen werden binnen de schoot van de 'Liberale Volksbond' opnieuw of voor het eerst opgericht : de 'Jonge Wacht', de vrouwenafdeling, de ziekenkas 'Onderlinge Bijstand' (deze werd in 1924 vervangen door 'De Blauwe Bloem'), een spaarkas, een schoolbond, een werklozenkas, een vakvereniging, een pensioenkas, een feestkommissie, een studiekomitee en de toneelgroep 'Onder Ons'. In het Brusselse arrondissement waren volgende afdelingen werkzaam : 'Jette-Ganshoren', 'Molenbeek-Koekelberg', 'Sint-Gillis-Ukkel-Vorst', 'Schaarbeek', 'Neder-Over-Heembeek', 'Vilvoorde' en 'Galmaarden' (3). Bij een nadere beschouwing kan de hele evolutie van de 'Liberale Volksbond' aanzien worden als het opzetten van een volledige Vlaamse liberale zuil in het Brusselse arrondissement. Dit Vlaams-zijn werd trouwens bij de uitbouw van de organisatie en in de concurrentiestrijd met de kristelijke en de socialistische organismen volledig uitgespeeld (4).

Ondanks het grote aanbod was de 'Liberale Volksbond' geen grote vereniging. In 1924 zouden slechts 417 personen lidmaatschapsgeld betaald hebben (5). In datzelfde jaar telde de ziekenkas 'De Blauwe Bloem' maar een driehonderdtal aangeslotenen (6). De oorzaak van het kleine ledenaantal mag zeker niet worden toegeschreven aan een gebrekkige publiciteit vanwege de 'Liberale Volksbond' voor zijn activiteiten. Het verenigingsnieuws bereikte de leden via het ledenblad 'Ons Strijdblad' dat in 1923 werd vervangen door 'De Toekomst'. Vanaf 1926 werden de mededelingen van de 'Liberale Volksbond' één keer per maand afgedrukt in 'Het Volksbelang', het bondsblad van het 'Liberaal Vlaamsch Verbond'. Een betere spreekbuis vormde het Brusselse liberale dagblad 'Het Laatste Nieuws' dat zijn kolommen ter beschikking stelde. Het feit dat er tussen de familie Hoste, de beheerder van de krant, en de 'Liberale Volksbond'

(2) 'Het Laatste Nieuws', 3-4.2.1919, blz. 1.

(3) 'De Toekomst', het ledenblad van de 'Liberale Volksbond', droeg als ondertitel : 'afdelingen : Ziekenbond 'De Blauwe Bloem', Aankoopbond 'De Voorzorg', Dienstbetoon 'Helpt Elkander', Vrouwenafdeling 'De Linde', Schoolbond, afdeling 'Ons Tooneel', Zondagsschool, Studiekomitee 'Exelsior', Jonge Liberale Wacht, verschillende lokale en kantonale afdelingen : Molenbeek-Koekelberg, St.-Gillis, Ukkel, Brussel, Anderlecht, Vilvoorde, enz.'

(4) 'Het Laatste Nieuws', 11.12.1920, blz. 2.

(5) 'Het Laatste Nieuws', 14.1.1924, blz. 3.

(6) 'Het Laatste Nieuws', 8.1.1924, blz. 3.

zeer nauwe banden bestonden, verklaart de goede verstandhouding (7). Het blijft echter vreemd dat, niettegenstaande 'Het Laatste Nieuws' een dagelijkse oplage van bijna honderdduizend exemplaren kende, waarvan het grootste gedeelte voornamelijk in het Brusselse arrondissement werd verkocht, de 'Liberale Volksbond' niet meer leden telde (8).

Tussen 1918 en 1926 fungeerden achtereenvolgens F. Poot, C. Van den Bergen, V. Heymans en J.B. Sach als voorzitter. Zij, samen met een schare andere propagandisten, hielden deze liberale organisatie boven water (9).

De 'Liberale Volksbond' had naast een waaier van sociale en culturele activiteiten evenzeer een ruime politieke belangstelling. Zijn streven bestond erin binnen de Brusselse liberale partij de Vlaamse stem beter aan bod te laten komen, iets wat tot op dat ogenblik nauwelijks het geval was geweest (10). Immers, tijdens de gehele 19de eeuw was het Brusselse liberalisme, als gevolg van het censitaire en meervoudige kiesstelsel, een exclusieve aangelegenheid van de hogere burgerij geweest en bijgevolg tot in zijn voegen frankofoon en anti-Vlaams. Dit werd nog versterkt toen vanaf 1890 de ontlukende Waalse beweging in Brussel nauwe kontakten begon te onderhouden met tal van liberale politici. Deze verbondenheid zou na de Eerste Wereldoorlog onverminderd voortduren (11). Onder druk van het maatschappelijk democratiseringsproces scheurde op het einde van de 19de eeuw het Brusselse liberalisme in twee frakties. De 'Ligue Libérale' volgde de liberale conservatieve koers. Daartegenover stond de 'Association Libérale' die een progressieve lijn volgde. Deze fractie verdedigde samen met de socialisten onder andere de invoering van het A.E.S. Het was binnen deze twee liberale groepen dat het Vlaams liberalisme zijn deel van de macht opeiste. Tevergeefs, zodat men het vaak op eigen kracht moest proberen. De meeste van deze initiatieven

(7) Evenzo bestond er een natuurlijke band met de Brusselse afdeling van het 'Willemsfonds'. In deze kultuurvereniging speelde de familie Hoste evenzeer een belangrijke rol.

(8) De krant publiceerde steeds haar oplage op de voorpagina. 'Het Laatste Nieuws' liet dit cijfer door beëdigde experts vaststellen.

(9) Andere terugkerende namen in de afdelingen van de 'Liberale Volksbond' waren : E. Neeckx, J. Timmermans, F. Peeters, A. Dietz, J. Pauwels, V. l'Eglise, E. Albertijn, A. De Roo, W. Pelemans, J.B. Mathieuwis, E. De Veen, J.B. Hereng, enz.

(10) H. VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden*, Kortrijk-Heule, 1982, blz. 204-206.

waren evenwel geen lang leven beschoren en de elektorale lijsten behaalden zelden een aanzienlijk stemmenaantal (12). Ook naar aanleiding van de wetgevende verkiezingen van 1912 slaagde de 'Liberale Volksbond' er niet in om Vlaamse kandidaten op de liberale verkiezingslijsten te plaatsen. De dreiging om met een eigen Vlaamse liberale lijst op te komen vond onder druk van de toenmalige politieke situatie evenmin doorgang. Men hoopte immers dat liberalen en socialisten de bijna dertig jaar durende katholieke politieke meerderheid konden breken. In dergelijke context was elke stem belangrijk en een zo groot mogelijke liberale eendracht noodzakelijk (13). Ondanks dit alles bleef de katholieke parlementaire meerderheid na de wetgevende verkiezingen van 1912 behouden. Het bleef zo tot 1919.

De invoering van het A.E.S. na de Eerste Wereldoorlog had als gevolg dat de 'Ligue Libérale' en de 'Association Libérale' vreesden voor een elektorale afgang. Het elektoraat van beide liberale fracties bestond namelijk uit een groot aantal burgers die op basis van de bepalingen i.v.m. het meervoudig stemrecht, de wetgevende verkiezingen tussen 1893 en 1914 waren steeds volgens dit stelsel gehouden, twee of drie stemmen bezaten. Het A.E.S. maakte aan deze toestand een einde. Beide liberale fracties oordeelden daarom dat een herstel van de liberale eenheid in het Brusselse arrondissement noodzakelijk was om het verval tegen te gaan (14). De heropgerichte 'Liberale Volksbond' van zijn kant hoopte dat in dergelijke situatie de andere liberale formaties de bond nu eindelijk als een evenwaardige partner zouden behandelen. Dit hield ook de inwilliging van een aantal eisen in. De 'Liberale Volksbond' eiste namelijk een vast aantal plaatsen op de liberale verkiezingslijsten en de volledige onafhankelijkheid om zijn kandidaten aan te duiden. Op het vlak van het verkiezingsprogramma stond men op de opname van het Vlaamse minimumprogramma. Evenzo werd op een progressievere politieke koers

(11) Voor de periode tot 1914 raadplege men : R. VAN ALBOOM, "Aspecten van de Waalse beweging te Brussel (1877-1914)", *Taal en Sociale Integratie*, 6, Brussel, 1982, blz. 3-106. Voor de periode na 1914 raadplege men : L. SIEBEN, op.cit., blz. 327-346.

(12) H. VAN VELTHOVEN, op.cit., blz. 99.

(13) Ibidem, blz. 204-206.

(14) 'Het Laatste Nieuws', 19.5.1919, blz. 2.

aangedrongen (15). De hoop dat de 'Ligue Libérale' en de 'Association Libérale' al deze punten zouden aanvaarden werd snel de grond ingeboord, toen beiden, in afwachting van de fusieonderhandelingen, een verkiezingskartel vormden. Zij verdeelden broederlijk de plaatsen op de kandidatenlijst voor Kamer en Senaat (16). De 'Liberale Volksbond' was woedend omdat hij van het opzet afzijdig werd gehouden ondanks zijn vraag tot deelname. Pas na drie maanden berichtte het bestuurscomité, dat het verkiezingskartel begeleidde, aan de 'Liberale Volksbond' dat aan zijn verzoek een gunstig gevolg kon worden gegeven, mits hij zich aan enkele voorwaarden zou onderwerpen. Men vroeg de organisatie tevreden te zijn met de bijna onverkiesbare veertiende plaats en eiste samenspraak voor het aanwijzen van de kandidaat. De 'Liberale Volksbond' vond het hele gedoe een klucht en drong niet verder meer aan (17). Het staat bijna voor honderd procent vast dat vanaf dat ogenblik de Vlaamse liberalen zelfstandig wilden aantreden (18). Uiteindelijk werd hiervan afgezien, omdat de positie van de vereniging nog te zwak was. Bovendien vreesde de 'Liberale Volksbond' een Adolphe Max-effekt waardoor kandidaat-kiezers zouden verloren gaan (19). De liberale Brusselse burgemeester Adolphe Max (1909-1939) was immers door zijn optreden tegenover de Duitse bezetter en zijn deportatie naar Duitsland bij de bevolking uitermate populair geworden. De opgeschroefde verhalen, die via pamfletten, brochures en in de pers over zijn persoon verschenen waren, maakten van hem het symbool van het Belgische naoorlogse patriotisme.

(15) De 'Liberale Volksbond' wenste zowel de stoffelijke belangen van de arbeiders, de boeren en de middenstanders te verdedigen. Met deze aanpak wenste men een liberale volksbeweging te bewerkstelligen om alzo op het politieke vlak de macht van de conservatieve, elitaire liberale kiesverenigingen te breken. Dit was een streven dat in tal van Vlaamse arrondissementen leefde. Voor het arrondissement Brugge werd deze evolutie in volgende studie aangetoond : P. LEFEVRE, "Démocratisation du libéralisme belge : l'exemple brugeois 1900-1940", *B.T.N.G.*, 1977, 1-2, blz. 185-204.

(16) 'Het Laatste Nieuws', 28.9.1919, blz. 2.

(17) 'Het Laatste Nieuws', 27.10.1919, blz. 2.

(18) Het is evenwel de vraag of de 'Liberale Volksbond' alleen zou opkomen. Er waren namelijk plannen om, samen met andere ontevreden liberale organisaties, een 'radikale partij' op te richten. 'Het Laatste Nieuws', 11.9.1919, blz. 4.

(19) 'Het Laatste Nieuws', 20.11.1919, blz. 1.

De verkiezingsuitslagen van 16 november 1919 waren voor de liberalen ontgoochelend. In het gehele land boerden zij fors achteruit. Zo verloren zij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers 10 zetels en zakten hierdoor naar 34 eenheden. De Brusselse liberalen verloren 2 zetels en vielen daarmee terug op 6 volksvertegenwoordigers (20). In 'Het Laatste Nieuws' analyseerde de journalist Abraham Hans (21), beter bekend als auteur van volksromans, de uitslagen van de liberale partij. De slechte resultaten in het Brusselse arrondissement schreef hij volledig toe aan de starre houding van zowel de 'Ligue Libérale' als de 'Association Libérale'. Ware Max er niet geweest, dan zou de nederlaag nog groter zijn geweest met als vermoedelijk gevolg het verdwijnen van de liberale partij bij de volgende wetgevende verkiezingen. Hij stelde dat de 'Liberale Volksbond' bij de volgende verkiezingen een kandidatenlijst zou indienen, 'indien de haantjes vooruit van het Brusselse liberalisme de Brusselse Vlamingen nogmaals in 't gezicht slaan' (22).

In 1921 was het zover. Naar aanleiding van de wetgevende verkiezingen werden in Brussel twee liberale lijsten ingediend : deze van de 'Fédération Libérale' en voor het eerst ook een van de 'Liberale Volksbond'. Daarvoor zijn drie redenen. Vooreerst waren de Vlaamse Brusselse liberalen verbolgen omdat zij buiten de onderhandelingen over een fusie van 'Ligue Libérale' en 'Association Libérale' werden gehouden. Zij bleven op 20 februari 1921 dan ook afwezig in zaal 'De Grote Harmonie' te Brussel, toen beide liberale groepen versmolten tot de 'Fédération Libérale de l'arrondissement de Bruxelles' (23). Een tweede breekpunt tussen de 'Liberale Volksbond' en de 'Fédération Libérale' vormde de taalkwestie. Tussen 1919 en 1921 was er in dat verband in de nationale politiek heel wat gebeurd. Zo verzette de 'Fédération Libérale' zich tegen de taalwet op bestuurszaken van 31 juli 1921. Het ging haar te ver dat voornoemde taalwet, ondanks het feit dat deze slechts een zwak afkooksel was van het in 1920 in-

(20) Th. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België, deel 1*. Amsterdam/Brussel, 1978⁴, blz. 425.

(21) Abraham Hans (St-Maria-Horebeke 1882-Knokke 1939) : journalist en letterkundige : na de Eerste Wereldoorlog werd hij beroepsjournalist bij 'Het Laatste Nieuws'. In deze hoedanigheid volgde en steunde hij de strijd van het Vlaamse element in het Brusselse. Abraham Hans stelde zijn redenaarstalent ter beschikking van de 'Liberale Volksbond'.

(22) 'Het Laatste Nieuws', 20.11.1919, blz. 1.

(23) 'Het Laatste Nieuws', 9.2.1921, blz. 2; 21.2.1921, blz. 3.

gediende wetsvoorstel, toch het territorialiteitsbeginsel introduceerde. Volgens haar verkiezingsprogramma van 1921 moest de taalwet worden herzien overeenkomstig artikel 23 van de Belgische Grondwet, d.w.z. het herstel van de volledige taalvrijheid. Ook in 1922 verzette de 'Fédération Libérale' zich hardnekkig tegen de vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit (24). Als lid van het 'Liberaal Vlaamsch Verbond', maar ook ten persoonlijke titel, verdedigde de 'Liberale Volksbond' het Vlaamse minimumprogramma. Daardoor sprak hij zich uit voor de vernederlandsing van het bestuur in Vlaanderen en voor de vernederlandsing van de Gentse Hogeschool (25). Een derde element in de slechte verhoudingen lag in de oppermachtige positie die de 'Fédération Libérale' in de nationale liberale beweging innam. Met vijf tot acht volksvertegenwoordigers, vier senatoren, tienduizend leden en de bekendste Belgische liberale politici in haar rangen, was zij de belangrijkste liberale groep in België (26). De bescheiden 'Liberale Volksbond' slaagde er dan ook niet in zijn kandidaten op een onafhankelijke manier op de liberale lijsten geplaatst te krijgen. Zelfs de tussenkomst ten gunste van de Brusselse Vlaamse liberalen vanwege het 'Liberaal Vlaamsch Verbond' en de 'Nationale Raad van de Liberale Partij' (een soort van nationaal partijbestuur) kon de 'Fédération Libérale' niet van standpunt doen veranderen (27).

Omdat alle bruggen met de 'Fédération Libérale' systematisch opgeblazen werden besloot de 'Liberale Volksbond' uiteindelijk op 3 oktober 1921 de grote stap te wagen : men diende een Vlaamse liberale scheurlijst in (28). Lijsttrekker voor de Kamer werd de sinds 1912 in Brussel wonende Mechelaar Victor Heymans (29). Op dat

(24) 'Het Laatste Nieuws', 7.9.1921, blz. 2; 18.9.1921, blz. 1.

(25) 'Het Laatste Nieuws', 27.9.1921, blz. 2.

(26) De bekendste liberale politici in België waren toen in hoofdzaak Brusselselaars. We citeren enkel de namen van P. Hymans, A. Max, A. Buyl, F. Cocq, A. Devèze, E. Goblet d'Alviella, M. Lemonnier, J. Bordet (de Nobelprijswinnaar) e.a.

(27) 'Het Laatste Nieuws', 14.11.1921, blz. 2.

(28) 'Het Laatste Nieuws', 5.10.1921, blz. 3.

(29) Victor Heymans (Mechelen 1861-Antwerpen 1927): leraar en liberaal politicus : hij was een voorstander van een Vlaams en democratisch liberalisme in Vlaanderen. Stichtte in 1898 de 'Liberale Werkliedenpartij'. In Charleroi in 1900 en in 1902 in Mechelen tot plaatsvervangend volksvertegenwoordiger verkozen. Hij kwam net voor de eerste wereldoorlog naar Brussel en gaf er tien jaar lang 'Nederlands' aan de leerlingen van de stedelijke normaalschool (op-

ogenblik was hij bestuurslid van de 'Liberale Volksbond' en sekretaris van het 'Liberaal Vlaamsch Verbond'. Julius Hoste Jr. (30) had, zoals bij elke verkiezing, geweigerd zich kandidaat te stellen en beweerde dat hij ook buiten de politiek de Vlaamse zaak diensten kon bewijzen (31). Voor de Senaat diende de 'Liberale Volksbond' een onvolledige kandidatenlijst in. Lijsttrekker werd hier de weinig bekende Hendrik Van der Auwera (32).

De Vlaamse liberalen stelden een verkiezingsprogramma van 18 punten op met o.a. het Vlaamse minimumprogramma, een legerdienst van zes maanden, het vrouwenkiesrecht, een krachtig optreden tegenover Duitsland inzake de oorlogsschulden, het pacifisme, de beëindiging van de schooloorlog en een tegemoetkomende houding ten aanzien van de landbouw en de middenstand als belangrijkste elementen. Op sociaal, militair en Vlaams vlak verdedigde de 'Liberale Volksbond' in vergelijking met de 'Fédération Libérale'

volger van H. Van Kalken). V. Heymans verleende eveneens zijn medewerking aan 'Het Laatste Nieuws'. Belangrijk was zijn ijver voor het ontwikkelen van liberale mutualiteiten. Onder zijn leiding, nam de 'School voor Maatschappelijk Dienstbetoon' te Antwerpen een grote uitbreiding (1924-1927). Noteren we nog dat V. Heymans tijdens zijn universiteitsjaren aan de U.L.B. medestichter van de studentenkring 'Geen Taal Geen Vrijheid' was.

(30) Julius Hoste jr. (Brussel 1884-Brussel 1954) : liberaal journalist, dagblad-eigenaar en politicus : hij studeerde rechten aan de U.L.B. en was daar lid van het studentengenootschap 'Geen taal, Geen Vrijheid'. Na in 1907 tot doctor in de rechten te zijn gepromoveerd werkte hij zich in de dagbladengroep van zijn vader in. J. Hoste jr. stelde anderzijds alles in het werk om het liberalisme in Vlaanderen en Brussel Vlaamsgezind en volksgezind te maken. Zo lag hij mede aan de basis van de oprichting van de Brusselse 'Liberale Volksbond' en het 'Liberaal Vlaamsch Verbond'. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontvluchtte hij België en vestigde zich in het neutrale Nederland. Aldaar stelde hij in overleg met de katholieke Fr. Van Cauwelaert, en enkele anderen, het Vlaamse minimumprogramma op. Hij verzette zich tegen het activisme. Na de bevrijding in 1918 hernam hij in Brussel zijn vooroorlogse activiteiten en doelstellingen. Op het eind van de jaren dertig werd J. Hoste jr. minister. Ten aanzien van het probleem Brussel eiste hij de volledige gelijkberechtiging van het Nederlands en gelijke ontplooiingskansen voor de nederlandssprekende Vlamingen. Met dit doel voor ogen steunde hij met zijn krant (Het Laatste Nieuws), maar ook persoonlijk het Vlaamse kultuurleven in het Brusselse.

(31) Aangaande de houding van J. Hoste jr. : 'Het Laatste Nieuws', 18.10.1921, blz. 1; 21.8.1921, blz. 2.

(32) Aangaande Hendrik Van der Auwera is enkel bekend dat hij een handelaar was. Hij zou lid zijn geweest van de voor ons onbekende 'Werk- en Nijverheidsraad'. Voor de volledige lijst met kandidaten : 'Het Laatste Nieuws', 6.11.1921, blz. 1.

een progressieve koers (33). De lijst en het programma van de 'Liberaale Volksbond' kregen de steun van 'Het Laatste Nieuws' en het 'Liberaal Vlaamsch Verbond'. De kandidaten richtten zich op tal van meetings direkt tot het publiek. Er werd op één Kamerzetel gerekend (34).

De ontgoocheling bij de Vlaamse Brusselse liberalen moet groot zijn geweest, toen in de avond en de nacht van 22 op 23 november 1921 de verkiezingsresultaten werden bekend gemaakt. De Vlaamse liberale scheurlijst kon immers slechts 3497 stemmen achter zijn naam schrijven, hetzij 1,32% van het totaal aantal uitgebrachte stemmen in het Brusselse arrondissement. De verhoopte ene zetel werd dus niet behaald. Opmerkelijk in de behaalde uitslagen was echter dat het gros van de stemmen stamde uit de stedelijke kieskantons, wat blijkt uit de twee onderstaande tabellen. Dit was niet toevallig het gebied waar de 'Liberaale Volksbond' zich het sterkst had weten te ontwikkelen. In het homogene Vlaamse deel van het Brusselse kiesarrondissement wisten de Vlaamse liberalen enkel in Vilvoorde, de verblijfplaats van de familie Poot, een redelijk resultaat te behalen.

**TABEL : LIBERALE VOLKSBOND : UITSLAGEN VOOR DE KAMER
(1921) (35)**

Kieskanton	stemmen	percentage
Brussel	635	1,69
Molenbeek	521	2,01
St-Gillis	129	0,81
Anderlecht	340	1,69
Elsene	301	1,13
St-Joost	243	1,04

(33) 'Het Laatste Nieuws', 15.11.1921, blz. 3.

(34) Dat blijkt alleen reeds uit het feit dat de verkiezingskampagne van de 'Liberaale Volksbond' volledig in het teken stond van de verkiezing van Victor Heymans. ('Het Laatste Nieuws', 18.10.1921, blz. 1; 1.11.1921, blz. 2).

(35) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, *Atlas des élections belges, 1919-1954. Annexe statistique*, Bruxelles, 1958, blz. 47-60.

Schaarbeek	436	1,45
Ukkel	266	1,32
Asse	114	1,01
Halle	110	0,92
St-Kw-Len.	42	0,42
Vilvoorde	265	2,41
Wolvertem	95	0,99

	Tot. aant. uitgebrachte stem.		Geldige stemmen Liberale Volksbond	
	aantal	percentage	aantal	percentage
stedelijke	91.768	34,52	1.285	36,75
gemengde	120.188	45,21	1.586	45,35
landelijke	53.902	20,27	626	17,90
Totaal	265.858	100,00	3.497	100,00 (36)

De 'Liberale Volksbond' was al vlug zijn mislukt verkiezingsmaneuver vergeten, doch het optreden met een eigen lijst bleef nog een hele poos in het geheugen. Dit bleek uit de voorbereidselen die de Vlaamse Brusselse liberalen reeds uitvoerden met het oog op de eerstvolgende wetgevende verkiezingen, voorzien in 1925 (37). Toch zou de 'Liberale Volksbond' geen tweede maal met een eigen lijst in het Brusselse opkomen. Hij werd in 1925 plots ... aanvaard. Vanwaar deze plotse ommezwaai?

Een eerste belangrijke faktor vormde het regeringswerk van de rooms-liberale regering o.l.v. de katholieke G. Theunis (1921-1925) (38). Deze regering had het niet gemakkelijk, gezien de vele binnen- en buitenlandse problemen en de daaruit voortvloeiende

(36) Ibidem (berekening van de auteur aan de hand van de voornoemde gegevens).

(37) 'Het Laatste Nieuws', 27.5.1923, blz. 5; 8.3.1923, blz. 3; 29.7.1924, blz. 3.

(38) C. HOJER, *Le régime parlementaire belge de 1918 à 1940*, Uppsala/Stockholm, 1946, blz. 132-137.

spanningen tussen de koalitiepartners. Na een aantal krisissen te hebben overleefd, besloot de regering in februari 1925 vervroegde verkiezingen uit te schrijven. Vijf april 1925 werd als datum aangewezen. De liberalen verwachtten als gevolg van het regeringswerk weinig goeds van deze verkiezingen. Als tweede faktor kunnen de onderlinge verhoudingen en rivaliteiten van groepen binnen de 'Fédération Libérale' zelf worden aangehaald. Zo ageerde de 'Union Nationale des Libéraux Wallons', die was aangesloten bij de invloedrijke 'Fédération des sociétés wallonnes de l'arrondissement de Bruxelles' (39), tegen de naoorlogse taalwetten (40). Deze organisatie vormde de rechtstreekse verbinding tussen de Waalse Beweging en het liberalisme in Brussel (41). Hun ongenoegen werd bij monde van Simon Sasserath, gemeenteraadslid van Elsene, op een vergadering van de 'Fédération Libérale' uitgesproken. Zij waren verbolgen. In 1923 was immers de Nolf-wet in voege getreden waardoor een gedeeltelijke vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit kon worden doorgevoerd. De liberalen waren hiervoor toch door de knieën gegaan en dit niettegenstaande het feit dat zij steeds met klem hun weigering hadden uitgesproken (42). In januari 1923 hadden zij nog, om hun standpunt kracht bij te zetten, een grote protestoptocht door de Brusselse straten gehouden (43). Als Waal en anti-flamingant eiste Simon Sasserath de herziening van de Nolf-wet en ook het ongedaan maken van de taalwet op het bestuur van 1921. De taalwetten vormden volgens hem een aanslag op de beschaving (44). Het feit, dat

(39) L. SIEBEN, op.cit., blz. 327-334.

(40) De 'Union Nationale des Libéraux Wallons' stond onder de leiding van de conservatieve Jules Garsou. (Fédération des sociétés wallonnes de l'arrondissement de Bruxelles. Bulletin mensuel. Bruxelles, 1ste jrg., nr. 5, november 1925, blz. 3.).

(41) Een vooroorlogse traditie werd voortgezet : R. VAN ALBOOM, op.cit., blz. 60-62.

(42) M. BASSE, *De Vlaamsche Beweging van 1905 tot 1930. Tweede deel*, Gent, 1933, blz. 154-195.

(43) L. SIEBEN, op.cit., blz. 338-339.

(44) Simon Sasserath, een advocaat van beroep, was reeds voor de Eerste Wereldoorlog een ijverige strijder tegen de taalwetten en de Vlaamse Beweging. Hij was in het Brusselse lid en voorman van talrijke Waalse en franstalige verenigingen (cfr. VAN ALBOOM, op.cit., blz. 104-105). Na de wapenstilstand van 1918 zette hij zijn akties verder. In 1921 werd hij in Elsene tot liberaal gemeenteraadslid verkozen. Tijdens de gemeenteraadszittingen die de 'Vlaamsche kwestie' op de dagorde hadden staan stak Simon Sasserath zijn negatieve reacties over de Vlaamse Beweging niet onder stoelen of banken (Conseil communal d'Ixelles, 28.6.1921, Bulletin Communal d'Ixelles 1921, blz. 509-538). De ver-

beide eisen van de 'Union Nationale des Libéraux wallons' op het liberale verkiezingprogramma aanvaard werden beschrijft goed de mentaliteit die heerste binnen de 'Fédération Libérale'. Dit laatste zou echter wel gebeurd zijn tegen de wil van minister P. Hymans in die de Vlamingen op dat ogenblik niet wenste uit te dagen, aldus 'Het Laatste Nieuws' (45). De 'Union Nationale des Libéraux wallons' zorgde in de pre-elektorale periode voor nog meer Waalse druk. Zij organiseerde immers op eigen houtje een poll om de waalsgezindheid van de mogelijke liberale kandidaten te toetsen. Op de officiële poll van de 'Fédération Libérale' zou men aan de partijleden vragen te kiezen op basis van de resultaten van deze test. Als belangrijkste resultaat kwam uit de bus dat de gewezen burgemeester van Elsene, Ferdinand Cocq (46), een derde plaats op de liberale lijst kreeg. Simon Sasserath werd de tiende plaats van zesentwintig aangewezen (47). Een tweede groep berokkende de 'Fédération Libérale' heel wat gezichtsverlies. Onder leiding van de invloedrijke Schaarbeekse burgemeester Foucart (48), was binnen de 'Fédération Libérale' een sterke linkervleugel gegroeid, die de partijstructuur en de poll drastisch wou demokratiseren. Bovendien wenste deze vleugel elke samenwerking met de katholieken, zoals in het Brusselse schepenkollege, op te schorten en elke subsidie aan het katholiek onderwijs stop te zetten. Het konflikt nam eind 1924 zulke proporties aan dat het bestuur van de 'Fédération Libérale', o.l.v. volksvertegenwoordiger

nederlandsing van de Gentse universiteit kon volgens hem hoegenaamd niet ('Het Laatste Nieuws', 12.1.1925, blz. 2).

(45) 'Het Laatste Nieuws', 10.2.1925, blz. 2.

(46) Fernand Cocq (Huy 1861-Elsene 1940) : advocaat en liberaal politicus : hij werd achtereenvolgens gemeenteraadslid (1890), schepene (1900) en burgemeester (1919-1921) van de gemeente Elsene; volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel (1909-1936) en minister van Justitie (1931-1932). Fernand Cocq was bedrijvig in de Brusselse Waalse beweging en bestreed de Vlaamse Beweging.

(47) 'Het Laatste Nieuws', 13.2.1925, blz. 5; 18.2.1925, blz. 1.

(48) Raymond Foucart (Brussel 1872-Schaarbeek 1941) : architect en liberaal politicus : hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1912), schepene (1919) en burgemeester van de gemeente Schaarbeek (1921-1927); van 1930-1936 zat hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor het arrondissement Brussel.

A. Devèze (49), ontslag nam en er een breuk dreigde. De zaak scheen dramatisch te zullen aflopen, vooral toen Foucart ook nog in een rechtzaak werd verwickeld. Ondanks de aandrang van zijn tegenstanders, en in het bijzonder de Brusselse burgemeester Adolphe Max, weigerde hij te verzaken aan zijn kandidatuur op de liberale lijst. Aan deze strijd kwam een einde, toen op de algemene vergadering van 28 december 1924, burgemeester Foucart in de minderheid werd gesteld na een gezamenlijk optreden van de liberale parlementsleden (50). De Schaarbeekse burgemeester trok zich uiteindelijk terug.

De 'Liberale Volksbond' bekeek de gebeurtenissen binnen de 'Fédération Libérale' met een bezorgde blik en besloot, rekening houdend met het anti-Vlaamse programma, de in 1923 gestarte verkiezingsvoorbereidselen gewoon verder te zetten. Op 8 maart 1925 gingen de leden ermee akkoord dat men opnieuw met een eigen lijst aan de verkiezingen zou deelnemen (51). Nauwelijks een week later werden ze opnieuw opgeroepen. Tot hun verbazing vernamen zij dat de leiding van de 'Liberale Volksbond' een aanbod van de 'Fédération Libérale' had aanvaard om liberale Vlamingen op de kandidatenlijsten op te nemen. Zij zouden daarbij het Vlaams liberale programma mogen verdedigen. De 'Fédération Libérale' had eveneens afgezien van haar eis om de Vlaamse kandidaten in gemeenschappelijk overleg aan te duiden. In ruil daarvoor had de 'Liberale Volksbond' onverkiesbare plaatsen aanvaard. De beste positie was een achtste plaats op de liberale Kamerlijst. Het Vlaamse liberale organisme hoopte toch op succes door een campagne te voeren die gericht was op het uitbrengen van voorkeurstemmen voor de Vlaamse kandidaten. De 'Liberale Volksbond' had aan de 'Fédération Libérale' eveneens beloofd dat één kandidaat een Vlaming zou zijn 'van algemeen gezag en wiens kandidatuur den noodigen steun kan vinden bij de duizenden Vlaamsche kiezers uit het arrondissement Brussel' (52).

(49) Albert Devèze (Ieper 1881-Brussel 1959) : advocaat en liberaal politicus : hij bekleedde tal van politieke functies. A. Devèze was gemeenteraadslid te Schaarbeek (1907-1921) en te Elsene; zat van 1912 tot 1958 onafgebroken in de Kamer en zetelde van 1923 tot 1950 in tal van regeringen. In 1930 werd hij minister van Staat.

(50) L. SIEBEN, op.cit., blz. 211.

(51) 'Het Laatste Nieuws', 25.2.1925, blz. 2; 8.3.1925, blz. 3.

(52) 'Het Laatste Nieuws', 15.3.1925, blz. 2; 17.3.1925, blz. 2.

De positieverschuiving op de liberale lijsten kon wonderwel worden ingepast. Voor de Kamer was dit zeer duidelijk. Enkele Waalse vertegenwoordigers hadden zich immers, vreemd genoeg, net voor het akkoord met de 'Liberale Volksbond' als effectieve kandidaten teruggetrokken. Zo verdwenen Simon Sasserath en de uit Sint-Gillis afkomstige A. Diderich (53) van de Kamerlijst, terwijl ze toch nog de eerste twee plaatsen van de plaatsvervangers bleven bezetten (54). Het waarom van deze operatie kan moeilijk achterhaald worden. Had het iets te maken met de onderhandelingen tussen beide liberale groepen ? Was het een zet vanwege de 'Fédération Libérale' om door het verminderen van de Waalse invloed de 'Liberale Volksbond' makkelijker tot een akkoord te bewegen ? Of was het een verschuiving van belangen, groepen en personen in de schoot van de 'Fédération Libérale', gelet op alle gebeurtenissen, die de plotse ommezwaai net voor de verkiezingen moet verklaren ?

De 'Liberale Volksbond' zag zich nu verplicht een kandidaat met een zekere reputatie te vinden. Een bekend iemand zoeken in een kleine vereniging bleek geen gemakkelijke opdracht te zijn, te meer daar J. Hoste Jr. verklaard had geen kandidaat te willen zijn. Na veel aandringen werd de bekende schrijver Herman Teirlinck (55), die in Brussel bijzonder geprezen werd voor zijn inzet voor het Vlaamse verenigingsleven, bereid gevonden. Alzo kwam de Vlaamse auteur op de achtste plaats van de liberale Kamerlijst te staan (56).

De 'Liberale Volksbond' en 'Het Laatste Nieuws' voerden de verkiezingskampagne volledig in het teken van Herman Teirlinck.

(53) A. Diderich werkte zich na de wereldoorlog in de belangstelling door het verzet dat hij leverde tegen de annexatieplannen van zijn partijgenoot Adolphe Max, de Brusselse burgemeester. In plaats van één grote Brusselse gemeente wenste hij de oprichting van een Brusselse agglomeratie (L. SIEBEN, *op.cit.*, blz. 348-358).

(54) 'Het Laatste Nieuws', 27.2.1925, blz. 3; 18.3.1925, blz. 2.

(55) Herman Teirlinck (Molenbeek 1879-Beersel 1967) : hij was achtereenvolgens ambtenaar, industrieel en leraar, maar werd als letterkundige bekend. Hij steunde het Vlaamse kultuurleven in de hoofdstad met woord en daad. Tal van voordrachten en lessen over literatuur en andere kunstuitingen heeft hij er voor een breed publiek gebracht. Met Jan Poot en anderen zorgde hij in het begin van de jaren twintig voor een vernieuwing van het toneelbeleid in de KVS. Het moderne toneel moest zijn plaats krijgen. Daarbij behoorden eveneens zijn eigen creaties die in de KVS hun premiere beleefden.

(56) J. FLORQUIN, "Ten huize van Willem Pelemans", in : *Ten huize van ... (deel 18)*, Leuven, 1982, blz. 167.

J. Hoste Jr., A. Hans en E. Neeckx (57) hielden samen met de schrijver, talrijke meetings in het Brusselse arrondissement (58). 'Het Laatste Nieuws' beantwoordde dagelijks op vinnige wijze de aanvallen van de tegenstanders. Zo o.m. tegen de kristen-demokraten, die het niet namen dat de Vlaamse liberalen de reputatie van Herman Teirlinck gebruikten om in het sterke Brusselse verenigings- en toneelleven stemmen te ronselen (59).

De verkiezingsuitslag werd voor de Brusselse liberale lijst een diepe teleurstelling. In vergelijking met de uitslag van 1921 verloor men 4% in stemmenaantal en één Kamerzetel (60). Nog slechts vijf Brusselse liberalen zouden in de Kamer zetelen. Onder hen géén Herman Teirlinck en dit tot grote spijt van de 'Liberale Volksbond', vooral omdat hij met 3356 voorkeurstemmen een der beste resultaten van de liberale lijst had geboekt. Een ingewikkeld spel met lijsten en voorkeurstemmen lag aan de basis van het feit dat Herman Teirlinck geen parlementair mandaat verwierf (61). Anderzijds was de 'Liberale Volksbond' niet tevreden met de 3356 voorkeurstemmen. Het was immers minder dan de 3497 stemmen die de lijst van de Vlaamse liberalen in 1921 achter haar naam had weten te krijgen. De 'Liberale Volksbond' schoof dan ook de nederlaag eens te meer volledig in de schoenen van de 'Fédération Libérale'. Hij verweet haar in het verleden een al te 'kortzichtige politiek' te hebben gevoerd, waarvoor men nu boette. Zulks achtte de 'Liberale Volksbond' in strijd met haar 'demokratische, vooruitstrevende en Vlaamsche opvattingen' (62). De opnieuw verscherpte tegenstellingen bleven na 1925 aanhouden. Om het verschil in politieke koers te benadrukken, besloot de 'Liberale Volksbond' aan haar naam het

(57) Van E. Neeckx is enkel bekend dat hij een gepensioneerd leraar was. Het is opvallend hoe, net als in 1921, de 'Liberale Volksbond' de verkiezingscampagne in het teken van één kandidaat stelde, met name H. Teirlinck. E. Neeckx en P. Boeykens, de senaatskandidaat van de 'Liberale Volksbond', kregen nauwelijks enige publiciteit toegemeten. Als bewijs raadplege men 'Het Laatste Nieuws' van 15 maart 1925 tot en met de verkiezingsdatum.

(58) Er werden meetings in Nossegem, Zaventem, Asse, Merchtem, Elewijt, Herfelingen, Tollembeek, Sint-Job (Ukkel), Sint-Genesius-Rode, Anderlecht en Jette gepland. In Brussel kwamen op de meeting J. Hoste Jr. en L. Franck de kandidatuur van H. Teirlinck verdedigen ('Het Laatste Nieuws', 25.3.1925, blz. 2).

(59) 'De Standaard', 23.3.1925, blz. 3; 24.3.1925, blz. 1.

(60) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

(61) 'Het Laatste Nieuws', 8.4.1925, blz. 1.

(62) 'Het Laatste Nieuws', 11.4.1925, blz. 1.

woord 'Vooruitstrevende' toe te voegen (63).

Deze naamswijziging vond plaats op het ogenblik dat de 'Liberaale Volksbond' de zijde koos van de socialistische minister van Kunsten en Wetenschappen Camille Huysmans, die streed om de deerniswekkende situatie van het nederlandstalig onderwijs in de Brusselse gemeenten aan te pakken. In tal van gemeenten waren er zelfs geen Vlaamse klassen meer (64). Om aan die situatie een einde te stellen wou de minister artikel 20 van de Schoolwet op het Lager Onderwijs van mei 1914 eindelijk doen toepassen. Dit artikel zou het door de Brusselse schepenkolleges onwettig gehanteerde systeem van de 'vrijheid van de huisvader' moeten vervangen. De vrije taalkeuze was immers de oorzaak van het verdwijnen van de Vlaamse klassen. Onder invloed van de verfransingsdruk verkozen namelijk vele Vlaamse huisvaders het Frans als onderwijstaal voor hun kinderen. Aangezien in de meeste gemeenten van de Brusselse agglomeratie de liberalen de macht deelden of in handen hadden, leidde dit tot een verdere verslechtering van de relaties tussen de 'Fédération Libérale' en de 'Liberaale Volksbond' (65).

Op het vlak van de gemeenteraadsverkiezingen kunnen we voor de 'Liberaale Volksbond' in de periode 1918 tot 1926 kort zijn. Om onbekende redenen zijn de liberale Vlamingen nooit in één van de Brusselse gemeenten apart opgekomen, niettegenstaande daarvoor de plannen wel bestonden (66). Wel werd op sommige liberale lijsten in het Brusselse de aanwezigheid van bekenden uit de 'Liberaale Volksbond' genoteerd. Zo bijvoorbeeld bij de gemeenteraadsverkiezingen van april 1921, toen de weduwe van de Vlaamse schrijver Reimond Stijns (67), een op rust gestelde onderwijzeres (68) en de han-

(63) 'Het Laatste Nieuws', 3.5.1926, blz. 3.

(64) Dit was het geval in Brussel (het gebied binnen de vijfhoek), Elsene, Sint-Gillis en Schaarbeek.

(65) L. SIEBEN, op.cit., blz. 419-453.

(66) 'Het Laatste Nieuws', 15.3.1921, blz. 3; 22.4.1921, blz. 3.

(67) Reimond Stijns (Mullem 1850-Molenbeek 1905) : letterkundige : hij was de oom van H. Teirlinck. Zijn bekendste werk is 'Hard Labeur'.

(68) Mevrouw Reimond Stijns (ware naam onbekend evenals haar geboorte- en sterfdatum) : zij werd in 1870 in dienst genomen door het Molenbeekse gemeentebestuur als monitrice. Vervolgens werd mevr. Stijns bewaarschoolonderwijzeres, later onderwijzeres in het lager onderwijs en in 1890 direktrice van de school in de Hovenierstraat. In 1916 werd zij gepensioneerd.

delaar Karel Aerts (69) een plaats op de Molenbeekse liberale lijst wisten te bekomen. Tijdens de verkiezingskampagne kregen beiden de steun van 'Het Laatste Nieuws', wat de Molenbeekse kiezer aanspoorde om een voorkeurstem op hen uit te brengen (70). Het resultaat was fantastisch. Mevrouw Stijns werd verkozen en zou zes jaar lang in de Molenbeekse gemeenteraad zetelen (71). Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1926 slaagde zij er ondanks alle steun niet in opnieuw verkozen te worden (72). Eveneens in 1926 probeerde de onderwijzer en tevens journalist van 'Het Laatste Nieuws' Aimé De Cort (73) het voor het eerst op de liberale lijst in Koekelberg. Het Vlaamse liberale dagblad steunde ook hier deze kandidatuur. Aimé De Cort werd echter niet verkozen (74). We mogen dus stellen dat, evenals voor de wetgevende verkiezingen, de Vlaamse Brusselse liberalen op het gemeentelijk vlak geen doorbraak konden forceren.

Tot besluit kunnen we stellen dat de 'Liberale Volksbond' na 1919 de reeds voor de oorlog ingeslagen weg naar een 'progressiever' en een Vlaamser liberalisme wensten verder te zetten. In tegenstelling tot sommige Vlaamse arrondissementen, slaagde het Vlaamse Brusselse flamingantisme er niet in om de dominantie van de conservatieve en frankofone 'Fédération Libérale de l'arrondissement de Bruxelles' te breken (75). Deze laatste zette onverminderd haar

(69) Karel Aerts (geboorte- en sterfdatum onbekend) : deze Kempenaar gaf les in Molenbeek en Doornik. In de laatste plaats richtte hij samen met O. Wattez een Vlaamse kring op. Hij zetelde in het bestuur van het Brusselse Willemsfonds en trad in het arrondissement Oostende op als liberaal propagandist.

(70) 'Het Laatste Nieuws', 4.4.1921, blz. 1.

(71) 'Het Laatste Nieuws', 25.9.1926, blz. 3.

(72) Toch valt het op dat de publiciteit in 'Het Laatste Nieuws' een stuk minder was als in 1921. ('Het Laatste Nieuws', 25.9.1926, blz. 3).

(73) Aimé De Cort (1883-1942) : leraar en journalist : deze medewerker van 'Het Laatste Nieuws' gaf lessen Nederlands in het Molenbeekse gemeentelijke onderwijs. Hij schreef schoolboeken en publiceerde studies met betrekking tot de folklore. Gedurende tien jaar was hij sekretaris van het Brusselse Willemsfonds. Nadien werd hij hoofdbibliothekaris van deze liberale kultuurkring. Aimé De Cort behoorde eveneens tot de oprichters van de 'Liberale Volksbond'.

(74) 'Het Laatste Nieuws', 5.10.1926, blz. 3.

(75) Hetgeen in Brugge slaagde gebeurde in Brussel niet (P. LEFEVRE, op. cit., blz. 185-204).

politiek door. Op het gebied van taalgebruik betekende dit de 'taal-vrijheid' en dus ook verdere verfransing. Het door de 'Liberale Volksbond' verdedigde Vlaamse minimumprogramma maakte geen kans. De zwakte van het Vlaamse Brusselse liberalisme moet volledig worden toegeschreven aan het feit dat de Vlaamse liberale thema's, ondanks de ruime verspreiding via het dagblad 'Het Laatste Nieuws', het grote publiek, en meer bepaald de Vlaamse Brusselaars, niet aanspraken. Dit valt uit de verkiezingresultaten op te maken. Opmerkelijk was dat het Vlaams liberalisme in het Brusselse arrondissement alleen in het hoofdstedelijk gebied een vaste voet aan de grond had. Daarmee komt de band tussen de 'Liberale Volksbond' en het 19de-eeuwse Brusselse liberale flamingantisme goed tot uiting. Hij was er in feite de voortzetting van. Ontegensprekelijk was na de Eerste Wereldoorlog de 'Liberale Volksbond' samen met het 'Willemsfonds' (76) de belangrijkste schakel in de Vlaamse liberale beweging in het Brusselse.

3. DE KATHOLIEKEN

In januari 1889 werd te Brussel de 'Katholieke Vlaamsche Bond van het arrondissement Brussel' opgericht. De bond verenigde een groep katholieken die zowel binnen als buiten de politiek de Vlaamse belangen ter harte wensten te nemen. Samenwerking met andersdenkenden kon overwogen worden als de eigen onafhankelijkheid hierdoor niet in het gedrang kwam (77).

(76) Het Brusselse Willemsfonds werd in 1873 opgericht. De eigenlijke ont-plooiing gebeurde onder de leiding van Julius Hoste sr. die in 1875 voorzitter werd, functie die hij, op een onderbreking na, tot 1921 zou blijven waarnemen. Er kwamen bibliotheken en er werden leergangen Nederlands voor anderstaligen ingericht. Het voornaamste kenmerk van het Willemsfonds waren evenwel de tal-rijke voordrachten en kunstavonden. In 1921 nam E. De Veen (1869-1954) het voorzitterschap over van J. Hoste sr. Zowat 350 personen betaalden in de twin-tiger jaren het lidmaatschapsgeld. Er bestond in het Brusselse eveneens nog de afdeling Schaarbeek-St.-Joost-ten-Node.

(77) M. DE VROEDE, *Juliaan De Vriendt in de politiek en de Vlaamse Bewe-ging (1889-1900)*, Antwerpen, 1960, 174 blz.; H.J. ELIAS, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte, dl. 4. Taalbeweging en cultuurflamingantisme, de groei van het Vlaamse bewustzijn*, Antwerpen, 1971², blz. 257; H. VAN VELTHOVEN, op.cit., blz. 258.

Op politiek vlak slaagde de bond er voor de wetgevende verkiezingen van 1894 in twee kandidaten, J. De Vriendt en J. Van der Linden (78), te plaatsen op de lijst van de 'Association Catholique', de katholieke arrondissementsbond van het arrondissement Brussel. Zij werden verkozen en zouden bij de totstandkoming van de vooroorlogse taalwetten, in de eerste plaats de 'Gelijkheidswet' van 1898, een belangrijke rol spelen. In 1912 echter werden de verkiesbare plaatsen op de katholieke lijst aan de 'Katholieke Vlaamsche Bond' onttrokken. Het veto werd evenwel omzeild door de kiezers te vragen, in plaats van een lijststelsel, een voorkeurstelsel uit te brengen op dr. G. Borginon (79), die via de poll op de lijst was terecht gekomen. Hij werd op overtuigende wijze verkozen (80).

Vanaf de Duitse inval in België werden alle werkzaamheden van de 'Katholieke Vlaamsche Bond' stilgelegd. De vereniging zou in 1915 terug op het voorplan treden en dit in verband met het activisme. Dr. G. Borginon en verschillende andere Vlaamse katholieken weigerden elke samenwerking met de Duitse bezetter. Zij zouden

(78) Juliaan De Vriendt (Gent 1842-Mortsel 1935) : kunstschilder en katholiek politicus : hij kwam na de dood van zijn vader in 1868 in Schaarbeek terecht. Engageerde zich eerst in 1889 in de Brusselse Vlaamse Beweging. Hij werd katholiek volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel via de wetgevende verkiezingen van 1894. Zijn parlementair werk richtte zich in hoofdzaak op de verwezenlijking van de Vlaamse verzuchtingen. Juliaan De Vriendt wordt also beschouwd als de vader van de 'Gelijkheidswet' van 1898. Hij had daartoe als eerste in 1895 een wetsvoorstel ingediend. Door de wet van 1898 werd het 'Vlaamsch' gelijkberechtigd voor de wetgevende arbeid. Na de beëindiging van zijn parlementair mandaat in 1900 trok hij enkele jaren later naar Antwerpen en trok zich definitief uit de politiek terug.

Juliaan Van der Linden (Merchtem 1848-Brussel 1911) : advocaat en katholiek politicus : hij was Brabants provincieraadslid (1874-1894) en volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel (1894-1911). Samen met J. De Vriendt ijverde hij voor de verwezenlijking van de Vlaamse zaak in het Parlement. Zijn voornaamste realisaties lagen op het vlak van de taalwetgeving op de rechtspleging. Buiten de politiek behoorde hij in 1891 tot de stichters van het 'Vlaamsch Pleitgenootschap der Brusselsche Balie' (1891).

(79) Gustaaf Borginon (Pamel 1852-Pamel 1922) : geneesheer en katholiek politicus : hij was volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel van 1900 tot 1910 en van 1912 tot 1919.

(80) Cfr. voetnoot 77.

gedurende de wereldoorlog herhaaldelijk hun steun blijven verlenen aan akties die het activisme en de Duitse 'Flamenpolitik' veroordeelden (81). Met dit standpunt waren zij in tegenspraak met Jacob Lambrichts, voorzitter van de 'Katholieke Vlaamsche Bond' (82). Deze genaturaliseerde Nederlander wou de vereniging wel in het activisme betrekken. Na de wereldoorlog diende hij omwille van zijn samenwerking met de bezetter België te verlaten om alzo aan het Belgische gerecht te ontsnappen (83).

Bij de bevrijding in november 1918 moest de 'Katholieke Vlaamsche Bond' opnieuw opgericht worden. Daartoe verscheen een oproep in 'De Standaard' van 14 januari 1919. Begin maart 1919 had de eerste bijeenkomst en de heroprichting van de 'Katholieke Vlaamsche Bond' plaats (84). Het voorlopig bestuur, onder voorzitterschap van de advocaat K. Brants (85), zou een programma opstellen dat aangepast was aan de noden van de tijd. Het zou onder andere het Vlaamse minimumprogramma omvatten (86).

Een gebeurtenis van primordiaal belang voor de politiek toekomst van de Brusselse katholieke Vlamingen vormde de zogenaamde interpellatie van de 'drie Van's' in de Kamer in de meimaand van 1919. Frans Van Cauwelaert (87), Alfons Van de Perre (88) en Aloïs

(81) L. WILS, *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, blz. 153-154.

(82) Jacob Lambrichts (°1873-†?) : gewezen kloosterling, leraar en activist.

(83) VAN HERREWEGHEN, Lambrichts Jacob, in : *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 1, Tielt, 1973, blz. 820.

(84) 'De Standaard', 3.3.1919, blz. 2.

(85) Karel Gommaar Brants (Molenbeek 1856-Neerijse 1934) : jurist, gemeentesekretaris van Etterbeek en directeur van de Vlaamse diensten van de Wetgevende Kamers : hij ijverde voor de vernederlandsing van het rechtswezen en het bestuur in Vlaanderen. Reeds voor de Eerste Wereldoorlog was K. Brants voorzitter van de 'Katholieke Vlaamsche Bond' geweest.

(86) 'De Standaard', 12.4.1919, blz. 4.

(87) Frans Van Cauwelaert (Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek 1880-Antwerpen 1961) : doctor in de thomistische wijsbegeerte, hoogleraar, advocaat (sinds 1913) en katholiek politicus. Hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1921), schepene (1921) en burgemeester van de stad Antwerpen (1921-1932); volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Antwerpen (1910-1961); voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers (1939-1954) en beheerde enkele ministerportefeuilles (1934-1935). In 1931 werd hij minister van Staat. Hij wordt door velen gezien als de belangrijkste strijder van de Vlaamse zaak voor de periode 1910-1940.

(88) Alfons Van de Perre (Geel 1872-Wijnegem 1925) : geneesheer en katholiek politicus : hij was volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Antwerpen van 1912 tot 1920. Deze geneesheer trad vooral op als mecenas van Vlaamse initiatieven. Hij stond aan de wieg van het dagblad 'De Standaard' (1918).

Van de Vyvere (89) interpeleerden naar aanleiding van het uitblijven van het beloofde Vlaamse rechtsherstel en de aanhoudende Waalse en frankofone hetze tegen alles wat Vlaams was. De interpellatie eindigde met de goedkeuring van een nietszeggende motie, nadat in de Kamer harde woorden waren geuit aan het adres van de Vlamingen (90). Het gebeuren wekte in Vlaanderen en in Brussel grote teleurstelling op. De 'Katholieke Vlaamsche Bond', die deze zaak aandachtig had gevolgd, trok daaruit de nodige besluiten (91). Het was hem bovendien opgevallen dat slechts enkele van de 12 Brusselse katholieke volksvertegenwoordigers bij de stemming tegen de motie hadden gestemd (92). Op 29 mei 1919 werd daarom besloten bij de eerstvolgende wetgevende verkiezingen met een zelfstandige lijst op te komen onder de naam 'Katholieke Vlaamsche Volkspartij'. Tijdens deze bijeenkomst werd eveneens besloten, de werking van het verbond over het gehele arrondissement uit te breiden en daartoe afdelingen op te richten (93). In tal van gemeenten en kieskantons van het Brusselse arrondissement verschenen Vlaamse katholieke bonden (94). Nationaal gezien was de organisatorische transformatie van de Brusselse Vlaamse katholieken op dat ogenblik niet zo uitzonderlijk (95). In de andere Vlaamse arrondissementen viel immers een gelijkaardige evolutie waar te nemen, met name het oprichten van gemeentelijke katholieke Vlaamse bonden, overkoepeld door 'Katho-

(89) Aloïs Van de Vyvere (Tielt 1871-Parijs 1961) : advocaat, katholiek politicus en beheerder van vennootschappen : hij begon zijn politieke loopbaan als provinciaal raadslid van Oost-Vlaanderen (1901-1904). In 1908 werd hij raadslid en een jaar later schepene van de stad Gent (tot 1911). Vanaf 1911 tot 1931 was hij volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Roeselare-Tielt. In de periode 1911 tot 1925 beheerde hij verschillende ministerportefeuilles. Hij werd in 1925 gedurende één week minister-president van een katholiek minderheidskabinet. De Koning benoemde hem in 1918 tot minister van Staat. Vanaf 1932 trok hij zich uit de politiek terug en ging het zakenleven in.

(90) *De Vlaamsche Interpellatie 14-15-21-22 mei 1919*, Brussel, 1919, 159 blz.

(91) 'De Standaard', 24.5.1919, blz. 3.

(92) Enkel X. De Bue en L. De Coster hadden tegen de motie gestemd. C. Feuilien onthield zich bij de stemming omdat hij het met de inhoud van de toespraken van de Vlaamse interpellanten eens was.

(93) 'De Standaard', 31.5.1919, blz. 1.

(94) In de Brusselse agglomeratie verschenen enkel in Anderlecht en Vorst dergelijke Vlaamse katholieke bonden.

(95) 'De Standaard', 31.5.1919, blz. 1.

lieke Vlaamsche Arrondissementsbonden' (96). Dit hele proces bereikte op 28 september 1919 een hoogtepunt toen onder de stimulans van F. Van Cauwelaert de 'Katholieke Vlaamsche Landsbond' ontstond als overkoepelend orgaan van alle arrondissementale bonden. Het Vlaams minimumprogramma stond centraal in het gebeuren. De verkiezingen van november 1919 en de wens om een katholiek alternatief te bezitten als reactie op het politiek neutrale en futloze 'Algemeen Vlaamsch Verbond' verklaren het ontstaan van de 'Katholieke Vlaamsche Landsbond' (97).

Na zijn besluit om met een zelfstandige verkiezingslijst te zullen aantreden, voerde de 'Katholieke Vlaamsche Bond van het arrondissement Brussel' een strakke oppositie tegen de frankofone "Association Catholique". Deze politiek scheen succesvol, want tijdens de zomermaanden bleek de 'Association Catholique' bereid te praten over de opname van Vlaamse kandidaten op de lijsten (98). De onderhandelingen hierover tussen de beide Brusselse katholieke groepen liepen evenwel op een sisser af : de 'Association Catholique' kon zich niet met het Vlaamse minimumprogramma verzoenen. Eind augustus 1919 deelde de 'Katholieke Vlaamsche Bond' zijn leden dan ook mede dat de onderhandelingen waren afgebroken en dat van een verdere samenwerking met de 'Association Catholique' zou worden afgezien. De scheuring in het Brusselse katholieke kamp bleek een feit (99).

De 'Katholieke Vlaamsche Bond' stond met het oog op de komende verkiezingsstrijd zeer zwak op het vlak van organisatie en financiële middelen. Het bestuur was zich daarvan terdege bewust en zocht dan ook partners voor een eventuele kartellijst. Op een vergadering van eind augustus 1919 werd het door de leden belast met het aanknopen van onderhandelingen met de 'Frontpartij', de 'Kristen Volksbond' en de 'Boerenbond'. Deze kwamen in aanmerking omdat ook zij het Vlaamse minimumprogramma aanvaardden.

(96) L. WILS, *Honderd jaar Vlaamse Beweging - II. Geschiedenis van het Davidsfonds 1914 tot 1936*, Leuven, 1985, blz. 72-79.

(97) M. VAN CAUWELAERT, "De Katholieke Vlaamsche Landsbond", in : *Veertig jaar Belgische politiek. Liber Amicorum aangeboden aan Minister van Staat A.E. De Schryver*, Antwerpen, 1968, blz. 703-705.

(98) 'De Standaard', 30.6.1919, blz. 2.

(99) 'Het Laatste Nieuws', 26.8.1919, blz. 2; 'De Standaard', 30.9.1919, blz. 2.

Tevens werd met het vooruitzicht op de onderhandelingen het bestuur opgedragen een verkiezingsprogramma op te stellen, waarin benevens het minimumprogramma ook de belangen van de boeren, middenstanders en arbeiders aan bod zouden komen (100).

De eerste groep waarmee men de onderhandelingen aanging was het nog jonge 'Vlaamsche Front'. Het werd een flop; de fronters wilden immers zelfstandigheid van beide groepen op de kartellijst (101).

De gesprekken met de 'Kristen Volksbond' en de 'Boerenbond' daarentegen werden met sukses bekroond. Op 13 oktober 1919 werd tussen de drie groepen een kartel gesloten. Men zou samen de verkiezingen ingaan onder de naam 'Christene Volkspartij' (102). Toeval of niet, maar deze benaming werd vóór de wereldoorlog reeds gebruikt door de Daensisten in het Brusselse arrondissement (103). Als belangrijkste aanleiding voor het kartel kon de streng konservatieve houding van de 'Association Catholique' aangewezen worden. Voor de 'Katholieke Vlaamsche Bond' had dit onder andere betrekking op de taalkwestie en het toewijzen van verkiesbare plaatsen op de katholieke verkiezingslijsten. De moeilijkheden van de 'Boerenbond' en de arbeiders van de 'Kristene Volksbond' met de 'Association Catholique' waren ongeveer van dezelfde aard. Daar bij de eerste naoorlogse wetgevende verkiezingen het A.E.S. zou worden toegepast, wensten zowel de 'Boerenbond' als de 'Kristen Volksbond' dat hun belangen op de katholieke lijst verdedigd werden door kandidaten die zij zelf zouden aanwijzen. De 'Association Catholique' daarentegen, wenste haar monopolie voor het aanduiden van kandidaten voor de verkiezinglijsten niet met anderen te delen. Zo vernamen de afgevaardigden van de 'Boerenbond' bij monde van volksvertegenwoordiger X. De Bue (104), dat de belangen van de boeren goed verdedigd werden, aangezien de kandidatenlijst om beurt een plaats voorzag voor

(100) 'Het Laatste Nieuws', 26.8.1919, blz. 2.

(101) H.J. ELIAS, *Vijfentwintig jaar Vlaamse beweging 1914/1939. Deel 1. De eerste wereldoorlog en zijn onmiddellijke nasleep. Augustus 1914/november 1919*, Antwerpen, 1969, blz. 265-267.

(102) 'Het Laatste Nieuws', 15.10.1919, blz. 3.

(103) F. VAN HEMELRYCK, *Het Daensisme in het arrondissement Brussel*, Brussel, z.d., 97 blz.

(104) Xavier De Bue (Ukkel 1860-Ukkel 1925) : hij werd achtereenvolgens gemeenteraadslid (1888-1911 en 1912-1925), schepene (1896-1900) en burgemeester (1909-1911 en 1921-1925) en volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel (1910-1925). Hij was de Vlaamse ontvoeringsstrijd gunstig gezind.

kandidaten uit het platteland en uit de stad. De 'Boerenbond' oordeelde echter dat deze personen, die in feite kandidaten van de 'Association Catholique' waren, te weinig de belangen van de boeren verdedigden. Het betrof inderdaad meestal grootgrondbezitters (105). Voor de kristelijke werklieden kwam een nare ervaring met enkele kopstukken van de 'Association Catholique' de verhoudingen nog extra bemoeilijken. De volksvertegenwoordigers en gewezen ministers H. Carton de Wiart (106), J. Renkin (107) en P. Crockaert (108) hadden immers tijdens de wereldoorlog in hun verblijfplaats Le Havre een arbeiderscentrale opgericht, waarmee zij na de bevrijding zouden pogen de Brusselse werkliedenorganisaties onder de controle van de burgerij te brengen. Zij slaagden echter niet in hun opzet. Jozef Cardijn (109), sinds 1915 aan het hoofd van de Brusselse 'Christelijke Sociale Werken', en zijn medewerkers verkozen immers hun zelfstandigheid. Zij trokken weg en vestigden zich via een omweg in de Brusselse Pletinckxstraat waar de werkzaamheden opnieuw opgenomen werden (110). Op politiek vlak raakten de kristelijke arbeiders het evenwel niet eens over de vraag of zij met het oog op de

(105) Het betrof met name de parlementsleden L. De Coster (Asse) en D. Leyniers (Itterbeek) alsook baron de Steenhault de Waerbeek (Vollezele).

(106) Henri Carton de Wiart (Brussel 1869-Brussel 1951) : advocaat en katholiek politicus : hij was van 1895 tot 1911 gemeenteraadslid te Sint-Gillis. Van 1896 tot 1951 zetelde hij onafgebroken in de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor het arrondissement Brussel. Hij beheerde gedurende de jaren 1911 en 1950 tal van ministerportefeuilles. H. Carton de Wiart was gedurende korte tijd ook minister-president (1920-1921). In 1918 werd hij tot minister van Staat benoemd.

(107) Jules Renkin (Elsene 1862-Brussel 1934) : advocaat en katholiek politicus : hij zetelde van 1895 tot 1907 in de Elsense gemeenteraad en van 1896 tot aan zijn dood in de Kamer van Volksvertegenwoordigers (arr. Brussel). Tussen 1907 en 1932 was hij verschillende keren minister en dit van verschillende departementen. Van 1931 tot 1932 was hij minister-president. J. Renkin werd in 1920 tot minister van Staat benoemd.

(108) Paul Crockaert (Brussel 1875-Brussel 1955) : advocaat en katholiek politicus. Hij was van 1929 tot 1946 senator voor het arrondissement Brussel. Van 1931 tot 1932 beheerde hij de ministeries van Koloniën en Landsverdediging.

(109) Jozef Cardijn (Schaarbeek 1882-Leuven 1967) : priester : stichter van de K.A.J. (kajottersbeweging). In 1965 werd hij kardinaal.

(110) 'De Standaard', 9.11.1919, blz. 1. M. WALCKIERS, "Quarante années qui façonnèrent les conceptions et la personnalité de Joseph Cardijn", in : *Cardijn een mens, een beweging / Un homme, un mouvement. Handelingen van het colloquium/Actes du colloque*, Leuven/Louvain-la-Neuve, 18-19.11.1982, 1983, blz. 15-44.

verkiezingen al dan niet nog met de 'Association Catholique' zouden samenwerken. Een groep o.l.v. Herman Vergels (111), voorzitter van de bond van houtbewerkers en van de 'Kristen Volksbond', wenste geen verdere samenwerking en schaarde zich resoluut achter het Vlaamse minimumprogramma. De voorstanders verzamelden zich omheen de volksvertegenwoordiger C. Fieullien (112). Het zag er naar uit dat H. Vergels het konflikt in zijn voordeel zou beslechten, maar C. Fieullien bezwoer de leden geen breuk te forceren (113). Uiteindelijk werden de verdedigers van het minimumprogramma op de vergadering van 3 oktober 1919, in de zaal 'Concordia' van het werkmanshuis in de Locquenghienstraat te Brussel, in de minderheid gesteld (114). Het gevolg was dat de 'Kristen Volksbond' scheurde in twee frakties. De aanhangers van de 'Association Catholique' bereikten na enkele dagen reeds een akkoord met deze politieke organisatie (115). H. Vergels van zijn kant, vormde op 13 oktober 1919 samen met de andere Brusselse katholieke groepen de op standenvertegenwoordiging gebaseerde 'Christene Volkspartij'. Gezamenlijk verklaarden zij de kristelijke beginselen te zullen verdedigen en onderschreven het Vlaamse minimumprogramma en dit omdat de 'Vlaamsche kwestie een sociale kwestie is, wier oplossing dringend noodig is, wil het Vlaamsche volk tot ontwikkeling komen' (116).

De lijst van de 'Christene Volkspartij' werd opgesteld met kandidaten afkomstig van de drie deelnemende groepen, waarbij de verkiesbare posities broederlijk werden verdeeld volgens het ledental van elke participant. Lijsttrekker werd de uit het Pajottenland afkomsti-

(111) Herman Vergels (Ukkel 1887-Brussel 1957) : orgelbouwer, vakbondssecretaris en katholiek politicus : hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (sinds 1946) en burgemeester van Dilbeek (1947-1957). Van 1919 tot 1936 en opnieuw van 1939 tot 1957 vertegenwoordigde hij het arrondissement Brussel in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

(112) Corneille Fieullien (Molenbeek 1872-Schaarbeek 1944) : handelaar en katholiek politicus : hij werd in 1921 tot Schaarbeeks gemeenteraadslid gekozen en bleef het tot aan zijn dood. Tevens was hij van 1918 tot 1919 en van 1921 tot 1944 volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel.

(113) 'Ons Vaderland', 6.10.1919, blz. 2.

(114) ibidem.

(115) 'Ons Vaderland', 10.10.1919, blz. 1.

(116) 'De Standaard', 9.11.1919, blz. 1.

ge Leuvense professor E. Van Dievoet (117). Hij was de vertegenwoordiger van de 'Boerenbond'. Na hem volgden H. Vergels voor de werklieden en uittredend volksvertegenwoordiger dr. G. Borginon voor de 'Katholieke Vlaamsche Bond' (118).

De 'Christene Volkspartij' had grote verwachtingen en hoopte zelfs de 'Association Catholique' in zetelaantal te overtreffen (119). In dat opzicht waren de verkiezingsresultaten teleurstellend. De 'Christene Volkspartij' behaalde slechts twee verkozenen, met name E. Van Dievoet en H. Vergels, tegen vijf voor de 'Association Catholique'. Toch hadden iets meer dan vijf en twintig duizend kiezers, zo'n 10% van de in het Brusselse arrondissement uitgebrachte stemmen, hun vertrouwen in deze Vlaamse katholieke lijst gesteld (120).

Na de verkiezingen van 16 november 1919 bleef het Brusselse katholieke kamp verdeeld in twee groepen. Reeds in 1920 werd de 'Christene Volkspartij' opnieuw gekonfronteerd met het vraagstuk van de katholieke eendracht in het arrondissement Brussel, dit naar aanleiding van de tussentijdse verkiezingen van 16 mei 1920. Deze elektorale test werd noodzakelijk nadat vier van de vijf door de Brusselse socialisten in 1919 behaalde Senaatszetels ongeldig werden verklaard. Voor gans België annuleerde de Senaat acht socialistische mandaten, dit omdat de verkozen kandidaten niet aan de verkiesbaarheidseisen voldeden (121). De katholieke partij zag in de tussentijdse verkiezingen evenwel een mogelijkheid om de twee zetels te overbruggen die zij nodig had om de in 1919 verloren Senaatsmeerderheid te herstellen. Dit zou haar toelaten haar stempel te drukken op al te drastische wetsontwerpen die verwacht werden (122).

In het Brusselse arrondissement diende de 'Association Catholique', evenals de 'Fédération Libérale' en de in 1919 opgerichte

(117) Emile Van Dievoet (St-Katharina-Lombeek 1886-Leuven 1967) : rechtsgeleerde en katholiek politicus : hij zetelde van 1919 tot 1936 als volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel. Van 1931 tot 1932 en in 1939 be heerde hij respectievelijk de ministerportefeuilles van Landbouw en Justitie. E. Van Dievoet zette zich vooral in voor de vernederlandsing van de rechtspraak en de wetgeving.

(118) 'Het Laatste Nieuws', 28.10.1919, blz. 2.

(119) 'De Standaard', 18.11.1919, blz. 1.

(120) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

(121) Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXIIste jaarlijksch kongres gehouden op 26, 27 en 28 maart 1921. Brussel, 1921, blz. 27-30.

(122) De realisatie van de taalwet op het bestuur van 1921 moge daarvan een goed voorbeeld zijn. (L. SIEBEN, op.cit., blz. 347-417).

'Middenstandspartij' (123), een lijst in met vier kandidaten. De Brusselse 'Socialistische Federatie' weigerde uit protest aan de tussentijdse verkiezing deel te nemen en gaf haar kiezers de raad een blanco-stem uit te brengen (124). Hiermee speelde zij echter, zij het ongewild, in de kaart van de katholieken.

De 'Christene Volkspartij' had in november 1919 geen Senaatslijst ingediend en had toen ook geen stemadvies gegeven. Zij had eveneens niet gevraagd een lijst- of kopstem voor de 'Association Catholique' uit te brengen. Ook nu besloot de 'Christene Volkspartij' geen lijst in te dienen. Zij kreeg evenwel een verzoek om steun van de 'Association Catholique'. De leiding van de 'Christene Volkspartij' was hierover verwonderd, maar ergerde zich vooral aan het feit dat de vraag kwam op een ogenblik dat de lijst van de 'Association Catholique' reeds was ingediend en de Vlaamse kristen-demokraten bij de vorming geen enkele inspraak hadden gehad. Toch wenste zij op het aanbod in te gaan. Er werden evenwel twee voorwaarden geformuleerd. Een eerste voorzag dat één van de vier kandidaten van de 'Association Catholique' het programma van de 'Christene Volkspartij', met inbegrip van het Vlaamse minimumprogramma, zou verdedigen. De tweede eis hield in dat zij voor deze kandidaat op een onafhankelijke wijze propaganda zou kunnen voeren (125). Schijnbaar zonder al te veel tegenwerking aanvaardde de 'Association Catholique' deze voorwaarden. Zij stond dus grotendeels toe wat het jaar voordien was geweigerd, zij het met veel voorbehoud voor wat het eerste punt betrof. Notaris M. Brunet bleek bereid om als kandidaat van de 'Christene Volkspartij' op te treden. Naar alle waarschijnlijkheid werd hij evenwel door de 'Association Catholique' aangewezen. Het feit dat hij lijstduwer was, en dus op een bijna onverkiesbare positie stond, en bovendien in het Brusselse arrondissement weinig politieke faam had, laat veronderstellen dat de 'Association Catholique' de alliantie met de 'Christene Volkspartij' niet met de volste overtuiging nastond. Ook van de 'Christene Volkspartij' moet worden gezegd dat zij zonder veel enthousiasme M. Bru-

(123) Deze partij bestond uit ontevreden Brusselse middenstandsgroeperingen. Zij telden personen die waren verarmd door de oorlog en het na de wapenstilstand bleven. Het laatste sproot o.a. voort uit de economische malaise waarin het land langdurig bleef zitten.

(124) Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen..., XXXIIste jaarlijksch kongres..., op.cit., blz. 317-321.

(125) 'De Standaard', 12.5.1920, blz. 1.

net als haar vertegenwoordiger aanvaardde. Om met de lijstduwer toch enig sukses te boeken, riep de Vlaamse kristen-demokratische partij haar sympathisanten op om een voorkeurstem uit te brengen. Dit stemadvies had evenwel ook de bedoeling de elektorale kracht van de 'Christene Volkspartij' te meten. Op die manier zou men de 'Association Catholique' bewijzen dat men in het Brusselse arrondissement ook met de 'Christene Volkspartij' rekening diende te houden (126). De leiding van de 'Christene Volkspartij' trachtte voor haar achterban het akkoord met de 'Association Catholique' te rechtvaardigen met het argument dat het een zet tegen de socialisten betrof. Indien zij had opgeroepen tot het uitbrengen van een blanco-stem, dan zouden de socialisten dit beschouwen als een uiting van protest tegen de ongeldigheidsverklaring van de parlementaire mandaten. Het stemadvies en de verwijzing naar de socialisten had evenwel tot doel de onverschilligheid van de Brusselse kiezer t.a.v. deze tussentijdse verkiezing te neutraliseren (127).

Op 20 mei 1920 wist de katholieke lijst welgeteld 83.476 stemmen te verwerven, goed voor twee verkozenen. In vergelijking met november 1919 betekende dit voor de katholieke lijst een vooruitgang met dertienduizend stemmen. De 'Christene Volkspartij' leed een duidelijke nederlaag. Notaris M. Brunet werd immers niet verkozen; hij kreeg slechts een tienduizend voorkeurstemmen. Ondanks het stemadvies had een groot deel van de vijfentwintigduizend kiezers die in 1919 voor de 'Christene Volkspartij' geopteerd hadden nu duidelijk anders gestemd (128).

Waarom de 'Christene Volkspartij' uiteindelijk haar kiezers had aangeraden voor een kandidaat van de 'Association Catholique' te stemmen, zou met het naderen van de vervroegde wetgevende verkiezingen van 25 november 1921 duidelijk worden. In 1920 rees enkel het vermoeden dat de 'Association Catholique' een toezegging had gedaan aan de 'Christene Volkspartij', waardoor deze bereid was geweest haar steun en stemmen te lenen om also het behalen van de katholieke meerderheid in de Senaat mogelijk te maken. Achter de politieke schermen was er echter heel wat gebeurd.

(126) *De Standaard*, 12.5.1920, blz. 1.

(127) *ibidem*.

(128) De toenmalige pers beklagde er zich over dat voor deze tussentijdse verkiezingen weinig publieke belangstelling bestond. Het aantal blanco-stemmen lag eveneens hoog, zelfs als rekening wordt gehouden met het socialistische blanco-stemadvies. (*De Standaard*, 18.5.1920, blz. 2).

In 1921 besloot de 'Christene Volkspartij' een tweede maal, los van de 'Association Catholique', aan de wetgevende verkiezingen deel te nemen. De redenen hiervoor waren nog steeds dezelfde als in 1919 : de weigering van de 'Association Catholique' zich tot een standenpartij om te vormen en haar afwijzing van het Vlaamse minimumprogramma (129). De 'Association Catholique' had evenwel naar aanleiding van de tussentijdse verkiezingen van 1920, en met het oog op een samenwerking van de twee Brusselse katholieke fracties, de belofte gedaan een hervorming in de zin van een 'standenvertegenwoordiging' door te voeren. In februari 1921 had de 'Christene Volkspartij' zelfs een ontwerp van standregelen opgesteld en deze aan X. De Bue, de Ukkelse bemiddelaar, overgemaakt. Het omvatte de hervorming van de 'Association Catholique' naar het voorbeeld van wat zich op nationaal vlak in de katholieke partij afspeelde en wat in 1921 tot de oprichting van de 'Katholieke Unie' zou leiden : een partij waarin arbeiders, burgers, landbouwers en middenstanders hun belangen verdedigd zagen door eigen organisaties en vertegenwoordigers. De 'Association Catholique' schoof de besprekingen evenwel op de lange baan en weigerde in feite te spreken over de standenvertegenwoordiging (130). De afspraken tussen beide katholieke fracties van 1920, bleken waardeloos te zijn.

Benevens de politieke herstructurering en het Vlaamse minimumprogramma waren er nog twee andere thema's die de breuk in het Brusselse katholieke kamp bestendigden. Vooreerst was er de vermindering van de militaire dienstdienst. Net als de socialisten wenste de 'Christene Volkspartij' de dienstplicht tot zes maanden te beperken. Vervolgens was er het verzet van de 'Association Catholique' tegen het 'samenstellen van eene coalitieregeering naar de formule van Antwerpen'. De Brusselse conservatieve katholieken vreesden, naar analogie met wat toen in Antwerpen voor het schepenkollege gaande was, dat een regering van kristen-demokraten en socialisten in de nabije toekomst tot de mogelijkheden zou behoren. Hun angst berustte op de vaststelling dat de kristen-demokraten en de socialisten dank zij het A.E.S. aan politieke invloed wonnen en verder zouden blijven winnen (131).

(129) A. MELOT, "Enquête sur la situation du parti catholique. IV. - Bruxelles", in : *Revue Générale*, Bruxelles, 55 jrg., tome 58, 1921, no. 2, blz. 367-372.

(130) 'De Standaard', 12.9.1921, blz. 1; 1.10.1921, blz. 1.

(131) ibidem. L. WILS, *Honderd jaar Vlaamse Beweging. - II, op.cit.*, blz. 124-132.

Nu de 'Christene Volkspartij' aan de verkiezingen zou deelnemen, moest er tussen de verschillende groeperingen opnieuw onderhandeld worden over de verdeling van de plaatsen op de lijst. Het was de bedoeling zoveel mogelijke sociale groepen samen op de verkiezingslijst te brengen en hen inzake vertegenwoordiging tevreden te stellen. De verhoudingen tussen de verschillende groeperingen binnen de 'Christene Volkspartij' waren sinds de verkiezingen van 1919 bijna niet gewijzigd. De 'Boerenbond' bleef de grootste groep. De werkliedenorganisaties hadden zich intussen sterk weten te ontwikkelen. Zo hadden zij niet alleen hun eigen activiteiten uitgebreid, maar tevens de arbeiderscentrale, die o.a. door J. Renkin tijdens de wereldoorlog werd opgericht, bij de organisatie weten aan te sluiten (132). Wat de katholieke middenstanders, die qua organisatie nog in de kinderschoenen stonden, en de burgers betreft, was het de vraag in welke mate zij de 'Christene Volkspartij' hun stem gunden. Het was gekend dat zij in overgrote meerderheid de 'Association Catholique' steunden en bovendien frankofoon waren. Toch hoopte de 'Christene Volkspartij' een deel van hen voor zich te kunnen winnen en zij mikte daarbij vooral op de gematigde groepen, personen die openstonden voor de sociale en de Vlaamse verzuchtingen. Het was de 'Katholieke Vlaamsche Bond' die de opdracht kreeg hiervoor de geschikte kandidaten te leveren. De katholieke Vlaamse drukkingsgroep zou evenwel zelf niet meer als dusdanig op de lijst vertegenwoordigd worden (133). Wellicht had dit te maken met het feit dat de 'Katholieke Vlaamsche Bond' geen 'stand' vertegenwoordigde zoals de 'Boerenbond' en de kristelijke arbeidersorganisaties. De hem toegewezen opdracht kan evenwel verklaard worden door de bemerking dat het gros van zijn leden uit de burgerij afkomstig was. De voorman en kandidaat van de 'Katholieke Vlaamsche Bond', de Leuvense professor Albert Carnoy, betekende een belangrijke troef in handen van de Bond (134). Ondanks het feit dat hij in een franstalig milieu was grootgebracht, schaarde hij zich volledig achter het Vlaamse minimumprogramma. Hij verdedigde eveneens het initiatief om via welgekozen kandidaten de gematigde burgerij van het arrondissement

(132) 'Ons Vaderland', 22-23.8.1921, blz. 3.

(133) 'De Standaard', 4.10.1921, blz. 2.

(134) Albert Carnoy (Leuven 1878-Leuven 1961) : taalkundige, hoogleraar en katholiek politicus : hij zetelde in de Senaat van 1921 tot 1936 als afgevaardigde van het arrondissement Brussel. Van 1927 tot 1929 beheerde hij het ministerie van Binnenlandse Zaken en dat van Openbare Gezondheid.

Brussel achter de idealen van de kristen-demokratie en het Vlaamse minimumprogramma te plaatsen. Het heette in kristen-demokratische kringen dat men een hand naar deze groepen uitstak omdat er tot op dat moment al te weinig kontakten waren geweest. Terzelfdertijd werd met de inbreng van burgers en middenstanders een standenvertegenwoordiging ingevoerd die met de structuur van de pas opgerichte 'Katholieke Unie' (23 september 1921) overeenstemde (135).

Met het naderen van de verkiezingsdatum (22 november 1921), duiden de verschillende groepen hun kandidaten aan. De poll vond begin oktober plaats. Wat de eerste drie plaatsen betrof, kwam de uitslag, die zich in de kandidatenlijst weerspiegelde, ongeveer overeen met de lijst die in 1919 was ingediend. Uittredend volksvertegenwoordiger E. Van Dievoet voerde opnieuw de 'Christene Volkspartij' aan. De tweede plaats kwam terug in handen van de syndikalist H. Vergels. De toenmalige derde plaats van de 'Katholieke Vlaamsche Bond' werd nu als gevolg van de geschetste toestand bezet door de Vlaamsgezinde Waal Theofiel Gollier (136), professor aan de Luikse universiteit. Hij moest de gematigde frankofone burgerij en middenstand proberen aan te trekken. Tussen de drieëntwintig overige kandidaten bevonden zich enkele opmerkelijke personaliteiten. Zo werd de plaats van lijstduwer ingenomen door F. De Roy. Hij was de Brusselse leider van het V.O.S. (Verbond van Vlaamse Oudstrijders) en in het dagelijkse leven boekhouder bij het dagblad 'De Standaard'. Deze krant steunde de 'Christene Volkspartij' (137). Bij de plaatsvervangende kandidaten werd de in het Brusselse verenigingsleven zeer bedrijvige journalist en romanschrijver Filip de Pillecyn ontwaard (138).

(135) 'De Standaard', 4.10.1921, blz. 2.

(136) Theofiel Gollier (Wavre 1878-Nice 1954) : diplomaat, hoogleraar en katholiek politicus : vertegenwoordigde van 1921 tot 1925 het arrondissement Brussel in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

(137) Frans-Prosper De Roy (geboorte- en overlijdensdatum onbekend) zetelde in zijn woonplaats Vorst in het bestuur van de lokale afdeling van de 'Katholieke Vlaamsche Bond'.

(138) Filip de Pillecyn (Hamme 1891-Gent 1962) : leraar, journalist en letterkundige ; hij werd na de eerste wereldoorlog journalist van verschillende dagbladen en tijdschriften (o.a. 'De Standaard', 'De Tijd' enz.). In Brussel stond hij achter de strijd van de Vlaamse Brusselaars en dit met woorden en daden. Hij was rechtstreeks betrokken bij de oprichting van de Brusselse 'Bond der Oost-Vlamingen' (1920) en leidde begin jaren twintig de Brusselse afdeling van het V.O.S.

Voor de eerste maal in haar bestaan diende de 'Christene Volkspartij' nu ook een lijst in voor de Senaat. Lijsttrekker hier werd A. Carnoy. Het was duidelijk dat men met deze gunstige positie mikte op de stemmen van de 'volksgezinde' burgerij en middenstanders (139).

De uitslag van de verkiezingen werd voor de 'Christene Volkspartij' een nieuwe ontgoocheling. Zij ging van 10,67% in 1919 naar 9,49%, een verlies van 1,18%. In zetels omgezet, veranderde dit echter niets, in de Kamer van Volksvertegenwoordigers zouden opnieuw E. Van Dievoet en H. Vergels zitting hebben. Van zijn kant slaagde A. Carnoy erin zich tot senator te laten verkiezen. De 'Association Catholique' wist met 23,67% van de in het Brusselse arrondissement uitgebrachte stemmen, een winst van bijna 5%, acht zetels te verwerven en daarmee de grootste Brusselse politieke fractie te worden (140).

De verkiezingen van 1925 zorgden in het Brusselse katholieke kamp voor een boeiend schouwspel. Reeds eind 1924 hadden de 'Association Catholique' en de 'Christene Volkspartij' een verkiezingskartel gevormd waarbij elke partij zijn programma vrij kon bepalen, aangevuld met enkele gemeenschappelijke punten. Eenieder bepaalde eveneens onafhankelijk zijn kandidaten op vooraf vastgelegde plaatsen (141).

De toenmalige politieke waarnemer zal zich wellicht hebben afgevraagd of beide katholieke fracties wel zo eensgezind waren als uit het bondgenootschap moest blijken. Op een antwoord hoefde hij niet lang te wachten. Begin 1925 immers verspreidde het conservatieve katholieke dagblad 'La Nation Belge' het bericht als zou de 'Association Catholique' een verkiezingsakkoord hebben afgesloten met het rechtse, belgicistische en ultra-frankofone 'Action Nationale'. Pierre Nothomb (142), leider van deze organisatie, zou de

(139) 'De Standaard', 6.11.1921, blz. 2.

(140) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

(141) 'Het Volksblad', 23.12.1924, blz. 1.

(142) Pierre Nothomb (Tournai 1887-Habay-la-Neuve 1966) : advocaat en katholiek politicus : hij was tijdens en na de eerste wereldoorlog een fervent voorstander van een Groot-België. Met dit doel richtte hij met anderen de 'Comité de Politique Nationale' op. Het opzet mislukte maar Pierre Nothomb bleef in een konservatief en nationalistisch milieu furorie maken. De parlementaire democratie werd door deze mensen in vraag gesteld (Cfr. : *Pierre Nothomb et le nationalisme belge*, Arlon, 1980, 79 blz.). Vanaf de jaren dertig vatte hij een dertig jaar durende parlementaire loopbaan aan.

elfde plaats op de Kamerlijst worden toebedeeld. Jules Renkin bleek de belangrijkste promotor van deze toenadering te zijn (143). De 'Christene Volkspartij' reageerde op het nieuws met grote verontwaardiging (144). Zij veroordeelde de 'Association Catholique', omdat deze het hele opzet buiten haar weten om liet gebeuren, wat volgens het verkiezingsakkoord niet mocht (145). De Brusselse kristen-demokraten verzetten zich tegen de kandidatuur van Pierre Nothomb, omdat deze zich in het verleden meer dan eens als een anti-demokraat had laten kennen en gekant was tegen de eisen van de Vlaamse en de sociale beweging (146). Bovendien werd hij erg beïnvloed door de rechtse en nationalistische denkbeelden van de Fransman Charles Maurras (147) en het fascistisch Italië van Benito Mussolini (148). De kristen-demokraten bestempelden Pierre Nothomb als een fascist (149). Op hun verzoek werd een scheidsrecht samengesteld, bestaande uit drie wijze mannen, om de geldigheid van de zaak te onderzoeken (150). Jules Renkin trok zich echter van het kristen-demokratisch protest weinig aan, doch had zeker niet verwacht dat over het geval Pierre Nothomb in eigen rangen heel wat onvrede zou ontstaan. Het verzet kwam in hoofdzaak van de middenstanders. Zij namen het niet dat zij minder begunstigd werden dan de geparachteerde voorman van de 'Action Nationale. Andere leden van de 'Association Catholique' bestempelden het bondgenootschap met Pierre Nothomb als een troef voor de politieke rivalen (151).

(143) 'De Standaard', 25.1.1925, blz. 1; 'Het Laatste Nieuws', 25.1.1925, blz. 3.

(144) 'De Standaard', 14.2.1925, blz. 2; 'Het Laatste Nieuws', 4.3.1925, blz. 6.

(145) 'De Standaard', 25.1.1925, blz. 1; 'Het Laatste Nieuws', 25.1.1925, blz. 3.

(146) L. SIEBEN op.cit., blz. 339-344.

(147) Charles Maurras (Martigues 1868-Tours 1952). Hij maakte in Frankrijk furor rond zijn blad en de gelijknamige politieke beweging 'Action Française'. Zijn grootste invloed had Maurras op de Franse katholieken. Hij sympatiseerde met Mussolini en Franco.

(148) Benito Mussolini (1883-1945) : leider en stichter van het autoritaire fascisme. P. Nothomb heeft in de jaren na Mussolini's 'Mars op Rome', in 1922, de Italiaanse fascistische leider, dan minister-president, ontmoet. Niet alleen Nothomb maar vele, in hoofdzaak frankofone politici hadden bewondering voor het fascisme. In Brussel verscheen also de 'Faisceau belge'. (Cfr. : F. BALACE, "Pierre Nothomb et les autres nationalistes belges, 1924-1930", in : *Pierre Nothomb et le nationalisme belge*, Arlon, 1980, blz. 64).

(149) 'De Standaard', 14.2.1925, blz. 2.

(150) ibidem.

(151) 'Het Laatste Nieuws', 3.3.1925, blz. 2; 'De Standaard', 4.3.1925, blz. 3.

Zonder de uitslag van het scheidsgerecht af te wachten kreeg Pierre Nothomb toch de elfde plaats toegewezen. Enige tijd later verklaarden de drie wijze mannen dat de samenwerking met de 'Action Nationale' volledig volgens de regels was verlopen (152). Het hele gebeuren wekte bij de leiding van de 'Christene Volkspartij' nog de gedachte op het bondgenootschap met de 'Association Catholique' te verbreken. Na een aantal vergaderingen met afgevaardigden van de verschillende groepen binnen de partij, besloot de 'Christene Volkspartij' zich toch aan het akkoord te houden. Er werd evenwel als ver Wittiging aan toegevoegd, dat dit besluit niet betekende dat de kristen-demokraten akkoord gingen met de kandidatuur en de politieke persoonlijkheid van Pierre Nothomb (153). Wellicht weerhielden de voordelen van een bondgenootschap met de 'Association Catholique' de 'Christene Volkspartij' van een breuk. De kristen-demokraten hadden inderdaad zeer interessante posities op de verschillende kandidatenlijsten kunnen bekomen. Zo stond op de Kamerlijst E. Van Dievoet op de derde plaats gerangschikt, H. Vergels op de zevende, J. Van den Eynde (154) op de negende en T. Gollier net buiten de verkiesbare posities. Voor de Senaatslijst had A. Carnoy een mooie kans herkozen te worden (155). Bovendien was het voor de 'Christene Volkspartij' in maart 1925 reeds te laat om nog met een eigen lijst voor de dag te treden. Ook het behoud van de katholieke eenheid in het Brusselse arrondissement kan van doorslaggevend belang geweest zijn.

De politieke tegenstrevers buiten de moeilijkheden binnen het Brusselse katholieke kamp natuurlijk handig uit. Zo verkondigde het liberale 'Het Laatste Nieuws' in zijn editie van 23 maart 1925 dat de 'Christene Volkspartij' als kruiwagen voor de verkiezing van P. Nothomb dienst deed (156). Het in Brussel verschijnende nederlands-talige socialistische dagblad 'Het Volksblad' bejubelde de opname van het hoofd van de 'Action Nationale' op de Brusselse katholieke kartellijst. Zo zouden de kristen-demokraten aan de socialisten een

(152) 'De Standaard', 14.2.1925, blz. 2; 4.3.1925, blz. 3; 7.3.1925, blz. 1.

(153) 'Het Laatste Nieuws', 11.3.1925, blz. 3.

(154) Jan Van den Eynde (Meise 1888-?) : veearts en katholiek politicus : hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1921), schepene (1921) en burgemeester van de gemeente Meise (1933-1953). Van 1925 tot 1965 zetelde hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor het arrondissement Brussel.

(155) 'Het Laatste Nieuws', 9.3.1925, blz. 5; 'De Standaard', 19.3.1925, blz. 1.

(156) 'Het Laatste Nieuws', 23.3.1925, blz. 3.

schitterende verkiezingsoverwinning bezorgen. Volgens hen pikten tal van kristelijke arbeiders de houding van de 'Christene Volkspartij' ten aanzien van P. Nothomb niet (157). In scherp contrast daarmee stond de houding van de 'Fédération des sociétés wallonnes de l'arrondissement de Bruxelles' (158). Zij steunde P. Nothomb omdat hij het programma van deze organisatie onderschreef. Het omvatte de afschaffing van de taalwet op het bestuur van 1921, de erkenning van de eentaligheid van Wallonië, de tweetaligheid van Vlaanderen en de dominantie van het Frans in Brussel, en het oplossen van de taalgeschillen uitsluitend door de gemeentelijke en de provinciale overheden: de zogenaamde autonomie (159).

De verkiezingen van 5 april 1925 leverden de Brusselse katholieke kartellijst een winst op van bijna 3% : van 33,25% naar 36,15%. Toch verloor hij één Kamerzetel zodat er nog negen Brusselse katholieke Kamerleden overbleven (160).

Het verkiezingsresultaat van Pierre Nothomb bleek bij vele van zijn aanhangers zwaar op de maag te zijn gevallen. Hun kandidaat werd immers net niet verkozen, dit ondanks het feit dat hij van al de katholieke kandidaten het grootste aantal voorkeurstemmen achter zijn naam kreeg. De 'Action Nationale' werd na protest hiertegen uit de 'Association Catholique' geweerd (161). Pierre Nothomb kon in de toekomst echter voortdurend op de steun van J. Renkin blijven rekenen (162).

De 'Christene Volkspartij' van haar kant was zeer tevreden over de uitslag van J. Van den Eynde die naast E. Van Dievoet en H. Vergels, ook in de Kamer van Volksvertegenwoordigers zou gaan zetelen. A. Carnoy werd opnieuw tot Senator verkozen (163).

Bij een grondige analyse van de verkiezingsresultaten van de

(157) 'Het Volksblad', 17.1.1925, blz. 1; 25.1.1925, blz. 1.

(158) Naar aanleiding van verkiezingen ging de 'Fédération des sociétés wallonnes de l'arrondissement de Bruxelles' aan alle kandidaten van de verschillende politieke partijen vragen of zij een kommunautair programma wensten te onderschrijven en het ook te verdedigen. In ruil voor de aanvaarding van het anti-Vlaamse eisenpakket bood de 'Fédération' elektorale steun aan in de vorm van voorkeurstemmen, aangebracht door de leden van de Brusselse Waalse bonden.

(159) Fédération des sociétés wallonnes de l'arrondissement de Bruxelles. Bulletin mensuel. 1ste jrg., nr. 4, oktober 1925, blz. 3.

(160) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

(161) 'Het Laatste Nieuws', 10.4.1925, blz. 1.

(162) F. BALACE, op.cit., blz. 62 e.v.

(163) 'Het Laatste Nieuws', 8.4.1925, blz. 1.

'Christene Volkspartij' voor de Kamer in 1919 en 1921, in onderstaande tabel, vallen enkele bijzonderheden op (164).

**WETGEVENDE VERKIEZINGEN (KAMER VAN VOLKSVERTEGEN-
WOORDIGERS) CHRISTENE VOLKSPARTIJ**

	1919		1921		
Brussel	1079	2,29	1798	3,60	+ 1,31
Molenbeek	563	2,90	1086	4,21	+ 1,31
Sint-Gillis	139	0,96	430	2,69	+ 1,73
Anderlecht	1356	7,47	1746	8,67	+ 1,20
Elsene	607	2,53	1041	3,91	+ 1,38
Sint-Joost	1213	5,97	1131	4,85	- 1,12
Schaarbeek	1538	5,97	1781	5,94	- 0,03
Ukkel	1155	6,42	1409	7,00	+ 0,58
Asse	4440	39,71	3695	32,52	- 7,19
Halle	2381	21,90	2113	17,66	- 4,24
St-Kwintens-Lennik	3409	35,75	2493	24,80	-10,95
Vilvoorde	3383	28,91	2358	21,50	- 7,41
Wolvertem	4312	47,16	4170	43,64	- 3,52

Gesteld kan worden dat de stemmen van het Vlaamse platteland voor de kristen-demokraten bepalend waren voor het verwerven van de twee Kamerzetels. Vooral in de kieskantons Wolvertem, Asse en Sint-Kwintens-Lennik scoorden zij hoog en overtrof de 'Christene Volkspartij' op overtuigende wijze de lijst van de 'Association Catholique' (165). Daarentegen kwamen de kristen-demokraten in de zuivere stedelijke kieskantons Brussel, Molenbeek en Sint-Gillis als het ware nauwelijks van de grond. De konservatieve katholieken bleven daar, evenals in de gemengde kieskantons, oppermachtig. Men kan zich dan ook afvragen in welke mate de verschillende kristelijke werkliedenorganisaties en de 'Katholieke Vlaamsche Bond' in deze

(164) Deze en volgende tabel werden opgemaakt aan de hand van gegevens uit : R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

(165) De lagere klerus zou in deze gebieden actief de 'Christene Volkspartij' gesteund hebben (A. MELOT, op.cit., blz. 367-372).

gebieden invloed hadden (166). Een opmerkelijk verschijnsel werd genoteerd in de gemengde kieskantons, d.w.z. omschrijvingen met zowel tweetalige verstedelijkte Brusselse gemeenten als Vlaamse van het platteland. De 'Christene Volkspartij' scoorde er als het ware een tussenresultaat in vergelijking met de twee andere groepen kieskantons. Waarschijnlijk waren het de Vlaamse landelijke gemeenten die voor het betere resultaat zorgden.

In 1921 verloor de 'Christene Volkspartij' in het Vlaamse landelijke gedeelte van het Brusselse kiesarrondissement veel krediet en werd zij door haar rivaal, de 'Association Catholique', maar ook door de Vlaams-nationalisten en de socialisten, overtroefd of benaderd (167). Zij kon dit verlies echter grotendeels goedmaken met de vooruitgang die zij in de stedelijke en de gemengde kieskantons boekte.

In welke mate de op de 'Christene Volkspartij' uitgebrachte stemmen (voor de Kamer) over het Brusselse kiesarrondissement verdeeld waren, moge blijken uit de volgende tabel. De resultaten worden afgezet tegen het aandeel dat elk van de drie groepen kieskantons uitmaakte in het totaal van de in het kiesarrondissement Brussel uitgebrachte stemmen (168).

**WETGEVENDE VERKIEZINGEN (KAMER VAN VOLKSVERTEGEN-
WOORDIGERS**

Totaal aantal uitgebrachte stemmen

	1919		1921		verschil met 1919
	aantal	%	aantal	%	
stedelijke	80941	33,78	91768	34,52	+ 0,78
gemengde	106227	44,33	120188	45,21	+ 0,88
landelijke	52434	21,88	53902	20,27	- 1,61
Totaal	239602	100,00	265858	100,00	

(166) In vergelijking met de 'Christene Volkspartij' kon de 'Association Catholique' beschikken over tal van kranten en gerenommeerde politici die het programma tot bij de publieke opinie konden brengen.

(167) Cfr. resultaten BWP en Vl.-nationalisten verder in dit artikel.

(168) Cfr. voetnoot 164.

Geldige stemmen voor Christene Volkspartij

	1919		1921		verschil met 1919
	aantal	%	aantal	%	
stedelijke	1781	6,96	3314	13,12	+ 6,16
gemengde	5869	22,95	7108	28,15	+ 5,20
landelijke	17925	70,09	14828	58,72	-11,37
Totaal	25575	100,00	25250	100,00	

De 'Christene Volkspartij' bleek zowel in 1919 als in 1921 het overgrote deel van zijn kiezers in het landelijke gedeelte te rekruteren. Hierdoor worden twee feiten duidelijk. In de eerste plaats dat de meerderheid van de kristen-demokratische kiezers in Brussel Vlamingen waren. Ten tweede dat de 'Boerenbond' de belangrijkste partner binnen de 'Christene Volkspartij' was. Ook de klap die het verkiezingskartel in 1921 te verduren kreeg, komt in deze tabel zeer goed tot uiting. De terugval werd nog verscherpt door de vooruitgang die men wist te boeken in de gemengde en de stedelijke kieskantons.

Voor de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen van april 1921 gaven de Brusselse katholieken blijk van een grote eensgezindheid. In zowat alle gemeenten van de Brusselse agglomeratie ontstonden verkiezingskartels tussen de konservatieven en de kristen-demokraten (169). Een dergelijk kartel in Brussel-hoofdstad wist 30,88% van de uitgebrachte stemmen achter zijn naam te brengen (170). De 'Christene Volkspartij' kreeg alzo raadsleden in het Brusselse stadhuis, met name W. Van Mechelen (171), A. De Lauw (172) en mej. Vromant (173). Tijdens de gemeenteraadszit-

(169) Bijvoorbeeld voor Oudergem : 'De Standaard', 30.3.1921, blz. 3.

(170) Gegevens van de dienst 'Kieszaken' van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Ongeordende dokumenten (toestand januari 1982).

(171) Willem Van Mechelen (plaats en jaar van geboorte en overlijden onbekend) : hij was van 1921 tot 1926 Brussels gemeenteraadslid. Eveneens in 1921 werd hij Brabants provincieraadslid, verkozene voor het kieskanton Brussel.

(172) A. De Lauw : elk biografisch gegeven ontbreekt.

(173) mej. Vromant (plaats en jaar van geboorte en overlijden onbekend) : zij zou een 'bestuurster van een leer-atelier' zijn geweest. Verdere biografische gegevens ontbreken.

tingen zouden zij in de loop van de zes volgende jaren in hun eentje de Vlaamse zaak trachten te behartigen. Bij de interpellaties en de tussenkomsten gebruikten zij vaak het Nederlands, wat in de Brusselse gemeenteraad anders zelden gebeurde (174).

In 1926 zouden opnieuw gemeenteraadsverkiezingen plaats vinden. In tegenstelling tot 1921 bereikten de 'Association Catholique' en de 'Christene Volkspartij' geen akkoord over de vorming van een kartellijst. Het kortstondige socialistisch-kristen-demokratische kabinet Pouillet-Vandervelde (juni 1925-mei 1926) had de spanningen tussen de katholieke conservatieven en de kristen-demokraten opnieuw doen oplaaien. De 'Association Catholique' bevocht hetgeen zij in 1921 had afgekeurd : de regering volgens de 'formule van Antwerpen' (175). Ook de gevolgen van het activisme, namelijk de kwestie van de amnestie, vertroebelden de relaties tussen de beide Brusselse katholieke frakties (176).

De voorbereidingen van de Brusselse katholieken met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen kwamen in juni 1926 volop op gang. Voor alle duidelijkheid moet worden aangestipt dat de door de 'Association Catholique' gewraakte regering Pouillet-Vandervelde, sinds 20 mei 1926 vervangen was. Een 'tripartite' o.l.v. de katholiek H. Jaspar (177) bestuurde het land. Tijdens de maand juni kwam de Brusselse gemeentelijke afdeling van de 'Association Catholique' bij elkaar. Het belangrijkste punt op de dagorde van de vergadering was de vorming van een verkiezingskartel met de 'Christene Volkspartij'. Een groep verzette zich daar met alle kracht tegen. Zij verweten de kristen-demokraten op het nationaal vlak met de socialisten te zijn scheep gegaan — en hier komt de essentie — om zo het beginsel van de 'vrijheid van de huisvader' te kunnen bestrijden. Deze opmerking sloeg op de onderwijspolitiek van C. Huysmans, socialistisch minister

(174) Bijvoorbeeld : Conseil communal du 12 janvier 1925, Bulletin communal de Bruxelles, 1925, blz. 40-79.

(175) A. MELOT, *La politique*, Bruxelles, 59 jrg., nr. 2, 1926, blz. 250-253.

(176) Het betrof hier de amnestie voor de gestrafte ambtenaren van de Belgische Staat.

(177) Henri Jaspar (Schaarbeek 1870-St.-Gillis 1939) : advocaat en katholiek politicus : hij vertegenwoordigde van 1919 tot 1936 het arrondissement Luik in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Gedurende het interbellum was hij verschillende keren minister en minister-president. In 1924 werd hij minister van Staat.

van Kunsten en Wetenschappen sinds de regering Poulet-Vandervelde. De minister had gepoogd artikel 20 van de schoolwet op het Lager Onderwijs van 1914 toe te passen. Hij poogde het door de Brusselse gemeentebesturen gehuldigde principe van de 'vrijheid van de huisvader' te vervangen door het principe : 'moedertaal is onderwijstaal'. De minister beoogde met zijn aktie de redding van het Vlaams onderwijs in het Brusselse. Immers, via het principe van de 'vrijheid van de huisvader', koos het onder de verfransingsdurk levende Vlaamse gezinshoofd in de meeste gevallen voor het Frans als onderwijstaal voor zijn kind. Daarmee werd het onderwijs het verfransingsmechanisme bij uitstek (178). De woordvoerder van de voorstanders van een verkiezingskartel met de 'Christene Volkspartij' was de Brusselse schepen Coelst (179). Deze uit Laken afkomstige politikus bestempelde zichzelf steeds als een goede Vlaming en was een vaak geziene gast in het Vlaamse verenigingsleven van de hoofdstad (180). Toch volgde en verdedigde hij de anti-Vlaamse politiek van het Brusselse schepenkollege (181). Coelst en zijn aanhangers wisten het pleit bij de stemming te winnen (182). Een verkiezingskartel leek zonder al te veel moeilijkheden gesloten te worden, alhoewel...

Na de provincieraadsverkiezingen van 1925 hadden de kristendemokraten uit de arrondissementen Brussel en Leuven afgevaardigden naar de Brabantse provincieraad weten te sturen. Begin juli 1926 dienden zij daar een motie in, waarbij algehele amnestie voor alle politieke veroordeelden en oudstrijders geëist werd (183). Het

(178) L. SIEBEN, *op.cit.*, blz. 418-453.

(179) Jules Coelst (Tienen 1870-Brussel 1946) : apotheker en katholiek politicus : hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1896), schepene (1908-1921) en na de eerste wereldoorlog ook nog korte tijd loco-burgemeester van de gemeente Laken. Na de annexatie in 1921 van Laken bij Brussel zetelde hij vanaf 1921 en dit tot aan zijn dood in de Brusselse gemeenteraad en het schepenkollege.

(180) Hij was ondermeer erevoorzitter van het Brusselse koor 'De Peter Benoitskring'.

(181) De dubieuze houding van J. Coelst komt goed tot uiting in : Conseil communal de Bruxelles du 12 janvier 1925, Bulletin communal de Bruxelles, 1925, blz. 40-79.

(182) 'Het Laatste Nieuws', 14.6.1926, blz. 3.

(183) Conseil provincial de Brabant du 6 juillet 1926, Conseil du province de Brabant. Exposé/Procès-Verbaux, 1926, blz. 183.

was voor elke waarnemer duidelijk dat met de term 'politieke veroordeelden' de activisten bedoeld werden. Het toeval wilde dat de volgende dag de gemeentelijke 'Association Catholique' van Brussel opnieuw vergaderde. Er werd verslag uitgebracht over de onderhandelingen met de kristen-demokraten. De speciale kommissie, die met dat doel was opgericht, verklaarde aan de aanwezige leden dat geen enkel bezwaar het akkoord nog in de weg stond. Daarop bracht Coelst, die benevens schepene ook provincieraadslid was, de gebeurtenissen die zich in de provincieraad hadden afgespeeld. Hij weigerde resoluut elk amnestievoorstel. Het gros van de aanwezigen deelden zijn standpunt en er werd besloten om van een samenwerking met de 'Christene Volkspartij' af te zien (184).

Door het gebeuren zouden eens te meer twee katholieke lijsten naar de stem van de Brusselse kiezer dingen. Inderdaad, de kristen-demokraten besloten apart op te komen en gingen onder de leiding van ingenieur Van Steenberghe het strijdperk in (185). De verkiezingen werden zowel voor de 'Association Catholique' als voor de kristen-demokraten een sukses. De eersten zagen door het uit elkaar vallen van de middenstanders- en oudstrijderspartij (186) hun stemmenpercentage gevoelig stijgen. Zij sprongen van 30,88% naar 33,79%. De kristen-demokraten, die zich als Vlaams bestempelden, behaalden 4,90% en rijfden daarmee één zetel binnen. In feite was dit een verlies van twee zetels, maar daartegenover stond dat voor het eerst in de hoofdstad een Vlaamse lijst een vertegenwoordiger naar de Brusselse gemeenteraad kon afvaardigen. Ingenieur Van Steenberghe liet reeds snel zijn gemeentelijk mandaat over aan mej. Vromant (187).

(184) 'Het Laatste Nieuws', 11.7.1926, blz. 3.

(185) Aangaande ingenieur Van Steenberghe ontbreekt het ons aan biografische gegevens. - 'Het Laatste Nieuws', 28.9.1926, blz. 4.

(186) De oudstrijderspartij was een Brussels verschijnsel. De Brusselse afdelingen van de F.N.C.-N.S.B. (de na de wereldoorlog ontstane oudstrijdersorganisatie) besloten met het oog op de wetgevende verkiezingen van 1919 ook politiek bedrijvig te zijn. Het werd een succes want zij wisten in het kiesarrondissement Brussel 2 zetels te behalen. In 1921 traden zij in tal van Brusselse gemeenteraden, naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen, met één of meerdere vertegenwoordigers aan. Het succes taande door interne geschillen, o.a. links-rechts verhoudingen.

(187) Conseil communal de Bruxelles du 3 janvier 1927, Bulletin communal de Bruxelles, 1927, blz. 4-5.

Wat kunnen wij uit dit hoofdstuk onthouden ? Na de Eerste Wereldoorlog maakte de katholieke beweging in het Brusselse arrondissement een nogal stormachtige periode door. Als gevolg van het verzet van de konservatieve en frankofone 'Association Catholique' tegen de hervorming van de partij op basis van een standenvertegenwoordiging en tegen het Vlaamse minimumprogramma, gingen de kristen-demokraten, onder de noemer 'Christene Volkspartij' hun eigen gang.

Net als in de Vlaamse arrondissementen ging ook in Brussel de Vlaamse ontvoogdingsstrijd en de kristen-demokratische emancipatie hand in hand. De 'Katholieke Vlaamsche Bond van het arrondissement Brussel' werd evenwel, na één van de promotors van de 'Christene Volkspartij' te zijn geweest, reeds in 1921 tot een drukkingsgroep herleid. Waarschijnlijk was dit geschied omdat zij, in tegenstelling tot de 'Boerenbond' en de kristelijke arbeiders, geen sociale stand vertegenwoordigde. Binnen de 'Christene Volkspartij' werd de Vlaamse zaak een gemeenschappelijk strijdpunt voor de verschillende standen.

Hoewel de Brusselse 'Association Catholique' doof bleef voor alle eisen, bleken beide katholieke groepen toch bereid om, in het belang van de katholieke eenheid, samen te werken voor de verkiezingen.

4. DE BRUSSELSE FEDERATIE VAN DE BELGISCHE WERKLIEDENPARTIJ

In tegenstelling tot de liberale en de katholieke partij, bestond in de schoot van de Brusselse Federatie van de Belgische Werkliedenpartij geen Vlaamse drukkingsgroep zoals een 'Liberale Volksbond' of een 'Katholieke Vlaamsche Bond'. Op het eerste gezicht had de Brusselse BWP helemaal geen moeite om de taalkundige dualiteit van het arrondissement te overwinnen : enerzijds het enkel Nederlands-talige en overwegend landelijke gedeelte, anderzijds het tweetalige en grotendeels verstedelijkte hoofdstedelijke gebied. Toch was de Brusselse Federatie van de BWP in wezen Franstalig (188). Een aantal voorbeelden kunnen dit verschijnsel verduidelijken en verklaren.

Ten eerste was de Brusselse agglomeratie het bolwerk van de BWP. In 1921 telde de partij in het Brusselse arrondissement 51

(188) H. FAYAT, *Niets is voorbij*. Antwerpen, 1983, blz. 324-325.

werkliedenbonden met een totaal ledenaantal van 6371, waarvan ongeveer 2/3 uit Brussel of diens voorsteden afkomstig waren (189). Het Frans was de gebruikelijke voertaal in deze bonden (190). Zo gaven de werklíedenbonden van Anderlecht, Elsene, Sint-Gillis, Molenbeek, Koekelberg, Jette en Schaarbeek in de naoorlogse jaren uitsluitend Franstalige maandbladen uit (191). Zo zag het Franstalige socialistische dagblad 'Le Peuple' in de Brusselse agglomeratie het licht (192). Enkel in Vilvoorde verscheen een eentalig Nederlands socialistisch weekblad (193).

Ten tweede was de nationale leiding van de BWP te Brussel gevestigd. Daarvoor waren verschillende redenen. Vooreerst vormde de hoofdstad het geografisch, politiek, administratief en economisch middelpunt van België. Een tweede reden moet gezocht worden in het ontstaan in 1885 van de BWP zelf. Deze was ontstaan uit een samengaan van de Gentse 'Belgische Socialistische Partij' en niet-socialistische beroepsverenigingen uit Brussel. Deze laatsten hadden als toetredingsvoorwaarde gesteld dat de hoofdzetel van de nieuwe politieke organisatie in de hoofdstad zou gevestigd worden (194).

Een derde reden vormden de voornoemde beroepsverenigingen zelf. Zij beheersten in het Brusselse gedurende een lange periode de Brusselse Federatie van de BWP. Hun leden waren geschoolde arbeiders die bijna allen Frans kenden door hetzij scholing, hetzij de uitoefening van het vak. Bovendien hadden zij de ambitie om de maatschappelijke ladder te beklimmen en het Frans kon hen in dit streven dienstig zijn (195).

(189) Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXIIste Jaarlijksch Kongres gehouden op 26, 27 en 28 maart 1921 te Antwerpen in het 'Volksgebouw'. Brussel, 1921, blz. 80-83.

(190) H. FAYAT, op.cit., blz. 324-325.

(191) Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXVIIIste Jaarlijksch Kongres der 4, 5 en 6 juni 1927. Brussel, 1927, blz. 176.

(192) De lokalen van de redaktie bevonden zich in de Zandstraat te Brussel.

(193) Het betrof hier met name 'De Demokraat', verschijnend op zowat 3000 exemplaren. - Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXIIste Jaarlijksch Kongres gehouden op 26, 27 en 28 maart 1921. Brussel, 1921, blz. 321.

(194) A. MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij, 1880-1914*. Gent, 1980, blz. 240.

(195) M. DENECKERE, "Socialisme en Vlaamse beweging te Brussel (1885-1914)", in : *Taal en Sociale Integratie*, 1, Brussel, 1978, blz. 237-259.

Een vierde reden moet in de tweetaligheid van het hoofdstedelijk gebied gezocht worden. Volgens André Mommen, in zijn studie over de BWP tijdens de periode 1885-1914, werd Brussel uitgekozen als zetel van het nationale partijbestuur, omdat van daaruit Franstalige propagandisten Wallonië zouden kunnen bewerken (196).

Een vijfde reden vormde de aanwezigheid van intellectuelen binnen de partij en in de eerste plaats in de partijleiding. Zij kenden over het algemeen weinig of geen Nederlands (bijv. E. Vandervelde) (197).

In haar onderzoek naar de verhoudingen tussen het socialisme en de Vlaamse beweging in Brussel tussen 1885 en 1914 kwam Martine Deneckere tot interessante besluiten. De Brusselse Federatie van de BWP had, ondanks het feit dat zij de gelijkheid van het Nederlands en het Frans verdedigde en het democratisch karakter van de Vlaamse beweging erkende, ruim bijgedragen tot de verfransing van de Brusselse arbeiders. Dit kwam doordat de meetings, de pers en de leiders Franstalig waren alsook het partijleven (198).

Vanaf 1900 zocht de Brusselse Federatie van de BWP toenadering tot de Vlaamse arbeider uit het arrondissement en dit in zijn eigen taal. Wellicht was de opkomende kristen-democratie, in eerste instantie het succes van het Daensisme, de oorzaak van deze koerswijziging (199). Tot 1902 bleven de plaatsen op de kandidatenlijst van de BWP voor het Brusselse kiesarrondissement bezet door Nederlandsonkundigen. Het was duidelijk dat dit een ernstige handicap vormde, wanneer men de Vlaamse kiezer wou bereiken. Een tegemoetkomend gebaar vanwege de leiding van de Brusselse Federatie van de BWP was dus op zijn plaats. In 1902, toen voor de eerste maal in het Brusselse kiesarrondissement een Vlaamsgezinde, met name L. Meysmans, op een verkiesbare plaats kwam, werd deze ook verkozen (200). Naar aanleiding van de wetgevende verkiezingen van 1910

(196) A. MOMMEN, *op.cit.*, blz. 240.

(197) M. DENECKERE, *op.cit.*, blz. 257-258.

(198) *Ibidem*, blz. 254 e.v.; H. FAYAT, *op.cit.*, blz. 324-325.

(199) Het Daensisme verdedigde een Vlaamsgezind en een sociaal-voorstrevend programma. Zij scoorde in de Vlaamse landelijke kieskantons haar beste resultaten. F. VANHEMELRIJCK, *op.cit.*, blz. 33-35.

(200) Leon Meysmans (Jodoigne 1871-Elsene 1952) : advocaat en socialistisch politicus ; hij was van 1911 tot 1938 gemeenteraadslid te Zaventem. Van 1902 tot 1932, van 1932 tot 1936 en van 1938 tot 1952 zetelde hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor het arrondissement Brussel.

werden zelfs twee verkiesbare plaatsen aan de Vlamingen toegezegd. Op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog vertegenwoordigden L. Meysmans en C. Huysmans de Vlaamse socialisten van het Brusselse kiesarrondissement in de Kamer van Volksvertegenwoordigers (201).

Na de wapenstilstand in november 1918 scheen de verhouding van de Brusselse Socialistische Federatie tot de Vlamingen bekoeld. C. Huysmans was naar Antwerpen vertrokken, maar bleef tot 1921 Brussels gemeenteraadslid. Hij had zich na de oorlog moeten verdedigen tegen sommige van zijn Brusselse partijgenoten die het hem kwalijk namen dat hij in 1917 aanwezig was geweest op de socialistische 'Conferentie van Stockholm'. Zij vonden het niet gepast dat tijdens de oorlog een vooraanstaande Belgische socialist op een door de BWP afgekeurde bijeenkomst kontakten had gehad met Duitse socialisten (202). Het is best mogelijk dat het na de oorlog verguisde activisme ook zijn rol heeft gespeeld. In Brussel en in tal van Vlaamse steden waren immers socialistische activistengroepen bedrijvig geweest (203).

Deze voorvallen hadden evenwel geen directe weerslag op de eerste naoorlogse verkiezingen (16 november 1919). De twee verkiesbare plaatsen voor de Vlamingen op de Kamerlijst bleven behouden. L. Meysmans werd opnieuw verkozen, doch bleek in de naoorlogse periode niet meer zo ontvankelijk voor de Vlaamse verzuchtingen (204). Een verklaring hiervoor is moeilijk te geven. Hij was evenwel geen uitzondering. In alle politieke partijen waren er politici die hun vooroorlogse liefde voor de Vlaamse zaak na 1918 opgaven. De liberaal A. Buyl (205) en de kristen-demokraat priester

(201) H. VAN VELTHOVEN, *op.cit.*, blz. 212-213.

(202) M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *25 Jaar Belgisch Socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*. Antwerpen/Leuven/Gent/Brussel/Kortrijk, 1967, blz. 188.

(203) C. DUTOIT, *Jef Van Extergem en de Vlaamse beweging*. Antwerpen, 1983, blz. 24 en 31.

(204) M. BASSE, *De Vlaamsche beweging van 1905 tot 1930, deel 2*. Gent, 1933, blz. 167.

(205) Adolphe Buyl (Serskamp 1862-Wetteren 1932) : onderwijzer en liberaal politicus ; hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1899), schepene (1904) en burgemeester (1921-1932) van de gemeente Elsene. Van 1900 tot 1929 zetelde hij voor het arrondissement Veurne-Diksmuide-Oostende in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

Fonteyne (206) gelden als goede voorbeelden. Waarschijnlijk waren het de oorlogsgebeurtenissen en de persoonlijke ambities die hun koerswijziging bepaald hadden (207). Een betere reputatie wist de in 1919 verkozen fabrieksarbeider en socialistische schepen van Anderlecht Guillaume Melckmans (208) op te bouwen. C. Huysmans werd in 1919 volksvertegenwoordiger voor het Antwerpse kiesarrondissement (209).

In de loop der volgende jaren slaagden de Vlaamse Brusselse socialist en in hun posities aanzienlijk te verbeteren. Zo werd Alberik Deswarte (210), een Nieuwpoortenaar, in 1921 lijsttrekker van de Senaatslijst. Hij werd vlot tot senator verkozen. L. Meysmans en G. Melckmans, beiden herkozen in 1921 en in 1925 voor de Kamer, kregen in 1925 het gezelschap van Frans Gelders (211). Deze Vilvoordenaar, bezieler van de socialistische partijafdeling aldaar, dankte zijn verkiezing evenwel aan het grote elektorale succes dat de BWP in dat jaar te beurt viel (212).

(206) Florimond-Alphonse Fonteyne (Houtem 1856-Bougie (Algerië) 1923) : priester en kristen-democratisch politicus ; in 1911 Brugs gemeenteraadslid en van 1912 tot 1919 Brugs volksvertegenwoordiger en dit voor de Daensistische partij.

(207) Zo werd in 1923 Adolphe Buyl door het bestuur van het Algemeen Nederlandsch Verbond als lid geschorst omdat hij als politicus de tweetaligheid van Vlaanderen verdedigde en in zijn eigen gemeente het Nederlands geweerd werd (L. SIEBEN, op.cit., blz. 81-82). Priester Fonteyne ontpopte zich na de eerste wereldoorlog als een belgicist. Hij sprak geen Nederlands meer in de Kamer (J. DE DEURWAERDER, 'Fonteyne Florimond-Alphonse', in ; *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, deel 1, Tielt, 1973, blz. 521).

(208) Guillaume Melckmans (Ukkel 1871-Anderlecht 1932) : fabrieksarbeider en socialistisch politicus : hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1903) en schepene (1911) te Anderlecht. Van 1919 tot 1932 zetelde hij als vertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

(209) M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN', op.cit., blz. 188-191.

(210) Alberik Deswarte (Nieuwpoort 1875-Brussel 1928) : advocaat en socialistisch politicus : hij vertegenwoordigde in de Senaat het arrondissement Brussel en dit van 1921 tot 1928.

(211) François Gelders (Vilvoorde 1874-Vilvoorde 1949) : socialistisch politicus : hij was van 1911 tot 1946 gemeenteraadslid te Vilvoorde. Van 1921 tot 1926 en van 1938 tot 1946 bekleedde hij in deze Brabantse stad een schepenambt. Hij zetelde vier jaar lang (1921-1925) in de Brabantse provincieraad. In de Kamer van Volksvertegenwoordigers zetelde hij voor het arrondissement Brussel van 1925 tot 1949.

(212) 'Het Laatste Nieuws', 10.4.1925, blz. 1.

In de periode van 1919 tot 1926 waren nog twee andere Vlaamse socialisten uit het Brusselse arrondissement in het Parlement aanwezig. Het betrof met name de uit Vlezenbeek afkomstige Edmond Doms (213), volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Leuven (214). August Vermeylen (215) zetelde als gecoöpteerd senator. Hij werd door de partij gevraagd om de Vlaamse linkse intelligentsia te vertegenwoordigen (216).

Op het gemeentelijk vlak is de tegemoetkoming van de lokale BWP-afdelingen t.o.v. de Vlamingen veel moeilijker na te gaan. In het Brusselse arrondissement waren de socialistische gemeenteraden slechts in bepaalde streken sterk vertegenwoordigd. In de eerste plaats was dit het geval in de Brusselse agglomeratie, waar de BWP sterk stond te Brussel, Molenbeek, Anderlecht, Koekelberg, Vorst, St-Gillis en Jette. Het waren gemeenten met een aanzienlijk industrieproletariaat. De socialistische kringen in het landelijke en homogene Vlaamse deel van het Brusselse arrondissement moeilijk vaste voet. Enkel in het industriële Vilvoorde, Zaventem, Halle, Diegem, en Evere hadden zij verscheidene zetels in de respectieve gemeenteraden (217).

Hoe gedroegen de socialistische kringen zich nu in Vlaams opzicht in de Brusselse gemeenteraden waar de voertaal hoofdzakelijk het Frans was? Het antwoord is kort: de houding van de socialistische raadsleden was zeer uiteenlopend en hing volledig van de Vlaamsgezindheid van de betrokken personen af. Na de gemeenteraadsverkiezingen van april 1921 bleken in een aantal Brusselse gemeenteraden enkele

(213) Edmond Doms (Vlezenbeek 1873-Anderlecht 1940): leraar en socialistisch politicus: hij was van 1921 tot 1932 gemeenteraadslid te Leuven. Van 1919 tot 1936 zetelde hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers en dit onafgebroken voor het arrondissement Leuven.

(214) Edmond Doms had een bijzondere belangstelling voor de wantoestanden in taalopzicht in het Brusselse onderwijs. L. SIEBEN, op.cit., blz. 573 (voetnoot 27).

(215) August Vermeylen (Brussel 1872-Ukkel 1945): hoogleraar en socialistisch politicus: hij was van 1921 tot 1945 gecoöpteerd senator. In 1930 werd hij de eerste rector van de vervlaamde Rijksuniversiteit te Gent. Te Brussel leidde hij de 'Vlaamse Studiekring' en richtte hij in 1923 mede 'de Vlaamse Club' op.

(216) P. VERMEYLEN, *Een gulzig leven*. Leuven, 1984, blz. 11.

(217) Cfr. voetnoot 170. Men raadplege voor de gemeenten kleiner dan 10.000 inwoners in hoofdzaak de pers in de dagen volgend op de gemeenteraadsverkiezingen.

socialistische verkozenen Frans-onkundig te zijn. Een aantal onder hen ervoeren deze onkunde als een handicap; of waren het symptomen van een minderwaardigheidsgevoel? Zo verzocht in 1923 een socialistisch gemeenteraadslid van Vorst de overige leden om niet meer te lachen als hij Frans sprak. Hij stelde dat hij deze taal niet goed beheerste. Voorts wierp hij op dat als het gelach verder duurde hij voor zijn Vlaamse rechten zou opkomen. Zijn partijgenoot en tevens voorman van de BWP-afdeling Vorst Prosper Matthys ergerde zich aan deze opmerking. Hij raadde zijn kollega aan dat Vlaamse recht steeds op te eisen (218).

Naar aanleiding van de stemmingen i.v.m. talrijke moties over het pro of contra van de Vlaamse verzuchtingen, die naargelang van de aktualiteit van een of ander probleem in de verschillende Brusselse gemeenteraden aan bod kwamen, verdeelden de socialisten zich in voor- en tegenstanders. Sommigen onthielden zich op basis van weloverwogen redenen (219).

Naarmate een in wezen homogene Vlaamse gemeente min of meer onder de verfransingsdruk kwam te liggen, werd het aantal socialistische verkozenen die zich Vlaamsgezind profileerden groter. Vilvoorde en Evere waren daar goede voorbeelden van. Een gelijkaardig verschijnsel werd aangetroffen in die gemeenten van de Brusselse agglomeratie waar een groot en Vlaams industrieproletariaat aanwezig was. In de gemeenteraden van Anderlecht en Molenbeek viel dergelijke ingesteldheid bij de socialistische verkozenen goed op (220). In de gemeenten waar de verfransing reeds in alle sociale lagen diep doorgedrongen was, hing de Vlaamse stem binnen de socialistische gemeenteraadsfractie in de meeste gevallen af van slechts één persoon. De overige leden volgden dan de Vlaamse eisen tot op een zeker punt of zelfs helemaal niet op. In Brussel-hoofdstad was het tot 1921 C. Huysmans die met klem de Vlaamse standpunten

(218) 'Het Laatste Nieuws', 17.12.1924, blz. 5.

(219) Vooral het probleem van de vernederlandsing van de Gentse universiteit verdeelde de socialisten van het Brusselse arrondissement. Zo stemden de socialistische raadsleden van Evere voor de inwilliging van deze Vlaamse eis ('Het Laatste Nieuws', 22.3.1923, blz. 6). In Brussel daarentegen stemden een aantal tegen of onthielden zij zich (Conseil communal de Bruxelles du 20 novembre 1922, Bulletin communal de Bruxelles, 1922, blz. 1888-1927).

(220) L. SIEBEN, op.cit., blz. 418-453.

verdedigde (221). Na zijn vertrek naar Antwerpen trad geen opvolger naar voren in de gemeenteraad. W. Van Remoortel (222), F. Brunfaut (223), M. Hallet (224) en G. Thielemans (225) betoonden echter wel veel sympathie voor de Vlaamse kwestie, maar wensten de belangen van de frankofonen in Vlaanderen en in Brussel niet direct te schaden (226). Ook partijpolitieke redenen konden de socialisten tijdens debatten of stemmingen ertoe dwingen het Vlaamse standpunt te verdedigen. Dit was duidelijk het geval toen de socialistische minister van Kunsten en Wetenschappen in 1925 en 1926 de strijd met de Brusselse gemeentebesturen aanbond aangaande de toepassing van artikel 20 van de schoolwet op het Lager Onderwijs van 1914. De Brusselse socialisten stonden in deze kwestie, net als de andere Vlaamse politieke groepen, achter C. Huysmans. Daarmee onderschreven zij het door de wet gehuldigde principe dat een kind in zijn moedertaal diende onderwezen te worden. De frankofonen en de meeste Brusselse gemeentebesturen daarentegen, verdedigden de regel dat de huisvader de vrijheid moest hebben om zelf de taal te bepalen

(221) Conseil communal de Bruxelles du 14 juin 1920, Bulletin communal de Bruxelles, 1920, blz. 869-897.

(222) William Van Remoortel (Spy 1888-Ukkel 1965) : advocaat en socialistisch politicus : hij zetelde in de Brusselse gemeenteraad van 1921 tot 1949. Van 1919 tot 1925 was hij volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel en dit voor de partij van de oudstrijders. Na zijn overstap naar de socialisten, in feite een terugkeer, zou het tot 1937 duren al eer hij opnieuw in het Parlement kwam. Van 1937 tot 1961 was hij socialistisch senator voor het arrondissement Brussel.

(223) Fernand Brunfaut (Neffe-Anseremme 1886- ?) : architect en socialistisch politicus ; hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1911) en schepene te Laken. Na de annexatie van Laken door Brussel werd hij Brussels gemeenteraadslid (1921-1958). Hij zetelde van 1921 tot 1925 in de Brabantse provincieraad. In het Parlement zat Brunfaut van 1925 tot 1961 onafgebroken in de Kamer van Volksvertegenwoordigers en dit voor het arrondissement Brussel.

(224) Max Hallet (Mons 1864-Brussel 1941) : advocaat en socialistisch politicus : hij was achtereenvolgens gemeenteraadslid (1895-1904 en opnieuw vanaf 1921) en schepene (1921) te Brussel. Van 1912 tot 1919 zetelde hij in de Senaat voor het arrondissement Brussel. Datzelfde arrondissement vertegenwoordigde hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers gedurende 17 jaar, namelijk van 1919 tot 1936.

(225) George Thielemans (Laken 1886-Brussel 1968) : beeldhouwer en socialistisch politicus : hij was vanaf 1921 Brussels gemeenteraadslid. Dertig jaar lang (1924-1954) zetelde hij eveneens in de Brabantse provincieraad. Zijn parlementaire loopbaan beperkte zich tot de periode 1954-1958.

(226) Cfr. voetnoot 219.

waarin zijn kind zou worden onderwezen (227).

Een negatief aspekt in de houding van C. Huysmans na de Eerste Wereldoorlog ten aanzien van het Brusselse probleem, was dat hij een fervent verdediger werd van een Groot-Brussel, waartoe ook gemeenten zouden behoren die tot dan nooit tot de Brusselse agglomeratie werden gerekend. Tot deze Vlaamse gemeenten behoorden Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem en zelfs Dilbeek. Met dit plan wensten de socialisten een einde te maken aan de versnippering van het hoofdstedelijk gebied in een vijftiental gemeenten. Met de opname van quasi landelijke gemeenten, hoopten zij een soort Brussels 'Lebensraum' te scheppen en dit met het oog op de stedelijke ontplooiing van de hoofdstad (228).

Om de Vlaamse kiezer van het Brusselse arrondissement voor de BWP te winnen, ontplooidde de Brusselse Federatie talrijke activiteiten. Het belangrijkste initiatief werd in 1924 gerealiseerd. Op 4 november 1924 rolde in de hoofdstad het eerste nummer van 'Het Volksblad' van de pers, waardoor een sedert lang gekoesterd idee, een Vlaams socialistisch dagblad in het Brusselse, nu gestalte kreeg (229). 'Het Volksblad' werd door senator Alberik Deswarte in een inleidend artikel in het allereerste nummer aan het publiek voorgesteld. Hierin zette hij bondig uiteen waarom het dagblad werd opgericht. Het werd aldus duidelijk dat men de Nederlandssprekenden van het Brusselse arrondissement voor de BWP en het socialistische ideaal wenste te winnen. De wetgevende verkiezingen van 1925 zouden daarbij een eerste test worden (230).

Zeer interessant was de houding die de krant t.o.v. het talenvraagstuk zou innemen. Alberik Deswarte schreef daarover het volgende :

Het wil ook de belangen der Volkszaak vereenzelvigen; het wil geen onderscheid maken tusschen taalbelangen en de overige ontwikkelingsbehoeften van het Vlaamsche proletariaat omdat in het één en het andere

(227) L. SIEBEN, op.cit., blz. 434-451.

(228) Parl. Dok. Kamer, nr. 183, 24 maart 1920.

(229) 'Het Laatste Nieuws', 9.5.1922, blz. 2. - Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXVIIe Jaarijksch Kongres der 5, 6 en 7 juni 1926. Brussel, 1926, blz. 323.

(230) 'Het Volksblad', 4.11.1924, blz. 1.

maar zoovele aspecten ontwaart van één en hetzelfde levensvraagstuk en toekomstprobleem. (231).

De sociale strijd en de Vlaamse ontvoogdingsbeweging vormden, volgens de auteur van het artikel, één onafscheidelijk geheel. Dergelijk standpunt werd eveneens bij de 'Christene Volkspartij' en de 'Liberaal Volksbond' teruggevonden.

August Vermeulen zette enkele dagen later in 'Het Volksblad' deze gedachte zeer uitvoerig uiteen in een artikel met als titel : 'Vlaamsche Gedachte en Socialisme'. Hierin riep hij in de eerste plaats het socialisme uit als het voor de mens belangrijkste na te streven ideaal. 'En laat U niet afleiden naar 't een of ander ideaaltje, te eng voor het groote leven van morgen', daarmee naar de 'oude' Vlaamse Beweging verwijzend. Deze verspilte in tegenstelling tot het socialisme enorm veel energie zonder een einddoel voor ogen te hebben, schreef hij erg nadrukkelijk (232). Waarom een bewust Vlaming dan wel voor het socialisme moest opteren, werd door August Vermeulen als volgt verwoord :

In het Vlaamsche land kan de socialistische beweging niet anders zijn dan Vlaamschgezind. Maar de Vlaamsche beweging moet slechts een deel zijn van de socialistische.

Het einddoel, dat is toch dat de mensch alles worden zou wat hij zijn kan, in de volle ontplooiing van zijn krachten, gesteund door zijn geheele maatschappelijke omgeving. Dat alles beteekent vrijheid. Het is maar een karige troost, als de Vlaming zijn taal in eere hersteld ziet, maar door al de machten van het kapitaal verder in het Vlaamsch onderdrukt en uitgezogen wordt. (233).

Leopold De Swaef (234) van zijn kant stelde dat de invloed van een taal eveneens door de economische krachten werd bepaald. Daar zowel de sociale strijd als de taalontvoogding juist van deze economische krachten afhing, was het voor hem duidelijk dat de socialistische beweging in Vlaanderen enkel Vlaamsgezind kon zijn. De in hoofdzaak frankofone burgerij was de gemeenschappelijke vijand (235).

(231) 'Het Volksblad', 4.11.1924, blz. 1.

(232) 'Het Volksblad', 16.11.1924, blz. 1.

(233) Ibidem.

(234) Leopold De Swaef (1890- ?) : verdere biografische gegevens ontbreken.

(235) 'Het Volksblad', 8.1.1925, blz. 1.

'Het Volksblad' volgde in de loop der jaren getrouw de visie zoals ze door Alberik Deswarte, August Vermeylen en Leopold De Swaef verwoord was geworden. Dat bleek al vlug tijdens de verkiezingskampagne voor de wetgevende verkiezingen van april 1925. De krant maakte hierbij handig gebruik van de kommunautaire problematiek om de Vlaamse politieke tegenstanders, met name de kristen-demokraten, de 'Liberale' Volksbond' en de Vlaams-nationalisten, te belagen en ook om zich terzelfdertijd aan te bieden als de beste verdediger van de Vlaamse belangen (236). De negatiefste reacties waren aan het adres van de kristen-demokraten gericht, met name de 'Christene Volksbond', omdat op de katholieke lijst de naam van de anti-demokraat en anti-Vlaamse Pierre Nothomb prijkte. In feite voerden beide frakties een touwtrekkerij om de Vlaamse arbeider voor zich te kunnen winnen. Uiteindelijk, en zoals reeds aangestipt, konden de Brusselse socialisten in 1925 vier Vlaamsgezinde kandidaten, Meysmans inbegrepen, naar het Parlement sturen.

Natuurlijk doet de vraag zich voor in welke mate een Vlaams socialistisch dagblad in de hoofdstad invloed had gehad op dit elektorale succes. Er zijn evenwel te weinig elementen bekend om op deze vraag juist te antwoorden. Toch zijn er aanwijzingen die laten vermoeden dat de invloed van 'Het Volksblad' op de Vlaamse kiezer niet groot moet zijn geweest. Het dagblad, dat op de persen van 'Le Peuple' werd gedrukt en bovendien van diens lokalen in de Zandstraat kon gebruik maken, kende een moeilijk bestaan. Niettegenstaande het volkskarakter, met aandacht voor sport, faits-divers en cartoons, bleef het blad verlieslatend. Pogingen om 'Het Volksblad' een zo ruim mogelijke verspreiding te geven, hadden weinig succes. In 1926 zou de krant slechts een oplage van vijfduizend exemplaren hebben gehad, tegenover de vijftigduizend voor 'Le Peuple'. In dat zelfde jaar bedroeg het verlies 143.000 frank. Een jaar later was dit tekort reeds tot 146.000 frank opgelopen. De Brusselse Federatie van de BWP die voor 'Het Volksblad' een fonds van 125.000 frank ter beschikking had gesteld, stond in voor de verliezen. De slechte financiële resultaten werden toegeschreven aan het ontbreken van advertenties. In feite betrof deze opmerking ook de andere socialis-

(236) 'Het Volksblad', 23.12.1924, blz. 1; 8.1.1925, blz. 1; 13.1.1925, blz. 1; 17.1.1925, blz. 1; 25.1.1925, blz. 1 en 2.

tische dagbladen, want slechts weinig bedrijven plaatsten publiciteit in de socialistische pers (237).

In 1926 maakte de Brusselse Federatie van de BWP 'Het Volksblad' over aan de 'Socialistische Pers'. Deze laatste had op dat ogenblik echter zelf met allerlei moeilijkheden te kampen en zag het liefst van al een zo goedkoop mogelijke oplossing voor de nieuwkomer. Om de kosten te drukken en de verliezen weg te werken sloot de 'Socialistische Pers' een akkoord met de Antwerpse 'Volksgazet', het dagblad van C. Huysmans. Hierin werd overeengekomen dat 'Het Volksblad' de kopij van de 'Volksgazet' zou overnemen en dat in Brussel nog slechts een beperkte redactie zou blijven instaan voor het lokale Brusselse nieuws. Om de band met het Antwerpse socialistische dagblad te onderstrepen werd de naam 'Het Volksblad' vervangen door 'De Volksgazet van Brabant'. Het blad werd door deze operatie als het ware de Brusselse regionale editie van de 'Volksgazet' (238).

Een andere wijze waarop de BWP de Vlaamse Brusselaar voor zich wenste te winnen lag op het kulturele vlak. In Brussel, Molenbeek en Ganshoren bestonden Vlaamse socialistische toneelmaatschappijen (239). In 1926 bezaten de socialistenvrienden in het Brusselse elf koren, zestien muziekkorpsen, zestien toneelverenigingen en vierentwintig sportverenigingen. Hoeveel er een uitgesproken Vlaams karakter hadden, viel aan de hand van ons onderzoek niet te achterhalen (240). Een interessant initiatief vormde de "Sociaal-demokra-

(237) Aangaande de financiële resultaten en de verkoop van 'Het Volksblad' raadplege men : Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXVIIe Jaarlijksch Kongres der 5, 6 en 7 juli 1926. Brussel, 1926, blz. 272; Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXVIIIe Jaarlijksch Kongres der 4, 5 en 6 juni 1927. Brussel, 1927, blz. 159; Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXIXe Jaarlijksch Kongres der 9, 10 en 11 juni 1928. Brussel, blz. 155.

(238) Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXIXe Jaarlijksch Kongres der 9, 10 en 11 juni 1928, blz. 155-156 en 161-162.

(239) 'De Toekomst' (Brussel); 'Het Volkslicht' (Ganshoren); groep in 't socialistische volkshuis van Molenbeek.

(240) Belgische Werkliedenpartij : Algemeene Raad. Verslagen voorgelegd aan het XXXVIIIe Jaarlijksch Kongres der 4, 5 en 6 juni 1927. Brussel, 1927, blz. 179.

tische vereeniging van het arrondissement Brussel'. Het betrof een kulturele vereniging, waarschijnlijk onder de leiding van senator Alberik Deswarte. Een hoogtepunt vormde de socialistische 11 juli-viering die in 1925 door haar werd belegd. De nog jonge Lode Craeybeckx (241) hield de gelegenheidstoespraak (242).

Een heel andere vorm van socialistische werking in het Brusselse arrondissement vormde de oprichting in 1922 van een 'socialistische arbeidersschool'. De in Ukkel gelegen school omvatte een Nederlandstalige en een Franstalige afdeling. Volgens het liberale 'Het Laatste Nieuws' was het onderwijsprogramma in omvang verschillend naargelang de afdeling. Dit laatste betekende dat de Nederlandstalige afdeling veel minder zou zijn uitgebouwd dan de Franstalige (243). Het gevolg van een gebrek aan belangstelling?

Hoe groot de respons van de Vlamingen in het Brusselse arrondissement geweest is op de talrijke initiatieven, die de Brusselse Federatie van de BWP voor hen ontplooidde, kan het best worden opge maakt aan de hand van de verkiezingsuitslagen. De resultaten voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers van 1919, 1921 en 1925 werden hierbij in aanmerking genomen. Er wordt opnieuw gegrepen naar een indeling in landelijke, stedelijke en gemengde kieskantons. De resultaten van de BWP vergelijken we dan met het aantal stemmen dat elke groep behaalde t.a.v. het totaal aantal uitgebrachte stemmen in het Brusselse kiesarrondissement (244). We moeten twee opmerkingen maken. In de eerste plaats is de BWP geen Vlaamse scheurlijst zoals de 'Christene Volkspartij' en de 'Liberale Volksbond'. Ten tweede stemmen de grenzen van de kieskantons niet overeen met die van de Brusselse agglomeratie. Beide elementen hebben voor gevolg

(241) Lode Craeybeckx (Antwerpen 1897-Antwerpen 1976) : advocaat en socialistisch politicus : hij was activist tijdens de eerste wereldoorlog en hiervoor veroordeeld tot vijf jaar opsluiting. Nadien werd hij redacteur bij 'Volksgazet'. Lode Craeybeckx kwam in 1932 in de Deurnese gemeenteraad. Van 1933 tot 1937 was hij burgemeester van deze Antwerpse voorstad. In 1946 kwam hij in de Antwerpse gemeenteraad en vanaf 1947 werd hij de Antwerpse burgervader. Hij vertegenwoordigde van 1932 tot 1968 het Antwerpse arrondissement in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

(242) 'Het Laatste Nieuws', 6.7.1925, blz. 7.

(243) 'Het Laatste Nieuws', 25.3.1922, blz. 2.

(244) Op basis van de gegevens uit : 'Atlas des élections belges, 1919-1954' van de hand van R. De Smet, R. Evalenko en W. Fraeys.

dat we enkel de reacties van de Vlaamse kiezer in de Vlaamse landelijke kiesomschrijvingen in ogenschouw kunnen nemen.

Uit de tabel (zie blz. 60) blijkt overduidelijk dat de BWP zijn aanhang hoofdzakelijk in de stedelijke kieskantons van het Brusselse kiesarrondissement vond. Opvallend is tevens dat het aandeel van de landelijke kiezers in het totaal voortdurend afnam. Hieruit zou men dus kunnen afleiden dat in dit gebied de socialisten geen doorbraak wisten te forceren. In onderstaande tabel zal men leren dat dit standpunt moet worden genuanceerd. De resultaten van de BWP in de landelijke kieskantons zijn hier op een rijtje geplaatst (245).

	percenten in			verschillen in		
	1919	1921	1925	1921 tov. 1919	1925 tov. 1921	1925 tov. 1919
Asse	10,43	13,93	22,00	+ 3,50	+ 8,07	+ 11,57
Halle	43,35	37,18	43,46	- 6,17	+ 6,28	+ 0,11
St.Kw.-Lennik	13,76	13,18	18,28	- 0,58	+ 5,10	+ 4,52
Vilvoorde	35,40	34,66	41,78	- 0,74	+ 7,12	+ 6,38
Wolvertem	10,82	12,70	19,88	+ 1,88	+ 7,18	+ 9,06

De resultaten leren snel dat de BWP in de kieskantons Halle en Vilvoorde haar beste uitslagen behaalde. De aanwezigheid van industrie en bijgevolg veel arbeiders en enkele sterk socialistische personaliteiten, gesteund door een schare trouwe propagandisten, zullen zeker een gunstige invloed op deze cijfers hebben gehad. Ander

(245) Op basis van de gegevens uit : 'Atlas des élections belges, 1919-1954', van de hand van R. De Smet, R. Evalenko en W. Fraeys.

	1919				1921				1925			
	Totaal aantal uitgebr. stemmen		Geldige stemmen BWP		Totaal aantal uitgebr. stemmen		Geldige stemmen BWP		Totaal aantal uitgebr. stemmen		Geldige stemmen BWP	
	aantal	%	aantal	%	%	verschil to 1919	%	verschil to 1919	%	verschil to 1921	%	verschil to 1921
stedelijke	80941	33,78	26539	38,19	34,50	+ 0,78	39,85	+ 1,66	34,19	- 0,33	39,39	- 0,46
gemengde	106227	44,33	30638	44,08	45,21	+ 0,88	43,10	- 0,98	45,41	+ 0,20	43,68	+ 0,58
landelijke	52434	21,88	12322	17,73	20,27	- 1,61	17,05	- 0,68	20,40	+ 0,13	16,93	- 0,12
Totaal	239602	100,00	69499	100,00	100,00		100,00		100,00		100,00	

opvallend resultaat bij vergelijking van de cijfers van 1919 met deze van 1921 en 1925, is de sterke vooruitgang van de socialisten in de overige kieskantons. Zo verdubbelden de resultaten in Asse, Wolvertem en Sint-Kwintens-Lennik. De direkte oorzaak van de successen in deze Vlaamse kiesomschrijvingen ligt niet voor de hand. Was het de invloed van de naar het Vlaamse kiezerspubliek gerichte campagne, o.a. via een groot aantal meetings met Nederlandsprekende kandidaten en propagandisten, die zijn vruchten begon af te werpen? Of was de vooruitgang een algemeen verschijnsel voor de BWP, die in de eerste naoorlogse jaren in het gehele land winst boekte? In elk geval heerste in het Pajottenland en in de andere Vlaamse gemeenten van het Brusselse arrondissement een zeer grote rivaliteit tussen de kristen-demokraten, de Vlaams-nationalisten en de socialisten. Er werden bitsige elektorale campagnes gevoerd (246). In deze strijd scheen de BWP, gezien de goede resultaten, bij het publiek goed aan te slaan. Waarschijnlijk is het door de opeenvolgende successen dat de BWP zo lang 'Het Volksblad', tot 1929, gesteund heeft.

Wat moet nu uit beide tabellen afgeleid worden? De BWP kon, ondanks de successen die zij in de landelijke kieskantons boekte, haar aandeel in de landelijke en Vlaamse kieskantons in vergelijking met het totaal aantal op de BWP uitgebrachte stemmen niet verhogen. Dat werd veroorzaakt door de al even zo grote stemmenwinst die de socialisten in de stedelijke en gemengde kieskantons wisten te boeken. De grote vraag blijft echter de houding van de Vlaamse kiezer in de Brusselse agglomeratie.

Wat kan uit hetgeen we nu weten over de socialisten in het Brusselse arrondissement besloten worden? In tegenstelling met de liberalen en de katholieken bestond in het socialistische kamp geen Vlaamse drukkingsgroep. Hieruit mag niet worden afgeleid dat de Nederlandstaligen in de Brusselse Socialistische Federatie in hun moedertaal echt aan hun trekken kwamen. Politiek gezien brachten zij het er echter in tegenstelling tot de Vlaamse liberalen en katholieken beter af. De Vlaamse socialisten hadden immers niet te kampen met een conservatieve politieke organisatie die weigerde een aantal van haar privileges op te geven. Zij verkregen bovendien verkiesbare plaatsen op de lijsten en hadden bovendien geen enkele moeite met het programma. Zij waren immers vrij hun Vlaamse ge-

(246) P. MELOT, *Enquête sur...*, op.cit., blz. 369.

voelens te verdedigen en konden bij stemmingen vóór een Vlaamse eis stemmen. Er werd hen door de partij nauwelijks enige verplichting opgelegd. De 'Vlaamsche kwestie' was net als op het nationale vlak ook voor de Brusselse Socialistische Federatie een 'vrije kwestie' (247). Ondanks dit gunstig beeld was de Brusselse BWP en zeker de hoofdstedelijke afdelingen door tal van historische, economische, sociale en geografische redenen in hoofdzaak franstalig. De aan Brussel zo typische verfransingsdruk speelde in dit proces een belangrijke rol. Wellicht als antwoord op de Vlaamse koers van de Brusselse kristen-demokraten, en vooral met het oog op de verkiezingen, vervolgden de socialisten na de Eerste Wereldoorlog de toenaderingspogingen tot de Vlaamse kiezer in zijn moedertaal.

5. HET VLAAMSCHE FRONT

De stichting van de Brusselse afdeling van het 'Vlaamsche Front' vond plaats op 22 juni 1919 in het 'Vlaamsch Huis' op de Brusselse Grote Markt. Het gebeuren werd geleid door Adiel Debeuckelaere (248), Pieter Finné (249) en Staf De Clercq (250). Zij kondigden aan dat het 'Vlaamsche Front' aan de wetgevende verkiezingen van november 1919 zou deelnemen. Evenzo wezen zij op Vlaamse katholieke pogingen om de frontbeweging in hun 'vaarwater' te brengen. De activisten werden welkom geheten: 'Wie Vlaanderen heeft gediend ontvingen wij met open armen'. Met deze woorden was het

(247) H. VAN VELTHOVEN, 'Onenigheid in de Belgische Werkliedenpartij: de Vlaamse kwestie wordt een vrije kwestie (1894-1914)', in *BTNG*, 1974, 1-2, blz. 123-156.

(248) Adiel Debeuckelaere (Handzame 1897-Ninove 1979): leraar, advocaat en Vlaams-nationalistisch politicus: hij was strijder en raakte alzo in de frontbeweging. Na de bevrijding was hij voorman van de frontpartij en ook nog later in het V.N.V. Hij zetelde tijdens het interbellum gedurende enkele jaren in het Parlement.

(249) Pieter Finné (Schaarbeek 1891-Sint-Gillis-Brussel 1969): zakenman en Vlaams-nationalistisch politicus: hij kwam in 1938 in de Everese gemeenteraad. Tijdens de tweede wereldoorlog was hij schepene voor Groot-Brussel. Wegens collaboratie werd hij tot 20 jaar opsluiting veroordeeld. Van 1936 tot 1945 zetelde hij in het Parlement.

(250) Staf De Clercq (Everbeek 1884-Gent 1942): onderwijzer en Vlaams-nationalistisch politicus: hij was van 1921 tot 1933 gemeenteraadslid te Kester en schepene van 1921 tot 1926. Op uitzondering van de periode 1932 tot 1935 zetelde Staf De Clercq onafgebroken in de Kamer van Volksvertegenwoordigers en dit voor het arrondissement Brussel.

'Vlaamsche Front' de eerste politieke formatie in het Brusselse arrondissement die de door het Belgische gerecht gestrafte en vervolgte activisten verdedigde. De andere Vlaamse politieke groepen zouden pas na 1921 schoorvoetend dit standpunt volgen. Tot slot van de bijeenkomst riep P. Finné de leden van de kersverse afdeling op te 'bewijzen dat de hoofdstad niet verfranscht was' (251).

In de daarop volgende weken en maanden werden in het Brusselse arrondissement op tal van plaatsen frontafdelingen opgericht. Door de snelle ontwikkeling van de partij drong zich een verdere organisatorische uitbouw op. Pas na de verkiezingen van 16 november 1919 werd een arrondissementsbond opgericht, meer bepaald op 7 augustus 1920. Deze zou toen reeds zowat twintig afdelingen groeperen. Eind 1921 werden afdelingen genoteerd te Brussel, Laken, Schaarbeek, Koekelberg en Molenbeek. Omheen het hoofdstedelijk gebied werden Vlaams-nationalistische kernen aangetroffen in Dilbeek, Vilvoorde, Sint-Pieters-Leeuw, Diegem, Kraainem, Sint-Stevens-Woluwe en wellicht ook in Haren. Een derde, maar zeer belangrijk concentratiegebied vormde het Pajottenland. In deze streek was Staf De Clercq zeer actief (252). De afdelingen vormden de basis van het 'Vlaamsche Front'. Zij genoten een tamelijke vrijheid om zich te ontwikkelen volgens de lokale noodwendigheden en mogelijkheden. Sommigen onder hen creëerden binnen hun organisatie een 'Frontwacht', toegankelijk voor jongeren van 16 tot 25 jaar, een koor, een kinderafdeling, een toneelafdeling, een studiekring, een leeskring of een vrouwenorganisatie. Zij richtten feesten, kunstavonden, voordrachten, debatavonden en meetings in. Ook stuurden zij afvaardigingen naar Vlaams-nationalistische betogingen en plechtigheden zoals de jaarlijkse 'landdag' te Kester en de IJzerbedevaarten. Het organiseren van een jaarlijkse Guldensporenviering stond natuurlijk op het programma. De financieel sterke afdelingen schaften zich een vlag aan (bijv. Brussel). Elke lokale groep werd geleid door een 'hoofdman' (253). Overkoepelende organen voor afdelingen uit éénzelfde gebied werden in het Pajottenland (de zogenaamde 'Pajottenbond') en in het Brusselse aangetroffen (254). Het 'Vlaamsche Front

(251) 'Ons Vaderland', 23.6.1919, blz. 2.

(252) Afgeleid en opgesteld aan de hand van het dagblad 'Ons Vaderland'.

(253) *ibidem*.

(254) 'Ons Vaderland', 3.2.1920, blz. 2.

Groot-Brussel' groepeerde afdelingen uit de Brusselse agglomeratie en fungeerde als frontorganisatie voor de gemeenten zonder enige Vlaams-nationalistische werking. Zij bezat een 'Vlaamsche Harmonie', terwijl de 'Roza de Guchtenaerekring' als vrouwenorganisatie fungeerde (255). In het oosten van het arrondissement werd aan de bestaande afdelingen gevraagd hun activiteiten tot de gemeenten, zonder frontactiviteiten, uit te breiden (256).

De 'arrondissementsbond' bleek een in hoofdzaak administratieve rol te spelen. Bij de vergaderingen waren steeds de vertegenwoordigers van de verschillende afdelingen aanwezig. Op dit vlak vonden naar alle waarschijnlijkheid ook de voorbereidende maatregelen en besprekingen plaats over de verkiezingen en de poll (257).

De Brabantse provinciale bond van het 'Vlaamsche Front' omvatte de afdelingen uit heel Vlaams-Brabant. Volgens de schaarse gegevens had hij enkel invloed op de verkiezingsvoorbereidselen (o.a. de apparentering van de lijsten en het samenstellen van koalities op gemeentelijk vlak) (258).

Op nationaal vlak vormde Brussel een belangrijke schakel in de frontbeweging. Het algemeen sekretariaat van het 'Vlaamsche Front', evenals de redactie van het Vlaams-nationalistische dagblad 'Ons Vaderland', vonden een onderdak in de hoofdstad (o.a. in het Vlaamsch Huis). Omheen de krant en de drukkerij ontstond de boekhandel 'Gudrun' (op de Antwerpse laan) (259). In 1920 probeerden de Vlaams-nationalisten tevergeefs een geïllustreerd weekblad, de 'Tijdspiegel', aan de man te brengen. Begin 1922 werd met de publicatie van 'Ons Vaderland' gestopt. Een slecht beheer, financiële moeilijkheden, technische problemen en redactionele spanningen werden als de oorzaken aangewezen (260). In 1926 werd 'Ons Vader-

(255) 'Ons Vaderland', 1.6.1921, blz. 3; 4.8.1921, blz. 2; 15.12.1921, blz. 1. Aangaande de Brusselse 'Roza de Guchtenaerekring': L. SIEBEN, op.cit., blz. 161-163.

(256) 'Ons Vaderland', 11.12.1921, blz. 1.

(257) 'Ons Vaderland', 4.8.1921, blz. 2; 6.10.1921, blz. 2.

(258) 'Ons Vaderland', 30.11.1920, blz. 2.

(259) Daartoe was een NV Ons Vaderland opgericht geweest, namelijk op 11 juli 1919 ('Ons Vaderland', 25-26.12.1919, blz. 3; 9.1.1920, blz. 1).

(260) 'Ons Vaderland', 10.12.1920, blz. 1; Het Laatste Nieuws, 1.8.1920, blz. 1. Geyl en Vlaanderen, 1. Antwerpen/Utrecht, 1973, blz. 61-66, 69-76, 76-77 en 102-117.

land', nu als weekblad, opnieuw in Brussel uitgegeven; het verdween echter opnieuw in 1927 (261). Benevens de uitgaven met een nationaal karakter waren er ook een paar die zich in hoofdzaak tot het Brusselse arrondissement richtten. Zo verscheen naar aanleiding van de wetgevende verkiezingen van 1919 een blad onder de naam 'De Brabander'. Het werd later omgevormd tot de uitgave van de Brusselse arrondissementsbond. Op een gegeven ogenblik werd de naam van het blad veranderd tot 'Ons Braband' (262). Een tweede weekblad, met als titel 'Dender en Zennegalm', dat gedurende het gehele interbellum verscheen, werd door Staf De Clercq in het Pajottenlandse Kester uitgegeven (263).

De kopstukken van het 'Vlaamsche Front' in het Brusselse arrondissement kunnen tot Staf De Clercq, Hendrik Borginon (264) en Pieter Finné herleid worden. Laatstgenoemde zette zich eveneens in voor de uitbouw van de partij in het arrondissement Leuven, samen met Lodewijk Delpire (265), voor de oorlog bekend geworden onder de schuilnaam Didaskalos en tijdens de oorlog als activist (266).

Het 'Vlaamsche Front' heeft in het arrondissement Brussel in de periode 1919 tot 1926 met wisselend succes aan de wetgevende, provinciale en gemeenteraadsverkiezingen deelgenomen. Het is niet helemaal duidelijk wanneer de Vlaams-nationalisten het besluit hebben genomen om aan de verkiezingen van november 1919 deel te nemen. Uitgaande van de woorden van A. Debeuckelaere, moet de beslissing

(261) De redactie vond in het 'Vlaamsch Huis' op de Brusselse Grote Markt een onderdak. A. BAEYENS, 'Ons Vaderland', in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 2, Tielt, 1975, blz. 1138-1139.

(262) F. VAN DER ELST, 'Dender- en Zennegalm', in : *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 1, Tielt, 1973, blz. 398.

(263) Ibidem.

(264) Hendrik Borginon (Pamel 1890-Brussel 1985) : advocaat en Vlaams-nationalistisch politicus : hij was soldaat tijdens W.O. 1 en werd één der voormannen van de frontbeweging. Na de bevrijding werd hij oprichter van de Frontpartij samen met enkele van zijn frontmakers. Hij zetelde van 1919 tot 1921 (arr. Aalst) en van 1932 tot 1939 (arr. Brussel) in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. In 1939 werd hij tot senator voor het arrondissement Brussel gekozen. Hij werd na de tweede wereldoorlog wegens collaboratie veroordeeld. Hij bleef tot aan zijn dood actief in de Vlaamse beweging.

(265) Lodewijk Delpire (Antwerpen 1847-Schaarbeek 1927) : onderwijzer : als Didaskalos liet hij 'Open Brieven' verschijnen waarin hij de taaltoestanden in de openbare besturen aan de kaak stelde.

(266) Fr. VAN DER ELST, 'Pieter Finné', in : *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 1, Tielt, 1973, blz. 514-515.

daartoe reeds vóór de oprichting van de Brusselse afdeling zijn genomen. Op 5 augustus 1919 vroeg het hoofdsekretariaat aan de verschillende partijafdelingen in het Vlaamse land om jonge leden tot 'debaters en propagandisten' op te leiden (267). De Brusselse fronters volgden de oproep en richtten een 'propagandistenbond' op (268).

In september 1919 polste de 'Katholieke Vlaamsche Bond van het arrondissement Brussel' de fronters om een gezamenlijke lijst in te dienen. Het struikelblok in de onderhandelingen vormde de vraag van de fronters om zelfstandig te kunnen handelen, ook wat het programma betrof. Van een kartellijst kwam uiteindelijk niets terecht (269).

Het 'Vlaamsche Front' zou dus zelfstandig aan de verkiezingen deelnemen. Hendrik Borginon weigerde evenwel de lijst van de Brusselse fronters voor de Kamer aan te voeren, omdat hij zijn oom, dr. G. Borginon, kandidaat op de Vlaamse kristen-demokratische lijst, niet wenste voor de voeten te lopen. H. Borginon aanvaardde wel een plaats op de Aalsterse frontlijst, in feite een kartel met Daensisten, en werd daar glansrijk tot volksvertegenwoordiger gekozen (270). Uiteindelijk aanvaardde de Pajottenlandse onderwijzer en oudstrijder Staf De Clercq de taak om de lijst in het Brusselse arrondissement aan te voeren. Vóór de wereldoorlog actief in de taalgrensactie, tijdens de wereldoorlog bedrijvig in de frontbeweging en na de wapenstilstand naam gemaakt als voorzitter van het 'Nationaal Onderwijzerssyndikaat' (N.O.S.), bleken de Brusselse fronters met hem over een populaire lijstaanvoerder te beschikken (271). De tweede plaats werd ingenomen door de Schaarbekenaar P. Finné. De andere kandidaten, op de overigens onvolledige kandidatenlijst, waren minder bekende personaliteiten (272). Opvallend was, en dat zou bij de volgende verkiezingen eveneens het geval zijn, dat de eerste twee plaatsen steeds ingenomen werden door een kandidaat uit het Pajottenland en uit Brussel.

(267) 'Ons Vaderland', 5.8.1919, blz. 2.

(268) 'Ons Vaderland', 26.9.1919, blz. 2.

(269) H.J. ELIAS, *Vijfentwintig jaar Vlaamse beweging, 1914/1939, deel 1*, op.cit., blz. 265-267.

(270) A. DE BRUYNE, 'Staf De Clercq', in : *Trouw*, De Panne, 1973, blz. 83-104.

(271) Ibidem.

(272) 'Het Laatste Nieuws', 31.10.1919, blz. 2.

De Vlaams-nationalisten dienden geen kandidatenlijst voor de Senaat in. De reden hiervoor moet worden toegeschreven aan de hoge financiële voorwaarden die de wet, tot 1921, aan de kandidaten oplegde (273). Tijdens de weken die de verkiezingen van 16 november 1919 voorafgingen, trokken de kandidaten en de propagandisten van het 'Vlaamsche Front' doorheen het arrondissement om het publiek op meetings toe te spreken (274). Ter gelegenheid van de verkiezingen werd het blad 'De Brabander' uitgegeven en verschenen in 'Ons Vaderland' scherpe aanvallen aan het adres van de 'Christene Volkspartij' en de socialisten (275).

De uitslagen door het 'Vlaamsche Front' behaald, bleken erg hoopgevend. Staf De Clercq werd, zij het door apparentering van de Vlaams-nationalistische lijsten van Brussel en Leuven, tot volksvertegenwoordiger verkozen (276).

In 1921 nam het 'Vlaamsche Front' opnieuw deel aan de wetgevende verkiezingen. Het kwam er voor de partij nu op aan de resultaten van 1919 te evenaren en indien mogelijk te verbeteren. De zeer goede resultaten van de Vlaams-nationalisten in de in april 1921 gehouden gemeenteraadsverkiezingen hielden een geruststelling in voor de toekomst.

Wat de 'Vlaamsche kwestie' betrof, was er in de periode tussen 1919 en 1921 op nationaal vlak heel wat gebeurd. De door het 'Vlaamsche Front' verworpen taalwet op het bestuur van 31 juli 1921 had in het Vlaamse land voor heel wat beroering gezorgd. Hetzelfde gold evenzeer voor de vernederlandsing van de Gentse rijksuniversiteit die langzaam in de belangstelling kwam. Ook het in 1920 gesloten Frans-Belgisch militair akkoord had de nodige reacties uitgelokt bij het pacifistische 'Vlaamsche Front'. In deze kwestie aarzelde het zelfs niet acties te ondernemen samen met de eveneens nog jonge kommunistische groep omheen J. Jacquemotte (277).

(273) Cfr. katholieken (verkiezingen 1920), blz. 30 e.v.

(274) Meetings in Diegem, Schaarbeek, Malderen, Londerzeel, Humbeek, Beigem, Grimbergen, Elewijt, Epegem, Steenokkerzeel, Berg, Kampenhout, Sint-Genesius-Rode, Drogenbos en Brussel (onvolledige opsomming).

(275) 'Ons Vaderland', 17.10.1919, blz. 1; 18.10.1919, blz. 1; 25.10.1919, blz. 1.

(276) Eigen berekening.

(277) 'Ons Vaderland', 23.9.1920, blz. 2.

Joseph Jacquemotte (Brussel, 1883-Tienen 1936) : bediende en kommunistisch politicus : behoorde tot de oprichters van de Belgische K.P. en stichter-directeur van 'Le Drapeau Rouge'. In 1926 werd hij Molenbeeks gemeenteraadslid. Van 1925 tot aan zijn dood zetelde hij voor het arrondissement Brussel in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

In dergelijke omstandigheden begonnen de Brusselse Vlaams-nationalisten opnieuw met de voorbereiding van de wetgevende verkiezingen van november 1921. Staf De Clercq werd voor een tweede keer lijsttrekker. Na zijn Aalsters avontuur vertegenwoordigde Hendrik Borginon als tweede kandidaat het stedelijk gedeelte van het Brusselse arrondissement. De overige posities, van de nu volledige kandidatenlijst, werden toegewezen aan minder bekende figuren; een deel daarvan bekleedde sinds april 1921 een gemeentelijk mandaat (278).

Voor het eerst werd ook een lijst voor de Senaat ingediend. Als lijsttrekker voor deze onvolledige kandidatengroep fungeerde de in Antwerpen wonende apotheker Julius Jozef Depraeter. Hij was in Brussel totaal onbekend (279). Het 'Vlaamsche Front' trachtte in 1921 eveneens in de Brabantse provincieraad door te dringen. Daartoe werden in de meeste kieskantons lijsten ingediend (280).

Net als in 1919 trokken andermaal de propagandisten en de kandidaten van het 'Vlaamsche Front' doorheen het Brusselse arrondissement. Zij spraken op meetings en verduidelikten het standpunt van de Vlaams-nationalisten (281). Het zieltogende 'Ons Vaderland' trachtte nog in een uiterste krachtsinspanning haar steentje bij te dragen in de elektorale campagne. Zoals in 1919 ontspon er zich een hevige pennestrijd tegen de kristen-demokratische lijst van de 'Christene Volkspartij'. Ook de socialisten en de voor het eerst opgekomen 'Liberaale Volksbond' kregen een veeg uit de pan. Zo werd de Brusselse Federatie van de BWP verweten met Franstalige propagandisten en sprekers het Vlaamse gebied af te schuimen (282).

Het 'Vlaamsche Front' mocht niet ontevreden zijn met de uitslag van de verkiezingen. Het wist zijn stemmenpercentage van 2,67% in 1919 op 3,26% te brengen. Staf De Clercq werd zonder enig probleem herkozen; hulp van de Leuvense Vlaams-nationalisten bleek niet meer nodig (283). De lijsten voor de provincie en de Senaat

(278) 'Ons Vaderland', 10.11.1921, blz. 1.

(279) Ibidem. Aangaande J.J. Depraeter zijn geen verdere biografische gegevens bekend.

(280) 'Het Laatste Nieuws', 29.11.1921, blz. 1. (opmerking : de provinciale verkiezingen hadden plaats één week na de wetgevende verkiezingen).

(281) 'Ons Vaderland', 23.10.1921, blz. 1; 3.11.1921, blz. 1.

(282) 'Ons Vaderland', 6.10.1921, blz. 1; 9.10.1921, blz. 1; 23.10.1921, blz. 1.

(283) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

boekten geen sukses (284).

Ook vier jaar later, in 1925 dus, traden de Vlaams-nationalisten aan met kandidaten voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers, de Senaat en de Brabantse provincieraad. Staf De Clercq hoopte een derde maal de Kamerlijst met sukses aan te voeren. Na hem volgden o.a. Fr. Van Waeg, Karel Avau, Alfons Hessens en J.M. Brans. Deze laatste was samen met Lodewijk Delpire één van de weinige vooroorlogse verdedigers van de Vlaamse zaak in het Brusselse die zich bij de Vlaams-nationalisten hadden aangesloten (285).

In tegenstelling tot 1921 hadden de Brusselse fronters met Edmond Van Dieren (286) nu een bekende persoon als lijsttrekker voor de Senaat. Als advocaat was hij in 1919 opgetreden als verdediger van August Borms (287), het kopstuk van het activisme. Twee jaar later maakte hij opnieuw naam, nu in een rechtzaak die tegen frontleider A. Debeuckelaere ingespannen was (288). In feite hadden de Brusselse Vlaams-nationalisten met hem een verkiezingskartel gevormd. Het heette een alliantie van het 'Vlaamsche Front' met de 'Katholieke Vlaamse Nationalisten' te zijn (289). De kandidatuur van E. Van Dieren op de Brusselse frontlijst mag verrassend genoemd

(284) 'Het Laatste Nieuws', 24.11.1921, blz. 2; 29.11.1921, blz. 1.

(285) Fr. Van Waeg (vader van de huidige voorzitter van de Vlaamse Volksbeweging). Verdere biografische gegevens ontbreken.

Karel Avau : sinds 1921 schepene te Gooik. Verdere biografische gegevens ontbreken.

Alfons Hessens : hij was drukker te Molenbeek. Tal van Vlaams-nationalistische publikaties werden in zijn drukkerij gedrukt. Verdere biografische gegevens ontbreken.

Jan Matthijs Brans (As 1853-Eppegem 1940) : leraar en letterkundige. Hij richtte met anderen in 1881 de Brusselse literaire kring 'De Distel' op.

(286) Edmond Van Dieren (Gent 1879-Brussel 1961) : advocaat en politicus : van 1929 tot 1932 en van 1936 tot 1945 zetelde hij in de Senaat als onafhankelijke voor het arrondissement Mechelen-Turnhout.

(287) August Borms (Sint-Niklaas 1878-Etterbeek 1946) : leraar en politicus : tijdens de eerste wereldoorlog werd hij als het kopstuk van het activisme beschouwd. Na de bevrijding werd hij ter dood veroordeeld, maar zijn straf veranderde in levenslange hechtenis. Na een grootse Vlaamse campagne en na zijn spektakulaire verkiezingsoverwinning in 1929 kwam August Borms vrij. In 1945, na het einde van de tweede wereldoorlog, veroordeelde het Belgische krijgsgerecht hem wegens collaboratie tot de doostraf. Zijn executie geschiedde in 1946.

(288) G. DURNEZ, 'Van Dieren Edmond', in : *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 1, Tielt, 1973, blz. 411-412.

(289) 'De Standaard', 19.3.1925, blz. 1.

worden. Als Vlaams-nationalist primeerde bij hem het katholiek zijn. Zo had hij in 1919 een verzoek van de Antwerpse fronters om als kandidaat op te treden resoluut van de hand gewezen omdat men hem op dat punt geen voldoende vrijheid had willen toezeggen (290). Nog in 1925 bleef hij onveranderd bij zijn standpunt. Zijn kandidatuur betekende dan ook dat de Brusselse fronters hem wel de gevraagde vrijheid van handelen gegeven hadden. Dit was duidelijk toen E. Van Dieren op een meeting van het 'Vlaamsche Front' openlijk zijn katholieke overtuiging verkondigde (291). Met deze toegeving had H. Borginon de primordiaal geachte 'godsvrede' van het frontprogramma, die hijzelf nastond, in zijn eigen Brussel een hak gezet. Het betekende ook dat in tegenstelling tot de Antwerpse fronters het Brusselse 'Vlaamsche Front' een duidelijke katholieke achtergrond bezat.

Verkiezingen brachten voor de Brusselse fronters nauwelijks enige vooruitgang. Het stemmenpercentage werd op 3,34% gebracht, een minieme groei van 0,08% (292). Staf De Clercq behield evenwel zijn parlementair mandaat, maar noch voor de Senaat noch voor de Brabantse provincieraad wist men kandidaten af te vaardigen. Uit de verschillende uitslagen bleek dat de frontpartij over een zeer wisselvallig kiespubliek beschikte (293).

De verkiezingsuitslagen leveren interessante gegevens op aangaande de spreiding van de kiezers van het 'Vlaamsche Front' over het grondgebied van het Brusselse kiesarrondissement. In een eerste tabel worden de resultaten van de wetgevende verkiezingen van 1919, 1921 en 1925 in de verschillende kieskantons bij elkaar gebracht (294).

(290) G. DURNEZ, op.cit., blz. 411.

(291) 'Het Laatste Nieuws', 3.4.1925, blz. 3.

(292) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

(293) Zo behaalden de fronters in de kieskantons Halle en Sint-Kwintens-Lennik samen de volgende resultaten :

1921 :	wetgevende verkiezingen :	3602 stemmen
	provinciale verkiezingen :	2510 stemmen
1925 :	wetgevende verkiezingen :	3727 stemmen
	provinciale verkiezingen :	2879 stemmen

In het kieskanton Brussel waren de resultaten als volgt :

1921 :	wetgevende verkiezingen :	645 stemmen
	provinciale verkiezingen :	363 stemmen
1925 :	wetgevende verkiezingen :	637 stemmen
	provinciale verkiezingen :	1221 stemmen

(294) R. DE SMET, R. EVALENKO, W. FRAEYS, op.cit., blz. 47-60.

Politieke betrokkenheid Brusselse Vlamingen na WO I

	1919			1921			1925		
Brussel	456	0,97	-	645	1,29	+ 0,32	637	1,19	- 0,10
Molenbeek	248	1,28	-	470	1,82	+ 0,54	467	1,66	- 0,16
Sint-Gillis	75	0,52	-	120	0,75	+ 0,23	101	0,60	- 0,15
Anderlecht	324	1,79	-	455	2,26	+ 0,47	528	2,37	+ 0,11
Elsene	170	0,72	-	259	0,97	+ 0,25	204	0,70	- 0,27
Sint-Joost	252	1,24	-	558	2,41	+ 1,17	533	2,10	- 0,31
Schaarbeek	561	2,18	-	453	1,56	- 0,62	549	1,68	+ 0,12
Ukkel	253	1,40	-	250	1,26	- 0,14	298	1,31	+ 0,05
Asse	663	5,93	-	993	8,75	+ 2,82	1524	12,16	+ 3,41
Halle	842	7,74	-	924	7,72	- 0,02	1148	8,62	+ 0,90
St-Kw-Len.	1852	19,42	-	2678	26,66	+ 7,24	2575	24,56	- 2,10
Vilvoorde	414	3,54	-	320	2,94	- 0,60	369	2,99	+ 0,05
Wolvertem	280	3,06	-	520	5,47	+ 2,41	770	7,35	+ 1,88

In welke gebieden van het Brusselse kiesarrondissement de Vlaams-nationalisten het sterkst stonden moet uit de tweede tabel blijken. Net als bij vorige gelegenheden worden de Brusselse kieskantons opnieuw ingedeeld in landelijke, gemengde en stedelijke kantons. Op een analoge wijze geschiedt dit met de op het 'Vlaamsche Front' uitgebrachte stemmen. Deze cijfers worden vervolgens afgezet tegen het aandeel dat elk van de drie groepen kieskantons uitmaakten in het totaal van de in het kiesarrondissement uitgebrachte stemmen (295).

	1919					1921					1925				
	Totaal aantal uitgebr. stemmen		Geldige stemmen Vlaamsche Front.			Totaal aantal uitgebr. stemmen		Geldige stemmen Vlaamsche Front.			Totaal aantal uitgebr. stemmen		Geldige stemmen Vlaamsche Front.		
	aantal	%	aantal	%		%	verschil to 1921	%	verschil to 1919		%	verschil to 1921	%	verschil to 1921	
stedelijke	80941	33,78	779	12,19		34,52	+0,78	14,29	+2,10		34,19	- 0,33	12,42	- 1,87	
gemengde	106227	44,33	1560	24,41		45,21	+0,88	22,85	- 1,56		45,41	+0,20	21,77	- 1,08	
landelijke	52434	21,88	4051	63,40		20,27	- 1,61	62,87	- 0,53		20,40	+0,13	65,81	+2,94	
Totaal	239602	100,00	6390	100,00		100,00		100,00			100,00		100,00		

Uit deze tabel, maar ook uit de voorgaande, blijkt dat de landelijke, dus homogene Vlaamse kieskantons, de elektorale basis van het 'Vlaamsche Front' vormden. Drie vijfden van de Vlaams-nationalistische stemmen kwamen namelijk uit dit gebied, niettegenstaande zij slechts één vijfde van het totaal aantal uitgebrachte stemmen telde. In de overige twee groepen kieskantons waren de door de Vlaams-nationalisten behaalde resultaten eerder klein. Net als uit de eerste tabel blijkt ook hier dat in deze kiesomschrijvingen het 'Vlaamsche Front' slechts een kleine kring kiezers had.

De Vlaams-nationalisten trachtten eveneens in de gemeentepolitiek hun stem te doen gelden. In de Brusselse agglomeratie werden naar aanleiding van de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen, voorzien voor april 1921, door het 'Vlaamsche Front' lijsten ingediend in Brussel, Laken, Molenbeek, Koekelberg en Schaarbeek (296). De lijst in Molenbeek werd echter afgewezen op grond van een aantal onleesbare handtekeningen van de peters (297). De motivering van de Brusselse fronters om aan de verkiezingen deel te nemen was erg overtuigend. Zij zouden in de betrokken gemeenten de franskiljons uit de gemeentehuizen weggagen en de verbeulemansing — de gebruikelijke naam om de verfransing van de Vlaamse bevolking aan te duiden — een halt toeroepen (298). Ingevolge gebrekkige financiële middelen konden de frontafdelingen slechts een beperkte verkiezingspropaganda voeren. Alles beperkte zich meestal tot enkele meetings (299). Op 24 april 1921 slaagde het 'Vlaamsche Front' in de vier voornoemde gemeenten er dan ook niet in één zetel te verwerven. Het aantal verworven stemmen was trouwens niet van die aard om daarvoor in aanmerking te komen (300). 'Ons Vaderland' noemde de uitslagen in het Brusselse gematigd maar wel positief (301).

Naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van oktober

(296) 'Ons Vaderland', 18.3.1921, blz. 3; 'Het Laatste Nieuws', 28.3.1921, blz. 2; '1.4.1921, blz. 2; 2.4.1921, blz. 5; 'Ons Vaderland', 4.4.1921, blz. 1; 'Het Laatste Nieuws', 10.4.1921, blz. 2; 'Ons Vaderland', 16.4.1921, blz. 2.

(297) 'Ons Vaderland', 13.4.1921, blz. 2.

(298) 'Ons Vaderland', 2.2.1920, blz. 1; 2.4.1921, blz. 2.

(299) 'Ons Vaderland', 2.4.1921, blz. 1; 17.4.1921, blz. 4.

(300) Cfr. voetnoot 170.

(301) 'Ons Vaderland', 27.4.1921, blz. 1.

1926, de tweede sinds de oorlog, diende het 'Vlaamsche Front' enkel nog lijsten in voor de gemeenten Brussel en Schaarbeek. Opnieuw waren de resultaten teleurstellend, want in geen van beide gemeenten werd een zetel behaald (302).

In het landelijke deel van het Brusselse arrondissement waren de resultaten heel wat beter en vooral in het Pajottenland kenden de Vlaams-nationalisten een groot succes (303). Zo behaalde in 1921 het 'Vlaamsche Front' in Kester, onder de leiding van Staf De Clercq, zelfs zeven van de negen zetels (304). De minister van Binnenlandse Zaken, de Brusselse katholieke voorman H. Carton de Wiart (305), weigerde evenwel de benoeming van kristen-demokraten en Vlaams-nationalisten, waaronder Staf De Clercq die, zoals de wet het bepaalde, door de nieuwe gemeenteraden voor het burgemeestersambt waren aangeduid, aan de Koning ter ondertekening voor te leggen. Uiteindelijk werden in tal van deze gemeenten personen uit de politieke minderheid, soms via allerlei manipulaties, tot burgemeester benoemd (306). Ook Staf De Clercq werd aldus buiten het bestuur gehouden (307).

De hoofdstad en zijn voorsteden vormden een doorn in het oog van de Vlaams-nationalisten. De verfransende invloed die van dit deel van België uitging, betekende volgens hen een gevaar voor Vlaanderen en moest daarom gekeerd worden. In elk artikel van 'Ons Vaderland' over deze kwestie, was men het erover eens dat de oprichting in 1830 van de sterk gecentraliseerde Belgische Staat, met het Frans als bestuurstaal, het einde van het dan nog Vlaamse Brussel zou betekend hebben. De verfransing had zich na bijna honderd jaar diep ingeworfeld in Brussel en zich reeds verspreid over het omliggende gebied : de 'Brusselsche olievlek' (308). De oorzaak voor dit verschijnsel werd o.a. als volgt verwoord :

(302) Cfr. voetnoot 170.

(303) Cfr. voetnoot 217.

(304) 'Ons Vaderland', 26.4.1921, blz. 2.

(305) Op dat ogenblik was hij eveneens minister-president van een regering van nationale unie.

(306) 'Ons Vaderland', 16.6.1921, blz. 2; 19-20.6.1921, blz. 1; 18.8.1921, blz. 1.

(307) *Le Parlement belge de 1930*. Bruxelles, 1930, blz. 363-364.

(308) 'Ons Vaderland', 12.6.1920, blz. 1.

Is het duidelijk genoeg dat België Vlaanderen in Brussel doodde door middel van de besturen, het gerecht, de gansche wereldlijke en geestelijke inrichting, door de scholen, door de tientallen financieele bankhuizen. Brussel en voorsteden zijn het sprekend bewijs wat er van Vlaanderen worden moet als België het eene, gecentraliseerde België blijft. (309).

Voor het behoud van een integraal Vlaams Vlaanderen wensten de Vlaams-nationalisten het Belgische staatsbestel te hervormen, vooral via decentralisatie en zelfbestuur. Er werden dan ook heel wat plannen in die zin ontwikkeld en de rol die Brussel daarin werd voorbehouden was vaak opmerkelijk.

Een eerste plan omvatte een ontwerp tot grondwetswijziging. Het geheel voorzag de omvorming van België tot een federatie, gevormd door Vlaanderen en Wallonië. Brussel behoorde in dit concept tot het Vlaamse grondgebied. Gezien de aanwezigheid van een belangrijke groep Franstaligen en Walen in het hoofdstedelijk gebied, werd voorzien in een aantal overgangsmaatregelen. Na verloop van tijd zou Brussel, zoals eertijds, een even Vlaamse stad moeten worden als Antwerpen. De vervlaamsing van Brussel werd aan de hand van historische rechten verdedigd (310).

Een tweede plan relativeerde het argument van de Vlaamse historische rechten op Brussel. Wat zou er gebeuren indien bij zelfbestuur de Brusselaars voor Wallonië opteerden? Indien dit zou gebeuren dan kreeg, althans volgens de opsteller van het plan, de volkswil voorrang op de historische rechten. Politiek gezien geloofde hij echter niet dat in een nabije toekomst Brussel en Wallonië zouden samengaan, want het hoofdstedelijk gebied lag immers binnen het Vlaamse taalgebied. Toch waarschuwde hij de Vlamingen voor de toenemende verfransing van het Vlaamse gebied tussen Brussel en Wallonië. Dit gevaar moest door een actieve propaganda tegengehouden worden om alzo Brussel in een keurslijf te duwen. Ook in de andere Vlaamse gemeenten omheen Brussel moest een gelijkaardige campagne opgezet worden. Eenmaal het hoofdstedelijk gebied begreind, kon de invloed van de Vlaamse inwijking zijn rol spelen. De voortdurende toevloed van Vlamingen zou geleidelijk aan van Brussel opnieuw een Vlaamse stad maken. De opsteller van het plan ver-

(309) 'Ons Vaderland', 13.3.1920, blz. 1.

(310) 'Ons Vaderland', 26.4.1920, blz. 1.

(311) 'Ons Vaderland', 12.6.1920, blz. 1.

meldde evenwel niet hoe hij de verfransing van de Vlaamse inwijkelingen zou tegengaan (311).

De verfransing van het Brusselse randgebied vormde in Vlaams-nationalistische kringen vaak een thema van gesprek. In een artikel in 'Ons Vaderland' luidde het :

Geloovigen en niet-geloovigen spannen tegen Vlaanderen broederlijk samen om hun geheim opzet door te drijven en heel de Brusselsche omgeving, langzaam maar zeker, te verfranschen (312).

In het "Vlaamsche Front" leefde dus sterk de overtuiging dat men in frankofone hoek tegen de Vlamingen een plan aan het smeden was. Uit wat volgt zal de oorzaak van deze angst tot uiting komen :

Eens Groot-Brussel verfranscht, behoort de getalsmeerderheid niet langer meer aan de Vlamingen : de Franssprekenden zullen heer ende meester spelen in België. Vlaanderen zal zich niet meer kunnen loswortelen uit den Franschen greep en onherroepelijk overgeleverd zijn aan de verfransching. (313)

De strategie die het 'Vlaamsche Front' tegen het Franstalig complot wenste te voeren was drieledig. In de eerste plaats diende de inwijking uit Vlaanderen naar Brussel, gelet op de verfransing van het gros van deze inwijkelingen en hun nakomelingen, te worden gestopt of te worden afgeleid naar andere Vlaamse steden, bijvoorbeeld Antwerpen (314). Ten tweede zou men door een actieve propaganda en door het ontkrachten van de voornaamste verfransingsmechanismen, zoals het onderwijs en de frankofone economische machtsposities, de inwijkelingen en de Vlaamse Brusselaars meer Vlaamsbewust maken. In deze optiek werden plannen ontwikkeld voor het oprichten en het financieren van Vlaams-nationalistische scholen (315). Ene Hulsterloo wenste de namen en adressen te verzamelen, zoals hij het uitdrukte, 'van alle goede Vlamingen uit alle vakken en maatschappe-

(311) 'Ons Vaderland', 12.6.1920, blz. 1.

(312) 'Ons Vaderland', 25.6.1919, blz. 1.

(313) *ibidem*.

(314) De auteur van het artikel baseerde zich vast en zeker op de geschriften van Liederik. ('Ons Vaderland', 25.6.1919, blz. 1; 12.6.1920, blz. 1).

(315) 'Ons Vaderland', 25.6.1919, blz. 1.

lijke inrichtingen, aan wie als voorwaarde zou worden gesteld binnen de zes maanden minstens (het Fransch zou er voorloopig geduld worden) Nederlandsche opschriften vooraan te stellen op rekeningen en uithangborden, en ieder ingeschrevene zou een kleine taks eenmaal betalen 's jaars, 't is immers een reklaammiddel, opdat men een Vlaamsch adressenboek voor Groot-Brussel zoo goedkoop zou kunnen aanschaffen aan alle Vlaamsche bewuste menschen zonder ze daarom uit te buiten of hun goede trouw te verschalken'. Pas in 1925 en 1926 verschenen dergelijke adresboeken in het Brusselse onder de titel 'Onder Ons'. Het is evenwel niet duidelijk of deze uitgaven de konkretisering waren van het idee van Hulsterloo (316).

Een 'Economisch Kartel der Vlamingen' werd, als tweede strategie, door de voor ons onbekende Van den Berg ontwikkeld. Hij oordeelde terecht dat de hoofdstad de handel in Vlaanderen domineerde en alzo de verfransing bevorderde. Van den Berg raadde daarom, als tegenzet, alle Vlamingen aan geen aankopen te doen in winkels waar men het Vlaams weigerde te gebruiken. Het devies van de Vlamingen moest zijn : 'geen Vlaamsch, geen centen' en 'mijnheer Beulemans is gevoeliger aan de oorden dan aan de woorden'. Vervolgens bepleitte hij de oprichting van een Vlaamse economische infrastructuur (317).

Een derde strategie zou bestaan uit het voeren van een actieve propaganda en het bewerken van de lokale Vlaamse bevolking in en omheen het hoofdstedelijk gebied. Dit zou moeten gebeuren opdat zij Vlaamsbewuster zou handelen en niet meer vatbaar zou zijn voor de verfransing. Het 'Vlaamsche Front' beschouwde in dat opzicht de bestaande en nog op te richten partijafdelingen als belangrijke strijdwapens (318).

In vergelijking met de minimalisten verdedigde het 'Vlaamsche Front' t.a.v. het probleem Brussel een zeer radikaal standpunt. Zowel de Vlaamse liberalen, katholieken als socialisten eisten hoegenaamd niet de herovering van Brussel voor Vlaanderen, maar wilden de Nederlandstaligen gelijke rechten en ontplooiingskansen geven als de Franssprekenden (319).

(316) 'Ons Vaderland', 10.12.1919, blz. 1.

(317) 'Ons Vaderland', 5.12.1919, blz. 1.

(318) 'Ons Vaderland', 12.6.1920, blz. 1.

(319) Zij aanvaardden de tweetaligheid van Brussel en eisten alzo de toepassing van de bestaande taalwetten waarin Brussel een tweetalig statuut kreeg. Dit was ondermeer het geval met art. 20 van de wet op het lager onderwijs (L. SIEBEN, op.cit., blz. 418-453).

Het 'Vlaamsche Front' heeft zich in de loop der jaren herhaaldelijk in het nieuws gewerkt door gebeurtenissen waarbij het steeds rechtstreeks betrokken was. Het betrof hier vooral optochten, vechtpartijen, meetings, militievorming en zelfs doodslag. De oorzaken van deze voorvallen moeten aan verschillende factoren worden toegeschreven. Zo was er de negatieve voorstelling welke het 'Vlaamsche Front' kreeg in de Franstalige pers. De Vlaams-nationalisten, maar ook de minimalisten, werden daarin afgeschilderd als extremisten, activisten en Duitsgezinden. In de minimalistische bladen gold een bijna even afstandelijke houding, zij het minder scherp, t.a.v. het 'Vlaamsche Front'. In het liberale 'Het Laatste Nieuws' bijvoorbeeld, werden vele van de Vlaams-nationalistische activiteiten niet aangekondigd of verslagen; indien wel dan steeds met de grootste omzichtigheid en scepticisme. Als tweede faktor moet er op gewezen worden dat het 'Vlaamsche Front' zelf, zij het onbewust, heeft bijgedragen tot het ontstaan van deze reputatie. Vooreerst zorgden daarvoor de voor die tijd radicale eisen voor Vlaams zelfbestuur en algehele amnestie evenals de Vlaams-nationalistische optochten doorheen de hoofdstad. Deze werden steeds begeleid door talrijke leeuwen-vlaggen en gingen steeds gepaard met het roepen van leuzen en het spelen van muziek. Het 'Vlaamsch Huis' vormde steeds het vertrek- of eindpunt van dergelijke manifestaties. Vanuit dit bolwerk van de Vlaams-nationalisten en de Vossen, gelegen schuin tegenover het Brusselse stadhuis, werd de Vlaams-nationalistische werking in het Brusselse gekoördineerd. Het behoeft dan ook geen nadere uitleg als we vertellen dat dit gebouw in de ogen van Vlaamsvijandige kringen een doorn in het oog was. Als derde faktor kunnen we stellen dat het 'Vlaamsche Front' bij velen nog de herinnering aan het activisme deed opwekken.

In Franstalige kringen was er na de wapenstilstand van november 1918, veel gewijzigd in de opvattingen. Het Belgische nationalisme, de anti-activistische drijfverijen en de anti-Vlaamsgezindheid waren in de burgerij, de ambtenarij en het universitaire milieu sterk verbreid. Via de pers werden deze opvattingen naar de grote massa gebracht. Evenzo geschiedde dit met de verspreiding van rechtse en anti-demokratische denkbbeelden. Het moeilijke herstel van de Belgische economie, de moeilijkheden van de middenstand en de burgerij, de stakingen, het invoeren van het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen, de herlevende Vlaamse Beweging en de suksessen van het fascisme in Italië waren de oorzaken van de nieuwe

politieke opvattingen. Allerlei organisaties die met de Belgische samenleving een andere weg opwilden of die gewoon wensten terug te keren naar de vooroorlogse situatie zagen het daglicht in de Brusselse agglomeratie. Alzo ontstonden het 'Comité de Politique Nationale' (CPN), later omgevormd tot de 'Action Nationale', de 'Union Civique Belge', de 'Ligue Patriottique' en de 'Faisceau Belge' (320). Met deze groepen kwamen socialisten, kommunisten, syndikalisten en Vlaams-nationalisten herhaaldelijk in konflikt, vaak zelfs gewelddadig. De Vlaamsgezinden zagen zich daarbij ook vaak geplaatst tegenover leden van Waalse verenigingen, organisaties voor de verdediging van de Franse taal en cultuur in België en met de naar rechts afgegleden Brusselse afdelingen van de oudstrijdersorganisatie FNC-NSB. Het gevolg van dit alles was dat in de naoorlogse jaren geen enkele Vlaamse manifestatie nog ongestoord kon plaatsvinden. Gelijkaardige toestanden deden zich op dat ogenblik ook voor te Gent, Leuven en aan de Belgische kust. Deze toenemende onveiligheid werkte de militievorming in de hand. Aan Vlaams-nationalistische zijde ontstond in het begin van de jaren twintig, in samenwerking met het V.O.S., het 'Vlaamsche Zelfverweer' (321). De BWP ving de agressie op met de vorming van een eigen verweerorganisatie (322). Brusselse socialisten, fronters en Vlaamse oudstrijders protesteerden gezamenlijk op meetings tegen de rechtse en fascistische agitatie (323).

Het moet gezegd dat de Vlaams-nationalisten zelf ook alles in het werk stelden om frankofone manifestaties te verstoren. Dit gebeurde bijvoorbeeld naar aanleiding van de nationale betoging van 28 januari 1923 te Brussel tegen de vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit (324).

De atmosfeer die te Brussel in de eerste helft van de jaren twintig heerste kan het duidelijkst geïllustreerd worden aan de hand van de zaak Remy De Man. Het betrof een zaak van doodslag, die zowel de Vlaamse als de frankofone gemoederen bijna twee jaar lang zou beroeren. Het verhaal vangt aan in de tweede helft van 1924. De 'Vlaamsche Harmonie' van het 'Vlaamsche Front Groot-Brussel' werd in september 1924, voor een tweede maal dat jaar, door anti-

(320) L. SIEBEN, op.cit., blz. 237-247.

(321) 'Ons Brussel', 15.5.1924, blz. 2. (ledenblad van de Brusselse Vossen).

(322) 'Het Laatste Nieuws', 2.5.1926, blz. 1.

(323) 'Het Laatste Nieuws', 19.4.1926, blz. 3.

(324) 'Het Laatste Nieuws', 29.1.1923, blz. 1 en 2. V.O.S., 21.1.1923, blz. 1.

Vlaamse groepen aangevallen. Dezelfde avond, komende van het 'Vlaamsch Huis', werden op het de Brouckèreplein twee mannen en een jongen plots door enkele mannen omringd. Er werd hen gevraagd of zij Vlamingen waren. Na een bevestigend antwoord kwam het tot een handgemeen. Toen Remy De Man, één der Vlamingen, zich in het nauw gedreven voelde, trok hij een revolver en schoot. Clement Maquet (325), die tot de aanvallers behoorde, stierf in het hospitaal aan de opgelopen verwondingen. Remy De Man, dertig jaar oud, reserve-officier en oudstrijder, in het dagelijkse leven ambtenaar op het ministerie van Justitie en woonachtig te Ganshoren, werd door de aangesnelde politie geboeid weggevoerd. Het voorval zou in het gehele land reacties van verbazing, verbittering en afkeuring opwekken (326). De rechtszaak sleepte maanden aan en hield gedurende al die tijd, door een zeer attentieve pers, het publiek gaande. Er werden geldomhalingen georganiseerd om de familie van Remy De Man te steunen (327). Uit het onderzoek bleek dat C. Maquet lid was van de 'Faisceau Belge' en reeds bij vorige manifestaties bij rellen betrokken was geweest (328). De Vlaams-nationalist Hendrik Borginon en de socialistische senator Alberik Deswarte namen in de rechtszaak de verdediging van Remy De Man waar.

A. Rotsaert (329), een kopstuk van het rechtse, belgicistische en frankofone 'Comité de Politique Nationale', kwam van zijn kant op voor de belangen van C. Maquet. De hele rechtszaak werd een waar politiek proces. Zowel socialistische, Vlaams-nationalistische als rechtse en fascistische personaliteiten uit het Brusselse verdedigden hun standpunt en schetsten de verhoudingen tussen de verschillende groepen. Ook de kwestie van de verschillende milities kwam aan bod. De rechtse en frankofone groepen bleken vooral in de Brusselse Zuidstraat hun bastion te bezitten. Pieter Finné verklaarde als getuige dat het 'Vlaamsche Zelfverweer' over geen ledenlijsten beschikte. Zijn uitspraak hield verband met de speurtocht van het gerecht naar het wezen van de militie en haar leden (330). Tot ontsteltenis van de Vlaamse opinie werd Remy De Man uiteindelijk veroordeeld tot een

(325) Clement Maquet (1901-1924) : hij was afkomstig van Ganshoren. Volgens gegevens zou hij voordien nog in kommunistische groepen actief zijn geweest.

(326) Cfr. het dossier 'De Man' in het AMVC te Antwerpen (nr. : M196).

(327) *ibidem*.

(328) 'Het Laatste Nieuws', 14.9.1924, blz. 2.

(329) Aangaande Arthur Rotsaert o.a. : F. BALACE, *op.cit.*, blz. 62 e.v.

(330) 'Het Laatste Nieuws', 15.1.1925, blz. 3.

jarenlange gevangenisstraf. In 1926 kwam hij reeds vrij als gevolg van een door koning Albert uitgevaardigde genademaatregel (331).

Als besluit kunnen we stellen dat het 'Vlaamsche Front' als nieuwkomer in het Brusselse politieke leven in slechts korte tijd een partijorganisatie uit de grond wist te stampen. Deze inspanning werd reeds in 1919 met één Kamerzetel beloond, maar daar zou het dan ook bij blijven. Een verdere doorbraak kwam er voorlopig niet.

De Brusselse fronters van het eerste uur, namelijk H. Borginon, S. De Clercq en P. Finné, bleven gedurende het hele interbellum de partij in het Brusselse arrondissement domineren. Zij werden daarbij gesteund door een kleine maar trouwe schare sympathisanten.

Het 'Vlaamsche Front' viel op door haar nieuwe, radikale visie op het probleem Brussel. Uit vrees voor een minorisering van Vlaanderen in de Belgische Staat, een franstalig komplot volgens haar, wenste zij de herovering van Brussel en het tegenhouden van de verfransing in het Brusselse randgebied.

Niettegenstaande hun bescheiden rol wisten de Vlaams-nationalisten door hun programma en hun daden regelmatig het nieuws te halen. Zij ontlokten wrijvingen met de minimalisten en veroorzaakten of gaven aanleiding tot handgemeen met de frankofonen. Voor velen waren bolsjewisten en Vlaams-nationalisten groepen met éénzelfde drijfveer: verzet tegen de gevestigde waarden en normen.

6. BESLUIT

Op het politieke vlak wisten de Brusselse Vlamingen duidelijk weinig potten te breken. De Vlaamse katholieken, liberalen en socialisten stonden binnen hun respektieve Brusselse partijbesturen zeer zwak. Zij konden er onmogelijk opboksen tegen de machtige en door frankofonen beheerste partijafdelingen. Bovendien de taalverzuchtingen leefde in Vlaamse katholieke en liberale hoek de wens dat hun respektievelijke partijen zich op een meer democratische wijze zouden organiseren. Ook deze eis werd steeds weggewimpeld.

Als gevolg van deze miskennis ontstonden Vlaamse liberale en katholieke scheurlijsten bij de verkiezingen. De Vlaamse liberalen, bij monde van de 'Liberale Volksbond' en de Vlaamse katholieken,

(331) 'Het Laatste Nieuws', 16.11.1925, blz. 6.

bij monde van de 'Christene Volkspartij', een kristen-democratisch kartel bestaande uit de 'Katholieke Vlaamsche Bond', de Boerenbond en de kristelijke arbeidersbeweging, hielden het elk in hun programma bij het Vlaamse minimumprogramma en de democratisering van de partij; voor de kristen-demokraten betekende dit laatste de invoering van een standenvertegenwoordiging.

In de Brusselse Socialistische Federatie ontstond daarentegen, hoewel zij in wezen ook volledig op franstalige leest was geschoeid, een toenadering tot de Vlaamse kiezer. Dit gebeurde wellicht op basis van de rivaliteit met de kristen-demokraten, die via de 'Christene Volkspartij' Vlaamsgezind was. Binnen de socialistische partij kon bovendien elkeen inzake de Vlaamse kwestie vrij zijn standpunt bepalen en verdedigen.

De verdedigers van het maximalistische programma, het 'Vlaamse Front', probeerden zich in de naoorlogse periode, als nieuwkomer, snel in te werken en een partijapparaat uit te bouwen. Zij slaagden daar wonderwel in en kregen bovendien veel publiciteit door acties waarbij zij rechtstreeks of vaak ook ongewild betrokken werden.

De Vlaamse scheurlijsten kwamen in de Brusselse agglomeratie niet van de grond. Door het feit dat het Brusselse kiesarrondissement ook tal van Vlaamse landelijke gemeenten telde, zoals het Pajottenland en de streek benoorden en ten oosten van de agglomeratie, konden de Vlaamse katholieken en de Vlaamse nationalisten, respectievelijk 2 en 1 zetels bemachtigen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. De Vlaamse liberalen scoorden zowel in de agglomeratie, niettegenstaande zij er op een klein maar trouw publiek konden rekenen, als op het platteland steeds zwakke resultaten, samen nauwelijks iets meer dan 1%.

Het succes van de Vlaamse socialisten bleef steeds afhankelijk van de resultaten die de partij boekte in het hoofdstedelijk gebied, vermeerderd met de resultaten behaald in Halle en Vilvoorde.

De oorzaak voor het falen van de Vlaamse politieke groepen in het Brusselse arrondissement moet volledig worden toegeschreven aan een onvoldoende bewerking van de Vlaamse kiezer. Zo is het opmerkelijk dat de drie Vlaamse lijsten die zich in 1921 aan de kiezer voorstelden slechts goed waren voor 14,1% van de Brusselse kiezers, dit terwijl in het arrondissement iets meer dan 37% verklaarden enkel of voornamelijk 'Vlaamsch' te spreken. Het feit dat het om lijsten ging welke de Vlaamse ontvoogdingsstrijd ondersteunden

scheen de Vlaamse kiezer van het Brusselse arrondissement en zeker binnen de Brusselse agglomeratie niet of nauwelijks te beroeren. Naar onze mening waren de faam en inzet vanwege een kandidaat de factoren die het stemgedrag van de Vlaamse kiezer bepaalden. Kortom, de afstand tussen kandidaat en kiezer moest zo klein mogelijk zijn. Zo schreef de Brusselse katholieke, frankofone en conservatieve 'Katholieke Associatie' de goede resultaten van de 'Christene Volkspartij' en het 'Vlaamsche Front' in de landelijke kieskantons van het arrondissement volledig aan deze factoren toe. Zij bedacht in dit proces o.a. een belangrijke rol toe aan de geestelijkheid omdat deze een grote impact had op de bevolking (332).

De slechte resultaten van de Vlaamse lijsten in de Brusselse agglomeratie kan in dezelfde optiek begrepen worden. In het grote verstedelijkte Brussel, met zijn verfransingsproces, hadden de Vlaamse kandidaten en propagandisten het veel moeilijker om de massa te bereiken. Daarentegen konden de frankofone politici via hun gemeentelijk mandaat, de lokale activiteiten en gesteund door een sterke pers wel gemakkelijker de massa bereiken. Zo schroomden zelfs allesbehalve Vlaamsgezinde politici het niet om aanwezig te zijn op Vlaamse manifestaties, zoals toneelopvoeringen. Vergeten wij ook niet dat vele frankofone Brusselse politici op het nationale vlak een eminente rol speelden (bijvoorbeeld de ministers Hymans, Renkin, Carton de Wiart en Devèze).

De Vlaamse politieke groepen van hun kant konden in de Brusselse agglomeratie vanwege hun zwakke organisatorische positie en door hun vaak onbekende kandidaten nauwelijks weerwerk bieden. Het enige alternatief bestond erin door hun aktie het Vlaams bewustzijn te helpen opvijzelen. Dit proces, dat van lange duur zou zijn, bleek in de twintiger jaren nog in de kinderschoenen te staan. Het kwam er op dat ogenblik vooral op aan de Vlaamse standpunten en posities overeind te houden en bovendien te blijven vechten tot Vlaanderen volop belangstelling zou krijgen voor het Brusselse probleem.

In dergelijke moeilijke omstandigheden vormde het Vlaamse verenigingsleven de elektorale basis van de Vlaamse verkiezings-

(332) A. MELOT, *Enquête sur la situation du parti catholique*. IV, op.cit., blz. 369.

lijsten. Elke politieke formatie steunde in de eerste plaats op gelijkgezinde, gelijkgekleurde verenigingen (333). Het Vlaamse verenigingsleven betekende in de Brusselse agglomeratie dan ook de enige houvast voor een Vlaamse politieke aanwezigheid en actie (334).

(333) L. SIEBEN, op.cit., blz. 32-174.

(334) Dit blijkt o.a. zeer goed uit de affaire die ontstond tussen de verschillende Vlaamse politieke groepen toen in 1925 H. Teirlinck als kandidaat van de 'Liberale Volksbond' optrad (cfr. blz. 19).

**DE MOBILISATIE VAN HET 'VLAAMS AKTIEKOMITEE
VOOR BRUSSEL EN TAALGRENS' VOOR DE
MARSEN OP BRUSSEL (1959-1963)**

door

Lize HAAGDORENS

Licentiate in de Sociologie - KUL

Licentiate in de Politieke Wetenschappen - VUB

INLEIDING

De Vlaamse beweging, verzwakt door de scherpe repressie van de collaboratie na de tweede wereldoorlog, zou einde de jaren '50 begin '60 terug heropleven. Het Vlaams Aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens (VABT), een drukkingsgroep waarin bijna alle Vlaamse cultuur- en strijdverenigingen samenwerkten, zou sterk bijdragen tot de nieuwe doorbraak van de Vlaamse beweging. Het VABT reageerde aanvankelijk tegen de talentelling en eiste de afbakening van de taalgrens. Een eerste manifestatie, de "Geen Talentelling-dag" in november 1959, en het succesvol betrekken van de Vlaamse burgemeesters in de taalstrijd, zou resulteren in de afschaffing van de talentelling. In deze actie werd voor het eerst na de oorlog de Vlaamse opinie op grote schaal voor een Vlaamsgezinde eis gemobiliseerd. Later betrok het VABT de hele taalwetgeving in haar actie en radicaliseerde haar standpunten. Eind 1963 zou de eis voor federalisme en economische democratie worden gesteld. Het VABT zou vooral druk uitoefenen op de Vlaamse CVP, die hierdoor meer vooruitgeschoven stellingen ging innemen. Mede onder invloed hiervan zou de regering Lefèvre-Spaak (april 1961-mei 1965) de herziening van de taalwetgeving van de jaren '30 aanpakken. Het VABT slaagde erin grote massa's op straat te brengen : een eerste mars op Brussel op 22 oktober 1961, een tweede mars op Brussel op 14 oktober 1962 en een betoging te Antwerpen op 10 november 1963. Deze massa-concentraties lieten

zien dat opnieuw met een Vlaamse macht moest rekening gehouden worden. In de nieuwe taalwetgeving werden dan ook vele Vlaamse eisen gerealiseerd.

In deze studie volgen we het VABT vanaf haar ontstaan in 1959 tot haar feitelijke ondergang in 1964. Het onderzoek richt zich op de mobilisatie van de Vlamingen voor de buitenparlementaire actie van het VABT. De debatten in het parlement en in de verschillende commissies werden door enkele auteurs beschreven (1). In deze periode kregen we een heropleving van de Waalse beweging en de mobilisatie van de Vlamingen ging ook gepaard met een tegenmobilisatie aan Waalse en Brusselse francofone zijde. Vandaar dat we ook de buitenparlementaire actie van de Franstaligen in het onderzoek zullen betrekken. Het onderzoek spitst zich evenwel toe op de Vlaamse actie, de Franstalige mobilisatie vereist een diepgaander onderzoek (2).

Niet alleen de acties van het VABT waren in deze periode van belang. Ook andere organisaties leverden hun aandeel in de taalstrijd. Zo ijverden het ACV en vooral de LBC voor de vernederlandsing van het bedrijfsleven in Vlaanderen (3). Het VEV deed inspanningen voor dezelfde eis (4). Het komitee voor Brussel ageerde voor Nederlandstalig onderwijs en tweetaligheid in de warenhuizen in Brussel. De VU, dan nog een kleine oppositiepartij, leverde o.a. ook haar militanten voor de manifestaties. Verder waren er de traditionele Vlaamse manifestaties als het Vlaams Zangfeest, de Guldensporenvieringen en de Ijzerbedevaarten. Het zou ons te ver voeren om op het aandeel van deze en andere groeperingen dieper in te gaan. Over de rol van deze organisaties zijn aparte studies aangewezen. Ook aan de rol van de Vlaamse Volksbeweging (VVB), die in het VABT een belangrijke plaats innam, kunnen we onvoldoende aandacht schenken bij gebrek aan een grondige beschrijving van deze beweging in de door ons

(1) zie o.a. : P. MARTENS, *De zuidnederlandse taalgrens in het Belgische parlement*, Ledeberg, 1962; - H. TODTS, *Hoop en Wanhoop der Vlaamsgezinden. Kroniek van de Vlaamse beweging, II, 1954-1965*, Leuven, 1967, p. 201-241; - K. DE WITTE, *Brussel Open Stad*, Lier, 1967, p. 63-91.

(2) Franstalige kranten werden niet in het onderzoek opgenomen.

(3) *De Standaard*, 24 augustus 1963, p. 1; *Gazet van Antwerpen*, 15 maart, 1963, p. 2.

(4) T. LUYKX, *Geschiedenis van de economische bewustwording in Vlaanderen 1926/1960. De rol van het VEV*, Antwerpen, 1967, p. 196-197.

bestudeerde periode.

Voor het onderzoek raadpleegden we in de eerste plaats verschillende min of meer geëngageerde auteurs die de Vlaamse beweging in het algemeen beschrijven, zoals H. Todts, M. Van Haegendoren, M. Ruys en K. De Witte. Hierbij was vooral het werk van K. De Witte het meest waardevol voor gegevens over de Vlaamse buitenparlementaire actie. Verder leverden talrijke artikels van het *Courrier Hebdomadaire du Crisp* goede informatie op. Ook het Archief voor het Vlaams Leven te Brussel en het archief van de VVB werden geraadpleegd. Vooral het archief van de VVB gaf ons toegang tot talrijke interne documenten van het VABT en VVB, wat een uitstekende bijdrage voor het onderzoek betekende. Aan de hand van bibliografische verwijzingen van o.a. Provoost en van den Steene (5) konden ook publicaties in tijdschriften doorgenomen worden. Tenslotte raadpleegden we enkele Vlaamsgezinde katholieke kranten waarvan we verwachtten dat ze ons het meeste feitenmateriaal zouden opleveren. De *Standaard* werd volledig doorgenomen voor de periode 1961-1963. Ook de belangrijkste evenementen in '59 en '60 werden in De *Standaard* nagekeken. Voor de belangrijkste gebeurtenissen in de periode '61-'63 raadpleegden we ook Het Volk en *Gazet van Antwerpen*. De *Standaard* gaf de meest volledige en uitvoerige informatie (6).

Vooreerst gaan we in op de achtergronden van de Vlaams-Waalse geschilpunten en op het VABT zelf. Hierna beschrijven we de activiteiten van het VABT en de tegenmobilisaties. Tenslotte gaan we in enkele nabeschouwingen dieper in op de betekenis en impact van de grote Vlaamse manifestaties.

(5) G. PROVOOST en W. VAN DEN STEENE, *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging, bibliografie 1945-1970*, Brussel, 1972.

(6) Een steeds weerkerend probleem bij de analyse van kranten is het beeld dat over het aantal deelnemers aan manifestaties wordt gegeven. De Vlaamse katholieke kranten, sympathiserend met de Vlaamse beweging, zullen gezien het belang dat gehecht wordt aan grote participatiecijfers de Vlaamse manifestaties eerder overschatten en de Franstalige manifestaties onderschatten. Cijfers gegeven door de ordediensten en inrichtende verenigingen lopen ook steeds hemelsbreed uiteen. We zullen telkens de cijfers vermelden van De *Standaard*, Het Volk en *Gazet van Antwerpen*. Een goede aanvulling hierbij is het werk van J. SMITS, *Inventaris van de betogingen in België (1960-1974)*, Leuven, 1982. J. Smits geeft cijfermateriaal over het aantal deelnemers aan betogingen van de Rijkswacht en van de dagbladpers (Het Laatste Nieuws, De *Standaard*, La Libre Belgique, Le Soir en Le Peuple).

In de hiernavolgende tekst zullen de volgende afkortingen worden gebruikt :

I. VLAAMS-WAALSE GESCHILLEN EN HET VABT

In het eerste deel gaan we in op de vraag hoe het mogelijk was dat het communautaire conflict in de jaren '60 doorbrak. Vervolgens geven we een beschrijving van de voornaamste Vlaams-Waalse conflictpunten en de nieuwe taalwetgeving van de regering Lefèvre-Spaak. Tenslotte geven we een beeld van het ontstaan, de samenstelling en de organisatie van het VABT.

1. De doorbraak van het communautaire conflict

De doorbraak van de communautaire problematiek in het Belgisch politieke leven in de jaren '60 kwam niet toevallig.

Tot omstreeks 1960 werd het communautaire conflict vaak gedoodverfd als een "vals probleem". Volgens L. Huyse speelden hierin twee factoren een belangrijke rol. Het socio-politieke raderwerk in België werd in het verleden opgezet voor het verwerken van levensbeschouwelijke en sociaal-economische (of als zodanig geformuleerde) problemen en geschillen. In deze omstandigheden was weinig of geen plaats voor een normale rijping van communautaire vraagstukken. Ten tweede zou een spontane erkenning van de Vlaams-Waalse geschillen het machtsevenwicht tussen de levensbeschouwelijke groepen in gevaar hebben gebracht. Vóór het schoolpact de krachtsverhoudingen tussen katholieken en vrijzinnigen bevroor, kon een wankel evenwicht tot stand komen, onder meer dank zij het feit dat de levensbeschouwelijke meerderheidsgroep in Vlaanderen minderheid was in Wallonië. De lotsverbondenheid van Vlaamse en Waalse katholieken enerzijds, van Waalse en Vlaamse vrijzinnigen anderzijds was een vitaal element in het machtspolitieke spel. In deze omstandigheden kon de verscheidenheid van de twee cultuurgemeenschappen niet ten volle in de politiek aan bod komen. De Nederlandstalige bevolkingsgroep, een demografische meerderheid, vertoonde alle kenmerken van een sociologische minderheid : laag welvaartspeil, zwak-

DS : De Standaard; HV : Het Volk; GVA : Gazet van Antwerpen; HLN : Het Laatste Nieuws; LLB : La Libre Belgique; LS : Le Soir; LP : Le Peuple; RW : Rijkswacht. Aangezien we ons voor de Franstalige manifestaties baseerden op informatie uit Vlaamse kranten, kan dit eventueel een gekleurd beeld opleveren. Een verdere analyse van Franstalige kranten is aangewezen.

ke machtsposities, geringe elitevormingen. De Franstaligen, demografisch in de minderheid, bewogen zich op de markt der schaarse goederen als een meerderheid : méér welvaart, méér politieke macht (7). Deze averechtse asymetrie werd hoe langer hoe beter onderkend. De eis om de communautaire problematiek op de politieke agenda te plaatsen werd sterker. Volgens Willemsen kan men met een beetje overdrijving zeggen dat de opbloei van de Vlaamse beweging aan het eind van de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig in het teken stond van de ontdekking van de sociologie door de Vlaamsgezinden. Er verschenen tal van studies over de taalverhoudingen in het Vlaamse bedrijfsleven en de sociale en economische gevolgen daarvan, over de Vlaamse positie in het onderwijs van hoog tot laag, over de Vlaamse "aanwezigheid" in het staatsbestuur, over de verhouding op economisch terrein tussen de landsdelen, over werkloosheidsproblemen, regionaal economisch beleid enz., over de sociale ondergrond van het Brusselse vraagstuk. Men ontdekte het begrip "sociologische minderheid". Er verschenen verhandelingen over de sociaal-psychologische verhouding tussen Vlamingen en Franstaligen. Men kreeg kortom een dieper inzicht in de sociale structuur van het Belgische nationaliteitsvraagstuk. Dit vond een directe neerslag in de Vlaamse actie. De cijfers van de Vlaamse achterstand, globaal 60% van de bevolking en 40% van de hogere functies en van de deelname aan het hoger onderwijs, waren overtuigend propagandamateriaal waarmee men de bevolking kon mobiliseren (8).

Voor de uiteindelijke doorbraak van de communautaire problematiek kunnen verschillende oorzaken aangegeven worden.

Een factor hierin was het toenemende bewustzijn van een eigen Vlaamse en Waalse identiteit. In Vlaanderen en Wallonië groeide het besef dat de bevolking in beide regio's op tal van gebieden uiteenlopende visies verdedigden. Dit bewustzijn werd na de tweede wereldoorlog verscherpt. De belangrijkste aanleidingen waren de repressie en de vernederende afloop van de koningskwestie voor de Vlamingen (9). Ook tijdens de schoolstrijd stond het katholieke Vlaanderen tegenover de 'anticlericale' Walen.

(7) L. HUYSE, "De taalkwestie sociologisch bekeken", in *Ons Erfdeel*, 16 (1973), 1, p. 35-44; 2, p. 5-14.

(8) A. WILLEMSSEN, "Beknopte geschiedenis van de Vlaamse beweging", in *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, Tielt/Utrecht, 1973, p. 41.

(9) L. HUYSE, *De gewapende vrede*, Leuven, 1982, p. 52.

In deze periode ging het nationaliteitenprobleem steeds meer samenvallen met de socio-economische problematiek. In het proces van de ongelijke ontwikkeling tussen de verschillende regio's begon er zich vanaf het einde der jaren vijftig geleidelijk aan een evolutie af te tekenen van onderlinge positieverschuivingen tussen Vlaanderen en Wallonië. Het industrialiseringsproces schreed het snelst voort in de Vlaamse gewesten waarbij deze laatsten aldus hun grote achterstand geleidelijk aan inhaalden, terwijl de Waalse gewesten het grote slachtoffer dreigden te worden van de stagnatie van hun economische structuren. Niettemin bleef het Vlaamse landsgedeelte, ondanks de meer gunstige perspectieven die zich openden op lange termijn, het grote slachtoffer in het algemeen nationaal proces van trage economische groei en accumulatie van nijverheidskapitaal. De Vlaamse streken bleven gekarakteriseerd als industrieel onderontwikkelde gebieden waar de structurele werkloosheid een permanent gegeven was en welke bovendien nog getroffen werden door de achteruitgang van één van hun traditionele industriële sectoren, nl. de textielindustrie. In tegenstelling tot Vlaanderen, waar wij, met uitzondering van Gent en Antwerpen, steeds te maken hadden met industriële onderontwikkeling, ging het daarentegen in Wallonië om een bruuske bedreiging van het bestaan van een aantal fundamentele industriële sectoren. We kunnen hier spreken van een deïndustrialiseringsproces dat zich aankondigde en zich reeds gedeeltelijk voltrok (economische stagnatie, afname van het tewerkstellingsvolume, demografische stagnatie, sluiting van de steenkoolmijnen,...). De CVP maakte er geen geheim van dat zij vooral een Vlaamse partij was met een brede inplanting in de volksmassa en derhalve wel moest opkomen voor specifieke sociale en economische eisen. De Vlaamse vleugel van de CVP steunde vooral op een electoraat uit de arbeidersklasse (en in mindere mate de landbouwers) en was in de grond flamingant vanwege haar volksbasis. De trage groei van de economie en het uitblijven van een verdere industrialisatie van een aantal Vlaamse gewesten, waren doornen in het oog van de christelijke arbeidersbeweging. De bevolkingsaanwas in Vlaanderen was het sterkste, terwijl het investeringsniveau te laag was om voor werk in eigen streek te zorgen. Het christelijk syndicalisme verbond de belangen van de Vlaamse arbeidersklasse met de verdere industrialisering van Vlaanderen met de hulp van buitenlands kapitaal. De Vlaamsgezinde vleugel binnen de CVP bevocht haar autonomie en wist zich gesterkt door de christelijke arbeidersvertegenwoordigers. In Wallonië was de socialistische

vakbeweging, aangevoerd door de militante vleugel rond Renard, eveneens ontevreden over de gevoerde sociaal-economische politiek. In 1956 slaagde deze militante vleugel erin om het ABVV ertoe te bewegen een omvattend sociaal-economisch hervormingsprogramma te aanvaarden, en in '59 nam de BSP de voornaamste punten van dit hervormingsprogramma over. Het programma van "structuurhervormingen" gaf aan de socialistische vakbeweging een aantal nieuwe strijdpunten op lange termijn, maar gaf anderzijds, aan het einde van de jaren vijftig, aanleiding tot een vrij hevige polarisatie tussen de rechter- en linkervleugel van de ABVV-top over de aan te wenden middelen die de voorgestane structuurhervormingen dienden te verwezenlijken. Voor de Luikse vakbondsleider A. Renard was het programma van "structuurhervormingen" onverbrekkelijk verbonden met een (buitenparlementair) actieprogramma, dat een breuk inhield met de integratie van de arbeidersbeweging in een kapitalistisch ontwikkelingsmodel. Voor de rechtervleugel binnen het ABVV, aangevoerd door Louis Major en Dore Smets, waren de structuurhervormingen voorstellen waarover men kon gaan onderhandelen met de werkgevers.

De ongelijke strijddynamiek van de staking tegen de eenheidswet eind '60 begin '61 (algemene staking in Wallonië vanaf de eerste week terwijl de staking in de privé-sector in Vlaanderen en in Brussel meer dan een week werd vertraagd en hier van kortere duur en omvang was) bracht de kwalitatieve kloof tussen de Vlaamse en Waalse arbeidersklasse scherp naar voor. In Wallonië werd de staking in het teken gesteld van het ABVV-programma van structuurhervormingen. In Vlaanderen brak de staking uit in een politieke constellatie waarbij het gehele ACV achter de CVP stond, terwijl het Vlaamse ABVV en de BSP deze sociale en politieke confrontatie op geen enkele manier hadden voorbereid. De algemene staking werd nooit erkend door de nationale ABVV-leiding, hetgeen de ongelijke regionale dynamiek nog versterkte. Deze Vlaams-Waalse tegenstellingen zouden resulteren in de federalistische kleur aan Waals socialistische zijde die de staking naar het einde toe begon te krijgen. De strijd voor de Waalse autonomie had tot doel het institutioneel kader met name de unitaire Belgische staat overboord te gooien : gezien de politieke krachtsverhoudingen op nationaal niveau remde het een mogelijk socialistisch experiment (10).

(10) - A. MEYNEN, "De grote werkstaking 1960-1961. Een inleidend overzicht

De Maand (voorloper van De Nieuwe Maand) beschreef de nieuwe cristallisatie van de opiniegroepen door de taalproblematiek als volgt. In de periode 1958-1960 vormde zich een nieuw Waals besef, door de Borinagecrisis en de stakingsgolf van december 1960. Van de weeromstuit en door andere permanente gegevens was in de loop van 1960-1962 het Vlaams bewustzijn weer levendig geworden en tot een hernieuwde opinievorming gekomen. In 1962-1963 werd de Brusselse opinie op haar beurt door radicale strekkingen bewerkt (11). In de door ons beschreven periode stonden de Vlaamse en de Waalse bewegingen in een sterke onderlinge wisselwerking. M. Van Haegendoren zag de opbloei van de Vlaamse beweging als een reactie op de Waalse stellingnamen. Hij sprak over de Walen als zijnde terzelfdertijd bondgenoten als tegenspelers (12). Volgens Meynaud e.a. lag de motor van de evenementen bij de Vlamingen, met de Waalse reactie als repliek hierop. Anderzijds was de Vlaamse beweging weer een reactie op het Franstalig offensief, vooral in het Brussels (13). A. Willemsen zag het ontstaan van de Waalse beweging als een reactie op de Vlaamse beweging (14). De marsen op Brussel anderzijds werden door de francofone Brusselaars als een ongeoorloofde bemoeienis van de Vlamingen met "hun" stad aanzien, wat leidde tot een Brusselse tegenreactie.

J. Grootaers bespreekt onder het pseudoniem Telemachus in De Maand de rol van de in circa 1930 geboren derde generatie van intellectuelen en nieuwe middenstand. Door de toepassing van de

van de economische en socio-politieke achtergronden van de grote werkstaking 1960-1961", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 9 (1978), 3-4, p. 481-514. - A. MEYNEN, "De grote werkstaking 1960-1961. Een keerpunt in de na-oorlogse Belgische maatschappij", in *De Nieuwe Maand*, 22, (1979), 7, p. 350-369. - A. MOMMEN, "De ontwikkeling van kapitalisme en staat in België 1945-1960", in *Tijdschrift voor Diplomatie*, 6 (1979), 4, p. 227-249. - E. WITTE en A. MEYNEN, "Het maatschappelijk-politieke leven in België 1945-1980", in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, Haarlem, 1982, p. 231-237. (11) D.M., "De taalpolitieke crisis en haar verdere gevolgen", in *De Maand*, 6 (1963), 6, p. 329.

(12) M. VAN HAEGENDOREN, in *De Standaard*, 5 mei 1961, p. 2.

(13) J. MEYNAUD, J. LADRIERE en F. PERIN, *La décision politique en Belgique*, Paris, 1965, p. 149.

(14) A. WILLEMSSEN, op.cit., p. 41.

taalwetgeving van 1932, in het bijzonder op onderwijsgebied, en door de democratisering van het openbaar leven, kwam een nieuwe generatie van Vlamingen tot de volwassen leeftijd voor wie het vroegere "tweetalige" cultuurpatroon had opgehouden te bestaan. Voor deze generatie was het Frans niet meer dan een "tweede", ten hoogste nog passief gekende taal. Deze generatie was spontaan, door een homogeen Nederlands onderwijsstelsel aan de verfransing ontsnapt. Het conflict tussen de voortschrijdende vervlaamsing van het Vlaamse land en het verfransingsproces te Brussel kon uitblijven zolang de immigrerende Vlamingen tot volledige aanpassing bereid waren. Voor de nieuwe generatie was versteedsing en verfransing echter niet langer synoniem. Deze generatie die niet Vlaamsgezind was, omdat zij nu eenvoudig Vlaams was, zou echter door een engagement in het beroepsleven te Brussel een Vlaamse gevoeligheid opdoen die hen vroeger vreemd was. Het stoten op de sociale taalgrens gaf het Vlaamse besef een nieuwe kracht (15). Volgens A. Roossens zou de stuwkracht van de Vlaamse beweging liggen bij de intellectuele middenklassen en de intellectuele lagen van de arbeidersklasse, met als spil de in Brussel levende en werkende ambtenaren, kaders en bedienden (16).

Volgens L. Huyse was de belangrijkste factor voor de doorbraak van de Vlaamse beweging het sluiten van het schoolpact. Hierna bleek dat het bevrozen van de machtsverhoudingen tussen vrijzinnigen en katholieken de nood aan cohesie tussen Vlamingen en Walen in beide zuilen gedeeltelijk deed verdwijnen. De levensbeschouwelijke solidariteitsoverwegingen, waarmee de communautaire gevoelens werden verdrongen, gingen minder overtuigend klinken. Het schoolpactklimaat maakte de doorbraak van het communautaire spanningsveld mogelijk (17).

2. Vlaams-Waalse conflictpunten

De regeringen die elkaar sedert de bevrijding van het land in 1944 opgevolgd waren, voelden in mindere of meerdere mate aan dat iets

(15) TELEMACHUS, "De spanning tussen de taalgroepen ; een sociologische benadering", in *De Maand*, 6 (1963), 6, p. 332-344.

(16) A. ROOSSENS, *De Vlaamse kwestie. "Pamflet" over een onbegrepen probleem*, Leuven, 1981, p. 124.

(17) L. HUYSE, 1973, op.cit., p. 9-10.

moest gedaan worden aan de communautaire kwestie. Zo werd in 1948 het "Centrum van onderzoek voor de nationale oplossing van de maatschappelijke, politieke en rechtskundige vraagstukken van de verschillende gewesten van het land" (het zogeheten Centrum-Harmel) ingesteld. Het eindrapport van het Centrum werd pas op 24 april 1958 gepubliceerd. Het verslag was een weerspiegeling van de ideeën zoals die in de loop der jaren zowel in Vlaanderen als Wallonië waren ontstaan. Het VABT zou zich trouwens herhaaldelijk beroepen op de conclusies van het Centrum Harmel.

Op demografisch gebied lag de bevolkingsaanwas in het Frans-talig gebied lager dan in het Nederlandstalig gebied. Deze evolutie deed in Wallonië scherpe ongerustheid ontstaan. De Waalse bevolking, in reactie tegen het toenemende Vlaamse bewustzijn, ging scherp haar "minorisering" aanvoelen. De Walen verzetten zich daarom tegen de aanpassing van het aantal parlementszetels aan de werkelijke bevolkingsangroei in Vlaanderen. Zij wensten dat dit wettelijk demografisch overwicht onschadelijk zou gemaakt worden voor het Waalse landsgedeelte door de opneming van bepaalde waarborgen in de grondwet. Ingevolge dit Waalse verzet had sedert 1947 geen zetelaanpassing meer plaats, zodat langs Vlaamse zijde als grief werd aangevoerd dat ca. een half miljoen Vlamingen in het parlement niet meer vertegenwoordigd was.

Op economisch gebied kunnen de standpunten van de respectieve gemeenschappen als volgt samengevat worden. Wallonië voerde de veroudering van zijn economische structuur aan, terwijl Vlaanderen hiertegenover zijn achterstand inzake industrialisatie stelde. Om deze problemen op te vangen werden reeds in 1959 de eerste wetten op de economische expansie gestemd (wetten van 17 en 18 juli). Verder spitste zich de aandacht toe op enkele concrete doelstellingen. Aan Vlaamse kant werd de vernederlandsing van de ondernemingen die in het Vlaamse landsgedeelte gevestigd waren en de oprichting van een staalcomplex te Zelzate geëist. Ook op het gebied van de openbare werken kwamen de Waalse en Vlaamse eisen met elkaar in botsing. De openbare opinie werd beroerd door de twistvraag omtrent de prioriteit ofwel aan de zogeheten Autoroute de Wallonie (E41) ofwel aan de weg doorheen Vlaanderen (E3).

De instelling van de culturele autonomie was reeds tussen de twee wereldoorlogen een der voornaamste eisen van vooral de Vlaamse beweging. Er diende nochtans grote tegenstand overwonnen. De vrijzinnigen, in Vlaanderen in de minderheid, vreesden dat bij het ver-

werven van de culturele autonomie de katholieke Vlaamse invloed zou versterkt worden. De katholieke Walen, zelf minoritair in Wallonië, vreesden dat bij een dergelijke hervorming zij de bescherming van de katholieke Vlamingen zouden moeten derven. Een eerste vorm van culturele autonomie werd reeds op 18 mei 1960 gerealiseerd met de splitsing van radio en televisie. De CVP-liberale regering Eyskens-Lilar (6 nov. 1958- 27 maart 1961) had minister Harmel ook de opdracht gegeven twee culturele raden met adviesrecht op te richten; zijn wetsontwerp raakte echter niet door het parlement. Het uitblijven van de culturele autonomie had in Vlaanderen echter zoveel ongenoegen gewekt, dat op 21 april 1959, ingevolge een gemeenschappelijk besluit van de Bestendige Deputaties van de vier Vlaamse provincies en van Brabant, een interprovinciale Cultuurraad voor Vlaanderen was geïnstalleerd. De CVP-BSP regering Lefèvre-Spaak (25 april 1961-19 mei 1965) maakte een begin aan de splitsing van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur. De administratieve splitsing, in de regeringsverklaring aangekondigd, gaf reeds van bij de aanvang aanleiding tot ernstige moeilijkheden. Victor Larock, BSP-kamerlid, werd minister van Nationale Opvoeding en Cultuur en, naar hij zelf verklaarde, beschouwde zich als de 'primus inter pares', verantwoordelijk voor het gehele land. Renaat van Elslande, aangeduid om een Vlaams beleid inzake Nederlandse cultuur te introduceren, werd minister-adjunct. Omdat de CVP-Kamergroep begin 1962 met een regeringscrisis dreigde indien de aangekondigde integrale splitsing van NOC niet zou doorgevoerd worden, en deze dreiging beklemtoonde door in mei 1962 in de commissie de voorlopige twaalfden bestemd voor onderwijs en cultuur weigerden te stemmen, werden de coalitiepartners verplicht tot een nieuw vergelijk. Op 10 juli 1962 kon premier Lefèvre in de Kamer de splitsing van het ministerie van NOC in een Nederlandstalig en Franstalig departement aankondigen. Larock bleef minister van Nationale Opvoeding, Van Elslande werd volwaardig minister van Cultuur en bleef adjunct-minister van Nationale Opvoeding, met bevoegdheid over het vrij onderwijs. De splitsing werd doorgevoerd tot en met de directiefuncties, met twee administrateurs-generaal, resp. voor Nederlandse en voor Franse cultuur. Bij K.B. van 4 januari 1963 werden de structuren van het hoger ambtenarenkader van Nationale Opvoeding en Cultuur vastgelegd. Enkele dagen later volgde reeds de benoeming van de twee administrateurs-generaal. Op 8 januari 1964 werden de Nederlandstalige directeurs-generaal voor

het lager, middelbaar, normaal en technisch onderwijs aangesteld. Voortaan beschikte het departement over een dubbel organiek kader. Voortaan zouden praktisch alle Vlaamse onderwijsaangelegenheden in de top behandeld worden door een Nederlandssprekende overheid. Culturele autonomie was er evenwel niet. Uitvoeringsrecht was er maar beslissingsrecht ontbrak. Het recht op beslissingsmacht zou pas in 1970 grondwettelijk eraan toegevoegd worden.

Ook het universitair onderwijs kwam in het brandpunt naar aanleiding van "de kwestie Leuven". De ligging van de tweetalige universiteit in de eentalig Nederlandse streek van Leuven stelde een probleem op zich, waar ook de nieuwe taalwetten rekening mee moesten houden. De Franstalige academici verzochten in de agglomeratie om ruime eisen. Ze vroegen voor de Leuvense agglomeratie om een tweetalig statuut. Ze stelden voorop dat zij recht hadden op een afzonderlijk Frans regime in de gemeentelijke administratie en in het onderwijs voor hun kinderen. Anderzijds eisten de Nederlandstalige academici, inspelend op de culturele autonomie, om eigen structuren in de universiteit te verwerven. Voor de regering bleef Leuven een Vlaamse stad zonder faciliteiten maar ze gaf toe op vlak van de Franse klassen en opende een vertaaldienst voor de administratieve betrekkingen van de Franstaligen. De Franstalige uitzonderingsklassen bleven een doorn in het oog van de vlaamsgezinden. Ze werden bestempeld als kastescholen. De strijd van de Vlaamse academici gaf ook resultaten. Op een paar jaar tijd was in 1963 in Leuven een dubbele universiteit ontstaan, met twee volwaardige afdelingen. En de Kerkelijke overheid liet weten bereid te zijn een spreiding van de kandidaatsjaren te bestuderen (18).

Hoe netelig ook de hierboven beschreven geschilpunten kunnen zijn, toch is het probleem Brussel steeds de grote struikelsteen geweest in de communautaire betrekkingen. De scherpste tegenstellingen rond het probleem Brussel lagen in de begrenzing van de tweetalige agglomeratie en het taalgebruik in deze agglomeratie.

In Brussel en omgeving was de uitwijking van de stedelingen naar een meer landelijke omgeving automatisch een communautaire aangelegenheid. Gezien de geografische ligging van de stad, kwamen deze uitwijkelingen in overgrote meerderheid terecht in een Neder-

(18) In deze studie gaan we niet verder in op de taalstrijd te Leuven, aangezien dit reeds uitvoerig beschreven werd door : W. JONCHEERE en H. TODTS, *Leuven Vlaams*, Leuven, 1979, p. 19-49.

landstalige streek. De uitgewekenen — hoofdzakelijk Franstaligen — wensten in hun nieuw milieu hun eigen taal verder te gebruiken in alle omstandigheden, d.w.z. ook in hun betrekkingen met de plaatselijke overheid (gemeentebestuur) en voor het onderwijs van hun kinderen. De Vlamingen moesten zich inspannen voor een volledige vernederlandsing van hun gewesten en zich schrap zetten tegen een aanhoudend verlies van Vlaams grondgebied op de taalgrens en in de Brusselse agglomeratie. Daarom drongen ze aan op een afschaffing van de talentelling, de afbakening van de taalgrens en van de Brusselse agglomeratie. Onder het regime van de talentelling waarin voorzien werd door de wetgeving van 1932, was het zo dat zodra de anderstalige groep 30% van de bevolking haalde, zij recht had op het statuut van “beschermde minderheid”, m.a.w. dat haar taalfaciliteiten werden toegestaan. Wanneer dit percentage opliep tot 50%, ging de gemeente over van het eentalig Nederlands naar het officieel tweetalig stelsel van de hoofdstad. Het gevolg daarvan was een uitbreiding van de Brusselse agglomeratie ten koste van de Nederlandstalige streek : in 1932 omvatte de Brusselse agglomeratie 16 gemeenten, thans zijn het er 19 geworden. De grond van de moeilijkheden lag in een verschillende interpretatie van het nationaliteitsbeginsel. De Franstaligen verdedigden het recht van de persoon, wat in de praktijk slechts de in Vlaanderen ingeweken Franstaligen tegemoet kwam. Hiertegenover stelden de Vlaamsgezinden dat de homogeniteit van een taalgebied berustte op de regel : taal van de streek; het taalrecht was dus een recht van de bodem.

Niettegenstaande in vrijwel alle politieke kringen verklaard werd dat Brussel, als hoofdstad van een tweetalig land, de Nederlandssprekenden en de Franssprekenden op voet van strikte gelijkheid diende te behandelen, kwam het er voor de Vlamingen op aan om zich te assimileren. Heel wat Vlamingen te Brussel beschouwden de overgang naar het “statuut van Franstalige” als een soort sociale promotie. Wat betreft het taalgebruik in de tweetalige agglomeratie was in de wetgeving van 1932 voorzien in een aantal beschikkingen die tot doel hadden Brussel tot een effectief tweetalige stad te maken. Deze teksten werden echter nooit volledig toegepast. Aan het verzet dat van Vlaamse kant tegen deze toestand gerezen was, werd gedeeltelijk tegemoet gekomen door de nieuwe taalwetgeving die maatregelen bevatte om het gebruik van het Nederlands te Brussel te bevorderen. De Franstalige kringen te Brussel konden met bepaalde maatregelen geen vrede nemen, inzonderheid met de regeling van het taal-

gebruik in het onderwijs. Op dat gebied werd een systeem vastgelegd dat wilde vermijden dat een kind zijn opleiding zou krijgen in een andere taal dan welke in zijn gezin gesproken werd. Het was te Brussel inderdaad geen zeldzaam verschijnsel dat Nederlandssprekende kinderen ingeschreven stonden in Franstalige scholen, wat naar oordeel van vele pedagogen vaak tot overzitten moest leiden. De Franstaligen beriepen zich echter, op grond van de hypothese dat de verfransing van Brussel een niet te keren evolutie was, op de totale vrijheid van het gezinshoofd om naar goeddunken de onderwijstaal van zijn kinderen te kiezen. Daartegen wierp de Vlaamse opinie echter op dat in elke rechtsstaat de totale vrijheid door wetten beperkt wordt en dat, wanneer het belang van de Nederlandstalige gemeenschap in botsing kwam met het individu, het eerste de bovenhand moest halen op het tweede (19).

3. De taalwetgeving van de regering Lefèvre-Spaak

De herziening van de taalwetgeving van de jaren '30 (20) werd gerealiseerd door de regering Lefèvre-Spaak. Van Vlaamse zijde was een der voornaamste bezwaren tegen de taalwetten van '30 dat deze geen sancties bevatten.

De afschaffing van de talentelling betekende in feite de aanloop tot de herziening in kwestie. Het verzet tegen de talentelling dateert reeds van de volks- en talentelling in 1947, waarvan de objectiviteit aan Vlaamse zijde ernstig werd betwist. A. Aelvoet wees erop dat wat betreft de wetenschappelijke waarde van de uitslagen van de telling van 1947, deze telling meer als een referendum dan als talen-

(19) F. COPPIETERS, *De communautaire problemen in België*, Brussel, 1971, p. 6-20; H. TODTS, 1967, op.cit., p. 186-200; H. TODTS, "De Vlaamse beweging en de evolutie van het Belgische nationaliteitsvraagstuk", in *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, VI, Hasselt, 1979, p. 268-269.

(20) Het arsenaal der taalwetgeving bestond hoofdzakelijk uit de vier volgende teksten :

- de wet van 28 juni 1932 inzake het taalgebruik in bestuurszaken,
- de wet van 14 juli 1932 inzake het taalgebruik in het onderwijs,
- de wet van 15 juni 1935 inzake het taalgebruik in rechtszaken,
- de wet van 30 juli 1938 inzake het taalgebruik in het leger.

telling moet beschouwd worden (21). L. Lindemans deed een poging tot een objectieve talentelling. Volgens de auteur woonden in 1947 in de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie 53% Nederlandstaligen, terwijl volgens de officiële telling van 1947 het aantal Nederlandstaligen slechts 24% bedroeg (22). De Franstaligen eisten met steeds meer aandrang de publicatie van de telling. Zolang echter de homogene CVP-regering (1950-1954) aan de macht bleef, bereikte de druk van de Vlaamse pressiegroepen effectieve resultaten. De uitslagen werden niet gepubliceerd. In 1954 kwam de vrijzinnige beweging aan de macht. De publicatie, een eis van Waalse socialisten en liberalen, gebeurde op 10 juni 1954. Hierdoor werden aan de agglomeratie Brussel drie nieuwe gemeenten toegevoegd. De Vlaamse reactie, de zgn. drie-partijen-actie, kwam tot stand. Maar de schooloorlog die eind 1954 ontbrandde, smoorde de Vlaamse eensgezindheid in de kiem. De nieuwe volkstelling, voorzien voor 1957 werd door de regering Van Acker aan de volgende regering overgelaten. Het jaar 1957, met de voorbereidingen voor de wereldtentoonstelling in 1958, werd hiervoor minder geschikt geacht (23). Uiteindelijk leidde o.a. het hierna beschreven verzet van het VABT tot de afschaffing van de talentelling.

Het eerste taalontwerp van minister Gilson, betreffende de vastlegging van de taalgrens, werd door hem bij de Kamer op 14 november 1961 ingediend. Het werd echter door de bevoegde Kamercommissie, waar Verroken als verslaggever optrad, grondig gewijzigd en bepaalde nu wat volgt : de streek van Komen en Moeskroen zou van de provincie West-Vlaanderen overgeheveld worden naar de provincie Henegouwen; de gemeenten van het Landense zouden aangehecht worden door de provincie Brabant en niet door de provincie Limburg; de Voerstreek zou overgeheveld worden van de provincie Luik naar de provincie Limburg; het aantal taalgrensgemeenten met facili-

(21) Aelvoet wijst er in dit verband op dat twee van de hoogst geplaatste personen, nl. de toenmalige Minister van Economische Zaken en de heer Dufrasne, directeur-generaal van het Nationaal Instituut voor Statistiek, verantwoordelijk voor de telling en voor de publicatie van de uitslagen, weigerden aan de cijfers een wetenschappelijke waarde toe te kennen.

(22) A. AELVOET, *Honderd vijftwintig jaar verfransing in de agglomeratie en het arrondissement Brussel (1830-1955)*, Brussel, z.d.; - L. LINDEMANS, "Proeve van een objectieve talentelling in het Brusselse", in *Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding*, XLV (1951), 1.

(23) H. TODTS, 1967, op.cit., p. 206-208.

teiten zou uitgebreid worden van 18 tot 25. Het ontwerp bakende de grens af tussen twee eentalige landsgedeelten, die enkel nog langs wetgevende weg kon gewijzigd worden. In deze gewijzigde vorm werd het ontwerp goedgekeurd door de Senaat op 9 oktober 1962 en door de Kamer op 31 oktober 1962. De belangrijkste betwisting rond deze taalwet kwam van Waalse kant tegen de overheveling van 6 kleine gemeenten uit de Voerstreek waarvan de bevolking economisch afhankelijk was van Luik.

Het tweede taalontwerp van minister Gilson betrof de taalregeling te Brussel en omgeving. Het tweetalig regime van de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie was reeds geregeld door de taalwet van 1932, maar de moeilijkheden liepen nu over de taalfaciliteiten in een aantal randgemeenten. De wet van 2 augustus 1963 inzake het taalgebruik in bestuurszaken zou het statuut van het voormalig arrondissement Brussel regelen. Er werd een tweetalig arrondissement Brussel (de agglomeratie der 19 gemeenten) en een ééntalig arrondissement Halle-Vilvoorde opgericht. De zes omstreken randgemeenten kregen een Nederlands stelsel met faciliteiten voor het Franstalige gedeelte van de bevolking. Buiten het omstreken statuut van Brussel bevatte deze wet nog enkele belangrijke bepalingen. De taal van de privé-persoon was ook die van zijn dossier bij de administratie. Laatstgenoemde was echter verplicht zich tot de commerciële en industriële bedrijven te richten in de taal van de streek waarin ze gevestigd zijn. Bedoelde ondernemingen moeten ook hun stukken en hun mededelingen aan het personeel in de streektaal opstellen. In de praktijk beoogde deze maatregel de vernederlandsing van het bedrijfsleven in Vlaanderen. Verder werd in de Brusselse agglomeratie de tweetaligheid in de administratie ingevoerd, zowel in binnen- als buitendienst. In de centrale administratie werden paritaire taalkaders voorzien. En tenslotte deelde de wet ook, hoewel niet grondwettelijk, België in vier taalgebieden in : Nederlands, Frans, Duits en tweetalig Brussel. Het betrof een werkelijke administratieve talensplitsing per gewest die de wet van 1932 aanzienlijk verbeterde.

Er kwam onder de regering Lefèvre-Spaak nog een derde taalwet tot stand : de wet van 30 juli 1963 die het taalgebruik in het onderwijs regelde. Als algemeen principe gold het territorialiteitsprincipe. De wet, die niet gold voor het hoger onderwijs, bepaalde dat de streektaal de onderwijstaal was. In de gemeenten met een stelsel van faciliteiten (langsheen de taalgrens en de zes randgemeenten van Brussel) mocht het kleuteronderwijs en het lager onderwijs onder

bepaalde voorwaarden verstrekt worden in de andere landstaal. De transmutatieklassen van de wet van 1932, in de praktijk verfransingshaarden, werden afgeschaft. In de hoofdstad Brussel was de onderwijstaal het Nederlands of Frans, naargelang de moedertaal of de gebruikelijke taal van het kind. Zulks werd bepaald aan de hand van een verklaring van het gezinshoofd, verklaring die onderworpen was aan controle. Voor de Franstaligen kwam dit in botsing met de vrijheid van het gezinshoofd.

De wet inzake de aanpassing van het aantal parlamentszetels werd afgekondigd op 3 april 1965. De wet verhoogde het totaal aantal zetels niet, maar kende in de Kamer drie zetels meer toe aan Vlaanderen, één aan het arrondissement Brussel en vier minder in Wallonië. Het gevolg was dat de verkozenen van de Vlaamse arrondissementen met twee meer in aantal waren dan die van het arrondissement Brussel, dat overigens ook Vlaamse verkozenen telde, en Wallonië samen. Het probleem der waarborgen ten behoeve van de Waalse minderheid zou opgenomen worden in de grondwetsherziening (24).

4. Het Vlaams aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens

De Vlaamse actie rond de wereldtentoonstelling lag aan de basis van het ontstaan van het VABT. Midden 1957 werd een Vlaams Jeugdcomité voor de Wereldtentoonstelling opgericht, met als voorzitter W. Martens. Met een manifestatie op de openbare tribunes van de Kamer op 27 februari 1958 dwongen de studenten de regering ertoe om de Wereldtentoonstelling een Vlaamse en een Waalse dag te organiseren (25). Hierna ontstond een samenwerkingsverband in de Raad van Overleg van de Wereldtentoonstelling tussen het Jeugdcomité, het Davidsfonds, het Vlaams Komitee voor Brussel, het AVOHV en de VVB. In de VVB zelf werd een werkgroep "Brussel-

(24) - F. WILDIERS, W. VAN DEN STEENE en W. DEBROCK, "Taalwetgeving", in *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, op.cit., p. 1604-1637. - R. SENELLE, "Politieke, economische en sociale structuur van België", in *Teksten en Documenten*, 1970, 257-258-259, p. 74-78. - E. WITTE en J. CRAEYBECKX, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in een burgerlijke democratie*, Antwerpen, 1981, p. 387-391; - T. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot heden*, Brussel/Amsterdam, 1978, p. 519-525.

(25) K. DE WITTE, op.cit., p. 50; H. TODTS, 1979, op.cit., p. 259-260.

Taalgrens” opgericht, waarin prominenten van verschillende organisaties samenwerkten (26). Deze werkgroep legde eind 1958 een resolutie inzake de talentelling voor aan de drie Vlaamse cultuurfondsen en aan een aantal Vlaamse Verenigingen. Zo ontstond een feitelijke organisatie, de “Delegatie der Vlaamse Verenigingen”, een groepering van 47 organisaties die de resolutie bijtraden (27). De Delegatie baseerde haar actie op de conclusies van het Centrum-Harmel en protesteerde mondeling op 19 januari 1959 en verschillende malen schriftelijk bij de regering tegen de talentelling (28).

Zeer snel echter ontstond de behoefte aan een zekere structuur en permanentie. Op 14 maart 1959 werd op een algemene vergadering van de Delegatie besloten tot het oprichten van het VABT (29). De volgende verenigingen maakten deel uit van het VABT bij haar stichting : Davidsfonds, Vermeylenfonds, Willemsfonds, Vlaamse Volksbeweging (VVB), Vlaams Komitee voor Brussel, Verbond van Vlaams Overheidspersoneel (VVO), Vlaams Automobilistenbond en Vlaamse Toeristenbond (VAB-VTB), Vlaams Economisch Verbond (VEV), Ijzerbedevaartcomité, Algemeen Nederlands Zangverbond (ANZ), Algemeen Vlaams Oud-Hoogstudentenverbond (AVOHV), Vlaams Jeugdkomitee namens 23 aangesloten, voornamelijk katholieke, jeugdverenigingen (30), Algemene Katholieke

(26) AMVB-Anderlecht, VVB, *De Vlaamse Volksbeweging* (folder), p. 2-3.

(27) “Praten met Paul Daels over 20 jaar VVB”, in *De Brusselse Post*, 1977, 15 mei, p. 6. - “Vlaams (Le) Aktie Komitee”, in *Courrier Hebdomadaire du Crisp*, 1965, nr. 278, p. 2-3.

(28) NI. resolutie op 19 januari en op 2 februari, protestbrief op 18 februari en motie op 5 maart 1959, in *Dokumentatieblad VVB*, 4 (1962), 8, p. 521-522 en Archief VVB-Mortsel, VABT, *Aktiviteitsverslag 1959*, p. 1-2.

(29) Oorspronkelijk heette het comité “Aktiekomitee tot behoud van de integriteit van het Nederlandstalig grondgebied en tot bescherming van de Vlamingen in de Brusselse agglomeratie”. Snel hierna noemde het actiecomité zich Vlaams aktiekomitee voor Brussel en Taalgrens. Na de betoging in 1963 in Antwerpen werd het “Vlaams Aktiekomitee”.

(30) Op 19 januari 1959 waren aangesloten : Blauwvoet-Jeugdverbond, Boerenjeugdbond, Boerinnenjeugdbond, ABN-aktie, Chirojeugd, Dietse Meisjesbond “Ik dien”, Katholieke Arbeidersjeugd, Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd, Katholiek Vlaams Hoogstudentenverbond Gent en Leuven, Kempische Rodenbachbonden, Katholieke Studentenaktie Jong Vlaanderen, Katholieke Vlaamse Volkskunstfederatie, Vrouwelijke Katholieke Studerende Jeugd, Vrouwelijke katholieke Burgers- en Middenstandsjeugd, Vereniging der Vlaamse Studenten, Nationaal Verbond van Blauwvoetvrienden, Vlaamse Verbond van Katholieke Scouts.

Vlaamse Hogeschooluitbreiding, Antwerpse Gouwbond te Brussel, Bond der Limburgers te Brussel, Bond der Oostvlamingen te Brussel, Erasmusgenootschap, Komitee Frans-Vlaamse Kultuurdag, Koninklijke Bond der Westvlamingen te Brussel, Langohr-Veltmans Komitee, Nieuw Verbond der Vlaamse Oudstrijders, Verbond van het Vlaams Verzet, Vlaams Geneesherenverbond, Vlaams Kruis. De Oudledenbond van het Liberaal Vlaams Studentenverbond trad toe in mei 1959 (31). Later traden nog de KWB van het arrondissement Brussel en het Verbond van Vlaamse Academici (VVA) toe. In 1962 traden ook de Bond van Vlaamse Reserve-officieren en de Katholieke Vlaamse Volkskunst-Federatie toe zodat het aantal organisaties dat de tweede mars op Brussel organiseerde aangegroeid was tot 52 (32). Na de tweede mars op Brussel deed het VABT nog een oproep tot de sociale organisaties om toe te treden. Zover kwam het echter niet, enkel nog de Vereniging der Vlaamse Studenten (VVS) zou toetreden (33).

Het VABT was een feitelijke organisatie zonder statuten. De Algemene Vergadering groepeerde de de aangesloten organisaties en kwam 2 of 3 maal per jaar samen. Er waren geen individuele leden. Het Uitvoerend Comité was belast met de dagelijkse leiding van de actie en vergaderde in de belangrijke actieperiodes (als de marsen op Brussel) tot 3 maal toe per week. Het was oorspronkelijk samengesteld uit afgevaardigden van 8 verenigingen : E. Van Cauwelaert, voorzitter (Vlaams Komitee voor Brussel), A. Roossens, sekretaris (Vlaams Komitee voor Brussel), W. Martens, schatbewaarder (Vlaams Jeugdkomitee), P. Daels, verslaggever (VVB), E. Amter (hoofdsektaris van het Davidsfonds), M. De Buck (Vermeylefonds), M. Bové (VVO), S. Verrept (VVB), T. Van Overstraeten (voorzitter van VAB-VTB), E. Loockx (Willemsfonds) (34). De samenstelling van het Uit-

(31) Archief VVB-Mortsel, VABT, *Aktiviteitsverslag 1959*, p. 2-3; *Overzichtelijk verslag van de werking van het Aktiekomitee Brussel en Taalgrens*, 1959, p. 1.

(32) *De Standaard*, 22 september 1962, p. 7.

(33) Eind 1962 werden contacten gelegd met het Nationaal Bestuur van de KWB, het Komitee van het Vlaams Socialistisch Manifest, de Socialistische Studentenvereniging en het blad Links. Archief VVB-Mortsel, VABT, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de Algemene Vergadering van 18 januari 1963*, p. 4.

(34) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 3-4; Mededeling van G. De Saedeleer-Coppens, archiefverantwoordelijke van Documentatie- en onderzoekscentrum van het liberalisme te Gent.

voerend Comité wijzigde zich nog. In oktober 1963 waren vertegenwoordigd : Vlaams Komitee voor Brussel, VVB, VVO, VVA, Davidsfonds, KWB-Brussel, VVS en VAB-VTB. Dit waren ook de meest betrokken verenigingen, met uitzondering van VVS, dat pas in 1963 aansloot, terwijl Van Overstraeten zich in 1962 en 1963 niet meer op de vergaderingen liet zien. Het Vlaams Jeugdkomitee was nog lid bij de tweede mars op Brussel in 1962, maar nam hierna ontslag (35).

De VVB zou binnen het VABT een belangrijke rol spelen, daarom een korte toelichting over deze beweging. De VVB, opgericht in 1956, had het pluralisme als een van de leidende principes. De VVB wou alle levensbeschouwelijke en politieke strekkingen bij de Vlaamse beweging betrekken, waarin het slechts gedeeltelijk slaagde. De VVB was niet alleen een taalbeweging maar zou ook steeds belangstelling tonen voor socio-economische problemen. De weringskracht was nochtans aanvankelijk klein. In november 1959 had de VVB 405 leden en in april 1960 1347 leden (36). De doorbraak kwam in 1961. In november bleek dat er ongeveer 4000 leden en 700 kaderleden waren (37). In 1962 was het ledenaantal gegroeid tot ongeveer 8.000 en in 1963 ongeveer 11.400 (38). Hierna ging het ledental terug in dalende lijn (39). De VVB speelde een belangrijke rol in de voorbereiding van de grote manifestaties van het VABT en zou, samenhangend met een groeiend ledenaantal, binnen het VABT hoe

(35) *De Standaard*, 5.10.1963, p. 3.

(36) Archief VVB-Mortsel, *Circulaire van VVB aan de arrondissementale verantwoordelijken*, 5.12.1959; *Circulaire van VVB aan de arrondissementale verantwoordelijken en aan de provinciale verantwoordelijken en HB-leden*, 12.4.1960.

(37) H. TODTS, 1967, op.cit., p. 81-82.

(38) Archief VVB-Mortsel, *Notulen van de vergadering van de Algemene Raad VVB op 7 september 1963*.

(39) L. PITTEY-VAN SON, "Vlaamse Volksbeweging", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt/Utrecht, 1973, p. 1902-1904. Voor meer informatie over de VVB, zie ook o.a. : M. COPPIETERS, "De Vlaamse Volksbeweging", in *Kultuurleven*, 1958, november, p. 665-673; "Vlaamse Volksbeweging 20 jaar oud", in *De Spectator*, 1977, 19 mei; M. BOEY, P. DAELS, L. VANDEN EYNDE, *Twintig jaar werking Vlaamse Volksbeweging*, (brochure), z.d. T. VAN MOERBEKE, *Voorgeschiedenis en ontstaan van de Vlaamse Volksbeweging (1945-1957)*, (Licentiaatsthesis fac. W&L, KUL), 1981.

langer hoe meer een dominante positie gaan innemen (40). Anderzijds behoorden tot de oprichters van het VABT eveneens het socialistische Vermeylenfonds, het liberale Willemsfonds en de Oudledenbond van het Liberaal Vlaams Studentenverbond, maar hun stimulerende rol bleef kwasi nul. Het gezag van de vrijzinnige verenigingen was bijzonder gering, ook reeds omdat zij er geen ogenblik in slaagden de liberale en socialistische partijen te beïnvloeden. Een uitzondering binnen de vrijzinnige wereld was het weekblad *Links*. Het blad zou het VABT met belangstelling volgen en een zeker parallelisme met de opinies van het VABT betonen. Vanaf het einde van de jaren vijftig ging in de BSP, mede onder druk van de radicalisering die zich aftekende in de stakingen en in het Waalse ABVV, een tendens zich links opstellen t.o.v. de rechtse reformistische leiders en op het politieke vlak het radicaliseringsproces in de arbeidersbeweging uitdrukken. Deze linkse tendens werd uitgedrukt door de bladen "*La gauche*" en "*Links*". "*Links*", opgericht in 1958, beklemtoonde de noodzaak in Vlaanderen van een socialistisch sociaal-economisch programma, de toenadering tot de christelijke arbeiders en de sociaal-economische inhoud van de Vlaamse beweging. Een belangrijk figuur binnen "*Links*" was M. Deneckere, die zichzelf een flamingant noemde (41).

De gekozen actievormen en de sterker wordende federalistische opvattingen binnen het VABT stootten in de eerste plaats de vrijzinnigen af. In het vooruitzicht van de eerste mars besliste het Willemsfonds nog slechts een observator naar het VABT te sturen en stelde uitdrukkelijk er geen lid van te zijn. Het Willemsfonds zou niet officieel deelnemen aan de marsen, maar de lokale afdelingen vrij laten. Bij de tweede mars had ook het Vermeylenfonds van officiële deelname afgezien. De betoging te Antwerpen in het teken van het federalisme en economische structuurhervormingen in 1963 betekende een breekpunt voor het VABT. Verschillende andere verenigingen traden uit het VABT, zoals de Oudledenbond van het Liberaal

(40) M.P. HERREMANS, "Le Mouvement Populaire Flamand", in *Courrier Hebdomadaire du Crisp*, 1961, nr. 130, p. 8; *Neerlandia*, 67 (1963), februari, p. 29-30; H. TODTS, *Gazet van Antwerpen*, 17 oktober 1963, p. 2.

(41) J. CRAEYBECKX, "Het flamingantisme van Marcel Deneckere. Links en de Vlaamse beweging", in *Vooruitlopen op het Vlaamse socialisme. 25 jaar Links*, Leuven, 1984, p. 81-101. "Links. Etude d'un organe de tendance", in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1965, nr. 276, p. 11.

Studenten verbond, het Vermeylenfonds, het Verbond van Vlaams Verzet, VEV. In de zomer van 1964 zou het VABT feitelijk ophouden te bestaan. De term eensgezind Vlaanderen en Vlaams front, zo dikwijls aangewend, waren slechts volgehouden ficties in dienst van ideeën, die overwegend door katholieke Vlamingen werden beleiden.

Ook op het vlak van de personen traden wijzigingen op. E. Van Cauwelaert nam om gezondheidsredenen in oktober 1960 ontslag als voorzitter van het VABT en werd vervangen door E. Amter (42). De andere belangrijkste leidende figuren waren de ietwat oudere garde M. Coppieters en P. Daels en de jongeren A. Roossens, S. Verrept en W. Martens. M. Coppieters was in de periode 1959-1963 algemeen voorzitter van de VVB. Hierna werd hij voorzitter van de Algemene Raad van de VVB, terwijl P. Daels in 1963 algemeen voorzitter van de VVB werd (43). A. Roossens hield zich bezig met het Komitee van de Randgemeenten, was sekretaris van het Vlaams Komitee voor Brussel en werd ook sekretaris van het VABT. S. Verrept werd adjunct-sekretaris van het VABT, was lid van het Ijzerbedevaartcomité, hoofdbestuurslid van de VVB en provinciaal voorzitter van de afdeling Brabant van de VVB. W. Martens stond aan het hoofd van de persdienst van het VABT, was voorzitter van het Jeugdkomitee en tot 1960 actief in de Leuvense studentenbeweging en werd hoofdbestuurslid van de VVB. De leidende figuren in het VABT waren duidelijk ook in verschillende andere verenigingen vertegenwoordigd en niet in het minst in de VVB (44).

De stemmingen in de vergaderingen van het VABT werden praktisch altijd met unanimiteit genomen. Het democratische en representatieve van de organisatie werd soms gecontesteerd. M. Van Haverbeke schreef hierover : "Drukkingsgroepen als actiecomités of de VVB hebben meestal minder democratische grondvesten. Meestal staan zij onder leiding van toegewijde en actieve personen die niet

(42) Archief VVB-Mortsel, *Verslag van de Algemene Vergadering van het VABT op 29 oktober 1960*.

(43) *Berichtenblad VVB*, 2 (1959), 6, p. 2; *Open Venster*, nr. 2, Bijlage bij *VVB-Gids*, 1961, november, p. 5; *VVB-Gids*, 3 (1963), 2, p. 19-20.

(44) P. Daels, W. Martens, S. Verrept en A. Roossens waren ook redactielid bij het Vlaams sociaal progressieve maandblad *Het Pennoen*. *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, op.cit., p. 1357, 1788, 933; *De Standaard*, 5.10.1963, p. 2.

volgens zeer strenge regels van geheime verkiezingen op vaste tijdstippen en na regelmatige raadplegingen van alle lokale en provinciale basiselementen worden verkozen. Het feit dat deze personen een onbetwiste leiding voeren bewijst echter dat zij het vertrouwen hebben van hun aangeslotenen" (45). In feite zouden de kritieken steeds op dezelfde wijze eindigen : het VABT wijzigde van samenstelling en de kritiserende verenigingen trokken zich terug.

De organisatie en samenstelling van de regionale comités was erg wisselvallig en werd bepaald door de plaatselijke situatie. In 1959 was de uitbouw van een net van actiecomités over het Vlaamse land nog zwak : er waren nog maar 23 plaatselijke comités opgericht (46). In 1961 was dit aantal aangegroeid tot 750 en in 1962 tot 800 (47). De kaderdagen voor de arrondissementele en plaatselijke verantwoordelijken op 26 mei en 2 juni 1962 toonden echter aan dat men zich nogal gauw tevreden had gesteld met de aanduiding van één of meerdere individuele personen als "vertegenwoordiger" van een gemeente of groep gemeenten. Van een echt actiecomité was dus vaak geen sprake. Het VABT riep dan ook herhaaldelijk op om bij het comité zoveel mogelijk plaatselijke verenigingen te betrekken. De organisatorische uitbouw vertoonde nog een andere zwakheid. De plaatselijke comités werden teveel beschouwd als een tijdelijke groepering van verenigingen, als mobilisator voor de grote manifestaties (marsen en betogingen). Tussen deze manifestaties door hadden ze geen eigen opdracht en vielen dan vaak uiteen, zodat bij elke grote betoging de comités weer moesten heropgericht worden. Doordat er geen stevig net van permanente lokale comités opgezet werd, moesten de mobilisatie-inspanningen telkens opnieuw worden geleverd (48). Voor de oprichting van de regionale en plaatselijke comités nam vaak de VVB het initiatief. Er bestond geen absoluut parallellisme tussen de nationale houding van zekere organisaties en de lokale comités. Zo wierpen zich in zekere regio's, weliswaar eerder zelden, militanten van de CVP met veel enthousiasme in de strijd, terwijl in andere regio's ze zich onverschillig of vijandig betoonden. De deelname van CVP-militanten was heel algemeen bij de eerste mars op Brussel,

(45) M. VAN HAVERBEKE in *De Nieuwe Gids*, 15.8.1963, p. 1.

(46) Archief VVB-Mortsel, *instructiefolder Aktiekomitee geen Talentelling*.

(47) *De Standaard*, 11.10.1961, p. 8; 9.10.1962, p. 1.

(48) VABT, *Informatiebulletin*, nr. 9. - Archief VVB-Mortsel, *Bijlage bij Brief van M. Coppieters en P. Daels aan leden van de Algemene Raad en Hoofdbestuur VVB op 27 december 1963*.

maar nam af bij de volgende manifestaties. Het Davidsfonds en VAB-VTB waren vaak actief op het lokale vlak. De organisaties van de jongeren leken meer dan proportioneel vertegenwoordigd te zijn. De bijna exclusieve vertegenwoordiging van de katholieke milieus en de Vlaamse nationalisten was flagrant (49).

Het VABT richtte in 1960 een organisatiecommissie in, onderverdeeld in vijf verschillende werkgroepen : Pers en Propaganda, Financiën, Deelneming van het Vlaamse Land, Technische Organisatie, Sekretariaat. Het bestendig sekretariaat bevond zich in de J. Van Praetstraat 28 in Brussel, zetel van de meeste Vlaamse verenigingen van Brussel. Later werd nog een studiedienst en een werkgroep voor de betrekkingen met de gemeentebesturen opgericht (50).

De vaste kosten van het VABT, voor o.a. het permanent sekretariaat moest gefinancierd worden door forfaitaire bijdragen van de ledenorganisaties. Deze regeling werkte niet goed aangezien slechts de twee eerste jaren de verenigingen hun bijdragen betaalden. De buitengewone uitgaven voor de grote manifestaties werden gedekt door de verkoop van kentekens, brochures en affiches. De uitgaven voor de "Geen Talentelling-dag" van 29 november 1959 bleven nog beperkt : 34.000 fr. De organisatie van een mars op Brussel bedroeg hiertegenover ongeveer een half miljoen (1ste mars : 541.484 fr.). Tot 1963 werd een werkjaar steeds afgesloten met een batig saldo. In 1963 bedroegen de totale uitgaven bijna een miljoen (971.308 fr.) en werd er voor ongeveer 100.000 fr. schulden gemaakt. De verenigingen moesten dan aangepord worden om zo'n 80.000 fr. samen te brengen (51). Naast de talrijke brochures gaf het VABT ook een eigen informatiebulletin uit, waarin de richtlijnen voor de militanten en moties en verklaringen van het VABT werden weergegeven. Van de eerste en de tweede Mars op Brussel werden ook een foto-album en films gemaakt, die gebruikt konden worden voor de lokale propa-

(49) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 5.

(50) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de Algemene Vergadering van het VABT op 29 oktober 1960*. - VABT, *Informatiebulletin*, nr. 10.

(51) Archief VVB-Mortsel, *Financiële verslagen van het VABT van de jaren 1959, 1961, 1963; Brief van het VABT aan al de aangesloten verenigingen op 21 mei 1964*.

gandavergaderingen (52).

II. ACTIVITEITEN VAN HET VABT EN TEGENMOBILISATIES

In de periode '59-'60 ageerde het VABT voor de afschaffing van de talentelling. De "Geen Talentelling-dag" in november 1959 was nog niet groots opgezet maar toch reeds een eerste succes. De medewerking van de Vlaamse gemeentebesturen en de boycot van de burgemeesters van de tweetalige volkstellingsformulieren kreeg een grote respons in de Vlaamse publieke opinie. Maar globaal gezien werd deze periode toch vooral gekenmerkt door het opstellen van moties en verklaringen om de publieke opinie en de overheidsinstanties te sensibiliseren. Met de aangekondigde herziening van de taalwetgeving door de regering Lefèvre-Spaak verbreedde het programma van het VABT tot alle aspecten van de Vlaamse beweging, waarbij het probleem Brussel centraal ging staan. Het VABT toonde ook belangstelling voor de socio-economische aspecten van de taalstrijd. De acties van het VABT werden meer spectaculair. Er werden eind '61 en eind '62 twee grote marsen op Brussel georganiseerd, manifestaties waarvoor het VABT nu nog steeds het meeste bekendheid geniet. Na het conclaaf in Hertoginnedal in juli 1963 radicaliseerden de standpunten. Behalve de vraag tot zetelaanpassing en andere algemeen aanvaarde Vlaamse eisen, werd nu federalisme en later ook economische democratie geëist. De betoging te Antwerpen in november 1963 stond in dit teken. Op vijf jaar tijd evolueerde het programma van het VABT van een klein pakket met taalpolitieke eisen naar het verruimde objectief voor federalisme en naar een sociaal-progressief flamingantisme.

De reacties aan Franstalige zijde bleven niet uit. Tegen de acties voor de afschaffing van de talentelling was de reactie nog miniem. Na de mislukte staking tegen de eenheidswet zou in '61 de eerste tegenreactie van Waalse zijde komen. De Brussels-francofone tegenmobilisatie kwam pas op gang na de eerste mars op Brussel, en zou verheugen na de tweede mars.

Het VABT richtte zijn acties op drie niveaus. Vooreerst het

(52) De informatiebulletins van het VABT kunnen geraadpleegd worden bij het AMVB-Anderlecht en het archief VVB-Mortsel. Het laatste door ons gevonden informatiebulletin (nr. 19) was gedateerd op 5 november 1963.

onder druk zetten van de regering en vooral de CVP-parlementairen en trachten te komen tot onderhandelingen. Verder werd de publieke opinie op allerlei wijzen gesensibiliseerd : door de acties zelf, met talrijke moties en persverklaringen, door de informatievergaderingen en de werking van de lokale comités, de uitgifte van pamfletten, brochures, albums, films. En tenslotte hechtte het VABT veel belang aan de plaatselijke overheden in Vlaanderen. De Vlaamse burgemeesters werden steeds succesvol actief betrokken bij de werking van het VABT.

1. De "Geen Talentelling-dag" en de acties van de burgemeesters

A. De "Geen Talentelling-dag"

Vanaf zijn ontstaan trachtte het VABT de openbare opinie en de overheidsinstanties op verschillende wijzen te beïnvloeden (53).

Nadat een verzoek van het VABT op 6 april 1959 tot een onderhoud met premier Eyskens werd afgewezen, richtte het VABT zich rechtstreeks tot het parlement. De brochure "Geen Talentelling" werd op 30 april door een brede delegatie van Vlaamse prominenten aan de politici van alle partijen in het Parlementsgebouw zelf ter hand gesteld. De brochure werd daarenboven verstuurd aan alle Vlaamse parlementairen en alle Vlaamse gemeentebesturen. Verder werd de brochure verkocht, vooral ter gelegenheid van 11 juli.

Ook een persactie werd gevoerd. Bij gelegenheid van het overhandigen van de brochure aan de parlementairen werd een persconferentie ingericht. Daarenboven werden ettelijke perscommuniqués uitgegeven (54), die vrij goed door de pers weergegeven werden. Ze droe-

(53) De gegevens voor het jaar 1959 werden verkregen door de volgende documenten : Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag VABT 1959, Overzichtelijk verslag van de werking van het Aktiekomitee Brussel en Taalgrens*. Voor het jaar 1960 baseerden we ons op : Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 29 oktober 1960*. In de tekst worden voor de jaren '59 en '60 enkel bronvermeldingen weergegeven indien we de informatie via andere bronnen verkregen.

(54) Perscommuniqués uitgegeven naar aanleiding van de oprichting van het VABT; het wetsontwerp Lefèvre tot wijziging van de wet op het taalgebruik in bestuurszaken op 14 mei; de interpellatie Duvieusart op 6 juni; de oproep op 1 juli om de Guldensporenviering in het teken van de strijd tegen de talentelling te stellen; de plechtige proclamatie op 11 juli, de aankondiging van de "Geen

gen bij tot het ontstaan van een stroming in de Vlaamse openbare opinie. Onder invloed van de groeiende werking en tengevolge van de contacten door het VABT gelegd, begon de Vlaamse pers ook zelfstandig stelling te nemen. Vooral de categorieke artikelen van de hoofdredacteur van het dagblad Het Volk werden door het VABT zeer gewaardeerd.

Het VABT oefende ook rechtstreekse druk uit op de overheidsinstanties. Op 26 mei interpelleerde senator Duvieusart over de talenttelling, die volgens hem moest doorgaan. Volgens de wet van 28 juni 1932 en volgens het advies van de Raad van State was men verplicht de talenttelling te houden. Hierop verklaarde Eyskens dat enkel nog een strikt wetenschappelijke telling in aanmerking kon komen. In de motie van 6 juni stelde het VABT vast dat de regering besloten had de talenttelling uit te stellen tot na 1 januari 1960, dat zij een commissie van deskundigen zou samenstellen met als opdracht een nieuwe formule van talenttelling, een objectieve talenttelling, uit te werken, dat de regering aanvaardde dat ook deze nieuwe talenttelling geen automatische gevolgen op het taalregime der gemeenten mocht hebben. Het VABT bevestigde evenwel zijn verzet tegen elke vorm van talenttelling, ook tegen een "objectieve talenttelling", omdat deze in strijd was met het principe van de homogeniteit en integriteit der beide taalgemeenschappen. En in antwoord op zijn verklaring in de Kamerzitting van 26 mei, dat de regering ruime raadplegingen zou houden, werd door het VABT aan premier Eyskens geschreven dat het VABT dienaangaande als vertegenwoordiger van het Vlaamse land diende beschouwd te worden. Door het VABT werd daarenboven een brief gericht aan de Hoge Raad voor Statistiek betreffende de modaliteiten van de talenttelling. Contact werd gezocht met de Vlaamse leden van de Commissie-Basyn gelast met het onderzoek naar de mogelijkheden van een wetenschappelijke talenttelling.

Wat de druk op de overheidsinstanties betreft, werd bijzonder aangestuurd op de toetreding van de gemeentebesturen tot de Vijf-

Talenttelling-dag" op 5 september; de toetreding van de gemeentebesturen tot de 5 punten-resolutie op 5 maart, 16 juli en 28 augustus; de motie tegen de Commissie Basijn op 18 november; de motie tegen de verschillende compromisoplossingen i.v.m. de talenttelling op 19 december. Voor de jaren 1959-1962 werden bijna alle perscommuniqués en -verklaringen van het VABT weergegeven in *Dokumentatieblad VVB*, 4 (1962), 8, p. 521-563.

We zullen enkel nog bronvermeldingen weergeven over moties e.a. indien ze niet in het Dokumentatieblad vermeld stonden.

puntenresolutie van de Delegatie van de Vlaamse Verenigingen en het stemmen van moties door de gemeentebesturen tegen de talentelling. In deze resolutie, op 2 februari 1959 gericht tot de regering, werd gesteld dat de taalwijzigingen moesten beantwoorden aan de volgende vijf principes van het Harmel-centrum :

- 1) Er zijn in België twee cultuurgemeenschappen : de Vlaamse en de Waalse;
- 2) De eerste heeft het Nederlands, de tweede het Frans als voertaal;
- 3) Elk van deze twee gemeenschappen moet homogeen zijn : in geen geval mogen de openbare machten de vorming en het behoud van taalminderheden in de ene of andere gemeenschap toelaten;
- 4) Er bestaat geen Brusselse cultuurgemeenschap;
- 5) Er bestaat wel een gebied Brussel, gemeengoed van deze twee cultuurgemeenschappen, waarin Vlamingen en Walen hun eigen taal moeten kunnen behouden en hun cultuur ontwikkelen.

Deze principes hielden in dat het territoriumbeginsel, reeds principieel aanvaard door de taalwetten van 1932, thans benadrukt werd : een scheidingslijn tussen de twee gemeenschappen diende nu voor eens en altijd getrokken te worden, waardoor vanzelfsprekend de politieke betekenis van gelijk welke talentelling verdween. De principes impliceerden bovendien dat, behalve de normale loketbeleefdheden t.a.v. de plaatselijke taalminderheden aan beide zijden van de taalgrens, geen eigenlijke faciliteiten konden toegestaan worden, indien deze er op gericht waren de homogeniteit van de taalstreek te misvormen door het in stand houden van sociale taaleilanden. M.a.w. de principes schreven voor dat taalminderheden zich moesten aanpassen aan het homogene karakter van de streek.

Deze actie kreeg een goede navolging vanwege de gemeentebesturen. Men had het tactisch gezien ook goed aangepakt. De solidariteit werd gevraagd op grond van een basisdocument dat door de Belgische regering op 24 april 1958 werd vrijgegeven. Dat voorkwam de bedenking dat de actie werd ingegeven door extremistische, dus door menig gemeentebestuur ongeoorloofde, en van Belgisch standpunt uit te vermijden overwegingen (55). In een motie gestuurd aan premier Eyskens op 5 maart, amper een maand na de eerste oproep tot de gemeentebesturen, kon de Delegatie van de Vlaamse Verenigingen reeds mededelen dat 252 gemeentebesturen de resolutie hadden goedge-

(55) H. TODTS, 1967, op.cit., p. 87-88.

keurd. Op 11 juli hadden 318, op 28 augustus 450 en op 1 november meer dan 500 gemeentebesturen de resolutie onderschreven (56). Ook hadden in augustus reeds 69 gemeentebesturen een motie, gericht tot de eerste minister, de voorzitters van Kamer en Senaat en de Bestendige Deputatie van de provincie, tegen de talentelling gestemd.

Tot het inrichten van de "Geen Talentelling-dag", werd beslist door de Buitengewone Algemene Vergadering op 5 september. Het doel van deze manifestatie was dubbel : 1) aan de verantwoordelijke regerings- en politieke kringen en aan de andere openbare machten duidelijk laten blijken dat Vlaanderen zich tot het uiterste tegen elke talentelling zou verzetten; 2) de stellingname van het VABT en de motieven van het verzet tegen de talentelling bekend te maken aan de bredere openbare opinie en het verzet op een inslaande manier te verspreiden.

De maanden oktober en november waren gewijd aan de voorbereiding van de "Geen Talentelling-dag". Een instructiefolder met de richtlijnen voor de plaatselijk op te richten actiecomités en ontwerpen van moties, vlugschriften, slogans en protesttelegrams werd gestencileerd (57) en met medewerking van de aangesloten verenigingen verspreid. Er werd een speciale organisatiecommissie opgericht, bestaande uit de verantwoordelijken voor de inrichting van de plaatselijke manifestaties in de vijf provincies. De tekst van een volksbrochure werd voorbereid en voor de voorbereiding in de pers zorgde een speciaal persbureau.

Tijdens de anti-tellingscampagne publiceerden de vrijzinnige Herman Teirlinck en de katholiek Stijn Streuvels op 29 oktober een plechtige oproep waarin zij verklaarden : "...Er mag onder geen voorwendsel worden getornd aan het heilig recht voor beide taalgemeenschappen, om de volstreekte onaantastbaarheid op te eisen van beider geboortegrond..." (58). Ongetwijfeld heeft deze oproep de activiteiten van het VABT geconsacreerd. Ook betoogden enkele honderden studenten te Leuven en Gent op 25 november tegen de talentelling (59).

(56) *De Standaard*, 2.11.1959, p. 9.

(57) Archief VVB-Mortsel, *Aktiekomitees geen talentelling, richtlijnen*, 1 november 1959.

(58) *Dokumentatieblad VVB*, 4 (1962), 3, p. 141-142.

(59) *De Standaard*, 26 november, p. 1, 10.

De "Geen Talentelling-dag" (of dagen : 28 en 29 november) werd een succes. Volgens het VABT werden volksvergaderingen ingericht in 71 steden en gemeenten met in totaal ongeveer 20.000 participanten. Aan talrijke volksvertegenwoordigers en senatoren werden moties tegen de talentelling overhandigd, terwijl een honderdtal protesttelegrams aan de Eerste Minister werden gericht. 10.000den aanplakbrieven en honderdduizenden vlugschriften werden in bijna alle Vlaamse gemeenten verspreid en in totaal werden ongeveer 50.000 volksbrochures "Waarom geen talentelling" verkocht (60). De "Geen Talentelling-dag" werd besloten met een vergadering in de Beursschouwburg te Brussel op 6 december. Op deze vergadering werden boodschappen gebracht van de drie cultuurfondsen, terwijl de voorzitter de conclusie trok uit de manifestaties ingericht in het Vlaamse land. In een slotresolutie legde het VABT er de nadruk op dat het vanwege de Vlaamse parlementairen geen zwakheid zou dulden bij de behandeling van het talentellingsprobleem in het Parlement. De toepassing van de vijfpunten resolutie was belangrijker dan het voortbestaan van de regering. Tenslotte waarschuwde de resolutie de verantwoordelijke instanties ervoor dat Vlaanderen zich op dit punt in een toestand van wettige zelfverdediging achtte.

Als eerste tastbaar resultaat van de "Geen Talentelling-dag", kwam de interpellatie Verroken over de voorgenomen talentelling in de Kamer op 9 december. Deze interpellatie liep uit op een vertrouwensstemming in de Kamer op 10 december. De hele Vlaamse CVP-groep nam stelling tegen de talentelling. De CVP-Kamerfractie koppelde het vertrouwen in de regering aan de voorwaarde dat einde 1960 de tellingsformule in de wet door een vast taalstatuut zou worden vervangen (61). Na afloop van de interpellatie, en vóórdat de volksvertegenwoordigers twee dagen nadien moesten stemmen over de verschillende moties welke tot besluit van de interpellatie werden ingediend, richtte het VABT een motie tot elk van de Vlaamse volksvertegenwoordigers, waarin erop werd aangedrongen dat zij de regering duidelijk voor haar verantwoordelijkheid zouden plaatsen en zouden streven naar een Vlaamse frontvorming in het Parlement. Op een persconferentie op 22 december verklaarde Eyskens dat er geen talentelling zou plaatsvinden zonder dat vooraf een definitieve taal-

(60) *De Standaard*, 7 december, p. 3.

(61) *De Standaard*, 11 december, p. 1, 3.

regeling zou zijn uitgewerkt (62). Het VABT had een eerste Vlaamse overwinning geboekt.

B. De betoging als drukkingsmiddel en de boycot van de Vlaamse burgemeesters

Vanaf januari 1960 overwoog het VABT een betoging te Brussel en hanteerde de betoging als een drukkingsmiddel op de regering. Het uitstel van de talentelling van januari 1960 tot december 1960 betekende immers nog geen afstel. Op de Algemene Vergadering van 16 januari werd het plan goedgekeurd tot het inrichten van een nationale betoging te Brussel, voor het geval de regering zou beslissen een talentelling te houden. Het idee ontstond uit het succes van de "Geen Talentelling-dag".

Het CVP-Congres te Charleroi op 5 en 6 maart bracht echter onzekerheid over de opportuniteit van de betoging. Het Congres keurde een programma goed nopens de Waals-Vlaamse verhoudingen. De belangrijkste principes waren de volgende :

- 1) De talentelling werd afgeschaft en de taalgrens werd voorgoed afgebakend. In een reeks taalgrensgemeenten zouden faciliteiten toegestaan worden.
- 2) Te Brussel en in de randgemeenten zou een tweetalig regime ingevoerd worden. Hogere ambtenaren en al wie in contact kwam met het publiek, plus het tweetalig kader, moesten beide talen grondig kennen. De agglomeratie moest beperkt worden tot 19 gemeenten.
- 3) Voor de randgemeenten week men af van het Harmel-centrum. Dat beschouwde die gemeenten als eentalig Vlaams, zonder faciliteiten. In 8 gemeenten waar sedert 1947 een sterke Franstalige toename had plaatsgehad zouden faciliteiten toegestaan worden. Het waren dezelfde als in de taalgrensgemeenten : vertalingen op verzoek, scholen voor anderstaligen op verzoek van voldoende ouders, tweetaligheid van de gemeentebedienden of aanstelling van Frans-taligen als vertalers.

Waalse CVP-ers, aangevoerd door oud-minister Duvieusart, voelden weinig voor dit compromis, terwijl een kleine Vlaamse groep in de

(62) *De Standaard*, 23 december, p. 1.

CVP zich tegen het laatste punt verzette. Niettemin werd het voorstel met 283 stemmen voor, 82 tegen en bij 35 onthoudingen goedgekeurd. Hiermee demonstreerde zich in de CVP een ernstige tegenstelling. In de pers werden de vinnige debatten omtrent de taalkwestie op uiteenlopende wijze gecommentarieerd. De Franstalige Brusselse pers, o.m. *La Libre Belgique*, *Le Soir* en *La Dernière Heure* verzetten zich tegen het compromis dat volgens hen indruiste tegen de vrijheid van de huisvader en dat toegaf aan wat zij het Vlaamse imperialisme noemden. De Vlaamse pers van haar kant wees op de tegemoetkomingen die de Vlamingen deden door het aanvaarden van het compromis (63).

Het VABT publiceerde enkele uitvoerige verklaringen over het taalcompromis van de CVP op 27 februari, 8 en 19 maart. Positief aan het compromis werden genoemd : de afschaffing van de talentelling, de vastlegging van de taalgrens, de tweetaligheid in de administratie te Brussel en de afschaffing van de transmutatieklassen. De faciliteiten in de randgemeenten en de mogelijkheid om in Leuven een Franstalige school op te richten werden afgewezen. Vandaar dat het VABT het CVP-compromis verwierp.

Ondertussen beroerden enkele incidenten de publieke opinie. Zo mocht baron Guillaume, voormalig ambassadeur te Parijs, tijdens een geteleviseerde Boemeranguitzending te Oostende op 31 maart 1960 als voorzitter van het Belgisch Comité voor het Wereldvluchtelingenjaar een som van meer dan drie miljoen, in Vlaanderen opgehaald, in ontvangst nemen. Bij de overhandiging van de check werd betekenisvol gezegd : "hier is het geld van Vlaanderen". Baron Guillaume dankte in het Frans. De Vlaamsen kranten van die dagen blokkerden : 'Een schandaal', 'Een ongewenst voorzitter...'. Men eiste en bekam zijn ontslag. Hij werd als voorzitter van de Franstalige afdeling gehandhaafd, terwijl voor het Vlaamse land de Vlaming, oud-minister P. Heymans, het voorzitterschap zou waarnemen (64).

Ondanks de acties van het VABT hoopte de regering toch nog een objectieve talentelling te kunnen organiseren. Een speciale commissie onder voorzitterschap van oud-minister Jacques Basijn werd eind 1959 opgericht. Haar opdracht was te onderzoeken onder welke voorwaarden een objectieve talentelling kon georganiseerd worden. In mei 1960 namen echter vier leden ontslag, nl. de professoren Hae-

(63) *Keesings' Historisch Archief*, 1960, nr. 1497.

(64) H. TODTS, 1967, op.cit., p. 92.

sart, Van de Weyer, F. Van Mechelen en de h. Charels van de Economische Raad voor Vlaanderen. Ze stelden vast dat een objectieve talentelling niet mogelijk was (65).

Ingevolge het CVP-compromis stelde het VABT zich de vraag of de betoging te Brussel moest doorgaan wanneer de talentelling zou afgeschaft worden, doch als losprijs voor deze afschaffing het prijsgeven van verschillende Brusselse randgemeenten geëist zou worden. Op 25 juni 1960 werd hiervoor een buitengewone algemene vergadering bijeengeroepen. Er werd besloten onmiddellijk met de voorbereiding van de betoging te starten, maar deze pas af te kondigen na de regering uitdrukkelijk te hebben verzocht officieel en binnen een bepaalde termijn stelling te nemen omtrent het al of niet houden van een talentelling. In de verklaring in de pers gepubliceerd op 28 juni, liet het VABT zijn inzicht kennen om de betoging te Brussel te houden indien op gelijk welke wijze een talentelling of gebiedsroof zou worden doorgevoerd. Nochtans bestond er binnen het VABT twijfel over het slagen van de betoging. Men wou minstens 25.000 personen bijeenbrengen. Het slagen van de betoging zou voornamelijk afhangen van het Davidsfonds en VTB-VAB, de twee enige leden met een belangrijk ledental. Men twijfelde nog aan de belangstelling van de bevolking voor het gegeven probleem (66).

De maanden juli en augustus, tijdens dewelke de aandacht van de publieke opinie volledig in beslag werd genomen door de Congo-crisis, werden te baat genomen voor een drukke voorbereiding van de nationale betoging. Er werd een organisatiecommissie opgericht, onderverdeeld in verschillende werkgroepen. Uit de talrijke vergaderingen en de werking van de verschillende groepen kwamen verschillende realisaties naar voor, waarvan we de voornaamste vermelden :

- ontwerpen en verspreiden op 100.000 exemplaren van een drieluik "Vlaamse mensen bedreigd", waarin de voorbereiding van de betoging werd aangekondigd;
- een rondschrijven aan alle gemeentebesturen met verzoek om officiële medewerking aan de nationale betoging, waarbij reeds meer dan 130 gemeentebesturen hun medewerking toezegden;
- een uitgebreide werking over het hele Vlaamse land met het oog op

(65) K. DE WITTE, op.cit., p. 54-55.

(66) Archief VVB-Mortsel, *Algemene Vergadering van het VABT van 25 juni 1960*.

de uitbouw van een volledig net van plaatselijke comités of vertegenwoordigers. Aan de comités werd de opdracht gegeven om te werken rond de vernederlandsing van het bedrijfsleven.

Zodra de eerste tekens erop wezen dat de belangstelling van het publiek voor de gebeurtenissen in Congo begon te verminderen, en vooral met het oog op de aangekondigde wijziging van de regering en van het regeringsprogramma eind augustus, nam het VABT weer contact op met de regering. Op 25 augustus werd een brief gericht aan de Eerste Minister waarin werd aangedrongen dat de regering zou afzien van talentelling of onrechtstreekse gebiedsroof. De regering werd tevens verwittigd dat, indien het nieuw regeringsprogramma op dit punt geen voldoening zou schenken, de nationale betoging zou worden afgekondigd. De tekst van deze brief werd medegedeeld aan alle Vlaamse ministers en aan een vijftigtal Vlaamse volksvertegenwoordigers en senatoren van de verschillende partijen. Tevens werd op 22 augustus een brief gericht tot alle Vlaamse parlementairen waarin hen werd gewezen op het inzicht van het VABT om een betoging te houden in november en waarin werd verzocht drukking uit te oefenen op de regering opdat het nieuwe regeringsprogramma de afschaffing van de talentelling zou voorzien. Op 16 september werd een tweede brief gericht aan de Eerste Minister. In deze brief herinnerde het VABT aan de steun die het van meer dan vijfhonderd gemeenten ontving en werd een beslissing geëist binnen de acht dagen. De tekst van de brieven van 25 augustus en 16 september werd in de pers gepubliceerd.

Op 27 september 1960 stelde de regering haar nieuw programma voor aan de Kamer. In de regeringsverklaring werd, ten aanzien van de talentelling, de volgende oplossing aangekondigd : "... de algemene telling die plaats zal vinden op 31 december 1960, te scheiden van de talentelling waarvan de datum en modaliteiten door de wet zullen bepaald worden". Tijdens het daaropvolgend debat in de Kamer, op 29 september, werd de Eerste Minister, onder druk van de voorstanders van de talentelling, tot belangrijke concessies verplicht. Uit de verwarde verklaringen van de Eerste Minister leidde het VABT af : dat de regering bleef uitgaan van het standpunt dat de wet van 1932 tot het houden van een talentelling verplichtte; dat bijgevolg een wet moest gestemd vóór het einde van het jaar om de talentelling regelmatig te kunnen uitstellen; dat deze wet geen afstel of onbepaald uitstel van de talentelling zou inhouden doch meteen

uitstel tot einde 1962 ten hoogste; dat de regering hoopte dat er vóór die datum een definitieve oplossing voor de taalproblemen zou gevonden zijn, hetzij door een regeringsontwerp, hetzij op parlementair initiatief; dat bij uitblijven van die 'definitieve oplossing' de talentelling alleszins vóór einde 1962 zou gehouden worden. Het VABT was ervan overtuigd dat dit voorlopig uitstel van de talentelling, meteen het definitief einde van de talentelling betekende.

Het VABT profiteerde met deze overwinning i.v.m. de talentelling van de onenigheid rond het socio-economisch beleid van de regering. De belofte van het uitstel van de talentelling in de regeringsverklaring van 27 september ging vooraf aan de uiteenzetting over het economisch programma, in feite de aankondiging van de eenheidswet. Hiermee wou de regering niet enkel de mobilisatie van het VABT afremmen, maar ook het verzet van het Vlaams ACW tegen de eenheidswet gedeeltelijk neutraliseren. De regeringsverklaring functioneerde dus ook als bindmiddel voor het ACW aan haar socio-economisch beleid (67).

In een mededeling, aan de pers verstrekt tijdens een persconferentie op 3 oktober, maakte het VABT zijn antwoord op de regeringsverklaring bekend. Daar het onmiddellijk gevaar geweken scheen werd de betoging, voorzien voor november, voorlopig vastgesteld in het voorjaar 1961. Indien de regering een datum voor het houden van een talentelling zou vaststellen, zou de betoging onmiddellijk afgekondigd worden. In afwachting werd de "Dag van de Vlaamse Randgemeenten" voor het einde van het jaar aangekondigd. Ook werd de nadruk gelegd op de sociale betekenis van de strijd tegen de talentelling : een strijd voor meer welvaart en waardering voor de menselijke persoon en voor een betere toekomst voor de Vlaamse kinderen. Toch vertrouwde het VABT de regering niet en wees op de mogelijkheid van achterbakse manoeuvres.

Het wantrouwen van het VABT werd bewaarheid want op 4 oktober vernam het dat de regering tweetalige formulieren voor de volkstelling liet verspreiden. Het VABT verzocht onmiddellijk alle burgemeesters de tweetalige formulieren terug te sturen. In een week tijd werd door minstens 130 burgemeesters aan dit verzoek gevolg gegeven. Ondertussen werd, met bereidwillige medewerking van de Vlaamse bladen, met "Het Volk" vooraan, een heftige perscampagne

(67) J. MEYNAUD, J. LADRIERE en F. PERIN, op.cit., p. 218-220.

tegen deze verkapte talentelling ingezet (68). Op 12 oktober richtten de ministers van Binnenlandse Zaken en van Economische Zaken een omzendbrief tot de burgemeesters waarin zij beweerden dat de wet van 1932 de tweetaligheid van deze formulieren toeliet en zelfs oplegde en waarbij tevens met sancties gedreigd werd indien de burgemeesters gevolg gaven aan de oproep van het VABT, dat betiteld werd als "enkele personen zonder verantwoordelijkheid". Op 22 oktober herhaalden ze hun standpunt. Op 27 oktober publiceerde de pers een nieuwe verklaring van het VABT, waarin scherp protest werd aangetekend tegen bovenvermelde misleidende persmededelingen van de regering en waarin tevens de redenen verduidelijkt werden waarom het VABT zich kantte tegen de tweetaligheid der formulieren die tot een verkapte talentelling in de bedreigde gebieden zou leiden. Het VABT toonde juridisch de onwettelijkheid van de maatregel aan.

Eind oktober hadden reeds 162 burgemeesters de formulieren geweigerd. De conferentie van de burgemeesters van de Antwerpse agglomeratie nam stelling door de regering eenparig om de toezending van eentalige formulieren te verzoeken.

In een brief op 8 november aan Eyskens wees het VABT op de onrust die in het Vlaams land heerste en zond op 10 november een duidelijk ultimatum : indien de tweetalige volkstellingsformulieren vóór 20 november niet ingetrokken werden, zou de hele volkstelling geboycot worden. Tijdens de kabinetsraad van 11 november werd dan besloten de algemene volkstelling uit te stellen tot 1962 (69). De laatste poging om talen te tellen was mislukt.

Om een voortdurende druk op de regering en het parlement uit te oefenen werd het jaar 1960 op Vlaams vlak afgesloten met de 'dag van de randgemeenten'. Op initiatief van het VABT, in samenwerking met de Vlaamse verenigingen van de randgemeenten en de VAB-VTB, werd op 11 december een autocaravaan georganiseerd, die de

(68) Volgens de VVB gaven "Schildwacht" (senator Karel van Cauwelaert) en E.V.C. (Emile Van Cauwelaert) in Het Volk de toon aan. De ondubbelzinnige stellingname van de Volksmacht (ACW) kon de doorslag gegeven hebben. *Dokumentatieblad VVB*, 2 (1960), november, p. 2.

In de Volksmacht werd de taalstrijd als een sociale strijd geanalyseerd. *De Volksmacht*, 16 (1960), 15 oktober, p. 1-2.

(69) *Dokumentatieblad VVB*, 2 (1960), december, p. 11.

27 randgemeenten aandeed. De caravaan (RW : 303 auto's, DS : meer dan 800 auto's, HLN : 478 auto's) maakte een demonstratieve rit door de randgemeenten met de boodschap dat geen enkele vorm van gebiedsroof zou worden geduld (70).

C. De staking tegen de eenheidswet en de verkiezingen

In de hieropvolgende maanden, tot mei 1961, ging de aandacht naar de staking tegen de eenheidswet en de voorbereiding van de verkiezingen.

De eenheidswet wekte ook ongerustheid bij de vlaamsgezinden. Het VABT reageerde in een verklaring van 12 december tegen art. 86 van het ontwerp van eenheidswet, nl. een nieuwe procedure voor de wijziging van de gemeentegrenzen door K.B. Ook een deel van de Vlaamse pers begon met een campagne. Men meende dat de regering via die volmacht toch zou kunnen overgaan tot uitbreiding van het Brussels gebied, door delen van de randgemeenten bij de agglomeratie te voegen. Het was een vergissing want in de wet werden de agglomeraties uitdrukkelijk uit de toepassing gesloten. De campagne werd onmiddellijk stilgezet maar illustreerde wel het geweldige wantrouwen van Vlaamse zijde. Dit klein incident was de onmiddellijke oorzaak van het tot stand komen van een Vlaamse contactcommissie van Vlaamse CVP-gekozenen uit Kamer en Senaat, contactcommissie die meestal kortweg "het comité van de acht" werd geheten (71). Het comité had als voornaamste opdracht namens de Vlaamse parlementaire groepen de contacten te verzorgen met de zogeheten a-politieke Vlaamse beweging en met de Vlaamse pers. Hiernaast had zij tot taak op Vlaams gebied een gemeenschappelijke houding aan beide Kamergroepen voor te stellen. Er was nog een andere reden die voor

(70) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 4.

(71) Het Comité bestond uit vier afgevaardigden van de Vlaamse CVP-Kamergroep en uit vier afgevaardigden van de CVP-Senaatsgroep. Voór de verkiezingen van 1961 was deze contactcommissie als volgt samengesteld voor de Senaat : A. De Boodt, J. Custers, A. Sledsens en R. Van de Kerkhove; voor de Kamer : A. Verbist, G. Van den Dale, L. Lindemans en J. Verroken. Na de regeringsvorming werd minister Custers vervangen door K. Van Cauwelaert. De delegatie van de Kamer onderging grotere wijzigingen en werd als volgt samengesteld : De Grijse, J. De Saeger, L. Kiebooms en J. Verroken.

de oprichting van een contactcommissie pleitte. De VVB en het VABT hadden de bestendige dialoog met mensen van links in hun programma ingeschreven. Dit resulteerde echter volgens de CVP in een ongenueanceerde kritiek op de CVP. Om dit te neutraliseren was een weerbare contactcommissie nodig (72).

De staking tegen de eenheidswet eind 1960, begin '61 zou een geweldige impuls aan de Waalse beweging geven. De staking begon op 20 december. Ze werd op 21 januari opgeschort nadat op 13 januari de eenheidswet door de Kamer werd goedgekeurd. Volgens de Luikse vakbondsleider Renard was de staking mislukt omdat ze in de steek waren gelaten door de Vlamingen en de Brusselaars. Renard gaf aan de stakingsbeweging een wallingantistisch-federalistische dimensie. Eerst werd zelfbestuur in het ABVV en later ook in de staat België geëist. De weinig enthousiaste houding van het ABVV en BSP tegenover de staking woog zwaar door in de beslissing van Renard om het MPW op te richten. In februari 1961 nam Renard ontslag als vakbondsleider en stichtte in april het Mouvement Populaire Wallon, dat federalisme en structuurhervormingen op sociaal en economisch gebied voorstond (73).

De federalistische stroming onder leiding van Renard was in het begin voldoende anti-Brussels om aan de Vlaamse drukkingsgroepen, en dan vooral de VVB, het perspectief te bieden van een gezamenlijke strijd voor federalisme (74). Tijdens de staking verklaarden

(72) J. VERROKEN, *Twintig jaar Vlaamse weerbaarheid. De Vlaamse CVP leidt de Vlaamse ontvoogdingsbeweging*, Lier, 1965, p. 95-100.

(73) Op 14 januari overhandigden een delegatie Waalse socialisten een adres aan de Koning waarin aangedrongen werd op een federale hervorming van de staatsstructuur. In aansluiting met het adres aan de Koning dienden Vlaamse en Waalse socialistische senatoren op 13 februari een voorstel tot GW-herziening in, dat tot doel had de Senaat in te richten op een paritaire of geografische basis, zodat er voortaan evenveel Walen als Vlamingen in de Senaat zouden zetelen.

M.P. HERREMANS, "Le mouvement Populaire Wallon", in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1965, nr. 275. - G. SPITAEELS, *L'année sociale 1960*, Brussel, 1961, p. 78-98. - *De Standaard*, 14 februari, p. 2.

(74) Staf Verrept op de ledenvergadering van de VVB op 30 juni 1961: "...niet de Vlamingen vormen een bedreiging voor Wallonië, doch het Brussels centralisme, gesteund door een verfranste groot-financie en een Franse bourgeoisie die zo graag haar voorkeurstem uitbrengt op Spaak en het "taalpaternalisme" tot in onze Vlaamse randgemeenten brengt...". De vergadering besloot dat, hoe moeilijk het ook was, het Vlaams-Waals overleg de aangewezen weg was om uit het unitaire slop te geraken. In *De Standaard*, 3 juli, p. 3.

W. Martens en S. Verrept op een persconferentie op 4 januari, dat de VVB een mogelijkheid van gesprek tussen Vlamingen en Walen voorzag (75). Op 16 februari spraken de meeste Vlaamse cultuurverenigingen, met uitzondering van de drie cultuurfondsen, zich in een "Proclamatie tot het Vlaamse Volk" uit voor federalisme (76). En in *De Standaard* verscheen op 31 maart een interview met Renard waarin hij verklaarde dat federalisme niet anti-Vlaams was. Zo verklaarde Renard zich o.a. voorstander van de vastlegging van de taalgrens (77). Een overlegcentrum van Vlaamse en Waalse federalisten kwam tot stand (78). Op voorstel van dit overlegcentrum werd op 16 mei te Brussel een gemeenschappelijk Vlaams-Waals federalistisch manifest bekend gemaakt dat bijgetreden werd door een groot aantal verenigingen van Vlaanderen en Wallonië, doch niet door het MPW (79). Volgens *De Linie* was dit manifest nog niet de tolk van de openbare mening zelf, maar het bracht aan het licht wat de openbare mening over kortere of langere termijn vanzelfsprekend zou vinden. Dit begin van federalisatie stemde overeen met wat de politieke partijen globaal reeds hadden aanvaard als deel van hun programma van hervorming der instellingen. Het manifest was slechts radicaal in zoverre dat het de voorgestelde maatregelen zag als een eerste stap in het perspectief van een ontmantelingsplan voor de unitaire

(75) *De Standaard*, 5 januari, p. 2.

(76) De proclamatie wou een tegenhanger zijn van het Waalse adres aan de Koning en sprak zich ook uit tegen een paritaire Senaat. De proclamatie werd ondertekend door o.a. : VTB-VAB, Verbond van Vlaamse Oudstrijders, Vlaams Kruis, Vlaams Geneesherenverbond, VVA, VVB, Ijzerbedevaartcomité, ANZ, KVHV Leuven en Gent, Het Pennoen. *De Standaard*, 17 februari, p. 1, 7.

(77) *De Standaard*, 31 maart, p. 1-2.

(78) Het Overlegcentrum kwam tot stand op initiatief van de VVB en met medewerking van La Wallonie Libre en personen uit de leiding van de Fondation Charles Plisnier. De sekretaris voor Vlaanderen was C. Daenen.

Archief VVB-Mortsel, *Brief aan de Besturen van de Vlaamse Verenigingen welke de proclamatie van 16 febr. 1961 ondertekenden*, 27 april 1961.

(79) Het manifest werd o.m. door de volgende Vlaamse verenigingen ondertekend : ANZ, VVA, Ijzerbedevaartcomité, VAB-VTB, Vlaamse Oudstrijders, VVB. De verenigingen van Waalse zijde waren : Le Congrès National Wallon, La Wallonie Libre, Le Centre Culturel Wallon, L'Union des Femmes de la Wallonie, L'Amicale des Socialistes, Wallons de Bruxelles. *Het federalisme in Vlaanderen*, uitgave van Het Pennoen, Schepdaal, 1962, p. 246-248. - *De Standaard*, 17 mei, p. 1, 7.

staat (80). Eind mei richtte het MPW een "Boodschap tot het Vlaamse Volk", waarin om de medewerking van de Vlamingen werd verzocht om België uit te bouwen tot een federale staat (81).

De toenadering met de Waalse federalisten was echter slechts van korte duur. De Waalse beweging en het MPW ontwikkelden zich in de loop van 1961 in anti-Vlaamse richting en zou zich in de toekomst vaak aansluiten bij de tegenstanders van de Vlaamse beweging in Brussel en Vlaanderen. We geven hier de voor de Vlamingen voorname ontnuchterende stellingen in 1961 van het MPW weer. Reeds op 23 mei proclameerde het MPW in een motie dat de voorgenomen oprichting van het staalcomplex te Zelzate een agressie tegen Wallonië was (82). En op 19 juni, bij gelegenheid van de stichting van een MPW-afdeling in Brussel, zegde Renard de steun van het MPW toe aan de Franstalige Brusselaars in hun taalstrijd tegen de Vlamingen. Hij bepleitte een verenigd front van Walen en Franstalige Brusselaars. Hij sprak zich ook uit voor de totstandkoming van een industriegebied met Luik als centrum, dat zou reiken van Limburg over Aken tot Namen (83). Op 27 augustus zou het MPW, afdeling Brussel, zich radicaal uitspreken tegen de eerste mars op Brussel. De betoging werd beschouwd als een provocatie voor alle Brusselaars en het MPW nodigde de Franstalige organisaties van Brussel uit om een "Comité de Défense" op te richten tegen het Vlaams imperialisme (84). Het verwachtte samengaan door de Vlaamse federalisten met de Waalse beweging bleek hiermee een illusie te zijn (85).

De verkiezingen werden door de Vlaamsgezinde groepen te baat genomen om politici aan te manen om in het nieuwe regeringsprogramma Vlaamse eisen op te nemen. Vooral in maart en april kregen we een stortvloed van politieke verklaringen (86). Ook het VABT

(80) *De Linie*, 1961, 660 (26 mei), p. 2.

(81) *De Standaard*, 30 mei, p. 4.

(82) *De Standaard*, 24 mei, p. 2.

(83) *De Standaard*, 21 juni, p. 1, 4.

(84) *De Standaard*, 28 augustus, p. 2.

(85) Het Overlegcentrum van Vlaamse en Waalse federalisten zou nog op 15 oktober een studiedag houden, maar zou geen impact meer hebben op het politieke leven. *De Standaard*, 16 oktober, p. 2.

(86) De belangrijkste waren : Manifest van het VVO met de eis van de splitsing der centrale besturen, in *De Standaard*, 24 februari, p. 2; Memorandum op 1 maart van de Vlaamse Cultuurraad aan de Koning inzake de splitsing van het ministerie van NOC, in *De Standaard*, 3 maart, p. 1; Het Vlaams regeringsprogramma van de VVB op het buitengewoon congres op 9 april bekendgemaakt, het

richtte zich in uitvoerige verklaringen tot de partijen : manifest op 1 februari, memorandum gericht aan de politieke partijen op 10 februari, memorandum aan de regeringsformateur Lefèvre op 12 april en verklaring op 23 april 1961 i.v.m. de programmapunten op gebied van de Vlaams-Waalse verhoudingen van de CVP en de BSP. In deze laatste verklaring dreigde het VABT met massabetoging, boycot en alle vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid indien de nieuwe regering weigerde de onschendbaarheid van het Vlaamse grondgebied te erkennen. Het VABT zond ook op 6 april een telegram aan de formateur waarin het comité wees op de onaanvaardbaarheid van het CVP-compromis van Charleroi als basis voor een regeringsprogramma inzake de taalproblemen. In een telegram aan acht Vlaamse ministers op 25 april bezwoer het VABT hen om zich tot het uiterste te verzetten tegen toegevingen (87).

In vergelijking met de doelstellingen van het VABT bij haar oprichting, was het eisenpakket van het comité reeds aanzienlijk toegenomen. Toch bleven de doelstellingen concreet en relatief beperkt. De eisen van het VABT naar de regering toe, geformuleerd in het memorandum van 10 februari 1961, waren de volgende :

1. Afschaffing van elke talentelling;
2. de begrenzing van de Brusselse agglomeratie binnen de 19 gemeenten van de huidige agglomeratie;
3. de oplegging aan de Brusselse gemeentebesturen van de volledige en werkelijke gelijkheid van het Nederlands en Frans;
4. afschaffing van alle taalfaciliteiten in de Brusselse randgemeenten en meer in het algemeen in het ganse Vlaamse land;

VU-programma van 29 maart, eisen van de Vlaamse Katholieke Verenigingen voor Volksopleiding op 29 maart, Verklaring van het Verbond van Vlaams Verzet op 4 april, Brief van de voorzitter van de Cultuurraad voor Vlaanderen aan de voorzitters der politieke partijen op 5 april, Memorandum in naam van de Vlaamse burgers gericht aan elke mogelijke regeringsformateur, aan alle zopas verkozen parlementsleden en aan alle, ook de hoogste gezagsdragers in dit land (actie van het KVHV Gent en Leuven) op 6 april, in *De Linie*, 1961, 654, p. 2, 11; Memorandum van het VEV overgemaakt aan de kabinetsformateur op 14 april in *De Standaard*, 17 april, p. 5; Memorandum van het ACW overhandigd aan de regeringsformateur in *De Standaard*, 17 april, p. 5; Mededeling van het Vermeylenfonds (tegen talentelling en pro vastlegging van de taalgrens) op 11 april in *Dokumentatieblad-VVB*, 3 (1961), 5, p. 18; Mededeling van het ANZ over de regeringssamenstelling, in *Dokumentatieblad-VVB*, 3 (1961), 5, p. 8. (87) *Dokumentatieblad-VVB*, 3 (1961), 5, p. 17, 21.

5. vastlegging van de taalgrens met overschakeling naar het Vlaamse landsgedeelte van het sedert 1930 genaaste gebied, o.m. in Overmaas en in de streek van Edingen en van Moeskroen;
6. uitschakeling van alle uitingen van verfransing in Vlaanderen, als Franse klassen en transmutatieklassen, uitschakeling eveneens van het opnemen van schoolplichtige kinderen uit het Vlaamse land in Franse klassen van de Brusselse agglomeratie en van Wallonië;
7. volledige vernederlandsing van het bedrijfsleven in Vlaanderen langs wetgevende weg, enige waarborg voor de economische en sociale ontvoogding van de Vlaamse arbeider;
8. toekenning aan dragers van een Nederlandstalig diploma van alle betrekkingen in overheidsdienst in het Vlaamse land en op de Nederlandse taalrol in de centrale besturen. Wat inzonderheid deze laatste betreft, toekenning van de ambten aan Vlamingen en aan Franssprekenden in verhouding tot hun bevolkingscijfer van hun respectievelijk landsgedeelte.

De verkiezingen van 26 maart waren, tegen de verwachtingen in, een overwinning voor de linkse partijen. De socialisten verkregen een stemmenaanwinst van bijna 1%; hun aantal gekozenen in de Kamer bleef stationair, nl. 84 zetels, doch zij wonnen 5 rechtstreeks gekozen senatoren bij. De Communisten boekten een aanwinst van 3 zetels, zodat zij 5 vertegenwoordigers in de Kamer telden. De belangrijkste stemmen en zetelaanwinsten werden echter geboekt door de Vlaamse Volksunie : in de Kamer groeide haar vertegenwoordiging aan van 1 tot 5, terwijl zij ook voor de eerste maal haar intrede deed in de Senaat met 2 gekozenen. De CVP was de grote geslagene : in de Kamer viel haar vertegenwoordiging terug van 104 leden op 96, terwijl zij niet minder dan 6 rechtstreeks gekozen senatoren minder telde, nl. 47 i.p.v. 53. De liberalen konden wel een lichte stemmenwinst boeken, maar verloren toch een zetel in de Kamer. Daags na de verkiezingen op 27 maart 1961, diende premier Eyskens het ontslag van de regering in. De nieuwe CVP-BSP-regering werd samengesteld op 25 april.

Bij de aanvang van de regering Lefèvre-Spaak tekenden zich wijzigingen af in het traditioneel Belgisch partijleven. De twee grote regeringspartijen, zowel de CVP als de BSP, moesten meer en meer rekening houden met kleine partijen of drukkingsgroepen, die ofwel hun kiezerscorps aanvragen ofwel hun interne cohesie bedreigden. De sociale agitatie eind 1960-begin 1961, de regionalistische stro-

mingen die zowel in Vlaanderen als in Wallonië resp. door het VABT en de MPW in de hand waren gewerkt, en de verkiezingsuitslagen brachten heel wat in beweging. Op 24 juni 1960 hadden 56 Vlaamse CVP-Kamerleden de verbintenis tegenover elkaar aangegaan geen enkele regering nog te zullen steunen die niet evenveel Vlamingen als Franstaligen zou tellen. Bovendien had de contactcommissie van de CVP een streefprogramma met Vlaamse eisen opgesteld dat als basis diende voor de contacten met de regeringsformateur (88). Bij de vorming van de regering Lefèvre-Spaak werd door de contactcommissie van de CVP bedongen dat de meeste van deze Vlaamse eisen in het regeerakkoord werden opgenomen. Wat meer is, deze regering telde naast 9 Franstalige, 11 Nederlandstalige ministers, van deze laatsten evenwel 3 adjunct-ministers. De doorbraak van de VU en de activiteiten van het VABT zou verder nog de Vlaamse vleugel van de CVP verplichten om meer vooruitstrevende standpunten in te nemen. De partij bleef nochtans voorstander van de Belgische eenheidsstaat, waarin echter cultuurautonomie voor de beide taalgemeenschappen en een ruime decentralisatie moesten worden doorgevoerd. Voor de BSP was de Communnistische partij, die bij de verkiezingen enige aanwinst boekte, steeds een onwelkome concurrent. Maar de Socialistische partij kreeg daarbij nog af te rekenen met een Waalse oppositie in eigen schoot. Het MPW kwam kordaat uit voor een federale herinrichting van de Belgische staat terwijl de BSP het federalisme verwierp, o.m. wegens het gevaar van minorisering van hun partij in Vlaanderen. Ook binnen het FGTV leidden de stellingen van het MPW tot een vertrouwenscrisis. Op het congres van de BSP op 17 december 1961 werd de invloed van de Waalse volksbeweging wel enigszins ingedijkt en het plotselinge afsterven van Renard in juli

(88) In het streefprogramma stonden de volgende eisen : het vernederlandsingsproces moest in Vlaanderen voltrokken worden, vastlegging van de taalgrens, de talentelling diende afgeschaft, het hoofdstedelijk gebied met tweetalig statuut mocht niet uitgebreid worden, de gelijkberechtiging van Vlamingen en Franstaligen mocht in de Brusselse agglomeratie niet langer een fictie blijven, de taalwetten zowel inzake onderwijs als administratie moesten herzien worden, de zetelaanpassing moest zonder meer goedgekeurd worden, de splitsing van het departement van Openbaar Onderwijs diende te worden voltrokken, een reële culturele autonomie moest tot stand gebracht worden, de regionaal-economische wetgeving diende vooral rekening te houden met de streken, getroffen door structurele werkloosheid, de economische afslanking van de hoofdstad diende in de hand gewerkt te worden. J. VERROKEN, op.cit., p. 101-103.

1962 betekende voor de beweging een ernstige tegenslag. Toch moest de BSP steeds blijven rekenen met de Waalse oppositie in eigen schoot, die vooral te Luik tot diepe verdeeldheid aanleiding gaf. De Communistische Partij steunde het MPW maar gaf aan haar militanten de opdracht om te verhinderen dat het MPW zou afglijden in een anti-Vlaams chauvinisme. De CP moest rekening houden met haar Vlaamse militanten die toch enige invloed hadden, en dan vooral in de Antwerpse haven.

Toen Theo Lefèvre in 1961 als premier aan bod kwam, werd nog altijd verkondigd, vooral in unitaristische kringen : er staat belangrijker werk op stapel. Hiermee bedoelde men dat niet de communautaire problematiek doch wel de sociale en economische betrokkenheid van de mens primair gesteld werden. Bovendien kon het bestendigen van het Waals-Vlaamse conflict de sociale en economische toekomst van het land in gevaar brengen. Reden te meer om met bekwame spoed een poging te wagen om de wrijvingspunten te verwijderen. Men dacht toen nog dat nieuwe of heraangepaste taalwetten hiertoe konden bijdragen (89). Aanvankelijk dacht men in regeringskringen dat men op enkele maanden tijd het communautaire deel van het regeerakkoord zou kunnen waar maken. Nadien zou men er in een gunstiger klimaat de sociale en economische problemen kunnen aanpakken. In de regeringsverklaring van 2 mei werd het regeringsprogramma voorgesteld. Het binnenlands programma bestond uit een tweeluik : enerzijds het nastreven van gematigde socialistische realisaties (fiscale hervorming, sociale gezondheidszorg, reconversie van Waalse streken), en anderzijds het inwilligen van Vlaamse eisen. De regering beloofde een definitieve vastlegging van de taalgrens, een oplossing voor het probleem van de Brusselse randgemeenten, een volkstelling zonder talentelling nog vóór het einde van 1961 waarop dan een zetelaanpassing in de Kamers zou geschieden, taalevenwicht in de centrale besturen, oprichting van cultuurraden, splitsing van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur en ook de grondwetsherziening zou worden voorbereid. Sommigen hebben van dit programma beweerd dat het aan het Vlaamse volk "culturele" en aan het Waalse volk "economische" toegevingen zou doen. In de volgende jaren zou er, i.p.v. een vlug afhandelen van het communautaire pro-

(89) T. LUYKX, 1978, *op.cit.*, p. 504-508; J. MEYNAUD, J. LADRIERE en F. PERIN, *op.cit.*, p. 136-137; H. TODTS, 1979, *op.cit.*, p. 269-271.

gramma, eerder een pendelbeweging tussen de "Vlaamse" en de "socialistische" ontwerpen ontstaan (90).

2. De eerste mars op Brussel

A. De voorbereidingen en de mars op Brussel op 22 oktober 1961

De regeringsverklaring op 2 mei gaf geen voldoening aan het VABT. Op 4 mei overhandigde een delegatie in het parlement een memorandum aan de voorzitters der parlementsfracties. Het VABT vond de regeringsverklaring te vaag en gaf geen voldoening op het vlak van de taalregeling en de Vlaams-Waalse verhoudingen. Het VABT kondigde hierbij zijn definitieve beslissing aan tot het inrichten van een nationale betoging te Brussel einde oktober van het jaar (91). Vanaf mei 1961 was de werking van het VABT hoofdzakelijk gericht op de voorbereiding van de betoging, gepland voor 22 oktober (92).

De eerste taak bestond in het oprichten van een net van plaatselijke organisatiecomités doorheen heel Vlaanderen. Op 21 september kondigde het VABT aan dat er reeds 600 comités opgericht waren en op 10 oktober benaderde het aantal comités de 750. Deze comités kregen de opdracht om in september en oktober voorlichtingsvergaderingen in te richten (93) en van huis tot huis vlugschriften uit te delen. Op een persconferentie op 10 oktober verklaarde het VABT dat reeds enkele honderdduizenden affiches waren verspreid en een eerste oplage van een volkspamflet van 350.000 exemplaren was uitgeput. Een tweede oplage zou uitgebracht worden. In Brussel alléén al werd een volksbrochure op 100.000 exemplaren verspreid en in

(90) *De Standaard*, 3 mei, p. 1, 4. Een analyse van deze pendelbeweging wordt gegeven door : D.M. "De taalpolitieke crisis en haar verdere gevolgen", op.cit., p. 326-327.

(91) *De Standaard*, 5 mei, p. 10.

(92) Het VABT richtte zijn aandacht ook nog naar enkele kleinere zaken als : tussenkomsten naar aanleiding van de automatisatie van het telefoonnet van Moeskroen, de oprichting van Franse klassen in Vlaams Brabant, de taal van de volkstellingsformulieren. Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 6 januari 1962*, p. 1.

(93) De mate waarin dit reëel werd verwezenlijkt konden we echter niet achterhalen.

alle randgemeenten werden lokale comités opgericht (94).

De plaatselijke comités werden gesteund door de medewerking van de gemeentebesturen. Hun medewerking bestond erin dat de gemeentebesturen begin oktober bij middel van officiële aanplakbrieven een plechtige proclamatie tot de bevolking zouden richten waarin zij deze zouden vragen mee op te stappen in de betoging. Het aantal medewerkende gemeentebesturen bedroeg op 11 oktober 608 (95). Verder werden de Guldensporenvieringen aangegrepen als voorbereiding tot de nationale betoging. Een folder met uitgebreide onderichtingen werd verspreid onder al de plaatselijke afdelingen van de aangesloten verenigingen en onder de plaatselijke actiecomités (96). De VAB-VTB pakte uit met een eigen initiatief. Het organiseerde op 25 juni een autocaravaan ten gunste van de E3 (RW : 650; DS en HV : 600 auto's) (97).

En tenslotte zocht en vond het VABT steun vanwege diverse Vlaamse kringen. De Vlaamse katholieke kranten reageerden heel gunstig. De Vlaamse Kamerleden en Senatoren van de CVP stonden positief tegenover de betoging en verklaarden zich eens met de concrete doeleinden van de betoging (98). En De Saeger, voorzitter van de Vlaamse vleugel van de CVP, deed op 16 oktober een oproep tot massale deelname aan de mars (99). Het congres van het ACW op 1 oktober betuigde zijn sympathie met de mars en noemde de betoging op voorhand : geen betoging van groepen en partijen. Het is de opmars van een mondig geworden volk dat eensgezind en doelbewust voor zijn recht manifesteert. In de verklaring van het ACW over de Vlaams-Waalse verhoudingen kwam het eisenprogramma bijna volledig overeen met dit van het VABT (100). De eensgezindheid was evenwel niet totaal. Ondanks het feit dat in het VABT zowel

(94) *De Standaard*, 22 september, p. 2; 11 oktober, p. 8; *Gazet van Antwerpen*, 11 oktober, p. 8.

(95) Volgens *De Standaard* bedroeg het aantal medewerkende gemeentebesturen op 5 augustus 234 (p. 2), op 30 augustus 318 (p. 8), op 11 september 383 (p. 2), op 22 september meer dan 500 (p. 2) en op 11 oktober 608 (p. 8).

(96) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 6 januari 1962*, p. 1.

(97) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 18; *Het Volk*, 26 juni, p. 4.

(98) *De Standaard*, 6 oktober, p. 2.

(99) *De Standaard*, 19 oktober, p. 2.

(100) J. VERROKEN, op.cit., p. 111 en *De Standaard*, 2 oktober, p. 10.

linkse als rechtse verenigingen zetelden kreeg de mars geen officiële steun van de BSP noch van de liberale partij. Wel van het Liberaal Vlaams Verbond, het Vermeylenfonds en de VU. Het Willemsfonds zag af van officiële deelname maar liet de leden vrij. Een vrij grote groep Willemsfondsen, vooral uit het Brusselse zou aanwezig zijn op de mars (101). De burgemeester van Brussel dacht nog even dat hij de mars zou kunnen verbieden, maar in overleg met het VABT bekwam de Vlaamse CVP dat de betoging zou doorgaan (102). Enkele dagen voor de mars, op 18 oktober, betoonden de studenten hun sympathie met de mars met enkele kleinere betogingen te Gent en Leuven (103).

De eerste mars op Brussel op 22 oktober 1961 werd een groot succes. De verwachting van het VABT, 25.000 betogers, werd ruimschoots overschreden (104). Volgens het VABT waren er 100.000 betogers, volgens de Rijkswacht 63.400. De politicoloog J. Smits wijst er in zijn studie van de betogingen in België (voor de periode 1953 tot 1974) op dat geen enkele van de volgende Vlaamse betogingen het deelnemersaantal van de eerste mars heeft benaderd, laat staan overtroffen (105). De Nederlandstalige rechtse kranten blokletterden, steunend op de schatting van het VABT, het getal 100.000. Rond de 63.000, naar de schatting van de Rijkswacht, lagen de ramingen van de Nederlandstalige linkse pers. *La Libre Belgique* en *Le Peuple* vermeldde enige 50.000 Vlamingen (106). Het laagste cijfer, nl. rond de 30.000 werd gevonden in *Le Soir*, *La Meuse* en *La Wallonie*. De Nederlandstalige rechtse pers onderlijnde het vertegenwoordigende karakter van de beweging, die zij een grote manifestatie van Vlaamse eendracht noemde. Alle standen, alle generaties en alle streken uit het Vlaamse land waren aanwezig. De afvaardiging van de jeugd en die van Brabant en West-Vlaanderen werden in het licht gesteld. Volgens deze pers waren ook alle politieke en filosofische strekkingen in de betoging vertegenwoordigd. De Nederlandstalige linkse kranten zagen echter alleen CVP-ers en Volksunie-mensen en

(101) A. VERHULST, "Het Willemsfonds en vijftientwintig jaar Vlaamse beweging (1951-1976)", in *Gedenkboek 125 jaar Willemsfonds 1851-1976*, Antwerpen/Amsterdam, 1977, p. 13.

(102) K. DE WITTE, op.cit., p. 61.

(103) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 19; *Het Volk*, 19 oktober, p. 6.

(104) *De Standaard*, 11 oktober, p. 8.

(105) J. SMITS, *Democratie op straat*, Leuven, 1984, p. 178.

(106) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 19.

ontkenden elke socialistische of liberale aanwezigheid. De Nederlandstalige rechtse pers maakte verder gewag van 700 prominenten waaronder een 60-tal parlementairen uit de CVP en de Volksunie. Het Volk sprak zelfs van 80 prominenten en gaf er een opsomming van. Verder vermeldde deze pers provincieraadsleden, zeer veel burgemeesters, schepenen en leidende figuren uit alle Vlaamse cultuurverenigingen. Alle sociale organisaties, aangesloten bij het ACW waren er (107). De Standaard-uitgaven en De Nieuwe Gids betreurden dat de socialistische en liberale leiders zich eens te meer buiten de Vlaamse Gemeenschap hadden gesloten. Zij bestempelden dit feit als de enige schaduwzijde van de betoging. De pers reageerde uiteenlopend op de betoging, gaande van grote sympathie tot grote vijandigheid. De Nederlandstalige neutraal-liberale pers en vooral de Nederlandstalige katholieke pers betoonden een grote sympathie voor de betoging. De Franstalige rechtse en de neutraal liberale kranten trachtten een objectief verslag te geven maar sommige venijnige speldeprikken konden ze toch niet achterwege laten. De linkse pers was eensgezind. Hun houding was onvriendelijk en zelfs beledigend. Over de heersende stemming op de betoging werd door de Nederlandstalige rechtse pers de nadruk gelegd op de waardigheid, de tucht, de geestdrift en de overtuigingskracht van de manifestatie. De mars op Brussel was een echte explosie van Vlaamse geestdrift en beslistheid, en zij was wars van alle negativisme en van elke aanvallende of kwetsende taal. De opmarcherende Vlamingen hielden zich nauwgezet aan de richtlijnen van de ordediensten en lieten zich hoogst zelden tot incidenten verleiden. De linkse kranten gaven een heel ander geluid. Vooruit sprak van gierende CVP-ers en lieden van de Volksunie en meende dat de betoging ten prooi was gevallen aan het extremisme. Volksgazet was van oordeel dat de opmars de betreurenswaardige indruk had nagelaten van een ordeloos, wild en zielig spektakel. Le Peuple schreef dat de stemming verward, lawaaierig en woelig was. De linkse pers, zowel de Nederlandstalige als de Franstalige, schroefde de relletjes geweldig op. De motieven van de betoging kwamen tot uiting zowel in de spandoeken en borden die werden meege dragen en de slogans die werden gescandeerd, als in het eerder vermelde memorandum. Alle Nederlandstalige rechtse kranten gaven er een opsomming van. Deze kunnen gegroepeerd worden volgens twee soorten eisen — die eigenlijk al samengevat werden onder het

(107) K. DE WITTE, op.cit., p. 61.

motto "Tegen verfransing en broodroof" — nl. de economische eisen en de sociaal-culturele eisen waaronder men op de eerste plaats rekent de taaleisen tot bescherming van het Vlaamse grondgebied tegen het "Waalse imperialisme", en verder de eisen die pleiten voor eerbied voor Vlaanderen en de Vlaamse mens. Politieke eisen waren niet voorzien door het VABT. Dat belette echter niet, aldus deze kranten, dat ook sommige betogers "zelfbestuur" en "Brussel Vlaams" scandeerden. De linkse pers nam nogal aanstoot aan deze slogans, die niet tot de officiële slogans van de betoging behoorden (108). Achteraf kwam het over dat "zelfbestuur" tot moeilijkheden binnen het VABT. Meningsverschillen die werden bijgelegd, toen bleek dat de VU-leiding niet ter kwader trouw was geweest. Ook bleek de eis "geen faciliteiten" wrevel te hebben verwekt bij de CVP die immers gebonden was door haar congres-besluiten (109).

B. Implicaties van de mars en enkele conflictgebieden

Het Vlaamse machtsvertoon te Brussel had aangetoond dat er daadwerkelijk rekening moest gehouden worden met de Vlaamse eisen. Maar de voornaamste uitslag van de betoging diende niet gezocht te worden in onmiddellijke politieke terreinwinst, maar in de

(108) De gegevens over de houding van de pers (analyse van maandag 23 oktober) verkregen we uit een onderzoek ingesteld door het seminarie van Communicatiewetenschappen (Leuven) onder redactie van V. PEETERS en L. SCHUERMANS : "Perspiegel van de mars op Brussel", in *Kultuurleven*, 19 (1962), 2, p. 118-120. In deze persanalyse werden de kranten als volgt gecatalogeerd : Nederlandstalig - rechts : De Standaard, het Handelsblad, Nieuwsblad, De Landmacht, Het Volk, De Nieuwe Gids, Gazet van Antwerpen, Het Belang van Limburg;

Nederlandstalig - liberaal - neutraal : Het Laatste Nieuws, De Nieuwe Gazet; Nederlandstalig - links : Vooruit, Volksgazet, De Rode Vaan;

Franstalig - rechts : La Libre Belgique, Vers l'Avenir;

Franstalig - liberaal - neutraal : La Dernière Heure, Le Soir, La Meuse;

Franstalig - links : Le Peuple, La Wallonie, Le Drapeau Rouge.

Het katholieke blad "La Cité" werd, wegens onbeschikbaarheid, niet in de analyse opgenomen.

(109) K. DE WITTE, op.cit., p. 62-63.

groeierende Vlaamse bewustwording bij de mensen. Het vertrouwen in de Vlaamse beweging werd bij de Vlaamsgezinden zelf versterkt. Dit had ook een keerzijde. In de strijd tegen de talentelling de afgelopen jaren en bij de voorbereiding van de eerste mars was er nog geen sprake van echt francofone tegenmobilisatie, afgezien van de harde taal van het MPW. Deze zou nu op gang komen en de sfeer waarin de taalwetten besproken en gestemd werden, zou hoe langer hoe woeliger worden.

Er werd een Front pour la défense de Bruxelles opgericht waarvan een twaalfstal groeperingen deel uitmaakten (110). Het Front organiseerde op 24 oktober 1961 een protestmeeting in de Madeleinezaal te Brussel tegen "het flamingantistisch imperialisme". Hieraan namen zo'n 1200 (DS) à 1500 (HV) mensen deel. Op deze meeting werd opgeroepen om de eerstkomende volkstelling te boycotten (111). Dit viel blijkbaar in goede aarde bij de Brusselse burgemeesters. Op 7 december werd op een conferentie van de burgemeesters van de Brusselse agglomeratie een motie goedgekeurd waarin erop gewezen werd dat de burgemeesters de nauwkeurige uitvoering van de volkstelling in haar huidige vorm niet konden waarborgen. Als reden hiertoe gaven zij op dat de regering de onwettelijke beslissing had genomen de talentelling niet in te lassen in de volkstelling en dat deze een diepe misnoegdheid teweeggebracht had bij de bevolking van de Brusselse agglomeratie en de omliggende gemeenten. Deze motie was een min of meer bedekte weigering van de Brusselse burgemeesters om hun taak uit te voeren (112). Het VABT reageerde op 13 december met een open brief aan de gemeenteraadsleden van de Brusselse agglomeratie en met de moties van 15 en 16 december 1961 en mobiliseerde op haar beurt de Vlaamse burgemeesters. Op 19 februari 1962 hadden 305 burgemeesters een protestoproep i.v.m. de motie van de Brusselse burgemeesters onder-

(110) Deze verenigingen waren : het Bloc de La Liberté Linguistique, de afdeling Brussel van het MPW, het Bloc francophone, de Association wallonne du Personnel des Services Publics, de Cercle wallon du Bassin du Centre, de Rénovation wallonne, de Wallonie Libre, de Avant-Garde wallonne, de Parti d'Unité wallonne, de Ligue wallonne de Woluwé St. Lambert, de Waalse Liga van St.-Gillis-Brussel.

(111) *De Standaard*, 26 oktober, p. 10; *Het Volk*, 25 oktober, p. 4.

(112) *De Brusselse Post*, 11, (1961), 12, p. 2.

tekend (113). Als gevolg hiervan werden de Brusselse burgemeesters in verschillende gemeenteraden ter verantwoording geroepen (114). Op 18 januari 1962 werd een "Brussels manifest" bekend, ondertekend door een aantal vooraanstaande Franstaligen (115). Ze beschouwden het eisenprogramma van de Vlamingen als mateloos extremisme. Ze bleven de talentelling eisen en wilden niets weten van een billijke tweetaligheid in Brussel. De ondertekenaars behoorden tot de Brusselse elite : talrijke hoogleraren van de ULB, academici, advocaten, 4 burgemeesters (waaronder Cooremans, burgemeester van Brussel), parlamentsleden (116). Volgens Herremans ging het hier om een autonome Brusselse beweging die een unitair België voorstond en afstand nam van zowel de Waalse als de Vlaamse beweging. Deze groepen situeerden zich vooral in het domein van het zakenleven en de ULB (117). En in februari 1962 werd een "Brusselse gemeenschapsbeweging" gesticht met als doel een Brusselse politiek te voeren en de expansie van het hoofdstedelijk complex te bevorderen. De leiding ervan was in handen van burgemeester Cooremans. Deze groepering stelde op 21 februari een manifest aan de pers voor. Hierin werd elke afbakeningsoptelling verworpen en de groepering toonde zich voorstander van het behoud van de gemeentelijke autonomie en de vrijheid van het gezinshoofd bij het kiezen van de onderwijstaal (118).

Nog enkele andere probleemgebieden bepaalden het klimaat. In 1962 (en 1963) kwam het probleem Leuven reeds schuchter aan bod. Talrijke verzoekschriften, verklaringen en moties van Franstalige en Nederlandstalige hoogleraren, studenten en van de bisschoppen werden gepubliceerd. Het VABT organiseerde op 14 februari 1962 een betoging te Leuven (RW : 1850; DS : 1500; GVA : 1200; HV : 2000 studenten). In reactie hierop gingen de Franstalige studenten prompt in staking (119). Toch bleef het rond de kwestie

(113) *De Standaard*, 19 februari, p. 2.

(114) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 6 januari 1962*, p. 2.

(115) Integraal verschenen in *Le Flambeau*, 44 (1961), 9, p. 724-728.

(116) *De Standaard*, 19 januari, p. 2.

(117) M.P. HERREMANS, "Le fait Bruxellois", in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1963, nr. 224, p. 27-28.

(118) *De Standaard*, 13 februari, p. 2; *Het Volk*, 22 februari, p. 2.

(119) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 21; *Gazet van Antwerpen*, 15 februari, p. 7; *Het Volk*, 15 februari, p. 1.

Leuven nog redelijk rustig. Incidenten van heel andere aard namen te Antwerpen vanaf maart tot september tijdens het jaar 1962 plaats. Hier werd in de H. Geest-kerk elke zondag geprotesteerd tegen de Franstalige sermoenen (120). Ook de zaak-Paardekooper beroerde de aandacht. Paardekooper, een Nederlands leraar, zou op 15 mei 1962 te Leuven een lezing houden onder het motto "Er zijn geen Belgen". Hij had in februari en maart onder dit motto lezingen gehouden voor de KRO-Hilversum en werd daarmee populair bij vlaamsgezinden in België. Paardekooper kreeg echter het verbod om op 15 mei het Belgisch grondgebied te betreden. Dit lokte in de straten van Leuven relletjes uit en een interpellatie van F. van der Elst (VU) en F. Vandamme (CVP) op 22 mei. De minister van Justitie, Pierre Vermeylen, motiveerde hierbij zijn beslissing door er op te wijzen dat Paardekooper zich mengde in een Belgische binnenlandse aangelegenheid (121). En tenslotte werd ook de betoging van het MPW te Luik op 15 april 1962 door de Vlamingen gevolgd. De betoging stond in het teken van federalisme en economische en sociale structuurhervormingen, maar werd ook gekleurd door het wallingantisme. Door de betogers werd o.m. bezwaar gemaakt tegen de vestiging van zware nijverheid in Vlaanderen. Niettegenstaande een intens gevoerde propagandacampagne betekende de manifestatie een relatieve nederlaag voor het MPW. Volgens het MPW waren er 40.000 betogers, volgens de Rijkswacht 7.500 (DS : 12.000; HLN : 10.000; LB : 11.000; LS : duizenden; LP : 12.000) (122). Meer coördinatie en samenwerking tussen de Waals-nationale groeperingen was noodzakelijk om tot meer succesvolle acties te komen. Begin juni 1962 werd het Comité d'Action wallonne opgericht, dat de belangrijkste wallingantische organisaties verenigde (123).

(120) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 22-25.

(121) *De Standaard*, 16 mei, p. 1, 13; 23 mei, p. 1, 9.

(122) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 22; *De Standaard*, 16 april, p. 1, 7.

(123) Het Comité d'Action wallonne groepeerde volgende organisaties : Wal-lonie Libre, Rénovation wallonne, MPW, FGTB en CGSP, de Waalse PSB-federaties, de Waalse federaties van de PCB, Association wallonne des services publics, Avant-Garde wallonne, Parti d'Unité wallonne, Bloc Francophone de Bruxelles, Mouvement libéral wallon, Entr'aide wallonne.

M.P. HERREMANS 1965, op.cit., p. 13.

C. Analyse van de taalontwerpen en onderhandelingen

Tussen de eerste en de tweede mars besteedde het VABT veel aandacht aan de analyse van de taalontwerpen en trachtte het met de verschillende partijen te onderhandelen. Hierbij spitste de aandacht zich meer en meer toe op Brussel en de randgemeenten.

Vermelden we eerst nog het CVP-congres op 1-2-3 december 1961 te Oostende, wat aan Vlaamse zijde een vooruitgang betekende. Vooral voor de randgemeenten was het congres een stap voorwaarts. Dank zij het comité van de acht waren de faciliteiten herleid tot loketfaciliteiten. De randgemeenten zouden innerlijk en uiterlijk integraal Nederlands zijn (o.m. eentalige straatnaamborden) maar ten behoeve van de Nederlandsonkundigen zouden één of meerdere ambtenaren tweetalig moeten zijn. Die regeling was gunstig omdat die gemeenten uiterlijk totaal Vlaams zouden worden, waar de meeste in feite al tweetalig waren. Om in het Frans bediend te worden, zouden de Franstaligen daartoe individueel het verzoek moeten indienen. Men mocht verwachten dat heel wat verfranste Vlamingen dat niet zouden doen en zich zo automatisch weer zouden laten vervlaamsen. Wel behield het congres de onderwijsregeling, zij het in meer beperkte vorm. Van Vlaamse zijde was er sterk verzet tegen de onderwijs-faciliteiten, maar toch werd die regeling door het Congres met grote meerderheid aangenomen (124). Net zoals het compromis van Charleroi, verwierp het VABT deze congresbesluiten.

Eind 1961, begin 1962 werden de eerste gegevens over de taalontwerpen bekend. Het VABT analyseerde en bekritiseerde ze op een zeer preciese wijze, waarbij de aandacht vooral ging naar de Brusselse agglomeratie. Het VABT was voorstander van de oprichting van een Rijksgebied Brussel, omvattende de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie, waar een bijzondere taalregeling moest gelden. Het VABT beklemtoonde de noodzaak hiervan omdat geen enkele taalregeling voor de Brusselse gemeenten en voor de Brusselse gemeentescholen tegen de sabotage van de 19 burgemeesters opgewassen was. Het VABT eiste dat Brussel een speciaal publiekrechtelijk statuut zou krijgen waarbij de burgemeesters alle macht inzake taal-, onderwijs- en cultuuraangelegenheden zou worden ontnomen. Ook wou het de oprichting van een provincie Vlaams Brabant, omvattende drie Vlaamse arrondissementen, nl. het arrondissement

(124) K. DE WITTE, *op.cit.*, p. 59-60.

Leuven, het arrondissement Halle-Asse en het arrondissement Vilvoorde-Zaventem. De oprichting van een provincie Vlaams Brabant had ook het Centrum Harmel ter verzekering van de homogeniteit van Vlaams Brabant voorgesteld. Voor de centrale besturen verwierp het VABT een tweetalig kader maar eiste de eentaligheid van de ambtenaren en een volledige splitsing van de centrale besturen, wat het invoeren van een tweetalig kader overbodig maakte (125). Het actiecomité dreigde met een tweede mars indien de integriteit van de randgemeenten niet gegarandeerd werd en indien de afschaffing van de faciliteiten niet verworven werd. Het is dan ook dat de slogan "geen faciliteiten" werd geboren. Het VABT was tegen faciliteiten langs de taalgrens, te Leuven en overal in het Vlaamse land, maar vooral in de randgemeenten. Het organiseerde enkele kleinere manifestaties in de randgemeenten, o.m. te Strombeek op 14 februari en te Dilbeek op 28 februari 1962 (126). Het VABT verzette zich ook tegen de transfert van enkele gemeenten aan de taalgrens uit de streek van Komen en Moeskroen naar Wallonië, maar spitste nooit zijn actie hierop toe (127).

In 1962 kwam het voor de eerste maal tot rechtstreekse contacten met politici. In december 1961 had het actiecomité nog om een onderhoud gevraagd met minister Gilson. Hierop werd niet gereageerd (128). Maar op 18 januari 1962 had een eerste contact plaats met de acht leiders van de Vlaamse CVP-parlementsgroep. Het onderhoud ging vooral over het standpunt van het VABT t.o.v. het eerste en tweede ontwerp Gilson en tevens werd de mogelijkheid besproken de tactiek en actie af te stemmen op de parlementaire werkzaamheden. Op 30 januari kwam er een onderhoud met volksvertegenwoordiger H. Vanderpoorten van de PVV. Met de socialistische parlementairen bleek het onmogelijk contact te leggen. En op 26 februari had het VABT een onderhoud met minister Van Elslande, waarin nogmaals werd beklemtoond dat elke vorm van faciliteiten verworpen werd en zo ook Franstalig onderwijs in Vlaanderen.

(125) Motie op 12 december 1961, motie van 18 december, motie van 24 januari 1962, oproep op 6 februari, verklaring van 26 februari, memorandum van 2 juni, motie van 13 juli, motie van 18 juli, toelichting van de politieke betekenis van de tweede mars op Brussel op 14 oktober.

(126) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 21.

(127) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 10.

(128) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 6 januari 1962*, p. 2.

Hoewel sterk voorbehoud voor verschillende punten in dit ontwerp werd gemaakt, verheugde het VABT zich toch, in zijn motie van 26 februari, over de eensgezindheid onder de Vlaamse parlementairen waardoor essentiële verbeteringen mogelijk werden. Op 9 maart belegde het VABT een grote overlegvergadering met de directies van de meest invloedrijke Vlaamse dagbladen om hen in te lichten over de actieplannen en om te proberen samen de te volgen tactiek te bepalen. Er werd beslist dat, tenzij onvoorziene omstandigheden, geen nieuwe mars op Brussel zou worden ingericht op korte termijn (129). Het eerste taalontwerp Gilson, betreffende de vastlegging van de taalgrens, was inmiddels op 15 februari 1962 in de Kamer goedgekeurd. Volgens K. de Witte was het VABT ontevreden omdat de grensafbakening veel offers had gekost (overheveling van Komen-Moeskroen naar Henegouwen en faciliteiten in de taalgrensgemeenten). Maar in het overleg met politici en persafgevaardigden drongen dezen er echter bij het VABT op aan het taalgrensontwerp te laten voor wat het was om alle aandacht te kunnen schenken aan het tweede taalontwerp. Het VABT ging hiermee akkoord, ook omdat de CVP-senatoren hadden beloofd dat men op hen kon rekenen om het taalgrensontwerp er in de Senaat door te krijgen (130). Dit viel niet in goede aarde bij de Vlamingen uit Komen-Moeskroen. De Davidsfondsafdelingen van die streek hekelden de houding van het VABT en vielen Amter aan in zijn dubbele functie van hoofdsecretaris van het Davidsfonds en van voorzitter van het VABT (131). En op het Davidsfondscongres op 16 september 1962 stelden ze de vertrouwenskwestie over de functies van Amter. Het Davidsfonds beklemtoonde echter de noodzaak van eenheid in actie en vond het in de toenmalige omstandigheden beter het opportunistische en tactische standpunt van het VABT te ondersteunen (132). Een week later nam het bestuur van de gewestbond Menen-Moeskroen de be-

(129) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 18 januari 1963*, p. 1-2.

(130) K. DE WITTE, op.cit., p. 64.

(131) Reeds in januari oefenden ze druk uit op Amter, zie : Archief VVB-Mortsel, *motie van het bestuur van DF-afdeling Wervik op 11 jan., brief van Amter aan het bestuur van de DF-afdeling Wervik op 19 jan., brief van DF-afdeling Menen-Moeskroen aan het hoofdbestuur van het DF op 18 jan., brief van Amter aan de gewestbond Menen-Moeskroen op 22 jan.*

(132) *De Standaard*, 17 september, p. 5.

slissing alle werkzaamheden tot nader bericht stop te zetten. Het hoopte daarmee het Davidsfondsbestuur en het VABT onder druk te zetten. Maar aan Vlaamse zijde wou men de verantwoordelijkheid niet op zich nemen alles op losse schroeven te zetten. Na de overheveling naar Henegouwen besliste het plaatselijke Davidsfonds de afdeling met 300 leden te ontbinden (133).

Niettegenstaande het overleg met de politici werden het VABT en de VVB kort daarna vrij scherp aangevallen. Op de kaderdag van de CVP op 11 maart 1962 hekelde De Saeger de VVB. Zonder een enkele naam te vermelden zinspeelde hij op het laatste congres van de VVB op 4 februari. "Deze vereniging noemt zich verheven boven alle partijpolitiek maar op haar laatste congres, waar de CVP-ers het grootst in aantal waren, werd een beledigende toon aangeslagen tegenover de CVP" (134). De Saeger verklaarde dat de CVP niet meer de massa van de betogers zou leveren voor een manifestatie waar de partij zelf en haar mandatarissen worden bespot en beledigd, tenzij men op voorhand de deelneming van de CVP heeft gevraagd (135). *Gazet van Antwerpen* verklaarde deze uitbarsting van De Saeger als volgt. De VVB werd van een drukkingsgroep die alle partijen zou beïnvloeden, een beweging, die slechts de CVP bewerkte en nooit openlijke kritiek bracht op de andere partijen. Dat was niet prettig voor de CVP-mandatarissen die men afschilderde als lauwe Vlamingen terwijl zij in het parlement meestal alleen stonden als het op de Vlaamse belangen aankwam (136). In een verklaring van 19 maart lichtte het VABT zijn verhouding tegenover de politieke partijen toe. Het verklaarde de noodzaak om zelfstandig en los van de partijpolitiek zijn programma en actie te bepalen, maar waardeerde de politieke partijen en rekende op hen om hun eisen wettelijke vorm te geven in het parlement. Op 30 maart 1962 werd het tweede ontwerp Gilson neergelegd in het parlement. Het VABT had op de algemene vergadering van 6 januari besloten dat de neerlegging van het tweede ontwerp mede de aankondiging van een tweede mars zou betekenen. In tegenspraak met zijn akkoord met de pers, kondigde het dan tijdens een persconferentie op 3 april de tweede mars op Brussel aan, zonder nog de datum vast te leggen (137).

(133) H. TODTS, 1967, op.cit., p. 213.

(134) *Gazet van Antwerpen*, 12 maart, p. 8.

(135) *De Standaard*, 20 maart, p. 2.

(136) *Gazet van Antwerpen*, 13 maart, p. 2.

(137) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 18 januari 1963*, p. 2.

3. De tweede mars op Brussel

A. De voorbereidingen en de mars op Brussel op 14 oktober 1962

De tweede mars werd voorbereid door een bijeenkomst van arrondissemmentele verantwoordelijken en leden van de algemene vergadering op 26 mei en een bijeenkomst van de plaatselijke verantwoordelijken op 2 juni. De datum voor de mars werd vastgelegd op 21 oktober. De organisatorische problemen en het memorandum van 2 juni met de eisen van het VABT werden besproken. De thema's waarvoor betoogd werd kwamen nagenoeg overeen met die van de eerste mars : geen faciliteiten in de Brusselse randgemeenten, geen gebiedsroof, Vlaanderen aan de Vlamingen, Brussel Vlaams voor de Vlamingen, economische en industriële uitbouw van het Vlaamse land (E3, tegen werkloosheid en lage lonen in Vlaanderen, werk in Limburg) (138), Leuven Vlaams. Het VABT voegde twee nieuwe eisen toe : zetelaanpassing en vernederlandsing van het bedrijfsleven. De ervaring van de eerste mars indachtig, zou het VABT later in een officiële proclamatie beklemtonen dat het voor noch tegen federalisme was en werden instructies gegeven om eisen in die zin te weren uit de betoging. Wat niet lukte aangezien de VU toch propagandasnippers pro federalisme zou uitdelen (139). De militanten kregen de opdracht om het aantal lokale actiecomités nog uit te breiden (begin oktober was hun aantal aangegroeid tot ruim 800 (140)) en elk comité moest in de maand september en oktober minstens één voorlichtingsvergadering houden. Volgens het VABT werden er bijna 800 infovergaderingen gehouden (141). De comités konden hiervoor gebruik maken van een propagandafilm over de eerste mars (142). En op 8 juli werd een propagandadag voor de tweede mars ingericht. Op die dag moest elke Vlaming weten dat er een tweede mars op Brussel zou gehouden worden. Een vliegtuig werd gecharterd om met een spandoek het Vlaamse land te overvliegen. Plaatselijk werd een ware papierslag geleverd : 25.000 affiches en

(138) De eis tot oprichting van een staalcomplex te Zelzate was reeds ingewilligd. Op 10 juli werd de stichtingsacte getekend. *De Standaard*, 11 juli, p. 1.

(139) K. DE WITTE' op.cit., p. 70.

(140) *De Standaard*, 9 oktober, p. 1.

(141) *De Standaard*, 16 oktober, p. 7.

(142) VABT, *Informatiebulletin*, nr. 9, 10.

890.000 pamfletten werden verspreid. De verdeling van deze pamfletten gebeurde door het huis aan huis afgeven, uitdeling op straat en nog een aantal werden op 11 juli-vieringen verspreid. Er werd gestreefd om 20% van het bevolkingsaantal, wat als volledige dekking werd beschouwd, te bereiken. Dit werd door het overgrote deel van de arrondissementen bereikt (143). Ook nu werd steun gevraagd en verkregen van de Vlaamse burgemeesters. Meer dan 500 gemeentebesturen gaven hun medewerking aan de betoging (144).

De maanden augustus, september en oktober eisten het VABT op voor de sterke spanning rond de tweede mars. Een van de elementen die bijdroegen om de spanning op te voeren was de houding van burgemeester Cooremans, die maar niet kon beslissen of hij toestemming zou geven voor de betoging. Het VABT had op 1 augustus de burgemeester van Brussel verzocht om op 21 oktober te mogen betogen in de hoofdstad. Op 11 augustus liet Cooremans weten dat de Nationale Federatie der IJzerkruisen reeds vergunning had gekregen om op die dag te betogen. Daarop stelde het VABT op 27 augustus als nieuwe datum 14 oktober voor. De burgemeester antwoordde op 29 augustus dat hij de beslissing in beraad wenste te houden omdat hij vreesde dat de betoging wanordelijkheden zou veroorzaken. Hij wenste eerst het standpunt van de ministers Lefèvre en Gilson te horen. Daarop kondigde het VABT op 4 oktober aan dat de mars toch zou doorgaan, zo nodig tegen het verbod in (145). Dit was niet zomaar een bedreiging want het VABT liet inderdaad door een aantal specialisten de plannen voor een verboden betoging klaarmaken (146). Het merendeel van de kranten, zelfs degenen die zich traditioneel tegen deze manifestaties keerden, spraken zich uit ten gunste van het toelaten van de betoging. Dit was o.m. het geval met *La Libre Belgique* (147). Toch wou Cooremans op 24 september zijn beslissing bekend maken aan de gemeenteraad om de betoging te verbieden. Maar nadat hij tweemaal een onderhoud had met minister Gilson, deelde Gilson hem tenslotte mee in een brief op 27 september dat de risico's voor

(143) Archief VVB-Mortsel, *Samenvattend controle-verslag van de waarschuwingdag, 9 juli 1962, Beknopt verslag van de waarschuwingdag van het VABT, 11 juli 1962.*

(144) VABT, *Informatiebulletin* nr. 11.

(145) *De Standaard*, 29 augustus, p. 1; 30 augustus, p. 1; 5 september, p. 2.

(146) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 18 januari 1963*, p. 3.

(147) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", *op.cit.*, p. 12.

incidenten tussen betogers en tegenbetogers groter waren ingeval de betoging verboden werd, aangezien het ingrijpen van de ordediensten minder gemakkelijk en doeltreffend zou kunnen zijn. Hierop gaf Cooremans toe en deelde op 27 september zijn besluit mee om de betoging niet te verbieden (148).

Het probleem van de toelating van de betoging werd bemoeilijkt omdat inderdaad verschillende groepen een tegenbetoging hadden aangekondigd. In een protest tegen de mars eiste het MPW het ontslag van minister Gilson. Het MPW noemde de inrichting van de betoging een belediging en uitdaging ten opzicht van de vaderlandslievende en democratische burgers en dreigde bijna openlijk met tegenbetogingen (149). Later verklaarde Renard echter dat zijn beweging geen tegenbetogingen zou houden (150). Voor zover ons bekend trok de gewestelijke afdeling Brussel van het MPW zijn bedreiging echter niet in (151). Ook het Front de Défense de Bruxelles had een tegenmanifestatie aangekondigd (152). Maar later verklaarden het Front en het Comité d'Action Wallonne dat ze een andere actie zouden voeren om hun afkeuring van de betoging te laten zien. Dit zou bestaan in het uitdelen van kentekens met de slogans "Liberté", "Bruxelles-Libre" en "Autodétermination" (153).

Nog een aantal andere gebeurtenissen deed de spanning rond de betoging stijgen. Een eerste incident nam reeds plaats in juli. In de nacht van 20 op 21 juli werd een bomaanslag gepleegd op de lokalen van de VAB-VTB te Antwerpen. De bom was gericht tegen het uitstalraam om het boekje van Paardekooper "Er zijn geen Belgen" te doen ontploffen. Er werd niemand gekwetst maar er was wel voor 100.000 fr. schade (154). Dit was een eerste bomaanslag, waarvan er nog verscheidene zouden volgen. Rond de overheveling van de Voer naar Limburg hadden in het afgelopen jaar reeds verschillende betogingen plaatsgevonden (contra op 24 februari (RW : 400 betogers), 17 maart (RW : 3000 betogers) en 5 mei (RW : 2000 betogers), pro op 29 juli (DS en HLN : 50 auto's) (155). Maar vooral de inci-

(148) *De Standaard*, 25 september, p. 1, 9; 28 september, p. 1, 2.

(149) *Het Volk*, 11 augustus, p. 2.

(150) *De Standaard*, 4 september, p. 2.

(151) *De Standaard*, 14 september, p. 2.

(152) *Het Volk*, 15 juni, p. 7.

(153) "Viaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 12.

(154) *De Standaard*, 23 juli, p. 1.

(155) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 21-24.

denten in de Voer begin augustus hitsten de gemoederen op. In de nacht van 10 op 11 augustus hadden studenten die te Visé studeerden alle Nederlandstalige richtingsborden overschilderd en op de wegen werden talrijke slogans geschilderd. Op het kerkhof van Sint-Maartens-Voeren werd de grafsteen van het mausoleum van Pastoor Veltmans met teer bestreken. Vooral de zin "Hij streed voor behoud van taal en volksaard" werd volledig met teer onleesbaar gemaakt. In een reactie hierop waren in de nacht van 14 op 15 augustus Vlamingen met verf en schilderborstel naar de Voerstreek gekomen. Ze schilderden overal "Voer bij Limburg" en overschilderden zoveel mogelijk de slogans in het Frans. Maar enkele personen van het MPW trokken er met een wagen op uit om de Vlaamse slogans met teer te overschilderen. Zeven Vlamingen volgden de MPW-groep, dreven de wagen in het nauw en kipten hem om. Verder werd er met stenen gegooid uit een paar huizen waar de Waalse haan op de voorruit prikte, wat op haar beurt met het teruggooien van stenen beantwoord werd. Er sneuvelden twee ruiten. De Franstalige kranten schroefden de incidenten geweldig op en La Wallonie (MPW) sprak over een "Raid Flamingant sur la Voer". De gewestelijke vereniging "pour la défense des libertés" zond een brief aan de minister van binnelandse zaken waarin werd gezegd dat de gemeenten van de Voerstreek werden aangevallen door kommando's van de Vlaamse extremisten. Aangezien de regering de Franstaligen niet beschermde zouden zij zelf optreden. De brief dreigde met nieuwe incidenten (156). Deze incidenten wekten bezorgdheid bij de overheid en premier Lefèvre deed op 8 september een oproep tot verdraagzaamheid. Aan de parketten-generaal werd gevraagd streng op te treden tegen alle uitingen van vandalisme in de verschillende streken van het land (157). Tot besluit van de Waalse feesten te Brussel werd nog op 30 september tegen de taalontwerpen Gilson betoogd door het Comité voor de Waalse actie met medewerking van het Front pour la défense de Bruxelles en het MPW. Sommige Brusselse Franstalige kranten spraken van tussen 5.000 en 14.000 manifestanten. De Standaard en Gazet van Antwerpen spraken van zo'n 2.000 à 3.000 deel-

(156) *De Standaard*, 16 augustus, p. 1; 17 augustus, p. 1; 18 augustus, p. 2; 20 augustus, p. 1, 2, 7.

(157) *De Standaard*, 10 september, p. 1.

nemers en de politie sprak van 2.500 manifestanten (158). En op 6 oktober betoogden Waalse organisaties in de Voer (DS en LLB : enkele honderden, HV : 1500) (159). Aan Vlaamse kant werd op 23 september te Antwerpen betoogd voor de vrijlating van negen personen die n.a.v. de incidenten rond de Franstalige sermoenen in de H. Geestkerk aangehouden waren (RW : 2400; DS, HLN, LS, LP : enkele duizenden) (160). Deze manifestaties verliepen zonder incidenten.

Ook deze keer riep het VABT op tot eendracht onder de Vlamingen van alle opinies en standen om tot een tweede manifestatie van de Vlaamse macht te komen (161). De zogeroemde eendracht van de eerste mars zou echter nu nog minder gerealiseerd worden. Die kentering kwam er omdat verschillende groepen de tweede mars inopportuun vonden en ook wezen op het gevaar van een te uitdagende politiek. Niettegenstaande de besprekingen die het VABT voerde, o.m. op 11 september met de CVP en op 5 oktober met het ACW, hielden alle grote politieke partijen en de meeste sociale organisaties zich afzijdig van de tweede mars (162).

La Libre Belgique zette een hevige campagne op tegen de participatie van de CVP-parlementairen aan de tweede mars. Deze campagne werd overgenomen door de hele Franstalige katholieke pers en in die kringen werd het voorgesteld alsof het om een zuivere VU-manifestatie ging (163). De CVP twijfelde lang om haar beslissing bekend te maken. Het nationaal comité van de CVP besloot op 13 september om zich te onthouden van deelname aan de betoging. Deze afzijdigheid werd gemotiveerd door erop te wijzen dat als de socialist en liberalen zich officieel van de betoging distancieerden, de deelname van de CVP aan een algemeen Vlaamse manifestatie die betoging een partijpolitiek karakter zou geven. Daarbij wou de CVP de onderhandelingen niet verstoren door terzelfdertijd een drukingsbetoging te houden. De mars werd wel niet afgekeurd en de CVP-

(158) *De Standaard*, 1 oktober, p. 3; *Gazet van Antwerpen*, 10 oktober, p. 7; *Het Volk*, 1 oktober, p. 7.

(159) *Het Volk*, 8 oktober, p. 9; J. SMITS 1982, op.cit., p. 25.

(160) *Gazet van Antwerpen*, 24 september, p. 1, 7; J. SMITS, 1982, op.cit., p. 25.

(161) *De Standaard*, 26 september, p. 1.

(162) Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 18 januari 1963*, p. 3.

(163) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 10 en *De Standaard*, 11 aug., p. 2.

mandatarissen waren vrij om aan de mars deel te nemen (164). Maar nadat het taalgrensoontwerp in de Senaat op 9 oktober was goedgekeurd, nodigde het Comité van de acht de CVP-mandatarissen in een brief uit om niet deel te nemen aan de mars (165). Het argument om niet deel te nemen aan de mars, nl. om de betoging geen partijpolitiek karakter te geven, was wel wat eigenaardig aangezien dit voor de eerste mars, waar ook de BSP en PVV niet deelnamen, niet gold. De werkelijke reden van de afzijdigheid lag volgens Verroken ergens anders. Tijdens de propagandaperiode van de mars zag de CVP met lede ogen dat onder invloed van de VU, de campagne vaak uitdraaide tot anti-CVP manifestaties (166). En gezien de uitbarsting van de Saeger in maart kunnen we aannemen dat de CVP het beu was om officiële steun te leveren aan drukkingsgroepen, om daarna door dezelfde drukkingsgroepen aangevallen te worden. Toch stond de Vlaamse CVP verre van negatief tegenover de betoging. Verroken merkt op dat de echte reden voor de onthouding aan de mars niet publiek bekend werd gemaakt om aan de werfkracht van de mars niet te schaden (167). Alhoewel de KWB niet officieel deelnam aan de mars, wenste ze de mars toch alle succes toe. Ook de Volksmacht (ACW) sprak zich in deze zin uit (168). De KWB-afdeling Brussel, lid van het VABT, zou wel deelnemen aan de mars (169).

Het Liberaal Vlaams Verbond, op de eerste mars aanwezig, nam niet deel aan de mars (170). Wel liet de Oudledenbond van het Liberaal Vlaams Studentenverbond, lid van het VABT, de leden vrij al dan niet aan de betoging deel te nemen (171). Het Willemsfonds nam hetzelfde standpunt in als bij de eerste mars : officieel deed het niet mee, maar het liet de leden vrij (172). Van socialistische zijde nam slechts de Socialistische Vlaamse Studentenbeweging van Gent deel aan de mars maar verklaarde achteraf in een communiqué slechts verantwoordelijkheid op te nemen voor de socio-ekonomische slo-

(164) *Het Volk*, 15 september, p. 1, 2; *De Standaard*, 14 september, p. 1.

(165) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 11.

(166) J. VERROKEN, op.cit., p. 112.

(167) J. VERROKEN, op.cit., p. 112 en *De Standaard*, 4 oktober, p. 1.

(168) *De Standaard*, 9 oktober, p. 7 en *De Volksmacht*, 18 (1962), 6 oktober, p. 1-2.

(169) *De Standaard*, 4 oktober, p. 2.

(170) *De Standaard*, 8 september, p. 2.

(171) *Het Volksbelang*, 29 september, p. 4.

(172) A. VERHULST, op.cit., p. 14.

gans waarachter zij opmarcheerden (173). En dit keer hield ook het Vermeylenfonds zich afzijdig, maar liet de leden vrij (174).

In voorbereiding van de mars op Brussel betoogden de studenten op 10 oktober te Gent (RW : 400) en te Leuven (RW : 900; DS : 2000; LLB : 1500; LS : 500) (175). Op zijn beurt hield het Front pour la Défense de Bruxelles op 11 oktober een meeting in de Madeleinezaal te Brussel (RW : 2400; DS en LP : een paar honderd; GVA : 2000) (176). En in de nacht van 13 op 14 oktober werden in de Voergemeente Moelingen de ruiten van de nieuwe school ingegooid en met carbidbommetjes onder de brug gesmeten (177). Dit waren de zoveelste tekens dat deze mars op Brussel een andere betekenis zou krijgen dan de eerste mars.

Ook ditmaal werd de mars op Brussel een succes. Het VABT sprak van een verdubbelde deelneming (200.000) maar volgens de Rijkswachtgegevens waren er minder betogers dan op de eerste mars (41.000 tegenover 63.000 op de eerste mars). De Standaard nam het cijfer van het VABT over, La Libre Belgique en Le Peuple vermeldten 50.000 en Le Soir minder dan 50.000 betogers (178). Deze keer stapten slechts 10 parlementairen op waarvan drie CVP-ers : Van den Daele, Verbaanderd en Van Damme en zeven VU-mandatarissen (179). De perscommentaren liepen ongeveer in dezelfde lijn als bij de eerste mars. De houding van de Vlaamse pers was in haar geheel genomen positief met een neutrale ondertoon. De Vlaamse katholieke kranten schreven het gunstigst over de betoging, met de Standaardgroep op kop. De bladen van de Standaardgroep riepen herhaaldelijk het beeld op van een machtige, daverende en grootse manifestatie waarvan het aantal deelnemers verdubbeld was. Manifestatie, die de eendracht en de doorbraak van de Vlamingen betekende, want rood en geel waren nu verenigd terwijl er langs de kant enige provocateurs en herrieschoppers tevergeefs de tuchtvolle leeuwen en leeuwinnen uitdaagden. De Standaard sprak over de onstuitbare opgang van het Vlaamse volk die onderlijnd werd met de mokerslag van

(173) *De Standaard*, 17 oktober, p. 4.

(174) *De Standaard*, 3 oktober, p. 1.

(175) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 26.

(176) *Gazet van Antwerpen*, 13 oktober, p. 8; J. SMITS, 1982, op.cit., p. 26.

(177) *De Standaard*, 19 oktober, p. 2.

(178) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 26; *De Standaard*, 15 oktober.

(179) *De Standaard*, 16 oktober, p. 1, 7.

de mars niettegenstaande de haat. Ook de Vlaamse liberale pers reageerde positief, terwijl Volksgazet en Vooruit de hele onderneming inopportuun vonden maar zich niet vijandig opstelden tegenover de mars. De Franstalige pers nam een negatieve houding aan. De katholieke kranten van Brussel reageerden wel voorzichtiger dan de liberale en linkse kranten van de hoofdstad. Zo zag Le Peuple de betogers beschermd door rijkswachters, politie en friese ruiters onder gejouw door de straten trekken. Deze betogers waren allen imperialistische flaminganten die de doodgravers van het vaderland waren, daarenboven aan mazelen leden en op de koop toe onverbeterlijke leugenaars waren. Hun bedoeling was door een inopportune, slechte en gevaarlijke manifestatie een onmogelijk taaltje aan de Franssprekenden op te dringen desnoods door oorlog (180).

De incidenten waren ditmaal ernstig. Langs de straten stonden tegenbetogers met bordjes "keer naar uw dorp", er werd Sieg Heil geroepen en de Hitlergroet gebracht. En aan de Beurs bekogelden honderden Franstalige tegenbetogers, volgens sommige bronnen vooral leden van NAK (Le Comité d'Action Nationale pour l'unité du pays et la liberté linguistique) en MPW (181), de betogers met allerlei projektielen. Voetzoekers ontploften en er werd een solfideflles gegooid. Er vielen 19 gekwetsten waarvan twee zwaargewetst, 41 personen werden aangehouden. En 's avonds trok een kleine tegenbetoging van jonge Franstalige Brusselaars door de hoofdstad (182).

B. Implicaties van de mars en tegenmobilisaties

Na de betoging verklaarde Amter, in naam van het VABT, op een persconferentie dat de tweede mars het zichtbare bewijs was van de vorderingen die de Vlaamse beweging in één jaar tijd had gemaakt.

(180) J. STEVENS, *Kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse van de berichtgeving over de mars op Brussel in de Belgische pers*, Licentiaatsthesis Pol. en Soc. Wet., KUL, 1963.

(181) Het Pennoen en Het Volk vernoemen het MPW, K. DE WITTE spreekt ook van NAK. *Het Pennoen*, 13 (1962), 6, p. 2; *Het Volk*, 15 oktober, p. 1, 5; K. DE WITTE, op.cit., p. 69-72. De bom die verschillende gekwetsten veroorzaakte, werd later in verband gebracht met NAK, *De Standaard*, 26 september 1963, p. 1.

(182) *De Standaard*, 15 oktober, p. 1, 4, 5, 7; 16 oktober, p. 1, 7; 17 oktober, p. 2; *Gazet van Antwerpen*, 15 oktober, p. 1, 6.

Terwijl de eerste mars een verrassing voor iedereen was en een duidelijk teken naar de politici toe, noemde hij de tweede mars een mokerslag t.o.v. de twijfelaars en tegenstanders die aan de Vlaamse eisen wilden voorbijgaan. Het Vlaamse bewustzijn werd ongetwijfeld door de marsen verscherpt, maar de uitwerking van de marsen werd door sommigen ook als negatief voor de Vlaamse positie in de hoofdstad beschouwd. De Brusselse bevolking die de eerste mars nog had aanvaard als een van de vele betogingen, voelde de herhaling aan als een provocatie. Zij meende dat de niet-Brusselaars zich kwamen bemoeien met het beheer en de toekomst van hun stad. Van onverschillig in taalkwesties werd de gewone Brusselaar nu boos geëngageerd. De Franstalige Brusselaars waren wakker geschud (183). En in regeringskringen vreesde men dat de betogingen en tegenbetogingen de tegenstellingen tussen de taalgebieden enkel nog verscherpten.

De tweede mars op Brussel leverde een eerste concreet resultaat op : de goedkeuring van het eerste taalontwerp betreffende de vastlegging van de taalgrens. Het ontwerp was in de Senaat op een taaie weerstand gestoten maar uiteindelijk betekende de dreiging van de mars een belangrijk drukkingsmiddel. De regering vond hierin een bijkomend argument om op spoed aan te dringen (184). Het ontwerp werd dan, nog vóór de mars, op 9 oktober 1962 door de Senaat goedgekeurd. Het had echter enkele detailwijzigingen ondergaan, zodat het opnieuw moest onderworpen worden aan de Kamer. Ondertussen werd in het Luikse nog gemobiliseerd tegen de overheveling van de Voer. Het Comité d'Action wallonne hield op 24 oktober zijn eerste belangrijke betoging. Te Luik werd betoogd tegen o.m. de overheveling van de Voer (RW : 12.700; DS : 20.000; LLB : 13.000; LP : tienduizenden) (185). En op 28 oktober organiseerde de pro-

(183) WIJ, 22 (1976), 8, p. 17; M. RUYS, op.cit., p. 173-174.

(184) *Gazet van Antwerpen*, 28 september, p. 1.

(185) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 26. Omdat de inrichters, waaronder het MPW een overwegende rol speelde, de betoging ook beschouwden als een protest tegen de regeringsontwerpen inzake ordehandhaving en als propaganda voor socio-economische structuurhervormingen, namen het Rénovation Wallonne en de plaatselijke afdelingen van CVP en PVV niet deel aan de betoging. Parallel met de betoging viel een 4-uren staking in het Luikse bedrijfsleven, waardoor de stakers hun sympathie met de optocht wensten te uiten. *Keesings' Historisch Archief*, 1962, 2 november, p. 680.

vincieraad van Luik een referendum in de Voer (186). 67% van de inwoners brachten hun stem uit en 93% verkozen voor een Franstalig regime in de provincie Luik. De uitslag van het referendum werd onmiddellijk door de Vlaamse pers als waardeloos verworpen terwijl de Franstalige kranten de conclusie trokken dat de bevolking van de Voerdorpen bij Luik wenste te blijven (187). Het eerste taalontwerp werd niettemin door de Kamer op 31 oktober 1962 goedgekeurd. Bij deze eindstemming hadden 130 Kamerleden het ontwerp aanvaard, doch 56 leden stemden tegen en 12 hadden zich onthouden. De neen-stemmers waren allen Walen en Brusselaars, die wel de streek van Komen en Moeskroen bij Wallonië wilden voegen, maar geen vrede namen met het verlies van de Voerstreek. Als gevolg van deze Waalse weerstand, die zich vooral in Luik openbaarde, nam de Luikse socialistische minister Merlot op 1 november ontslag uit de regering. Een regeringscrisis werd echter vermeden door de aanstelling van de Waalse socialist Bohy uit Henegouwen, de provincie die met de compromisoplossing goed was gevaren (188).

En in oktober trok de regering de bespreking van de andere taalontwerpen naar zich toe. Om een herhaling te vermijden van de sterke Vlaams-Waalse spanning die zich n.a.v. het taalgrensdebat in de Kamers voordeed, besloot de regering de taalontwerpen, nog vóór het parlementaire debat, toe te vertrouwen aan een CVP-BSP contactcommissie. Het was de bedoeling om daar tot een akkoord te komen over al de knelpunten zodat het debat in de Kamers daarna zonder incidenten zou verlopen. De CVP-BSP contactcommissie moest de twee taalontwerpen grondig herwerken. Het VABT hoopte dat hierbij belangrijke veranderingen uit de bus zouden komen. Bovendien werd een werkgroep tot herziening van de grondwet opgericht. De regering meende dat de taalwetten voldoening zouden geven aan een reeks Vlaamse eisen, terwijl de Waalse eisen dienden opgevangen door de grondwetsherziening (189). Het VABT zag de instelling van de werkgroep tot herziening van de grondwet als een gevolg van zijn

(186) Op 26 oktober had Gilson aan de gouverneur van de provincie Luik meegedeeld dat de regering het referendum als onwettig beschouwde. Het referendum ging niettemin door.

(187) *Keesings' Historisch Archief*, 1962, 9 november, p. 695.

(188) T. LUYKX, 1978, op.cit., p. 521. In november vonden in Wallonië nog enkele kleine betogingen plaats tegen de taalwetten. J. SMITS, 1982, op.cit., p. 27.

(189) K. DE WITTE, op.cit., p. 73.

actie, maar maakte wel een voorbehoud. In de motie van 7 november 1962 wees het op de samenstelling van de werkgroep, waarin de Vlamingen in de minderheid waren t.o.v. de Walen en Franstalige Brusselselaars en maakte daardoor van meetaf voorbehoud tegen alles wat de werkgroep zou voorstellen.

Na de tweede mars trachtte het VABT de CVP-parlementairen met de reeds gekende middelen zoveel mogelijk te beïnvloeden en te overtuigen van hun standpunt. Besprekingen met parlementairen werden gevoerd, brieven en telegrammen verstuurd (190). Verder werd de publieke opinie gesensibiliseerd met talrijke moties waarin de taalontwerpen werden geanalyseerd. Ook nu ging de aandacht vooral naar de Brusselse randgemeenten. De eisen bleven hetzelfde : geen faciliteiten, een Rijksgebied Brussel met een speciaal statuut, splitsing van het huidige arrondissement Brussel in een Brussels tweetalig arrondissement en één of twee Vlaamse arrondissementen, de Brusselse agglomeratie moest beperkt blijven tot de 19 gemeenten, in de Vlaams-Brabantse arrondissementen volstreekte eentaligheid, eentaligheid in en splitsing van de centrale besturen, stopzetten van de grondspeculatie rond Brussel (191).

Ondertussen voerde de VVB een wintercampagne voor de zetelaanpassing (192). En in mei 1963 werd door de VVB een "lente-offensief" uitgeroepen. In verschillende steden gingen voorlichtingsvergaderingen door (193). Op 11 mei werd een voettocht naar Zelzate ingericht onder het motto : "streektaal is bedrijfstaal". Volgens de VVB stapten honderden deelnemers mee op (DS : enkele hon-

(190) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 13. Op 10 en 15 december 1962 namen besprekingen plaats met Vlaamse CVP-parlementairen en op 9 januari met volksvertegenwoordiger Van Eynde (BSP) in Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 18 januari 1963*, p. 5. Het verloop van de contacten in de loop van 1963 zijn ons niet bekend omdat we niet konden beschikken over het activiteitenverslag over het jaar 1963.

(191) Moties op 14 november, 1962, 12 december 1962, 3 januari 1963, 13 februari 1963 : VABT, *Informatiebulletin nr. 14*; motie van 12 maart en 7 april : VABT, *informatiebulletin nr. 15*; motie van 10 juni, memorandum op 7 juni in VABT, *informatiebulletin nr. 16*. Ook enkele andere zaken kregen de aandacht : het "Rendez-vous der Belgen" op 1 april, de ontwerpen op de ordehandhaving op 5 april en 18 april en de grensafbakening van Komen-Moeskroen op 6 mei : VABT, *informatiebulletin nr. 18*.

(192) VVB-Gids, 2 (1962), 9.

(193) Archief VVB-Mortsel, *Vergadering van het VVB-Hoofdbestuur op 23 april, ontwerp van verslag*.

derden; HLN : 250; LP : enkele tientallen) (194). En op 26 mei werd een autocaravaan ingericht doorheen de Vlaamse provincies om de eis tot zetelaanpassing kracht bij te zetten (DS : honderden auto's; RW : 2250 deelnemers) (195). De VU op haar beurt richtte op 3 maart een betoging in met volgens de inrichters 500 wagens (DS : 500; LLB : 400; LS : 600) te Sint-Niklaas ten gunste van de E3-weg (196). En in februari en mei betoogden Vlaamse en Waalse studenten te Leuven (197).

Anderzijds groeide ook de tegenmobilisatie aan francofone en Waals-federalistische zijde.

In maart 1963 kwam een nieuwe francofone groepering in de publieke belangstelling staan. Le Mouvement pour l'Unité du Pays (198) zou samen met Le Comité d'Action Nationale pour l'unité du pays et la liberté linguistique (NAK) op 31 maart een Rendez-vous der Belgen te Brussel organiseren. Het NAK werd rond mei 1962 opgericht (199) en groepeerde francofone milieus van het

(194) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 30.

De verklaring op die dag door de VVB afgelegd, werd met een begeleidende brief verstuurd naar de ministers, partijvoorzitters, voorzitters van de drie grote vakbonden, de voorzitter van VEV en aan het VBN. Niettegenstaande het VABT eind 1962 besprekingen had aangeknoopt met het LBC en ACV om tot een gezamenlijke actie te komen voor de vervlaamsing van het bedrijfsleven, bleek dit toch niet realiseerbaar. Cool (ACV) reageerde in een verontwaardigde brief op het schrijven van P. DAELS, waarin deze het ACV aanmaande om nu eindelijk eens tot directe actie over te gaan, dat het ACV van de VVB geen lessen te leren had. Volgens Cool waren al de concrete resultaten op het stuk van de vervlaamsing van het bedrijfsleven enkel te danken aan het ACV.

Archief VVB-Mortsel, *Aktiviteitsverslag voorgedragen op de algemene vergadering van 18 januari 1963*, p. 4, *Verklaring van het hoofdbestuur VVB op 11 mei 1963*, *Brief van De Bondt aan de Geest (sekr. VVB) op 14 mei 1963*, *Brief van P. Daels aan A. Cool op 25 mei 1963*, *Brief van A. Cool aan P. Daels op 28 mei 1963*.

(195) *De Standaard*, 27 mei, p. 5.

(196) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 28; *Het Volk*, 4 maart, p. 8.

(197) J. SMITS, 1982, op.cit., p. 28, 30.

(198) Deze beweging werd opgericht in mei 1962. Het was een groepering van vaderlandslievende verenigingen die ijverde voor de eenheid van het land. Het betrof hier meer om een formele modificatie zonder fundamentele verandering van de traditionele rol van de patriottistische verenigingen.

"Positions et mouvements en faveur de l'unité Belge", *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1963, nr. 191, p. 4-6.

(199) *De Linie*, 1963, 29 maart, p. 1.

Vlaamse land. Hun doel was het simpelweg intrekken van de taal-ontwerpen en ze stonden een programma voor dat de eenheid van het land en de taalvrijheid garandeerde. Het actiecomité werd ondersteund door Le Parti National en "Pourquoi Pas". Volgens het comité zou het kunnen bogen op 150.000 aanhangers en zou het afdelingen bezitten in Ronse, Gent, Brussel en de Vlaamse randgemeenten rond Brussel. Bij de leden van de Brusselse afdeling bevonden zich personen gelieerd met extreem rechts. Later bleek, door een ontploffing van een illegaal bommenarsenaal in de wasserij van J. Stassart te Gent op 25 september 1963, dat in het actiecomité twee strekkingen bestonden. De "ouderen" die meenden dat de strijd binnen de perken van de wettelijkheid moest gevoerd worden en anderszijds de jongeren die meenden dat men niet gewelddadig genoeg kon zijn. Jacques Stassart en Jean-Jacques van Rotterdam waren de grote bezielers van de laatste groep (200). In maart echter leek voor velen het Rendez-vous der Belgen slechts een betoging voor nationale eenheid te zijn, zeker omdat Le mouvement pour l'Unité du Pays de hoofdinsrichter was. La Libre Belgique en Le Soir maakten maandenlang propaganda voor de betoging (201). En voorzitter Vanoudenhove stelde het voor 31 maart geplande PVV-congres uit om zijn leden toe te laten op het Rendez-vous aanwezig te zijn (202). Voor NAK betekende het rendez-vous echter een francofoon antwoord op de marsen op Brussel (203). Aan de betoging op 31 maart namen volgens de organisatoren 45.000 manifestanten deel. De Standaard sprak van 12.000, Het Volk van 13.000, Gazet van Antwerpen van 20.000, La Libre Belgique van duizenden en de Rijkswacht van

(200) E. VERHOEYEN, "L'extrême-droite en Belgique", in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1974, nr. 642-643, p. 6.

"Positions et mouvements en faveur de l'unité belge", op.cit., p. 6-7. *De Standaard*, 26 september, p. 1; 28 september, p. 19.

Door de onderzoeken over de ontploffing te Gent werd de verantwoordelijkheid van NAK voor een reeks bomaanslagen duidelijk. We zullen in de loop van deze studie, voor zover ons bekend, NAK als verantwoordelijke voor het gooien van bommen weergeven. Met dien verstande, dat het voor de publieke opinie toen niet duidelijk was wie ervoor verantwoordelijk was. Het is mogelijk dat NAK voor nog andere incidenten verantwoordelijk was. Het valt echter buiten het bestek van dit onderzoek om hier dieper op in te gaan. Verder onderzoek naar deze groepering lijkt ons aangewezen.

(201) *Links*, 27 april 1963, p. 9.

(202) *De Standaard*, 21 maart, p. 2.

(203) E. VERHOEYEN, op.cit., p. 6.

8.000 manifestanten (204). Er werd betoogd voor de eenheid van België, algemene taalvrijheid, tweetaligheid en tegen federalisme. De opstappende parlementairen behoorden vooral tot de Brusselse PVV. Er waren slechts enkele Waalse CVP-ers en Vlaamse socialisten (205). Het VABT verklaarde aan de pers op 1 april dat het Rendez-vous der Belgen als tegenhanger van de marsen op Brussel een totale mislukking was geworden. Het betreurde dat betogingen als deze misbruikt werden voor doelstellingen die niets met de eenheid van het land te maken hadden (206).

Ook aan Waals-federalistische zijde werd gemobiliseerd. Op 23 maart hield het Comité d'Action wallonne een congres. Het congres aanvaardde de vastlegging van de taalgrens niet, verwierp de taalontwerpen van de regering en de zetelaanpassing, was voor de eentaligheid van de ambtenaren en de wijziging van art. 131 van de grondwet zodat volksraadplegingen op initiatief van de bevolking mogelijk zouden worden. Het congres kondigde de oprichting van een Waals Uitvoerend College aan (207). Dit Waals schaduwkabinet zou opgericht worden op 6 juli 1963 (208). Ook werd opgeroepen voor de Waalse betoging voor federalisme en economische structuurhervormingen op 26 mei te Charleroi. Aan deze betoging zouden volgens de organisatoren 50.000 personen deelnemen (volgens de RW : 15.000 en volgens HLN en LP verschillende duizenden manifestanten) (209).

C. Het regeringscompromis en het conclaaf op Hertoginnedal

Ondertussen werd in de CVP-BSP contactcommissie vergaderd over het tweede taalontwerp inzake Brussel en het derde ontwerp inzake onderwijs, waarvoor men tot een globaal akkoord wou komen. Men kon het echter niet eens worden over het aantal randgemeenten dat met faciliteiten diende bedacht (8 Vlaamse en 3 Waalse volgens de CVP, 16 Vlaamse en geen Waalse volgens de Brusselse

(204) *De Standaard*, 1 april, p. 1, 5; *Het Volk*, 1 april, p. 5; *Gazet van Antwerpen*, 1 april, p. 1, 7; J. SMITS, 1982, op.cit., p. 29.

(205) *De Standaard*, 2 april, p. 1.

(206) VABT, *informatiebulletin* nr. 15.

(207) M.P. HERREMANS, 1965, op.cit., p. 13-14. *De Standaard*, 25 maart, p. 4.

(208) *Het Volk*, 8 juli, p. 2.

(209) *De Standaard*, 27 mei, p. 1; J. SMITS, 1982, op.cit., p. 30.

BSP) en de besprekingen geraakten in het slop. Het CVP-bureau besloot op 20 maart niet langer aan het overleg deel te nemen. Niet enkel de Vlaamse drukkingsgroepen waren tegen alle faciliteiten. Op 10 maart stuurde het ACW-Brussel een telegram aan De Saeger, waarin gevraagd werd "alle faciliteiten" te weigeren aan Franstaligen in de randgemeenten (210). Het VABT van zijn kant wou de regering een nieuwe aanpak van het taalprobleem voorstellen, nl. een definitief begraven van het tweede en derde taalontwerp met in de plaats daarvan eerst en vooral een afzonderlijke wet voor Brussel alleen en daarnaast een wet voor de vernederlandsing van het bedrijfsleven in Vlaanderen (211). Op een persconferentie op 29 april eiste het VABT om de ontwerpen radicaal van de agenda af te voeren "omdat ze zo slecht zijn dat ze zelfs niet vatbaar zijn voor amendering" (212). De regering trok de zaak tot zich en op 17 mei verklaarde ze virtueel klaar te zijn. Er moest nog gepraat worden met de regeringspartijen en om een rustig gesprek mogelijk te maken vroeg premier Lefèvre op 20 mei een "godsvrede" van tien dagen : pers, radio en TV werden verzocht geen berichten en vooral geen commentaren te geven over die onderhandelingen. De kranten schonden evenwel de godsvrede aanhoudend. Zij konden weliswaar geen preciese berichtgeving meer brengen, maar verscheidene kranten lieten tussen de regels verstaan dat de zaak inzake de randgemeenten scheef evolueerde en ze waarschuwden de regering voor een misstap. De regering onderhandelde niet met de drukkingsgroepen maar via tussenpersonen werd ze ingelicht over wat het VABT kon aanvaarden en wat niet. In elk geval stond het VABT er sterk op dat de begrenzing van de Brusselse agglomeratie definitief moest zijn, niet alleen op papier, maar in feite en dit door eentaligheid van de randgemeenten.

Op 6 juni werd het regeringscompromis voorgesteld. Dit voorzag dat het arrondissement Brussel zou gesplitst worden in een éentalig Vlaams arrondissement Halle-Vilvoorde en in een strikt tweetalig arrondissement Brussel-hoofdstad onder toezicht van een regeringscommissaris. Het tweetalige arrondissement zou omvatten : de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie en daarbij nog 6 Vlaamse randgemeenten die voortaan tweetalig zouden worden, nl. Drogen-

(210) K. DE WITTE, op.cit., p. 74-75.

(211) Archief VVB-Mortsel, *Brief van het VABT aan alle aangesloten verenigingen en de arrondissementele verantwoordelijken van het actiecomité op 18 april 1963.*

(212) *De Standaard*, 30 april, p. 1.

bos, Kraainem, Linkebeek, St.-Genesius-Rode, Wemmel en Wezembeek-Oppem (213). In Vlaanderen regende het protesten, de aanhechting van de 6 Vlaamse randgemeenten bij Brussel kon niet aanvaard worden. De "Commissie van de acht" verwierp op 10 juni deze aanhechting (214). De VU, de VVB, het Vlaams Komitee voor Brussel, de VAB-VTB, het VVA, het Yzerbedevaartcomité, de Cultuuraad voor Vlaanderen, het Willemsfonds, de jongsocialisten, de Vlaamse socialistische studenten, het Vermeylenfonds, het weekblad Links e.a. reageerden in een motie (215). En in een memorandum van 57 Vlaamse prominenten uit alle partijen werd het Vlaamse standpunt verdedigd (216). Het VABT dreigde op 10 juni met een derde mars en kreeg in haar verzet tegen het regeringscompromis de steun van meer dan 700 burgemeesters (217). Dit alles verstevigde de positie van de CVP in grote mate. Zij kon optreden als spreekbuis voor gans Vlaanderen. Alle hoop was op haar gericht (218). En op 19 juni liet de Vlaamse CVP-fractie van de Kamer een formeel veto horen tegen de aanhechting van de zes gemeenten (219), wat door het VABT ten volle werd gewaardeerd (220). De Vlaamse reacties bereikten hun hoogtepunt op 22 juni, toen te Wemmel werd betoogd (221). De betoging, ingericht door de KWB en het plaatselijk VABT, bracht volgens de Rijkswacht 2.800 en volgens de inrichters 7 à 8.000 mensen op de been. Het Volk sprak van 5.000 en *Gazet van Antwerpen* van 6 à 7.000 betogers. Een tegenbetoging van NAK zorgde voor hevige incidenten. Er werd gegooid met stenen,

(213) K. DE WITTE, op.cit., p. 77-79.

(214) *De Standaard*, 11 juni, p. 1.

(215) respectievelijk in *De Standaard*, 10 juni, p. 4; 8 juni, p. 2; 17 juni, p. 5; 22 juni, p. 11; 12 juni, p. 2; 14 juni, p. 7; *Gazet van Antwerpen*, 25 juni, p. 2; *De Standaard*, 26 juni, p. 2.

(216) *De Standaard*, 17 juni, p. 1, 2.

(217) *De Standaard*, 11 juni, p. 1; 22 juni, p. 8 (500 burgemeesters); 8 juli, p. 4 (700 burgemeesters).

De Algemene Vergadering van het VABT had op 2 maart 1963 reeds besloten om een derde mars op Brussel te organiseren indien het taalcompromis voor de Vlamingen onaanvaardbaar zou zijn. "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 13.

(218) K. DE WITTE, op.cit., p. 81.

(219) *De Standaard*, 20 juni, p. 1.

(220) *De Standaard*, 22 juni, p. 1.

(221) Ook op de landdag van de VU te Wemmel op 9 juni werd reeds betoogd. Er kwamen lichte incidenten voor. *De Standaard*, 10 juni, p. 4.

knalbommetjes en voetzoekers en er ontplofte een plasticbom. De schade aangericht aan huizen en auto's werd geraamd op ongeveer een half miljoen en vijf rijkswachters werden gekwetst. De dag erop betoogden enkele honderden leden van NAK te Wemmel. Er was een belangrijke ordedienst ter plaatse en er vonden geen incidenten meer plaats (222). De verantwoordelijkheid voor de incidenten werd door de politie voornamelijk aan Vlaamse zijde verondersteld. Nadien werden huiszoekingen verricht bij de VU en VMO in Antwerpen (223). In Wezembeek-Oppem, een andere bedreigde randgemeente, werd op 29 juni betoogd door volgens de inrichters 10.000 en volgens de Rijkswacht 3.750 manifestanten (HV : 4 à 5.000; GVA : 7 à 8.000; LLB : 3.000; LP : 2.500). Deze keer vonden er geen incidenten plaats (224). En op 30 juni had het Vlaams Nationaal Zangfeest plaats (25.000 personen) onder het motto "geen gebiedsroof" (225).

In deze verhitte sfeer poogde de regering nog met de CVP en de BSP tot een akkoord te komen. Dit bleek niet meer mogelijk en omdat de regering de steun van de machtige CVP-vleugel in het parlement niet mocht ontberen trok ze hieruit het voor de hand liggende besluit. Lefèvre bood op 2 juli 1963 het ontslag van zijn regering aan, maar zoals bij voorbaat verwacht werd, werd het door de koning niet aanvaard. Hierop trokken de mandatarissen van de twee regeringspartijen zich op 5 juli terug in een politiek conclaaf op Hertoginnedal, waar zij een nieuwe compromisoplossing voor de zes omstreken randgemeenten uitwerkten. De oprichting van een eentalig arrondissement Halle-Vilvoorde en het tweetalig arrondissement Brussel bleef bewaard. De zes randgemeenten werden niet aangehecht bij Brussel maar samengevoegd in een afzonderlijk administratief arrondissement met een eigen arrondissementscommissaris en een nieuw te creëren vice-gouverneur van Brabant die zou waken over de toepassing van de taalvoorschriften. Uiteindelijk werden er toch faciliteiten verleend. De zes randgemeenten kregen een statuut van interne Nederlandse eentaligheid en externe tweetaligheid (de Frans-

(222) *De Standaard*, 24 juni, p. 1, 7; 25 juni, p. 1; 26 september, p. 1; *Het Volk*, 24 juni, p. 1, 6; *Gazet van Antwerpen*, 24 juni, p. 7; J. SMITS, 1982, op. cit., p. 30.

(223) *De Standaard*, 25 juni, p. 7.

(224) *De Standaard*, 1 juli, p. 1, 7; *Het Volk*, 1 juli, p. 7; *Gazet van Antwerpen*, 1 juli, p. 9.

(225) *De Standaard*, 1 juli, p. 5; *Gazet van Antwerpen*, 1 juli, p. 1, 9.

talige kon aan de loketten van het gemeentehuis in zijn taal te woord worden gestaan en documenten in twee talen konden worden afgeleverd). In alle gemeenten konden Franse kleuterscholen en lagere scholen ingericht worden indien hierom tenminste 16 huisvaders verzochten. Franstalig middelbaar onderwijs mocht er echter nooit ingericht worden. Het akkoord van Hertoginnedal was voor zowel Franstaligen als Vlamingen onbevredigend. De Franstaligen waren ontevreden omdat zij in de zes randgemeenten, na de beloofde tweetaligheid en aanhechting bij Brussel, slechts faciliteiten kregen. Maar de verslagenheid in Vlaanderen was het grootst. Hertoginnedal werd door de vlaamsgezinde opinie ontvangen als een nederlaag. Het VABT noemde dit compromis onaanvaardbaar omdat de randgemeenten ten slotte toch administratief van het Vlaamse land waren afgescheiden. Zij kwamen officieel niet bij Brussel, maar de facto wel aangezien de inwendige Nederlandse diensttaal het enige verschil met het Brusselse regime betekende. Deze faciliteiten zou de Franse inwijking met uiteindelijk de volledige verfransing van de randgemeenten als gevolg hebben. Het VABT kondigde op 8 juli een derde mars op Brussel aan voor 27 oktober. Het actiecomité verklaarde vastberadener dan ooit de strijd verder te zetten voor een definitieve oplossing die, na dit regeringscompromis, enkel nog kon liggen in een fundamentele hervorming van de staatsstructuur (226). Vooral aan De Saeger werd verweten dat hij te gemakkelijk had toegegeven inzake de randgemeenten. Maar De Saeger had zijn toegevingen ook doen betalen met een aantal winstpunten. De Saeger somde tijdens de debatten in de Kamer zeven punten op, waarom de Vlaamse rechterzijde het akkoord zou goedkeuren. Ten eerste, had men aanvaard dat tien Vlaamse rijksscholen per jaar zouden opgericht worden; ten tweede, alle transmutatieklassen werden afgeschaft; ten derde, de inrichting van de taalexamen in de gemeenten van het Brusselse zouden door het Vast Wervingssekretariaat gecontroleerd worden; ten vierde, de tweetaligheid naar rato van fifty-fifty in de hogere administratieve kaders werd gegarandeerd; ten vijfde, de vernederlandsing van het bedrijfsleven was een feit; ten zesde, het taalevenwicht in de diplomatie moest binnen de vijf jaar verwezenlijkt worden; ten zevende, het taaltoezicht werd ditmaal gekoppeld aan een stelsel van efficiënte sancties. Toch was ook de Vlaamse vleugel van de CVP zich bewust een psychologische nederlaag geleden

(226) *De Standaard*, 9 juli, p. 1.

te hebben en vele katholieke Vlamingen keurden 'met bitterheid in het hart' de faciliteiten goed. Het akkoord van Hertoginnedal werd ongewijzigd aan de Kamer voorgelegd en samen met het ontwerp over de taalregeling op het onderwijs goedgekeurd op 11 juli met 157 stemmen tegen 33 (waaronder de VU en de CVP-ers Eyskens, Verbaanderd en Van den Daele). De goedkeuring van de Senaat van het tweede taalontwerp kwam op 25 juli en van het derde ontwerp op 26 juli (227).

Er volgden nog heftige reacties, zowel van Vlaamse als francofone zijde. Bij de Guldensporenviering te Kortrijk eisten de betogers het ontslag van de Kortrijkse minister De Clerck en Dequae en van de Kortrijkse burgemeester Lambrecht. Er vielen klappen met de politie en verschillende ruiten sneuvelden (228). De reactie van NAK was gewelddadiger. In de nacht van 10 op 11 juli bracht een ontploffing van een platiekbom schade toe aan het voetstuk van de Congreskolom te Brussel. Hierdoor werd de gasvlam op het graf van de Onbekende Soldaat, na 35 j. onafgebroken gebrand te hebben, gedoofd. De verontwaardiging was groot. Ook nu werd eerst aan Vlaamse extremisten gedacht. Op 13 en 14 juli werden in Antwerpen, Brussel en Wemmel huiszoekingen gedaan. Ook huiszoekingen bij Waalse extremisten volgden, maar zonder resultaat (229). De aanwijzing door NAK zelf aangebracht, werd niet opgemerkt. Op 11 juli legde een afgevaardigde van NAK aan de Congreskolom een bloemenkrans neer met de tekst "Tot verontschuldiging, NAK" (230). En op 18 augustus, in de namiddag van de Ijzerbedevaart, organiseerde de VVB een autocaravaan langs de kust tegen de verfransing. Hieraan namen volgens de VVB 700 à 800 wagens deel, volgens de Rijkswacht 560 en volgens verschillende Vlaamse kranten een 500-tal. Ook leden van de VMO namen er aan deel. Het NAK, dat voordien met een tegenbetoging had gedreigd, zorgde voor hevige incidenten. Een 100 à 200-tal tegenbetogers gooiden met allerlei voorwerpen, er ontploften knalbussen en rookbommen waardoor de voet van een gendarm werd afgerukt, wagens werden met trappen en stampen beschadigd en af en toe werd tussen betogers en tegenbetogers ge-

(227) K. DE WITTE, op.cit., p. 84-91; H. TODTS, 1976, op.cit., p. 238-239.

(228) *De Standaard*, 12 juli, p. 5.

(229) *De Standaard*, 12 juli, p. 1, 16 juli, p. 2; *Het Volk*, 27 september, p. 8.

(230) *Gazet van Antwerpen*, 12 juli, p. 5.

vochten. De schade aan de personenwagens was aanzienlijk (231). Het NAK zou op 22 augustus nog eens van zich laten horen door in het lokaal van de VU te Aalst een bom te gooien. Er werd niemand gekwetst, maar er was veel materiële schade (232). Ook vanuit de Vlaamse kranten kwam reactie, ditmaal gericht tegen de Vlaamse drukkingsgroepen. De aanleiding was de 36ste Ijzerbedevaart op 18 augustus, de eerste grote bijeenkomst na Hertoginnedal. Prof. Fransen maakte in scherpe termen het proces van de regering en de parlementsleden die 'Hertoginnedal' hadden bekrachtigd. De regeling inzake de randgemeenten noemde hij vernederend voor Vlaanderen. De enige oplossing was volgens de voorzitter van de Ijzerbedevaarten het federalisme. In enkele katholieke Vlaamse kranten werd die redevoering beknipt. Dit was de eerste uiting van het "tegenoffensief". Men wilde een einde maken aan de kritiek op Hertoginnedal, vrezend dat die tegen de CVP en ten voordele van de VU zou uitdraaien. Hierna zou het VABT en andere radicale Vlaamse drukkingsgroepen hoe langer hoe meer krediet verliezen bij de katholieke Vlaamse pers (233).

4. De betoging te Antwerpen op 10 november 1963

De psychologische nederlaag radicaliseerde de drijvende krachten in de Vlaamse beweging. Tot en met juli 1963 kon men nog denken dat de Vlaamse ontvoogding geleidelijk door nieuwe taalwetten tot stand kon komen binnen de actuele staatsstructuur. De marsen op Brussel lagen nog in de lijn van het traditionele taalflamingantisme.

(231) *De Standaard*, 19 augustus, p. 1; 26 september, p. 1; 30 september, p. 1, 5; *Het Volk*, 14 augustus, p. 2; 19 augustus, p. 1, 9; *Gazet van Antwerpen*, 19 augustus, p. 1, 9; J. SMITS, 1982, op.cit., p. 35.

(232) *Het Volk*, 15 november, p. 5; *De Standaard*, 26 september, p. 1.

(233) K. DE WITTE, op.cit., p. 93. In *De Standaard* zou professor Derinne, die in september uit de VVB zou treden, de wrevel van de CVP-leiders tegen de drukkingsgroepen verdedigen. De CVP, die de last van de onderhandelingen had te dragen, werd aangevallen door de Vlaamse drukkingsgroepen die van hun kant geen verantwoordelijkheid hadden te dragen. Hieruit kon alleen de VU voordeel trekken. Daarenboven bleven BSP en PVV, die medeverantwoordelijk waren, buiten schot. Hij pleitte voor een meer genuanceerde houding van de drukkingsgroepen. *De Standaard*, 29 augustus, p. 2.

Na Hertoginnedal ging men vergaande structuurhervormingen eisen. De VVB, die zich in haar vorige congressen reeds voor federalisme had uitgesproken en ook steeds aandacht besteed had aan de socio-economische aspecten van de taalstrijd, stimuleerde het VABT in de richting van een keuze voor federalisme (234). Niet alleen de VVB verstrakte haar houding. Ook verenigingen als het Davidsfonds, studentenverenigingen en jongeren, het Ijzerbedevaartcomité ondergingen de invloed van de toenemende radicalisering en voor hen werd zelfbestuur een vanzelfsprekend begrip. Dit ging gepaard met een ruk naar links, naar een sociaal progressief flamingantistisch programma, waarin de eis voor economische democratie werd gesteld. De radicaalste jonge leiders binnen het VABT, Roossens en Verrept, analyseerden het Vlaamse probleem als een meer algemeen maatschappelijk probleem. De Vlaamse achterstand werd gezien als het resultaat van de ondemocratische machtspositie door de francofone, hoofdzakelijk te Brussel geconcentreerde, bourgeoisie ingenomen in het economische, politieke en administratieve leven in de maatschappij (235). Ook de KWB zag het probleem van de randgemeenten in het licht van de kwaal van de kapitalistische grondspeculatie (236).

Deze koersverandering binnen de Vlaamse beweging zou echter niet zonder moeilijkheden binnen de VVB aanvaard worden. Voor het VABT betekende dit haar feitelijke ondergang. Vele organisaties konden zich niet verzoenen met het nieuwe programma en haakten af, met verwarring en verdeeldheid als gevolg. De katholieke Vlaamse pers, die steeds de 'eendracht' van de Vlamingen had geroemd, betreurde de houding van het VABT omdat zo de verdeeldheid duidelijk aan het licht kwam, waar tenminste deze tactische fout had kunnen vermeden worden (237).

A. Verdeeldheid binnen VVB en VABT

De VVB vond dat na het compromis van Hertoginnedal een verstrakking van haar houding aangewezen was. Op 6 juli besloot de

(234) "Vraaggesprek met P. Daels", in *Neerlandia*, 67 (1963), oktober, p. 16.

(235) S. VERREPT en A. ROOSSENS in *Het Pennoen*, 1963, oktober en november.

(236) *De Standaard*, 11 juli, p. 2.

(237) F. VAN ERPS, "Grote nationale partijen op de proef gesteld", in *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 54 (1963), 10, p. 884.

VVB in het najaar te Antwerpen een betoging voor federalisme en zetelaanpassing te organiseren (238). En in de 11-juli-boodschap verklaarde de VVB bereid te zijn om deze betoging te Antwerpen te laten versmelten met de derde mars op Brussel die dan in het teken van een algemene Vlaamse eis tot federalisering zou moeten staan (239). De aankondiging van de derde mars op Brussel op 8 juli door het VABT gebeurde volgens Martens in een opwelling van woede tegen de 'volksverraders' van het conclaaf te Hertoginnedal, maar later werd de mars gekaderd in het teken van nieuwe objectieven. In juli en augustus werd hierover overleg gepleegd met enkele leidinggevende figuren van het VABT en VVB. Men vond dat na Hertoginnedal niet meer voor deelobjectieven kon gemanifesteerd worden, maar dat het geheel van het probleem centraal moest worden gesteld. De politieke actualiteit van de derde mars zou bepaald worden door de grondwetsherziening en het probleem zou gesteld worden hoe diepgaand deze herziening zou doorgevoerd worden. De mars zou plaatsvinden onmiddellijk na het hervatten van de parlementaire werkzaamheden om de regering vóór te zijn, als gezamenlijke Vlaamse krachtsontplooiing na de teleurstellende juli-dagen. De mars moest een duidelijke waarschuwing betekenen voor de regering. Men realiseerde zich wel dat het nieuwe objectief, de federale structuurhervormingen, voorzichtig aangebracht moest worden bij de andere verenigingen. Ook werd binnen de VVB een integratie van het VABT en VVB overwogen. In het verleden werden wel grote manifestaties uitgebouwd, maar de ledenbeweging en de uitbouw van de bestendige organisatie was zwak. Vooral de VVB, die een grote rol had gespeeld in het opzetten van de manifestaties, voelde zich geremd in haar uitbouw. Het dubbele werk in het verleden door VABT en VVB geleverd, zou in de toekomst moeten gecoördineerd worden. Daarbij bestond de mogelijkheid dat met een verruiming van de objectieven van het VABT de ideologische doelstellingen van het VABT en VVB elkaar zouden gaan overbruggen. De fusie werd gepland voor onmiddellijk na de mars (240).

(238) Archief VVB-Mortsel, *Notulen van de vergadering van het Hoofdbestuur VVB*, 6 juli 1963.

(239) *De Standaard*, 11 juli, p. 2.

(240) Het hoofdbestuur van de VVB gaf op 18 juli 1963 aan Daels, Martens, Verrept en Wouters de opdracht om in het VABT op voorzichtige wijze de fusie voor te stellen.

Archief VVB-MORTSEL, *Notulen van de vergadering van het Hoofdbestuur VVB op 18 juli 1963; Vertrouwelijke nota inzake thematiek en voorbereiding van*

De nieuwe optie om te betogen voor een breed objectief, federalisme en structuurhervormingen, zorgde voor een grote verdeeldheid binnen het VABT en VVB.

Binnen de VVB was het vooral hoofdbestuurslid prof. Derinne die pleitte om te betogen voor een concreet doeleinde : de zetelaanpassing. De pers zou volgens hem nooit steun verlenen aan de betoging, wat zou leiden tot verdeeldheid en het afhaken van verschillende organisaties. Hij vreesde dat met een verstrakking op ideologisch gebied de VVB de indruk zou wekken te dienen als mantelorganisatie voor de VU (241). En op 20 september diende een groep van acht Antwerpenaars, w.o. Derinne, hun ontslag in bij de VVB (242). Na bemiddeling echter werd de crisis binnen de VVB in grote mate opgeklard. Een aantal leden van de Antwerpse groep trokken hun ontslag in. Derinne, Wagemans en Lambrechts handhaafden hun ontslag (243).

De moeilijkheden binnen het VABT waren ernstiger. Verschillende organisaties trokken zich terug uit het VABT. Het Vermeylenfonds trok zich terug op 28 augustus. Het Willemsfonds verklaarde dat het nooit lid was geweest van het VABT, maar slechts een observator en zich ook nu in die functie terugtrok. Ook de Oudledenbond van het Liberaal Vlaams Studentenverbond trok zich terug. Het Verbond van Vlaams Verzet gaf zijn ontslag op 25 september. Het VEV liet weten dat het nooit lid was geweest. De VAB-VTB ondersteunde de betoging niet, zonder zich echter terug te trekken. Binnen het Vlaams Komitee voor Brussel bestond een tendens om zich terug te trekken, de nieuwe opties van het VABT werden in elk geval niet goedgekeurd (244). Anderzijds betoonden talrijke verenigingen hun steun aan de betoging, w.o. ANZ, VVO, VVA, KVHV, VVS, VOS, Ijzer-

de derde mars op Brussel, de structuur van het aktiekomitee en VVB; Notulen van de vergadering van de Algemene Raad van de VVB op 7 september 1963.

(241) Archief VVB-Mortsel, *Notulen van de vergadering van de Algemene Raad van de VVB op 7 september 1963.*

(242) Archief VVB-Mortsel, *Brief van M. Wagemans, G. Colson, F. Debois, R. Derinne, W. Janssens, F. Lambrechts, W. Lens en L. Robbroeckx aan P. Daels op 20 september.*

(243) Archief VVB-Mortsel, *Notulen van de vergadering van het Hoofdbestuur VVB op 1 oktober 1963, Notulen van de vergadering van het Hoofdbestuur VVB op 31 oktober 1963.*

(244) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 15.

bedevaartcomité, KWB-Brussel, vrijzinnige studenten van Gent (245).

De aandacht van de publieke opinie ging vooral naar de houding die het Davidsfonds zou aannemen. Op het congres van het Davidsfonds op 8 september spraken Coppieters en Roossens zich uit ten gunste van het federalisme, waarop de congressisten reageerden met een daverend applaus. Dit werd door de pers als een positiebepaling van het Davidsfonds geïnterpreteerd en het recht om dergelijke positie in te nemen werd door sommige kranten betwist en door andere inopportuun gevonden. Op 10 september werd door het Belang van Limburg, De Standaard, Het Volk, De Nieuwe Gids en de Gazet van Antwerpen de dubbele functie van Amter als voorzitter van het VABT en algemeen secretaris van het Davidsfonds aangevallen. Het was duidelijk dat de Vlaamse katholieke pers de derde mars op Brussel niet zou steunen (246). Binnen het milieu van de Vlaamse pers kwam echter ook een andere reactie. Op 9 september kondigden een twintigtal journalisten aan dat ze, in reactie tegen het stilzwijgen en de reserves van de katholieke pers, een eigen periodiek, Vogelvrij, zou uitgeven. Het blad, waarvan vijf nummers verschenen, had een satirische stijl en ondersteunde de nieuwe opties van het VABT en de derde betoging (247). In een repliek op de aanvallen op het Davidsfonds publiceerde Mr. Janssens, algemeen voorzitter van het Davidsfonds, op 16 september een verklaring in de pers waarin hij beklemtoonde dat Roossens en Coppieters slechts in persoonlijke naam hadden gesproken en dat het Davidsfonds zich door deze verklaringen niet gebonden voelde (248). Hierop verzocht Amter op de kaderdag van 21 september van het VABT om voorlopig zijn functie als voorzitter niet actief meer uit te oefenen (249). Het hoofdbestuur van het

(245) Archief VVB-Mortsel, *Brief van het Algemeen Sekretariaat VVB aan de leden van de Algemene Raad van VVB op 26 oktober 1963*; *De Standaard*, 5 november, p. 2; 9 november, p. 2.

(246) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 14.

(247) "La presse périodique d'opinion en Belgique", in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 222, p. 22-23, "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 15. Enkele uittreksels van het blad verschenen in *Dokumentatieblad VVB*, 5 (1963), 9, p. 782-783 en 10, p. 915-916.

(248) *De Standaard*, 16 september, p. 1.

(249) *De Standaard*, 23 september, p. 2.

Davidsfonds gaf aan Amter de opdracht om bij het VABT te pogen om de betoging te verdagen en om het federalistische karakter ervan te verwijderen (250). Amter weigerde deze opdracht uit te voeren omdat zij van strikt vertrouwelijke aard was en desondanks de pers toch werd ingelicht. Hierdoor werd de opdracht van Amter onmogelijk. In overleg met het VABT besloot Amter om de zaak terug voor het hoofdbestuur van het Davidsfonds te brengen (251). Hierop deelde het Hoofdbestuur op 29 september zijn beslissing mee dat het VABT momenteel het meest geschikte actie-orgaan voor Vlaamse drukking bleef. Daarom bleef het Davidsfonds deel uitmaken van het VABT en liet het de leden vrij om aan de betoging deel te nemen. Amter nam terug actief het voorzitterschap van het VABT op zich. De verklaring werd door het VABT zo geïnterpreteerd dat het Davidsfonds als dusdanig geen verantwoordelijkheid wou dragen voor de inrichting van een federalistische betoging, maar geen bezwaar had tegen een actieve medewerking van haar leden aan die betoging (252).

De moeilijkheden en conflicten werden ook openlijk door verklaringen van verschillende prominenten in de katholieke pers blootgelegd. H. Todts van het Verbond van het Vlaams Verzet verweet in de *Gazet van Antwerpen* de VVB dat ze het thema van de derde betoging, voor federalisme en economische democratie, aan het VABT had opgedrongen. Ook vond hij dat de VVB niet meer algemeen vertegenwoordigd was nadat de socialist Merecy de VVB verlaten had omdat hij zich niet met de federalistische opstelling van de VVB, ingenomen op haar congres in 1962, kon verenigen. Daarbij werd het ondemocratisch karakter van een aantal genomen beslissingen aangevallen. In *De Standaard* verweet Derinne dat binnen VVB en VABT teveel beslissingen "en petit comité" werden genomen, waardoor de eenheid zoek geraakte en veel organisaties hun ontslag gaven. Met dit "petit comité" werden waarschijnlijk, want namen werden nooit genoemd, de meest actieven, Coppieters, P. Daels, Roossens, Verrept en W. Martens, aangeduid (253). In een repliek op Derinne gaf Martens aan dat er steeds uitvoerig overleg was gepleegd en dat op

(250) *De Standaard*, 30 september, p. 1.

(251) *Gazet van Antwerpen*, 2 oktober, p. 7.

(252) *De Standaard*, 1 oktober, p. 10, 19 oktober, p. 4.

(253) W. Martens vond dat vooral hijzelf, Verrept, Roossens en de Meerleer geïnviseerd werden. Archief VVB-Mortsel, *Notulen van de vergadering van het Hoofdbestuur VVB op 1 oktober 1963*.

de algemene vergadering van het VABT op 12 september de aanwezige verenigingen hun akkoord betuigden met het politieke programma. Paul Daels beaamde dat de verenigingen inderdaad niet veel tijd hadden gehad om vóór 12 september het politiek programma van de betoging te bestuderen, maar dat het toch in vele bestuursorganismen was besproken (254). Op de aantijging van Todts over de algemene vertegenwoordiging van de VVB reageerde Daels met de opmerking dat de VVB op haar congres van 1960 reeds de herinrichting van België in federale zin had voorgesteld. Daarbij had juist op het congres van 1962 de socialist Wouters, die een jaar later ondervoorzitter werd, een baanbrekend referaat gehouden over de vrijwaring van de levensbeschouwelijke vrijheden en de algemeenheid van de VVB beklemtoond. En tenslotte wees Daels erop dat de VVB op haar congressen de federalisering niet had geïnnoveerd maar dat het veeleer concrete gestalte had gegeven aan een algemene Vlaamse stroming. De Vlaamse pers had trouwens op de inhoud van het politiek programma positief gereageerd (255).

B. Manifestaties en incidenten

Niet alleen de polemieken i.v.m. de nieuwe thema's van de betoging beroerden de gemoederen. Ondertussen vroegen ook een aantal manifestaties en incidenten om de aandacht.

(254) Niet alle punten van kritiek kunnen we hier weergeven, maar enkele gegevens wijzen er toch op dat soms wel de politiek van het voldongen feit werd gevoerd. Op de algemene vergadering op 12 september 1963 van het VABT werd beslist dat, in afwachting van de definitieve goedkeuring van de geamendeerde tekst van het programma door de verenigingen die op de vergadering voorbehoud maakten, dit programma reeds aan de pers zou worden voorgesteld. Niet alle verenigingen hadden dus hun goedkeuring gegeven aan de inhoud van het programma, wel wat betreft hun akkoord over de voorstelling aan de pers. Ook de slogans voor de betoging werden volgens De Standaard door het VABT op 1 oktober aan de organisaties bezorgd met het verzoek om tegen 3 oktober hun advies mede te delen. Deze kleine tijdsspanne maakt het inderdaad moeilijk om binnen de organisaties uitvoerig overleg te plegen.

Archief VVB-Mortsel, *Verslag van de Algemene Vergadering van het VABT op 12 september 1963*, De Standaard, 3 oktober, p. 2.

(255) *De Standaard*, 4 oktober, p. 2 en 11 oktober, p. 11; *Gazet van Antwerpen*, 17 oktober, p. 2 en 31 oktober, p. 2.

In Oostende voerde de VMO in de nacht van 13 op 14 september een weerwraakactie uit tegen de incidenten gepleegd bij de autocaravaan van de VVB op 18 augustus. 's Nachts werden talrijke Franstalige en tweetalige opschriften, met handelsdoeleinden op huizen aangebracht, met teer overschilderd. Volgens Het Volk werden 400 winkels beklad. Een aantal leden van VMO werden aangehouden en veroordeeld. Met deze teeractie werd het probleem van de VMO als nevenorganisatie van de VU acuut gesteld. De VMO had steeds nauw met de VU samengewerkt, vooral bij het voeren van propaganda en het beschermen van betogingen. De VU kreeg echter hoe langer hoe meer moeilijkheden omdat de VMO acties ondernam, waarvan de VU niet ingelicht werd, maar achteraf politiek verantwoordelijk werd gesteld. Ook had de VU statutair geen vat op de VMO en er rees kritiek tegen bepaalde para-militaire uitingen. Uiteindelijk werd op 3 oktober door de VU bekend gemaakt dat de VMO ophield een nevenorganisatie te zijn van de VU. De VMO zou de verantwoordelijkheid voor haar optreden in de toekomst alleen moeten dragen (256).

De ontploffing op 25 september van het bomarsenaal van NAK te Gent wekte grote verontwaardiging. Niet omwille van de schade die aan de wasserij van J. Stassaert werd aangericht, maar wel omdat nu ineens de verantwoordelijkheid voor een hele reeks vroeger gebeurde incidenten en bomontploffingen duidelijk werd. Vooral omdat de Franstalige pers het bij herhaling had over nazi-provocaties en fascisme wanneer de Vlamingen een betoging inrichtten. Zo werd de aanslag op de Congreszuil zonder de minste aanleiding toegeschreven aan een "Vlaamse SS-man". Ook de politie en rijkswacht hadden aanvankelijk eerder aan Vlaamse rechtse extremistische milieus gedacht. Van haar kant sprak Het Volk nu van franskiljonse fascisterij. Bij de ontploffing werden niet alleen springtuigen en valse nummerplaten gevonden, maar ook pamfletten om de Gentenaars op te ruien tegen de betoging van de VU gepland voor 29 september. De voorzitter van NAK distantieerde zich hierop van het gebruik van geweld en riep alle leden van NAK op om zich van tegenmanifestaties te onthouden. Sindsdien hielden de incidenten vanwege de jongeren van NAK op. De VU-betoging te Gent voor federalisme en de toepassing van de taalwetten zou ongestoord verlopen (RW : 2040; DS :

(256) VAN DER ELST, *Twintig jaar Volksunie*, Brussel, 1974, p. 63; *WIJ*, 22 (1976), 9, p. 17; *De Standaard*, 16 september, p. 5; 27 september, p. 2; *Het Volk*, 16 september, p. 4.

3000; HV : 2000; GVA : 5000; LLB : 1500; LS : 2000 betogers (257).

Ook aan Waals-federalistische zijde werd gemanifesteerd. Op 1 september trad de taalgrenswet in werking. Tegen de overheveling van de zeven dorpen in de Voerstreek werd geprotesteerd met een autocaravaan (volgens de Rijkswacht 350 auto's) door de betrokken dorpen, bemand door volgens de Rijkswacht 3.800 manifestanten (DS en HV : 3.000; HLN en LLB : duizenden, LP : 1.000). De manifestatie werd ingericht door de Action Commune Wallonne. Een sterke ordedienst zorgde ervoor dat er geen incidenten voorkwamen met de VU-tegenbetogers (258). En op 28 september werd te Brussel betoogd door een 1.000-tal manifestanten om het feest van Wallonië te vieren (259). Het "Uitvoerend college van Wallonië" richtte een grootscheeps petitionnement in. Het doel van de petitie was de zetelaanpassing uit te stellen tot de grondwetsherziening beëindigd was. Daarbij eisten ze een herziening van art. 131 van de grondwet zodanig dat ook de grondwet bij wijze van referendum kon worden herzien. De campagne startte op 15 oktober. De stuwende krachten van de actie waren het MPW en Rénovation Wallonne. Ook de Mouvement Libéral Wallon verleende zijn steun. Het petitionnement had groot succes. De petitie zou 645.499 handtekeningen krijgen en op 17 december bij de Senaat afgegeven worden (260).

C. De voorbereidingen en de betoging te Antwerpen op 10 november 1963

Met de eigenlijke organisatorische voorbereiding van de betoging te Antwerpen werd door het VABT pas laat gestart. Op 12 september werd het politiek programma aan de algemene vergadering van het VABT toegelicht. Op 16 september werd dit programma aan de

(257) *De Standaard*, 26 september, p. 1; 27 september, p. 1, 7; 30 september, p. 9; *Het Volk*, 27 september, p. 8; 30 september, p. 6; *Gazet van Antwerpen*, 30 september, p. 7; J. SMITS, 1982, op.cit., p. 36.

(258) *De Standaard*, 2 september, p. 1, 5; *Het Volk*, 2 september, p. 1, 7; *Gazet van Antwerpen*, 2 september, p. 1; J. SMITS, op.cit., p. 35.

(259) *De Standaard*, 30 september, p. 4; *Gazet van Antwerpen*, 30 september, p. 7.

(260) *De Standaard*, 16 oktober, p. 2; 18 december, p. 2; J. MEYNAUD, J. LADRIERE en F. PERIN, op.cit., p. 123.

pers voorgesteld (261). In het programma was nergens formeel sprake van federalisme maar Martens verklaarde dat het in federalistische zin moest opgevat worden en dat in de betoging de slogan "voor een federaal België in een federaal Europa" zou meegedragen worden. Het programma kwam neer op federalisme maar het VABT wou een ruime omschrijving geven om de soepelheid in de dialoog met de Walen te voorzien. De houding van de katholieke Vlaamse pers bleef nog kritisch, zonder daarom totaal negatief te reageren. De *Standaard* en *Gazet van Antwerpen* achtten het moment van de betoging niet opportuun (geen enkel belangrijk wetsontwerp was reeds aan de orde) en wezen het federalistisch motto af. Tegenover het politiek programma spraken ze echter zich met enig voorbehoud gunstig uit (262). Hierop liet het VABT reeds op 19 september weten dat de mars op Brussel afgelast werd en vervangen zou worden door een betoging op 3 november te Antwerpen. Het VABT had daarvoor verschillende redenen. De burgemeester van Brussel kon de toelating van de mars nog weken in beraad houden en door die blijvende onzekerheid de organisatie en het succes ervan in het gedrang brengen. Verder werd geargumenteed dat de betoging in een totaal ander perspectief stond dan de twee marsen op Brussel. Het ging om een nieuwe start in de Vlaamse beweging in het teken van federalisme die moest slagen omwille van haar revolutionaire betekenis. Het zwaartepunt werd verlegd naar het vestigen van een Vlaams gezag en van een Vlaamse macht in het hart zelf van het Vlaamse land. En tenslotte achtte men de kansen op welslagen gunstiger te Antwerpen. Hier dienden geen incidenten gevreesd en kon een betere opkomst gewaarborgd worden. Bij een betoging met eventuele incidenten te Brussel verwachtte het VABT dat de pers, radio en TV enkel de incidenten zou laten zien en zo het krediet en de betekenis van de manifestatie op het politieke vlak zou wegmoffelen (263).

De betoging te Antwerpen werd voorbereid door een kaderdag met 700 deelnemers op 21 september (264). Elk actiecomité kreeg

(261) Archief VVB-Mortsel, *Verslag van de algemene vergadering van het VABT op 12 september 1963*; "Toelichting van de politieke betekenis van de nationale betoging te Antwerpen", in *Dokumentatieblad VVB*, 5 (1963), november, p. 1020-1021.

(262) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op. cit., p. 16; *De Standaard*, 17 september, p. 1, 7; *Gazet van Antwerpen*, 18 september, p. 2.

(263) Archief VVB-Mortsel, *Brief van het VABT op 18 september 1963*.

(264) *De Standaard*, 23 september, p. 2.

de opdracht om in oktober een meeting te organiseren (265). Het VABT verspreidde 80.000 aanplakbrieven, 1 miljoen pamfletten en 50.000 kentekens. Het VABT verwachtte evenveel betogers als op de eerste mars, wat volgens de schattingen van het VABT minder betogers betekende dan voor de tweede mars (266).

Op 4 oktober deelde het VABT op een persconferentie de slogans mee die op de betoging zouden megedragen worden. Naast het thema "voor een federaal België in een federaal Europa", werd een nieuw thema aangekondigd : "voor grondige politieke en economische structuurhervormingen". Een aantal socio-economische motieven werden reeds vroeger gesteld (E3, Sidmar, werk in eigen streek,...) maar nu werd ook economische democratie geëist. De nieuwe eisen waren duidelijk meer links georiënteerd : taalmuur is geldmuur, controle op de holdings, vervlaamsing van het bedrijfsleven door medezeggenschap in de onderneming, halt aan de Brusselse grondspeculanten, eigen Vlaamse beslissingsmacht op socio-economisch gebied (267). De kranten schonken in het algemeen echter weinig aandacht aan de nieuwe socio-economische slogans (268). Wel reageerde het weekblad Links gunstig en verweet de socialistische beweging haar afzijdigheid tegenover de betoging (269). De datum van de betoging werd nog eens verlegd van 3 november naar 10 november omdat op 3 november het 36ste Nederlands congres plaats vond (270).

De studenten maakten propaganda voor de betoging te Antwerpen met enkele kleine betogingen te Antwerpen op 5 oktober en te Leuven op 5 november (271). Van zijn kant belegde het FDF (opgericht op 1 juli 1963) op 29 oktober een manifestatie in de Madeleinezaal (272).

Op de betoging te Antwerpen op 10 november varieerde het aantal deelnemers uiteraard weer volgens de informatiebron : volgens de

(265) VABT, *Informatiebulletin*, nr. 16.

(266) *De Standaard*, 5 oktober, p. 2.

(267) *De Standaard*, 5 oktober, p. 2.

(268) "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 16.

(269) *Links*, 26 oktober, p. 2.

(270) *De Standaard*, 24 september, p. 2; 9 oktober, p. 1.

(271) *De Standaard*, 7 oktober, p. 2; 7 november, p. 1, 7; *Het Volk*, 7 november, p. 8.

(272) M.P. HERREMANS, "Le fait Bruxellois", in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1963, nr. 226-227, p. 24-26.

Rijkswacht 25.000 (dus minder dan de tweede mars met 41.000 manifestanten), de politie 32.000 en het VABT 150.000 à 160.000. De Standaard sprak van 10.000den, Gazet van Antwerpen van 35.000, La Libre Belgique van 30.000 en Het Pennoen, dat de betoging gunstig gezind was, van 60.000. Er waren een minimum aan incidenten. De deelname van parlementairen beperkte zich uitsluitend tot de VU. Anderzijds was er ook een kleine Waalse delegatie onder leiding van H. Cousty van Travailleur en van de MPW-sectie van Fontaine-L'Évêque. Bij de studentendelegatie signaleerde men de aanwezigheid van socialistische studenten uit Brussel en Antwerpen en een groep progressieve studenten (BRUG) uit Leuven. Tegenover de nieuwe socio-economische slogans werd uiteenlopend gereageerd. De reactie van de jongeren, studenten, was gunstig. Hiertegenover was de reactie van M.V. Portier, vertegenwoordiger van ANZ, maar ook observator van VEV negatief. De grote meerderheid van de manifestanten toonde zich weinig gevoelig tegenover deze verandering, ze waren meer gericht op de koerswijziging naar het federalisme. Uit een enquête uitgevoerd na de manifestatie in Antwerpen bleek dat ook nadien de manifestanten niet beïnvloed waren door de nieuwe socio-economische slogans. Toch werd de nieuwe richting van de Vlaamse beweging in socio-economische weg door verschillende kranten positief gewaardeerd. A. Vanhaverbeke in De Nieuwe Gids, M. Grammens in De Linie en de Volksmacht reageerden gunstig. Ook La Wallonie en La Gauche reageerden in deze zin.

Na de manifestatie constateerden bijna alle kranten, de Vlaamse katholieke kranten inbegrepen, dat de betoging op het niveau van de participatie geslaagd was, niettegenstaande dat ze volgens hen numeriek onder de marsen op Brussel bleef. Het succes van de betoging was enigszins een verrassing gezien het voordien vrijwel eenstemmig veroordelen en negeren van de betoging door de Vlaamse pers. In De Linie werd hiertegen scherp gereageerd. Het weekblad verwees naar de thesis van Britse en Amerikaanse sociologen dat de pers de openbare opinie niet kan beroeren wanneer het om werkelijk fundamentele kwesties gaat. De pers moest ervaren dat haar invloed grenzen had. Bestaande stromingen tegenhouden bleek boven haar macht te gaan. De constatacie dat de Vlaamse pers blijkbaar geen graadmeter meer was voor de openbare mening in Vlaanderen was voor M. Grammens een duidelijk teken dat er iets schortte aan de zogenaamde persvrijheid. Informatie had hier moeten wijken voor

politiek (273).

Na de betoging te Antwerpen ging er van het VABT niet veel meer uit, de verdeeldheid naar aanleiding van de betoging te Antwerpen had haar een verdere slagkracht ontnomen. Het VABT zou, zonder dat het expliciet ontbonden werd, in de zomer van 1964 feitelijk ophouden te bestaan (274).

In november en december 1963 werd nog onderhandeld over een fusie tussen VVB en VABT. Maar vanuit het Davidsfonds rees verzet en Amter liet weten de integratie niet te kunnen aanvaarden (275). Wel werd er op 20 januari 1964 een gemeenschappelijke verklaring uitgegeven op basis van het programma van het VABT van 12 september 1963. Hierin werd onderstreept dat beide organisaties hun eigen taak hadden, nl. voor het VABT de propaganda voor het programma van politieke en economische structuurhervormingen en voor de VVB de snelle uitbouw van de ledenbeweging als basis voor dit programma. Naast een bestendig contact zou gewerkt worden voor een grotere samenwerking tussen de kaders op arrondissementeel vlak om de arrondissementele comités stevig uit te bouwen (276). Later rezen nog conflicten over het verschillend interpreteren van de draagwijdte van de gemeenschappelijke verklaring. Roossens en Amter verweten de VVB deze verklaring te zien als een ondergeschiktheid van het VABT aan de VVB (277).

De verzwakking van het VABT was niet alleen te wijten aan onderlinge verdeeldheid, maar ging ook gepaard met het verlies van haar meest actieve leiders. E. Amter ging in februari 1964 met pensioen. Clem De Ridder volgde hem op in zijn functie van hoofdsecre-

(273) *De Standaard*, 11 november, p. 1; *Gazet van Antwerpen*, 11 november, p. 1; *Het Volk*, 11 november, p. 1, 8; *De Nieuwe Gids*, 11 november, p. 1, 8; *De Volksmacht*, 16 november, p. 1, 2; "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 17; *De Linie*, 1963, 1 november, p. 2; 15 november, p. 1; *Het Pennoen*, 14 (1963), 7, p. 1.

(274) *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, op.cit., p. 1813.

(275) Archief VVB-Mortsel, *Ontwerp van Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur VVB op 16 december 1963*, *Ontwerp van Notulen van de vergadering van de Algemene Raad van de VVB op 11 januari 1964*.

(276) *Dokumentatieblad VVB*, 6 (1964), 2, p. 257.

(277) Archief VVB-Mortsel, *Brief van A. Roossens aan P. Daels op 6 juli 1964*, *Brief van E. Amter aan P. Daels op 9 juli 1964*.

taris van het Davidsfonds (278). Anderen verlieten de beweging en werden actief binnen een partij. W. Martens stelde zich kandidaat op de CVP-lijst te Gent en maakte vanaf 1965 deel uit van verschillende ministeriële kabinetten en werd in 1967 algemeen voorzitter van de CVP-jongeren. Roossens en Verrept trachtten het vernieuwde sociaal flamingantisme, de verdediging van federalisme en economische democratie, door te zetten. Na mislukte onderhandelingen met de VU stichtten A. Roossens, S. Verrept en R. Bourgeois eind 1964 de Vlaamse Demokraten. Men wou in Brabant een partijpolitieke Vlaamse frontvorming tot stand brengen. De Vlaamse Demokraten zouden echter geen succes kennen bij de verkiezingen in 1965. Maurits Coppieters werd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 te Sint-Amandsberg verkozen voor de progressief-Vlaamsgezinde lijst Volksbelang en werd in 1965 Kamerlid voor de VU (279).

Na de teloorgang van het VABT zou in 1965 op initiatief van de drie Vlaamse cultuurfondsen terug een samenwerkingsverband ontstaan. Er werd een Overlegcentrum opgericht waarvan de meeste van de vroeger bij het VABT aangesloten verenigingen lid waren (280).

III. NABESCHOUWINGEN

De manifestaties van het VABT, en dan vooral de marsen op Brussel, hadden een impact op zowel de Vlamingen als de Franstaligen. Als machtsargument hebben de marsen ongetwijfeld de taalwetgeving van de regering Lefèvre-Spaak bespoedigd waardoor, ondanks de toegevingen aan de Franstaligen, tal van Vlaamse eisen werden ingewilligd. De talentelling was afgeschaft en de taalgrens vastgelegd. In de centrale staatsadministratie werden taalkaders ingevoerd die een betere vertegenwoordiging van de Vlaamse ambtenaren moesten waarborgen en via de wetgeving op het onderwijs werd een verdere stap gezet naar tweetaligheid in Brussel. Het principe van de vernederlandsing van het bedrijfsleven in Vlaanderen werd aanvaard en een begin van culturele autonomie werd gerealiseerd. Anderzijds radicaliseerden de taalwetgeving en vooral de psychologische neder-

(278) *De Standaard*, 19 februari 1964, p. 1.

(279) *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, op.cit., p. 933, 1788, 1357, 1880, 335; "Vlaams (Le) Aktie Komitee", op.cit., p. 18.

(280) "Les fondations culturelles flamandes", in *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, 1966, nr. 342, p. 18-20.

laag van Hertoginnedal de Vlaamse beweging in de richting van het federalisme. Een tijdperk werd afgesloten waarin nog gedacht werd dat nieuwe taalwetten de Vlaamse eisen zouden kunnen bevredigen. Vanaf nu zou meer gedacht worden in de richting van autonomie van de twee gemeenschappen. De nieuwe stroming voor federalisme zou vooral opgevangen worden door de VU.

Het voornaamste resultaat van de grote Vlaamse manifestaties was echter van morele en psychologische aard. Op 5 jaar tijd was het VABT erin geslaagd de Vlaamse beweging te bevrijden van het diskrediet waarin zij door de collaboratie was gebracht. De Vlaamse betogingen betekenden een spectaculaire uiting en stimulans van een Vlaams bewustzijn. De massa-manifestaties lieten zien dat de flamingantistische eisen door een zeer groot deel van het Vlaamse volk werden onderschreven. De politieke machtsverhoudingen waren gewijzigd ten gunste van de Vlamingen.

Anderzijds wees men er ook op dat de marsen de Vlamingen in Brussel geen goede diensten hebben bewezen. De manifestaties in de hoofdstad sloegen in als een bom en gaven aanleiding tot tegenmobilisatie van de francofonen. Politiek werd dit vertaald door o.a. de oprichting van het FDF. De marsen hebben hier zeker toe bijgedragen in die zin dat zij aan de Franstaligen lieten zien dat opnieuw met een Vlaamse macht rekening moest worden gehouden. Uiteindelijk kon dit alleen maar een bedreiging voor de posities van de Franstaligen betekenen.

Het FDF, opgericht op initiatief van een selecte groep intellectuelen, zou bij de verkiezingen van 23 mei 1965 3 zetels veroveren. Deze partij kende een ongelooflijk snelle opgang en vond steun in brede bevolkingslagen. Bij de parlementsverkiezingen van 1971 werd het FDF de sterkste partij in Brussel die meer dan een derde van de kiezers aantrok, en dit ten koste van de PSB en PLP. Het FDF trok vooral bevolkingsgroepen aan die tot de middenklasse behoorden en in een bureaucratische structuur tewerkgesteld waren (281). De bestaande sociaal-politieke- en taalverhoudingen bestendigen vormde haar voornaamste doel. Een zeker taalevenwicht instellen werd door vele francofone ambtenaren en leden van kader- en kantoorpersoneel immers als een onrecht ervaren omdat het proces hun eigen promo-

(281) R. VAN MALDERGEM, "Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het FDF-elektoraat", in *Taal en Sociale integratie*, 1981, 3, p. 155-172.

tiekansen beperkte. De verfranste kleinburger en middenstand zag in de vooruitgang van het Nederlands een culturele en sociale achteruitgang. Voor de regeringspartijen waren de verkiezingen in '65 een grote nederlaag. De CVP, wiens vrees dat enkel de VU zou profiteren van de Vlaamse actie bewaarheid werd, verloor in de Kamer 19 zetels, de BSP 20. De VU ging bij de verkiezingen vooruit, ze kwam van 5 op 12 Kamerzetels. Vanaf 1965 steeg het succes van de VU zienderogen en veroverde ze meer dan 20 Kamerzetels, voornamelijk ten koste van de CVP waarvoor ze als zweeppartij ging fungeren. Dit verklaart onder meer waarom de CVP-PSC als eerste unitaire partij werd geconfronteerd met de vorming van een autonome Vlaamse vleugel en de nationale structuren al in 1969 tot louter coördinerende organismen werden teruggebracht (282).

De vraag stelt zich nu of de grote Vlaamse manifestaties van '60-'63 een uiting waren van een echte volksbeweging, of vooral gestuurd werden door een politieke elite.

In dit verband kunnen we o.a. wijzen op de analyse van J. Smits over de evolutie van het Belgische socio-politieke systeem na de tweede wereldoorlog. In de periode 1945-1960 vertoonde het Belgische socio-politieke systeem vele kenmerken van een gesloten systeem waarin weinig ruimte was voor vernieuwing en nieuwkomers. De politieke elite heerste als een verlichte oligarchie. De wijze waarop die elite de koningskwestie en de schoolstrijd oploste, waren kenschetsend voor de stijl waarmee ze regeerde. Zowel de koningskwestie als de schoolstrijd waren in aanvang conflicten die beperkt bleven tot de politieke elite. In een tweede fase mobiliseerde de politieke elite de achterban voor de oplossing van de strijdpunten. De conflictoplossing eindigde telkens met een anticlimax : een beperkte groep van politici werkte een compromis uit waarbij de achterban volledig werd uitgeschakeld. Eind van de jaren vijftig, begin van de jaren zestig, tekenden zich belangrijke veranderingen af in de Belgische samenleving. Het Belgische sociopolitieke systeem evolueerde van een gesloten naar een semi-open systeem. In tegenstelling tot de jaren vijftig behoorde de definitie van maatschappelijke problemen niet uitsluitend meer toe aan de gevestigde elite. Zij moest het maatschappelijk initiatief goeddeels uit handen geven en overlaten aan secundaire elites die nieuwe problemen op de politieke agenda plaats-

ten. Het stagnerend maatschappijbeeld van de jaren vijftig maakte plaats voor het dynamische maatschappijbeeld van de jaren zestig. De lijdzame en gezagsgetrouwe burger veranderde in een actieve en gezagskritische burger, de stabiele en onbetwiste machtspositie van de gezagsinstanties veranderde in een onstabiele en kwetsbare machtspositie. Buiten de traditionele en verzuilde structuren ontstond een nieuw en qua samenstelling divers organisatieveld dat de burgers mobiliseerde rondom thema's die de gevestigde elites genegeerd of over het hoofd hadden gezien (283). Meer specifiek m.b.t. het communautaire conflict bespreekt de Canadese politicologe M. Covell twee modellen om het handelen van de elite in het etnische conflict te begrijpen. De "consociational theory" heeft als een van de belangrijkste postulaten dat in een gesegmenteerde samenleving de bron van spanningen ligt bij een conflict op het niveau van de massa, terwijl elites hierin een bemiddelende rol spelen. Hiertegenover stelt ze de theorie van "political bargaining". Het communautaire conflict is niet het resultaat van vijandigheid aan de basis, maar is eerder het resultaat van activiteiten van de politieke elite. De elite creëert en continueert het conflict. De taalwetgeving tijdens de regering Lefèvre-Spaak was een poging van de gevestigde elite om hun positie te handhaven door het conflict op te lossen en het van de politieke agenda te verwijderen. Niettegenstaande bleef het probleem levendig, vooral i.v.m. Brussel, als een platform om het gevestigde leiderschap van de traditionele partijen, aan de macht sinds 1945, aan te vallen.

Deze aanval gebeurde door de drie regionale partijen, FDF, RW, VU, en door de politieke activisten wiens carrière begonnen was eind vijftig-begin zestig. Alhoewel recente opiniepeilingen aanwijzen dat de bevolking zich weinig betrokken voelt bij de communautaire problematiek, hielden de nieuwe politieke elites het communautaire op de politieke agenda. Deze nieuwe elite dankte haar carrière aan het communautaire conflict en bood via de oprichting van nieuwe instellingen mogelijkheden aan lagere elitegroepen. Hierdoor kreeg het conflict een specifieke dimensie die zich ondermeer uitte in de methodes van onderhandelen. Overleg op het niveau van de elites overheerste (284).

(283) J. SMITS, 1984, op.cit., p. 340-352.

(284) M. COVELL, "Ethnic Conflict and Elite Bargaining : the Case of Belgium", in *West European Politics*, 1981, oktober.

Niettegenstaande de analyse van M. Covell een grote waarde heeft voor de periode na de door ons beschreven grote Vlaamse manifestaties, menen wij toch dat deze manifestaties een uiting waren van dingen die leefden bij de Vlamingen en op dat moment niet gemanipuleerd werden door de politieke elites. Ook Meynaud e.a. stellen dat de Vlaamse beweging toen een reële en diepgaande stroming bij de massa uitdrukte (285). We zullen proberen aan te tonen dat het toen om een echte volksbeweging ging via een vergelijking met een mobilisatie die door de gevestigde politieke elite geleid werd ter bescherming van haar vitale belangen, nl. de mobilisatie voor de schoolstrijd ('54-'55) (286). Op zich is zo'n vergelijking nooit exact te maken. Vooreerst hebben we het verschil in participatiegraad. Tijdens de schoolstrijd was volgens de inrichters, het Nationaal Comité voor Vrijheid en Democratie (NCVD), op de betoging van 26 maart 1955 100.000 personen en op de betoging van 10 juli 1955 250.000 personen aanwezig. Wat betreft de betogingen rond de taalkwestie waren er volgens het VABT op de eerste mars in '61 100.000, op de tweede mars 200.000 en op de betoging te Antwerpen in '63 150.000 à 160.000 personen aanwezig. Toch lag ongetwijfeld het aantal betogers voor de taalkwestie lager dan bij de betogingen voor de schoolstrijd, gezien de schattingen van de Rijkswacht van de grootste betogingen in beide mobilisaties een aanzienlijk verschil in participatiegraad geven (betoging tijdens de schoolstrijd op 10 juli : 135.000 betogers (287) en 63.400 betogers op de eerste mars op Brussel). Ook het mobilisatieniveau kan moeilijk vergeleken worden. Hiervoor moet al een preciese vergelijking gemaakt kunnen worden van indicatoren als aantal informatiemeetings, moties, lokale comités, acties, ledenaantallen van deelnemende verenigingen. Daarom vergelijken we beide mobilisaties op het vlak van de belangen die op het spel stonden en op het vlak van de organisatie, de belangrijkste factoren die mobilisatie, en op haar beurt, collectieve actie bepalen (288).

(285) J. MEYNAUD, J. LADRIERE en F. PERIN, op.cit., p. 147.

(286) L. HAAGDORENS, "De mobilisatie van de katholieke zuil in de schoolstrijd tijdens het eerste jaar van de regering Van Acker (mei 1954-juli 1955)", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 15 (1984), 1-2, p. 3-70.

(287) M. DEWEERDT, *Inventaris van de betogingen in België 1953-1974*, Leuven, 1975.

(288) Ch. TILLY, *From Mobilization to Revolution*, Reading, 1978, p. 8, 98-99.

Tijdens de mobilisatie voor de schoolstrijd werd aan alle "categoriën" van katholieke burgers duidelijk gemaakt dat de actie in ieders belang was. Zo o.a. voor de ouders de katholieke opvoeding en de stijging van de schoolgelden, voor de studenten de bescherming van de toekomstmogelijkheden van de diploma's, voor de middenstanders, boeren en werkgevers de beroepsopleiding die in gevaar kwam. De CVP zag in de officiële scholen het gevaar van "rode bastions" (en dan vooral in Vlaanderen) en het episkopaat als inrichtende macht van het Vrij Onderwijs verdedigde het voortbestaan en de bloei van de scholen. Verder werd de schoolstrijd gekaderd in termen van belangrijke waarden als het grondwettelijk principe "alle Belgen zijn gelijk voor de wet" en het godsdienstig motief "men wil het land ontchristelijken". Tijdens de Vlaamse actie waren de cijfers van de Vlaamse achterstand overtuigend propagandamateriaal waarmee men de bevolking kon mobiliseren. De actie betrof eisen die alle vlaamsgezinden konden onderschrijven. Toch waren eisen als de afschaffing van de talentelling, afbakening van de taalgrens, de hele kwestie van de faciliteiten in de randgemeenten, de zetelaanpassing, geen dingen die het onmiddellijk belang van de Vlamingen ten goede kwam, tenzij dat met deze eisen het respect voor de Vlaming, zijn cultuur en het Vlaamse grondgebied benadrukt werden. Enkel de vernederlandsing van het bedrijfsleven en zeker de invoering van de paritaire taalkaders in de administratie te Brussel kon bepaalde middelegroepen onmiddellijk voordeel opleveren, maar uiteindelijk stonden deze eisen bij de hele actie niet centraal.

Op organisatorisch vlak zien we enorme verschillen. L. Holvoet geeft een viertal elementen aan die de mobilisatiecapaciteit van een organisatie bepalen (289).

Vooreerst is de organisatorische structuur belangrijk. Wanneer een organisatie met een bestaande en goed uitgebouwde infrastructuur overgaat tot de mobilisatie m.b.t. een strijdpunt, dan kan ze daarover beschikken om haar strijdpunt te propageren en kan ze reeds de aan de infrastructuur verbonden mensen en middelen inzetten. Deze middelen kunnen worden aangewend om zoveel mogelijk de onwetenden te bereiken en mobiliseerbaar te maken. Tijdens de schoolstrijd kon over een indrukwekkende organisatorische infrastructuur, de hele katholieke zuil, beschikt worden. Deze hele zuil

(289) L. HOLVOET, "De betoging als produkt van een mobilisatieproces", in *Res Publica*, 20 (1978), 4, p. 619-631.

werd gemobiliseerd en de CVP nam de leiding over de actie. Voor de actie voor de schoolstrijd werd een actiecomité (NCVD) opgericht. Hierin zetelden de belangrijkste organisaties van de katholieke zuil (290). Voor de taalkwestie was dit heel anders. De enige organisaties met een belangrijk ledenaantal waren het Davidsfonds, en VAB-VTB. Daarbij waren de structuren van de meeste van de deelnemende organisaties niet in de eerste plaats gericht op politieke actie. Uiteraard gaf ook de deelname van de drie cultuurfonds een moreel gewicht aan de actie, zeker omdat hiermee de eenheid van de Vlamingen gedemonstreerd werd. Maar zoals we reeds zagen, haakten het Willemsfonds en het Vermeulenfonds reeds vlug af. Ook de Vlaamse CVP zou steun verlenen, maar dit bleef beperkt tot de eerste mars. Wat wel in het voordeel van het VABT heeft gespeeld, was dat ze steeds de gemeentebesturen actief bij de Vlaamse actie konden betrekken, uitgezonderd voor de betoging in Antwerpen. Tenslotte kunnen we eraan herinneren dat de organisatie die een steeds grotere rol ging spelen binnen het VABT, de VVB, ongetwijfeld een echte volksbeweging was.

Ook het kunnen beschikken over communicatiekanalen is van belang. De communicatiemediën laten toe een bepaalde opinie op ruime schaal kenbaar te maken, waardoor deze mediën functioneren als agenten waarlangs het collectief gedrag kan geïnitieerd en gevoegd worden. Waar tijdens de schoolstrijd het NCVD op de onvoorwaardelijke steun en propaganda van de katholieke pers kon rekenen, had het VABT veel minder toegang tot de communicatiekanalen. Het VABT kreeg wel tot '62 steun van de Vlaamse katholieke pers, maar de omvang hiervan was veel kleiner. Om dit te illustreren kunnen we ditmaal wel een cijfer geven. Tijdens de schoolstrijd gaven de katholieke kranten gegevens over informatievergaderingen, ter voorbereiding van de betogingen, weer. Voor de eerste betoging op 26 maart 1955 telden we, in *La Libre Belgique* en in *De Standaard* samen, in maart 1955 704 informatievergaderingen. In voorbereiding voor de

(290) nl. de partij (CVP-PSC), de arbeidersbeweging (ACW-MOC), de werknemersorganisatie (ACV-CSC), de landbouwersorganisaties (BB en AAB), de middenstandsverenigingen (NCMV en FNCM), de werkgeversorganisatie (FEKAWE), het Nationaal Komitee voor het Vrij Onderwijs, het voorlopig comité van de Nationale Confederatie der Ouderverenigingen, de vrouwenorganisaties (Algemene Raad der Katholieke Vrouwen en *Conférence des Femmes Catholiques Belges*).

eerste mars op Brussel op 22 oktober 1961, telden we in De Standaard tijdens de maand oktober '61 slechts 18 informatievergaderingen. Op dat moment bestonden reeds 750 lokale comités zodat het aantal informatievergaderingen die toen plaats vonden ongetwijfeld beduidend hoger moet liggen dan het cijfer van De Standaard deed vermoeden. In verband met de rol van de kranten kunnen we er hier ook aan herinneren dat voor de betoging te Antwerpen het VABT elke steun van de pers moest ontberen.

De financiële mogelijkheden van een organisatie spelen ook een rol. Mobiliseren kost geld. Er moeten berichten worden verspreid, verplaatsingen georganiseerd, informatie-avonden ingericht, affiches worden gedrukt, eventueel lonen worden uitbetaald of dikwijls ook zelfs geld worden gemobiliseerd. De financiële capaciteit van een organisatie, iets wat in feite dikwijls mede functie is van het aantal leden, is een niet te verwaarlozen steun bij het mobiliseren. Ook op het vlak van de financiële mogelijkheden waren er grote verschillen tussen beide mobilisaties. Niettegenstaande het NCVD ook een propagandafonds oprichtte (met een beginkapitaal van 400.000 fr. en op een jaar tijd aangegroeid tot 1.800.000 fr.), kunnen we toch veronderstellen dat voor b.v. vaste kosten als een secretariaat op de zuil kon worden gerekend. Het was ook letterlijk een steunfonds, gebaseerd op giften, terwijl bij het VABT bijna het hele budget gefinancierd werd uit de verkoop van kentekens, affiches en brochures, wat talloze militanten op de been moet hebben gehouden.

Tenslotte is de factor leiding en leiderschap van betekenis. Er bestaat een belangrijke band tussen leiders en volgelingen. De leiding is niet alleen belangrijk omdat ze langs het beheer van de informatie deze ook kan manipuleren, maar tevens omdat de leiders voor de volgelingen deel uitmaken van de "significant others" waardoor identificatieprocessen optreden tussen leiding en volgelingen. De leiding gaat langs deze weg functioneren als een belangrijke leiddraad voor het gedrag van de leden in een bepaalde situatie. Een organisatie die legitieme leiders (in de ogen van de massa) en een deel van de maatschappelijke elite onder haar aanhangers telt, staat heel wat dichter bij de massa der volgelingen die het waardensysteem aanhangen waarbinnen geopereerd wordt, dan een organisatie die dat niet heeft. Naarmate de identificatie tussen leiders en volgelingen groter wordt en het charismatisch element toeneemt, wordt zowel het gedrag en de mening van de leden gemakkelijker beïnvloedbaar. Een organisatie die mobiliseert, zal zoveel mogelijk haar beste, meest gezagsvolle en

charismatische leiders naar voor schuiven om haar standpunt te verdedigen. Tijdens de schoolstrijd kon gerekend worden op leiders van formaat zoals Theo Lefèvre. Daarbij wezen de bisschoppen, toch grote autoriteiten voor de katholieken, op de waarden van het katholiek onderwijs en riepen de katholieken op tot eenheid en actieve deelname in de strijd. Hiertegenover waren de leiders van het VABT relatief onbekend en konden zeker vervangen worden zonder dat het de actie zou storen.

We kunnen concluderen dat, vergeleken met een mobilisatie geleid door politieke elites, waarbij deze elite erin slaagde om de katholieke bevolking te overtuigen dat hun onmiddellijke belangen op het spel stonden en over uitstekende organisatorische mogelijkheden beschikte, het met de mogelijkheden om te mobiliseren voor het VABT eerder pover gesteld was. Indien we daarbij in aanmerking nemen dat de Vlaamse beweging na de tweede wereldoorlog moreel in diskrediet was gebracht, maar toch opnieuw massa's kon aanspreken, dan wijst dit volgens ons op een werkelijk volkskarakter van de manifestaties. De Vlamingen waren hun tweederangspositie beu en wilden er opnieuw tegen reageren.

Deze conclusie roept een nieuw probleem op. Hoe kon de Vlaamse beweging van een volksbeweging evolueren tot een partij-aangelegenheid, een zaak van de politieke elites waar de bevolking zich niet meer voor ging interesseren (291) ?

En A. Roossens stelt hierbij nog de vraag hoe het mogelijk was dat een beweging die zo diep de massa beroerde, op korte tijd van links naar rechts kon gaan overhellen. Een van de factoren was volgens hem dat er ongetwijfeld tactische fouten werden begaan. De hele progressieve beweging rustte bijna uitsluitend op jonge of zeer

(291) De twee belangrijkste periodes van mobilisering zijn gesitueerd in de jaren zestig : het begin van de jaren zestig met de taalwetten (1961-1963) en de tweede helft van de jaren zestig met Leuven Vlaams (1966-1968). Na 1968 is de communautaire mobilisatie over haar hoogtepunt heen. Na de marsen op Brussel volgden nog belangrijke betogingen die evenwel het mobilisatieniveau en de impact van de marsen niet evenaren. Deze betogingen kaderden evenals de marsen op Brussel in de taalpolitieke eisen van de Vlaamse beweging. Van federalisme of economische structuurhervormingen was geen sprake meer.

J. SMITS, 1984, op. cit., p. 178-184, 335.

jonge mensen, zonder politieke ervaring, die met jeugdig ongeduld snel en zeer ver vooruitsprongen, waar de massa hen niet kon volgen. Zoals we reeds eerder opmerkten, werden de manifestanten op de betoging te Antwerpen weinig beroerd door de nieuwe socio-economische motieven in het teken van economische democratie. En alhoewel het VABT steeds aandacht had voor de sociale aspecten van de taalkwestie (de sociale taalgrens) kan zeker niet gesteld worden dat ook de massa de zwenking naar links volgde.

Beslissend was volgens A. Roossens dat de economische evolutie precies op dat ogenblik het ontstaan gaf aan een nieuwe Vlaamse klasse die de illusie kon wekken de sleutel te hebben voor een geruststellende, vertrouwde en veilige oplossing van de problemen. Deze nieuwe Vlaamse klasse zou volgens hem de leiding van de Vlaamse beweging overnemen (292).

In Vlaanderen ontstonden naast de lagen van Vlaamsgezinde ondernemers nieuwe lagen van tertiaire bedrijfsleiders, waarvan de groei echter sterk afhankelijk was van de multinationals die zich in Vlaanderen hadden gevestigd. Hoewel ze dus zat ingeklemd tussen deze buitenlandse groepen en de oude, unitaire en Franstalige bourgeoisie der Belgische holdings en een geringe industriële basis bezat, eiste deze Vlaamsbewuste burgerij wel degelijk haar plaats op in het politieke bestel. Een groep managers en technocraten wist bovendien via die buitenlandse en binnenlandse monopolies ook invloed uit te oefenen op de besluitvorming. In het verlengde van deze economische ontwikkeling werd eveneens arbeid en promotie verschaft aan de afgestudeerden van hoger, middelbaar en technisch onderwijs en aan universitair gediplomeerden. Naast de opkomst van de nieuwe Vlaamse klasse kende het milieu van intellectuele kleinburgers, dat traditioneel de voedingsbodem vormde voor het flamingantisme, nog om een andere reden een toeneming. De eerste generaties van gediplomeerden uit het vernederlandst onderwijs ijverden vanaf het einde van de jaren vijftig veel massaler dan voorheen voor de erkenning van een volwaardige Vlaamse sociale elite (cfr. supra). En geruggesteund door deze zich uitbreidende achterban in de dienstensector en in andere intellectuele middenlagen, verzette omstreeks diezelfde periode een jonge politieke elite zich tegen het monopolie van de unitaire machtshebbers. Naarmate de doorbraak van de elite een sterkere politieke betekenis kreeg, werd het zwaartepunt naar de partijen ver-

(292) A. ROOSSENS, *op.cit.*, p. 129.

legd. De VU recruteerde haar aanhang overwegend in diezelfde kringen van gelovige Vlamingen, kleine burgerij en intellectuele middenklasse. De zuilenorganisaties werden bovendien voornamelijk door de leden van de nieuwe Vlaamse klasse bevolkt die de CVP het meest geschikte kanaal vonden om de Vlaamse machtspositie te gelde te maken (293).

Al deze factoren beïnvloedden de taalstrijd in haar evolutie van een volksbeweging naar een elite-aangelegenheid toe. Ongetwijfeld is hierover nog niet het laatste woord gezegd. De mechanismen van recrutering van leiders binnen VVB en VABT naar de partijpolitiek, de wijze waarop de strategie van de Vlaamse beweging van werken naar de massa toe verlegd werd naar de actie op partijpolitiek vlak, de rol van de cultuurverenigingen en het nieuwe overlegcentrum hierin, en de betekenis van de later gevoerde Vlaamse manifestaties vereisen verder onderzoek.

(293) E. WITTE en A. MEYNEN, *op.cit.*, p. 248.

**BRUSSEL, 13 OKTOBER 1985 :
EEN STORM IN EEN KOELKAST**

door

Kris DESCHOUWER

Licentiaat Sociologie VUB

Licentiaat Politieke Wetenschappen VUB

Aspirant NFWO

In een meer-partijensysteem, en dus ook in België, is de reconductie van de uittredende meerderheidscoalitie geen erg gebruikelijke afloop van verkiezingen. Een meerderheid die versterkt uit de verkiezingen komt, is evenmin een gebruikelijk resultaat (1). Het tegelijk voorkomen van deze twee uitzonderlijke gebeurtenissen zal er allicht toe leiden dat de verkiezingen van 13 oktober 1985 als gedenkwaardig zullen geboekstaaf worden.

Indien echter abstractie wordt gemaakt van de algemenere politieke context, en naar de resultaten per partij gekeken wordt (ten slotte is de politieke uitkomst van de verkiezingen — de coalitievorming — slechts één van de vele die mathematisch mogelijk zijn), dan zijn er heel wat minder redenen om van een gedenkwaardige stembusslag te spreken. Grote sprongen voor- of achterwaarts vielen er niet te noteren. Aan de machtsverhoudingen tussen de verschillende partijen is in essentie zeer weinig veranderd.

Een veelgebruikte meettechniek om de stemverschuivingen, of de "electorale volatiliteit" vast te stellen is de volatiliteitsindex V . Deze wordt berekend als $V = \sum v_i / 2$, waarbij v_i het procentuele verschil is met de uitslag die de partij i behaalde bij de vorige verkiezing (2).

(1) Op 13 oktober 1985 klonk de meerderheidscoalitie als geheel van 47.9% naar 50.2%. Sinds 1949 kwam de uittredende meerderheid steeds verzwakt uit de kiesstrijd, met uitzondering van de regering Eyskens in 1950 (+ 0.7%) en de regering Leburton in 1974 (status quo). Zie "De stem van het Volk", De Standaard, Brussel, 1985.

(2) Mogens PEDERSEN, "Changing patterns of electoral volatility in European party systems, 1948-1977 : explorations and explanation", in H. DAALDER en P. MAIR (ed.), *Western European party systems*, Sage, London 1983, p. 29.

Deze volatiliteit is voor een deel een functie van het aantal partijen, doch de score van België is, niettegenstaande het vrij groot aantal partijen, niet opvallend hoog. De gemiddelde volatiliteit voor de periode 1948-1978 bedraagt 7.9. Dit is exact het Westeuropese gemiddelde voor die periode (3). In 1981 scoorde België erg hoog (14.1), doch voor 1985 is het cijfer opnieuw vrij normaal : 9.8. De grootste winst en het grootste verlies werden respectievelijk geboekt door SP en PVV, met elk een verschuiving van 2.2%.

Bovenstaande bedenkingen hebben uiteraard alleen betrekking op de nationale verkiezingsuitslag. Het volstaat een kleinere regionale eenheid hieruit te lichten (een arrondissement of een kanton) om heel wat spektakulairder waarnemingen te doen. Dit geldt derhalve ook voor Brussel, en aangezien Brussel niet zomaar een van de vele deelgebieden is, verdient het wel wat bijzondere aandacht.

Het is niet mogelijk verkiezingsuitslagen te bekomen voor de preciese regio van de negentien gemeenten. De kleinste eenheid waarop uitslagen beschikbaar zijn, is het kieskanton. De best mogelijke benadering is het beschouwen van de cijfers voor de acht Brusselse kantons uit het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde. Die omvatten de negentien gemeenten en enkele randgemeenten. De kantons zijn Anderlecht, Brussel, Elsene, Schaarbeek, St-Gillis, Molenbeek, St.-Joost en Ukkel. Tabel 1 geeft de resultaten van 1981 en 1985 voor alle Brusselse kantons samen.

(3) Ter vergelijking : het laagste gemiddelde heeft Oostenrijk met 3.7; Frankrijk heeft het hoogste met 16.8. M. PEDERSEN, op.cit., p. 39.

**TABEL 1 : DE VERKIEZINGSUITSLAGEN VAN 1981 EN 1985 (KAMER)
VOOR DE KANTONS VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE (4)**

	1981		1985	
	n	%	n	%
CVP	42428	6.75	47968	8.02
PSC	58431	9.29	55272	9.24
SP	21937	3.49	29895	5.00
PS	77504	12.33	88473	14.79
PVV	35747	5.69	29607	4.95
PRL	99453	15.82	154798	25.88
FDF	141775	22.55	64980	10.86
Ecolo	19446	3.09	32847	5.49
Agalev	3555	.57	6077	1.02
VU	27703	4.41	20360	3.40
RAD/UDRT	54690	8.70	30020	5.02
KPB/PCB	13201	2.10	7154	1.20
PVA/PTB	1540	.24	1187	.20
SAP/POS	1159	.18	884	.15
PW	-	-	749	.13
PFU	744	.12	921	.15
HP/PH	-	-	408	.07
UND	-	-	4409	.74
PLC	-	-	2219	.37
NF/FN	-	-	3434	.57
FORCES	-	-	5629	.94
NCP/PCN	-	-	329	.06
SeP	-	-	4475	.75
Diversen	25199	4.01	-	-
Tot. geldig	628747	100.00	598172	100.00

Meteen is duidelijk dat de verschuivingen in Brussel beduidend groter zijn dan op het nationale vlak. De grootste vooruitgang wordt door de PRL geboekt met iets meer dan 10%. Het FDF incasseert

(4) Bron : "De stem van het volk".

met een terugval van 11.7% het grootste verlies. De globale volatilitéitsindex bedraagt voor Brussel 22.16, wat torenhoog boven het nationale cijfer uitstijgt. Ook indien we de interne verschuivingen binnen de groep "diversen" buiten beschouwing laten (zoals bij de berekening van het nationale cijfer), blijft de volatilitéitsindex bijzonder hoog : 18.56.

Met betrekking tot Brussel hanteert men soms de gezamenlijke uitslag van de Vlaamse lijsten als indicator voor het aantal Nederlandstaligen in de hoofdstad. Dit is om diverse redenen een zeer onbetrouwbare en nauwelijks interpreteerbare indicator. Vooreerst is het Brussels kiezerskorps een alles behalve correcte weerspiegeling van de Brusselse bevolking, waarvan zowat een kwart geen stemrecht heeft. In de tweede plaats zou, bij het gebruiken van die indicator, verondersteld worden dat de taalkeuze bij de Brusselse kiezer vóór eventuele andere ideologische keuzes komt. Dit is een erg dubieuze assumptie, waarvoor weinig bewijsgrond bestaat. Het percentage CVP-stemmen in Vlaanderen als aanduiding voor het aantal katholieken weerhouden, zou een gelijkaardige veronderstelling inhouden (religieuze keuze vóór elke andere), doch hier is men het er wel over eens dat de zaken niet zo eenvoudig liggen.

De cijfers voor 1985 illustreren erg mooi de dubbelzinnigheid van deze maat in Brussel. De eentalig Vlaamse lijsten halen 23.4%, tegen 21.6% in 1981. Ook de franstalige lijsten boeken echter vooruitgang : van 65.2% naar 66.5%. Men mag hieruit beslist niet concluderen dat het aantal tweetalige Brusselaars teruggelopen is van 13.2% naar 10.1%. Een stem uitbrengen is meer (of minder) dan kiezen voor een taalgroep. Het ware ook boeiend indien men eens kon nagaan in hoeverre de Brusselaars, bij hun keuze voor Kamer, Senaat en Provincie, binnen dezelfde taalgroep blijven.

1. HET FDF

De electorale geschiedenis van de voorbije twintig jaar in Brussel is onlosmakelijk verbonden met het FDF. Dat deze partij over haar hoogtepunt heen was, kon reeds bij vorige verkiezingen vastgesteld worden. De vraag was nu vooral hoeveel het FDF nog meer zou verliezen in 1985. Wie een forse neergang voorspelde — de veiligste gok in dit verband —, is niet bedrogen uitgekomen. In 1981 was het FDF nog de grootste Brusselse partij, met bijna een kwart van de stem-

men. Daarvan blijven er in 1985 nog 10.9% over, waarmee het FDF meteen de derde partij wordt. Vergeleken met de glorie tijd uit het verleden (35 à 40% tijdens de jaren zeventig) is dit erg pover, doch het is nog altijd beter dan de PSC (9.2%) en dan gelijk welke Vlaamse partij in Brussel.

De neergang van het FDF kan, net als haar opgang, aan diverse factoren toegeschreven worden. Het is niet de bedoeling dit hier in de diepte te behandelen. Eén aspect zullen we bekijken : het overlopen van enkele FDF-kopstukken naar andere partijen. Dit was wellicht het meest zichtbare aspect van de teloorgang van de partijeenheden die (alvast naar buitenuit) gedurende lange jaren gehandhaafd bleef, en de grote kracht van het FDF uitmaakte (5). Die eenheid is nu meer dan ooit zoek, ook bij wat er na de uittocht van het FDF is overgebleven.

Die uittocht begon met Roger Nols. Deze FDF-er van het eerste uur had zich al sinds 1980 in toenemende mate in de kijker gewerkt met standpunten en acties, vooral rond de vreemdelingenproblematiek, die manifest in tegenstrijd waren met de FDF-standpunten terzake. Het FDF heeft Nols echter nooit willen uitsluiten. Zowel in 1978 als in 1981 oogstte hij vlot 14000 voorkeurstemmen. In 1983 verliet Nols, eens door de lokettenzaak het symbool van het franstalig verzet, op eigen initiatief het FDF. Even voordien viel ook reeds het vertrek te noteren van Pierre Havelange (die kabinetschef bij PRL-minister Hatry werd) en van Lucienne Mathieu-Mohin, de "passionara" van de periferie (nog 6260 voorkeurstemmen op de FDF-senaatslijst in 1981). Allen kozen zij voor de PRL.

Een tweede aderlating volgt op de verkiezing van Clerfayt tot partijvoorzitter op 20 oktober 1984. De partij kiest hiermee, in een laatste wanhoopspoging, voor de harde lijn. De tegenkandidaat voor het voorzitterschap, Serge Moureaux, en één van de belangrijkste topfiguren, Léon Defosset (de eerste FDF-voorzitter) kunnen zich hierin niet meer terugvinden, en gaan gretig in op een samenwerkingsvoorstel van de PS. Zowel Moureaux als Defosset krijgen een plaats op de PS-lijsten in Brussel.

Een blik op de behaalde voorkeurstemmen (voor het gehele arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde) brengt meteen aan het licht dat niet alle ex-FDF-kandidaten het even goed doen. Tabel 2 geeft die cijfers voor de belangrijkste overlopers en blijvers, in vergelijking met 1981.

(5) Zie o.m. P. LEFEVRE, "Le FDF : seize ans d'expérience pluraliste", *Res Publica*, 1980 (22), p. 385-399.

**TABEL 2 : DE VOORKEURSTEMMEN VAN DE BELANGRIJKSTE
FDF-KANDIDATEN IN 1981 EN 1985 (VOOR HET VOLLEDIGE
ARRONDISSEMENT BRUSSEL-HALLE-VILVOORDE)**

	1981	1985
Antoinette Spaak	32263	17646
Georges Désir	14700	10051
Roger Nols	14614	26868 (PRL)
André Lagasse	13015	9256
Léon Defosset	5701	4066 (PS)
Serge Moureaux	3183	13470 (PS)
Georges Clerfayt	1689	2720

Heel opvallend is de sprong voorwaarts van Nols. De PRL doet met hem een zeer goede zaak, net als met Simonet trouwens, die van 13434 naar 27233 naamstemmen opklimt. Defosset verliest een kleine 2000 stemmen. De PS vaart zeer wel met de komst van Moureaux — toch minder een politiek zwaargewicht dan Defosset —, die meer dan 13000 stemmen haalt.

Degenen die (voorlopig ?) bij het FDF bleven, kunnen niet op succes terugblikken. Dat spreekt vanzelf. Spaak volgt de partij-trend : haar aanhang wordt gehalveerd. Désir en Lagasse houden wel behoorlijk stand, terwijl Clerfayt, niettegenstaande een lichte winst, een erg slechte beurt maakt.

De samenstelling van de FDF-lijst was, zoals ook vroeger, een moeizame en delicate aangelegenheid (7), waarbij voorzitter Clerfayt zich met de erg wankelende derde plaats, na Spaak en Désir, tevreden moest stellen. Hij blijkt ook niet erg populair te zijn bij de FDF-kiezers, wat een voor de partij weinig bemoedigende vaststelling moet zijn. Clerfayt leek inmiddels goed op weg de laatste der FDF-ers te worden. Immers, Spaak en Lagasse vormden in de Franse Gemeenschapsraad een technische fractie met de PS, waarop Clerfayt verklaarde dat zij zichzelf buiten de partij geplaatst hadden. Begin ja-

(6) Bron : "De stem van het volk". Voor 1981 : Ministerie van Binnenlandse Zaken.

(7) P. LEFEVRE, op.cit. Zeer instructief zijn ook de omstandige statutaire procedures bij de lijtsamenstelling (zie "Statuts du FDF", artikels 23 en 24).

nuari 1986 werd dan toch een compromis gevonden : alle vier de FDF-verkozenen vormden een technische fractie met Ecolo.

Wat reeds enkele jaren kon vermoed worden, is bij deze verkiezing duidelijker dan ooit : op het niveau van de nationale politiek is er voor het FDF geen toekomst meer. Bijzonder boeiend worden echter de gemeenteraadsverkiezingen van 1988, en vooral de uitslagen van de "FDF"-burgemeesters Outers, Defosset, Nols, Picart, Désir en Payfa.

Voor wat de staatkundige toekomst van Brussel betreft, zijn er op dit ogenblik weinig concrete voorspellingen te maken. Het FDF heeft nauwelijks nog betekenis, doch de franstalige partijen zijn, precies onder druk van het FDF, sterk geëvolueerd. Voorlopig lijkt de oplossing van de niet-oplossing, de aanvaarding van het status-quo als de minst onbevredigende situatie (8), het meest voor de hand te liggen. De in 1970 verkozen agglomeratieraad blijft op post, en bij de nationale regering is niet direct een overdreven aandacht voor de Brusselse problematiek te bespeuren. Men schuift die zeer ver voor zich uit. De koelkast blijft dicht, ondanks de hete strijd die zich er binnen afspeelt.

2. DE HERGROEPERING

De gezamenlijke score van de drie traditionele politieke families wordt vaak gebruikt als indicator voor de lange-termijn stabiliteit van het Belgisch politiek bestel (9). Onafgezien van de juistheid van de assumptie dat partijpolitieke fragmentatie instabiliteit genereert (10), biedt dit cijfer toch wel interessante informatie. Van de verkiezingen van 13 oktober werd namelijk gezegd dat ze, vooral in Wallonië (alle drie de traditionele formaties boekten daar vooruitgang), een hergroepering inluidden.

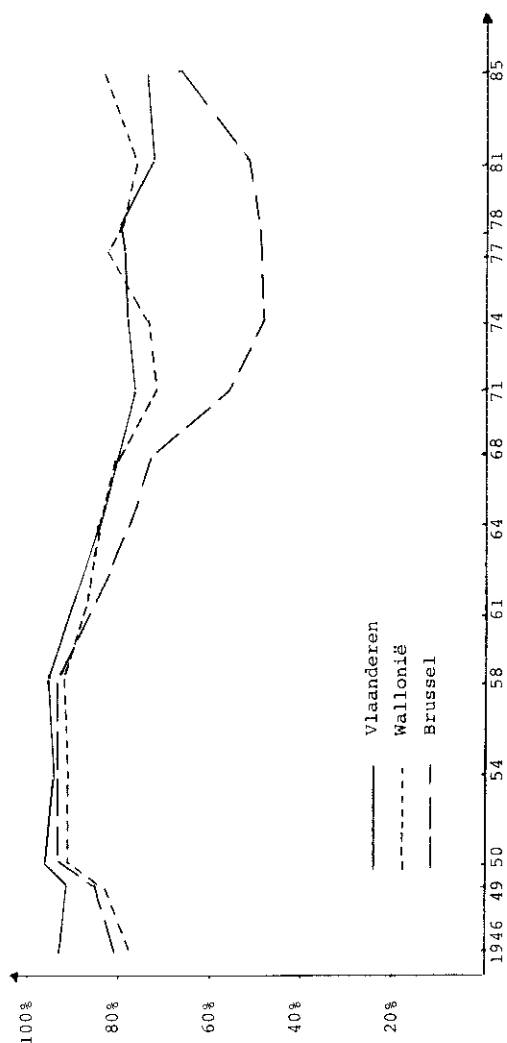
Op basis van figuur 1 wordt daarin meteen wat duidelijkheid geschapen. In Wallonië was reeds vanaf 1971 (dieptepunt met 72.3%)

(8) M. COVELL, "The Pearl Harbour Syndrome : the status of Brussels and regionalization in Belgium", *Taal en Sociale Integratie*, 1984 (7), p. 131-158.

(9) Zie bijvoorbeeld L. HUYSE, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1970.

(10) Een interessante analyse is G. SANI en G. SARTORI, "Polarization, fragmentation and competition in western democracies", in H. DAALDER en P. MAIR (op.cit.), p. 307-340.

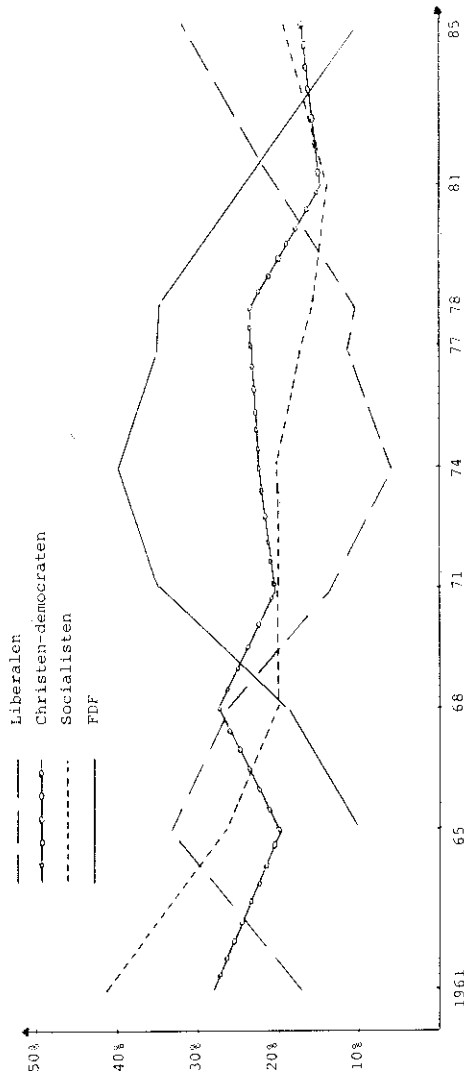
FIGUUR 1 :
HET PERCENTAGE STEMMEN, BEHAALD DOOR DE DRIE
TRADITIONELE POLITIEKE FAMILIES SAMEN,
VAN 1946 TOT 1985 (11)

(11) Bron : L. ROWIES, *Les partis politiques en Belgique*, CRISP, 1977; Ministerie van Binnenlandse Zaken.

FIGUUR 2 :

HET PERCENTAGE STEMMEN BEHAALD DOOR DE DRIE
TRADITIONELE POLITIEKE FAMILIES IN DE BRUSSELSE KANTONS
VAN 1961 TOT 1985 (12)

(12) Bron : L. ROWIES, *Les partis politiques en Belgique*, CRISP, 1977; Ministerie van Binnenlandse Zaken.

een opwaartse trend ingezet. Daar wordt in 1985 opnieuw bij aangeknoopt, en met 85% de hoogste score sinds 1965 behaald. In Vlaanderen daarentegen was 1981 het dieptepunt voor de traditionele partijen, die samen slechts 73.7% haalden. Voor 1985 is de score 75.7%, wat na 1981 nog steeds een absoluut minimum is.

Het verloop van de curve voor Brussel is zeer verschillend. De dalende trend vanaf 1958 is veel steiler, en op het laagste punt (1974) halen de traditionele partijen (Vlaamse en Waalse vleugels samengegeld) zelfs niet meer de helft van de Brusselse stemmen : 49.1%. Het FDF is in datzelfde jaar goed voor 40%. Na 1974 beginnen de traditionele partijen langzaam terug te komen, om in 1985 met een forse sprong voorwaarts op 67.9% uit te komen.

De evolutie in Brussel kan nog duidelijker afgelezen worden uit figuur 2. Daarin wordt, naast de uitslagen van de drie traditionele families in Brussel, ook het stemmenverloop van het FDF uitgezet. Wie verantwoordelijk was voor de terugval van de traditionele partijen in Brussel, is overduidelijk.

Toch laat dit overzicht enige nuancering toe. De christen-democratische en de socialistische families hebben beduidend beter stand gehouden in de FDF-storm. De huidige neergang van het FDF lijkt voor hen ook geen spektakulaire vooruitgang in te houden.

Bijzonder opvallend is toch wel de haast perfecte symmetrie tussen de evolutie van het FDF en van de liberale partijen. Deze grafische symmetrie laat uiteraard niet toe zomaar te concluderen dat het om hetzelfde publiek gaat. Daarvoor zijn grondiger gegevens nodig, en meer bepaald met betrekking tot het huidig kiezerskorps van zowel FDF als PRL. Een boeiend onderzoeksterrein ligt hier braak. De hypothese als zou de PRL, na het FDF, een ontevredenheid met het politiek bestel ventileren, en meer bepaald een onvrede met een te nadrukkelijk aanwezige en regulerende staat (verplichtingen inzake taalgebruik, hoge belastingen, ...), is beslist het exploreren waard (13).

(13) K. DESCHOUWER, "Continuïteit en contradictie : het FDF in de jaren tachtig", *Taal en Sociale Integratie*, 1984 (7), p. 105-130; M. ELCHARDUS, "Bureaucratisch patronage en etno-linguïsme", *Res Publica*, 1978 (20), p. 141-165.

3. EXTREEM-RECHTS

De Brusselse kiezer werd bij de voorbije verkiezingen geconfronteerd met niet minder dan zeven partijen die zonder veel twijfel als extreem-rechts kunnen beschouwd worden. Wat zij gemeenschappelijk hadden, was een nadrukkelijk bespelen en op demagogische wijze vermengen van de thema's "onveiligheid" en "gastarbeiders". Twee UDRT-kandidaten formuleren dit in een verkiezingspamflet als volgt : "Belges, participez le 13 octobre au ... référendum immigrants-agressions". De zeven partijen die we tot extreem-rechts rekenen zijn : UND (Union pour une Nouvelle Démocratie), PLC (Parti Libéral Chrétien, of Patrie-Liberté-Concorde), het Front National, FORCES (Front Organique pour le Renouveau Culturel de l'Europe Solidaire), NCP (Nationale Communautaire Partij Europa), het RAD-UDRT en het Vlaams Blok. Samen halen zij in Brussel 9.4% van de stemmen. Slechts het RAD-UDRT verwerft een kamerzetel, wat voor die partij twee zetels verlies beduidt.

Dezelfde problematiek, en dezelfde standpunten terzake, zijn ook buiten die partijen terug te vinden. Roger Nols op de PRL-lijst is het bekendste voorbeeld, doch bijvoorbeeld ook Vandenhouste, Demey, Draps en De Grave (allen op de PRL-lijst) sluiten zich expliciet bij Nols aan. Zijn plaats en rol binnen de PRL is, zoals lange tijd bij het FDF, hoogst onduidelijk.

Een vergelijking tussen de 9.4% van extreem-rechts in 1985 (de PRL-kandidaten niet meegerekend) en het percentage behaald in 1981, is erg moeilijk te maken. Vijf van de zeven hogergenoemde partijen kwamen voor het eerst op, althans onder die naam. Het RAD-UDRT was niet nieuw, doch profileerde zich in 1981 haast uitsluitend rond de fiscale problematiek. Het Vlaams Blok en het RAD-UDRT haalden toen samen 9.4%. Een lijst aangevoerd door Francis Dossogne (Front de la Jeunesse) haalde 0.6%. Dit is dus samen 10%. Indien we het RAD-UDRT bij de vergelijking weglaten, omwille van de wat dubbelzinnige interpretatie, dan scoort extreem-rechts in 1981 2.3% en in 1985 4.4%. De bijna 27 000 voorkeurstemmen van Nols (4.3% van de Brusselse stemmen) (14) zijn in dit verband dan toch niet te verwaarlozen.

(14) We veronderstellen hierbij dat Nols zijn stemmen, net als de PRL in haar geheel, voor 95% in Brussel haalt.

BESLUIT (15)

De eerder onverwachte winst van de uittredende meerderheid daargelaten, hielden de wetgevende verkiezingen van 13 oktober 1985 geen grote verrassingen of verschuivingen in. Voor Brussel is dit echter wel het geval. Het FDF, heer en meester sinds 15 jaar, werd als eerste partij onttroond door de PRL. Die partij boekt een forse winst, te vergelijken met haar opgang in 1965. Ook de andere traditionele formaties herstellen — maar dan langzamer — van de ravage die het FDF heeft aangericht.

Extreem-rechts was in de Brusselse kiesstrijd nadrukkelijk aanwezig. Heel wat kleine formaties boden zich aan, doch ook kandidaten op de PRL-lijst schuwden de demagogische uitbuiting van de vreemdelingenproblematiek niet. Voor de nabije toekomst laat niets vermoeden dat Brussel een rustig en onbelangrijk kiesdistrict zal worden. De communautaire storm lijkt wel wat geluwd, doch heel wat nieuwe problemen bieden zich aan, en het huidig niet-beleid ten opzichte van de hoofdstad zal een bedaarde behandeling ervan beslist niet in de hand werken.

STAATSRECHTELIJKE INVENTARIS VAN BRUSSEL

door

Herman VAN IMPE

Gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel

1) DRIE PLUS DRIE IS VIER

De interne kracht van de Belgische eenheidsstaat (1830-1970) berustte op een samenloop van omstandigheden, op een wankel evenwichtstoestand. Wallonië, waar gedurende verscheidene tientallen jaren een afgetekende socialistische meerderheid bestond, voelde niet dat het, doordat het deel uitmaakte van België, bestuurd werd op een niet-socialistische manier, omdat dit bestuur in de handen was van een Franstalige burgerij uit het hele land. De Franstalige katholieken van hun kant waren als minderheidsgroep pro-Belgisch en zelfs heftig patriottisch. De Vlaamse niet-gelovigen (de liberalen en later ook de socialisten) vreesden voor verdrukking in een zelfstandig Vlaanderen, overheerst door het goed georganiseerde klerikalisme. Het verder bestaan van de Belgische eenheidsstaat bood dan ook een redelijke oplossing voor deze groepen. De Vlaamse C.V.P. als sterkste politieke component van het land, sprak Vlaamsgezinde taal tot haar kiezerspubliek en handelde Belgisch in de regering en in het parlement.

In de zestiger jaren werd dit broze gebouw door elkaar geschud. De Vlaamsgezinden, vroeger een minderheid (ook in Vlaanderen en dus zeker in België), werden sterk genoeg om door de vastlegging van een taalgrens, het verdere verlies van Vlaams gebied te stoppen (wet van 2 augustus 1963; art. 3bis van de grondwet van 24 december 1970). De angst voor het autoritaire klerikalisme was minder dreigend geworden (Paus Johannes de XXIIIste). De economische teruggang van Wallonië schudde de Walen op pijnlijke manier wakker. Het politieke onbehagen in het Belgische staatsbestel groeide overal tot een algemene en diepe onvrede met de Belgische eenheidsstaat.

Twee schema's voor een grondige Staatshervorming werden voorgedragen. Langs Vlaamse zijde ging het om taal en cultuur : culturele zelfstandigheid werd voor de drie gemeenschappen opgeëist. Langs Waalse zijde ging het om een verlangen om door een sociaal-economische gewestvorming de juridische en financiële middelen te verkrijgen om het bedrijfsleven in Wallonië weer bergopwaarts te doen gaan.

In overeenstemming met de Belgische traditionele politiek om aan eenieder halve genoegdoeningen te verschaffen, werden in 1970 beide schema's in de grondwet opgenomen : de gewestvorming (Wallonië, Brussel, Vlaanderen) en de erkenning van de drie taalgemeenschappen (de culturele autonomie) (artt. 3bis, 3ter, 59bis, 59ter, 107quater van de Grondwet). De Brusselse Franstaligen, in hun hoofdstedelijke ijdelheid, begrepen niet dat het Waalse verlangen naar een "federalisme" met drie gewesten, ingegeven was door een niet-solidariteit van de Walen met Brussel-Frans.

Uit het doorkruisen van de grenzen van de drie gewesten en de drie taalgemeenschappen volgde een opsplitsing van de Belgische staatsgemeenschap in vier; drie plus drie was en is nog steeds vier :

- Vlaanderen
- Brussel
- Wallonië
- het Duitstalig gebied.

Vlaanderen en (Franstalig) Wallonië kunnen volwaardige politieke entiteiten of (deel)gemeenschappen zijn. Brussel en Duitstalig België zijn en blijven probleemgebieden. Brussel heeft geen eigen taal en cultuur en werd in dat opzicht gesplitst en ingedeeld bij Vlaanderen en Wallonië. Het Duitstalige België is wel cultureel zelfstandig maar maakt deel uit van Wallonië voor de plaatsgebonden aangelegenheden (wet van 31 december 1983).

2) DE HUIDIGE TOESTAND

Met grote meerderheden in het parlement werden de grondwetsherzieningen van 1967-1971 en 1980-1984 goedgekeurd. Zo ook de wetten die de nieuwe grondwetsbepalingen ten uitvoer moesten leggen.

De beide staatshervormingen hebben niemand bevredigd : compromisoplossingen zijn niet van die aard dat zij de geestdrift bij militanten en bevolking opwekken. De bevoegdheidsconcurrentie tussen

de nationale regering en de vier gewest- en gemeenschapsexecutieven was te verwachten : wie macht heeft, tracht ze te verruimen en te vergroten. De onnauwkeurige en onsamenhangende bevoegdheidsverdeling heeft ongetwijfeld deze concurrentieslag nog verergerd en verbitterd.

Welke andere vraagstukken zijn er nog ?

a) de kunstmatige opsplitsing van gemeenschapsaangelegenheden en gewestelijke aangelegenheden : zo b.v. is de bescherming van monumenten en landschappen een gemeenschapszaak, terwijl ruimtelijke ordening een gewestelijke bevoegdheid is. Deze opsplitsing geldt voor onze Franstalige en onze Duitstalige landgenoten. Deze wantoestand is, wat de Franstaligen betreft, hun eigen schuld of ten minste het resultaat van hun eigen wil. Duitstalig België is eens te meer een onschuldig slachtoffer.

b) de rechtspositie van Brussel-Hoofdstad. Een zelfstandigheid zoals aan de twee andere gewesten verlenen, was en is niet mogelijk. Het vraagstuk werd in de koelkast gestopt, m.a.w. daar geen enkele oplossing een meerderheid (laat staan een bijzondere versterkte meerderheid) kon verwerven, werd het probleem uitgesteld. De vraag rijst nu wat de staatsrechtelijke positie van Brussel-Hoofdstad eigenlijk is.

Wellicht is het nodig in herinnering te brengen dat het Brussels gewest omvat : Brussel-stad en achttien gemeenten, nl. Anderlecht, Elsene, Etterbeek, Evere, Ganshoren, Jette, Koekelberg, Oudergem, Schaarbeek, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Gillis, Sint-Jans Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Ukkel, Vorst, Watermaal-Bosvoorde. Dit Brusselse gewest valt samen met het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad.

3) DE NATIONAAL GEBLEVEN BEVOEGDHEID

Heel wat overheidsbevoegdheid is in het huidige Belgische Staatsbestel nationaal gebleven :

- het gerechtelijk apparaat dat tegelijkertijd zeer gecentraliseerd is (alle magistraten worden benoemd door de nationale minister van Justitie) en noodzakelijkerwijze sterk gedeconcentreerd m.a.w. over heel België gespreid;

- alles wat valt onder het burgerlijk recht, het handelsrecht en

het strafrecht, met uitzondering van de impliciete bevoegdheid;

- het grootste deel van het arbeidsrecht en het sociaal-zekerheidsrecht;

- het leger en de Rijkswacht;

- het bijna volledige onderwijs (hoewel taalkundig gesplitst);

- de tweetalige culturele instellingen van Brussel;

- heel wat gewestelijke en persoonsgebonden bevoegdheden die uitdrukkelijk aan de gewesten en de gemeenschap werden onttrokken (art. 5 en 6 van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen);

- de internationale betrekkingen, behalve enkele brokjes in cultureel en persoonsgebonden aangelegenheden, wat tot volkenrechtelijke moeilijkheden heeft geleid;

- de zogenaamde residuaire bevoegdheid : alles wat niet uitdrukkelijk aan een andere overheid (gewest of gemeenschap) is toegewezen, behoort tot de bevoegdheid van de nationale overheid.

Te onderstrepen valt dat de toestand in het Brusselse Gewest ter zake niet verschillend is van die in de andere gewesten.

4) DE GEMEENSCHAPSBEVOEGDHEID

De Franse en de Vlaamse gemeenschap zijn bevoegd in Brussel-Hoofdstad voor :

- de culturele aangelegenheden (in de ruime zin) ten aanzien van de instellingen die in het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad zijn gevestigd en die wegens hun activiteiten moeten worden beschouwd als uitsluitend behorend tot de ene of de andere gemeenschap;

- de persoonsgebonden aangelegenheden (beperkt en onnauwkeurig omschreven) ten aanzien van de instellingen die gevestigd zijn in het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad en die wegens hun organisatie moeten worden beschouwd als uitsluitend behorend tot de ene of de andere gemeenschap;

- de residuaire bevoegdheid inzake onderwijs, d.w.z. een aanvullende bevoegdheid ter zake van een (voor het overgrote deel) nationaal gebleven onderwijs.

De Brusselse volksvertegenwoordigers en rechtstreeks gekozen senatoren hebben zitting in de Raad van de Franse gemeenschap of in de Vlaamse Raad (naargelang van de taal waarin zij hun eed als parlements lid hebben afgelegd) en nemen dus deel aan de besluitvorming

in alle gemeenschapszaken. De Franstalige bevolking van het Brusselsse gewest wordt dus ter zake niet anders behandeld dan de Luikenaren of de Namenaren. Ook de Brusselse Vlamingen (of de Vlaamse Brusselaars) nemen dus volwaardig deel aan het Vlaamse culturele zelfbestuur. Van enige discriminatie of achterstelling is er derhalve geen sprake. Wel integendeel : de Franse en de Vlaamse gemeenschapsexecutieve moeten elk ten minste één lid uit Brussel-Hoofdstad tellen (artt. 63 en 64 van de bijzondere wet van 8 augustus 1980). In dit opzicht heeft de Brusselse bevolking een extra-voordeel (een voorrecht ?) ten opzichte van de andere steden of arrondissementen, aangezien zij zeker is van twee posten van gemeenschapsminister.

Deze waarborg heeft de Brusselaars niet gelukkiger gemaakt.

Waar zit de moeilijkheid ? Het culturele leven van Franstalig Brussel was en is bijna volledig afgestemd op Parijs en geenszins op Wallonië. Ondanks de extra waarborg voelen de Franstalige Brusselaars zich in een minderheidspositie in de Franse gemeenschapsraad ten aanzien van de Walen.

Voor de Brusselse Vlamingen is er geen probleem : zij voelden zich zowel Vlaming als de Gentenaars, de Bruggelingen, de Antwerpenaren en de Limburgers. Integendeel, de band met Vlaanderen versterkt hun psychologische positie.

Een laatste bemerking in verband met de tweetalige culturele instellingen in Brussel-Hoofdstad gevestigd. Het gaat om de zogenoemde bicommunautaire instellingen. Thans worden zij beheerd door Belgische ministers (meer bepaald door beide Ministers "van Onderwijs" en "de l'Education nationale"). Het is verdedigbaar dat dergelijke inrichtingen onder de hoge leiding staan van de nationale regering, maar dit past slecht in het kader van de culturele autonomie. Immers, dan zouden er drie verschillende "cultuurbeleiden" (afgezien van het Duitstalig cultuurbeleid) worden gevoerd : een Vlaams, een Frans en een Belgisch ! Anderzijds is een gemeenschappelijk beheer van die tweetalige instellingen door de Vlaamse en de Franse gemeenschapsexecutieven moeilijk denkbaar : voor het dagelijks bestuur is wellicht dit mogelijk, maar wat voor het uitstippelen van een algemene beleidslijn ?

5) DE GEWESTELIJKE BEVOEGDHEID

Terwijl de gewestelijke bevoegdheid (de plaatsgebonden aangelegenheden) in het Vlaamse gewest en in het Waalse gewest (inclusief het Duitse taalgebied) soeverein door de respectieve gewestraden worden geregeld (door middel van decreten), is deze bevoegdheid in het Brusselse gewest verder een bevoegdheid van de nationale wetgever.

Soms spreekt men in dit verband van een juridisch vacuüm. Dit is helemaal onjuist. De wet tot oprichting van voorlopige gemeenschaps- en gewestinstellingen, gecoördineerd op 20 juli 1979, heeft haar uitwerking behouden voor het Brusselse gewest (zie art. 48 van de gewone wet van 9 augustus 1980 tot hervorming der instellingen).

Deze wet stelt dat een eigen gewestelijk beleid verantwoord is in de volgende aangelegenheden :

- a) het beleid inzake ruimtelijke ordening en stedenbouw, met inbegrip van het grondbeleid, de ruilverkaveling en landeigendommen, de stadsvernieuwing en de gezondmaking van verlaten industriële oorden.
- b) het beleid inzake gewestelijke economische expansie en tewerkstelling;
- c) het huisvestingsbeleid;
- d) het ophalen en het verwerken van vaste afvalstoffen;
- e) de exploitatie van natuurlijke rijkdommen;
- f) het waterbeleid;
- g) de visvangst, de jacht en de bossen;
- h) het industrieel en energiebeleid;
- i) de organisatie van de ondergeschikte besturen;
- j) het toegepast wetenschappelijk onderzoek betreffende de hierboven opgesomde aangelegenheden.

Wie is hiervoor bevoegd ?

- wat de regelgeving betreft, zijn het de nationale Kamers die als wegever optreden;
- wat het bestuur betreft, is de bevoegde instantie het ministerieel comité van het Brusselse gewest. Dit comité omvat een Franstalig minister en twee staatssecretarissen (één Franstalige en één Nederlandstalige). Dit ministerieel comité is dus de executieve van het Brusselse gewest. In deze deelregering wordt collegiaal beslist volgens

de procedure van de consensus. Deze beslissing moet niet aan de ministerraad meer voorgelegd worden, wanneer de deelregering tot een consensus komt, m.a.w. drie Brusselse regeringsleden nemen zelfstandig de besluiten voor hun eigen regio. De beide (nationale) ministers van onderwijs mogen de vergaderingen van de Brusselse executieven bijwonen.

Dit systeem heeft de volgende kenmerken (die als nadelen of als voordelen kunnen worden beschouwd) :

- het zijn nationale regeringsleden, wat de hoofdstedelijke rol van Brussel beklemtoont;
- het zijn Brusselse gekozenen die over de zaken van hun eigen gewest oordelen en er het beleid voeren;
- het taalevenwicht is ongelijk : twee Franstaligen en slechts één Nederlandstalige (nog geen pariteit !);
- de nationale regering blijft eventueel verantwoordelijk, wat financieel voordelig is.

6. HET BRUSSELSE AGGLOMERATIEBESTUUR

In het Brusselse gewest werden geen gemeenten samengevoegd. Dit is verdedigbaar aangezien er geen kleinere Brusselse gemeenten zijn. Anderzijds zijn de grenzen van de negentien gemeenten historisch gegroeid en beantwoorden zij thans vaak niet meer aan de maatschappelijke werkelijkheid. Zo b.v. is Laken een deel van Brussel-stad en is er minder op afgestemd dan sommige delen van Elsene of Molenbeek. Voor een deel van Watermaal-Bosvoorde is het gemeentehuis moeilijk bereikbaar tenzij met een eigen wagen.

Aangezien er geen samenvoeging van gemeenten plaats heeft gehad, werd het Brusselse agglomeratiebestuur gehandhaafd, terwijl dit weinig gelukkig gebleken experiment van agglomeratie- en federatievorming in de rest van het land werd afgeschaft of niet verder gezet.

Het Brusselse agglomeratiebestuur is bevoegd in de volgende gelegenheden :

- a) de plannen van aanleg;
- b) de bouw- en verkavelingsvergunningen;
- c) het ophalen en het verwerken van het huisvuil;
- d) de waterbeheersing;
- e) het bezoldigd vervoer van personen;
- f) de economische expansie;

- g) de beveiliging en de bescherming van het leefmilieu;
- h) de brandweer;
- i) de dringende geneeskundige hulpverlening.

De agglomeratie heeft een budgetrecht en een beperkt recht van belastingheffing. De agglomeratie, zoals alle plaatselijke besturen, staat onder administratief toezicht van de hogere overheid. Van enige discriminatie is er dus helemaal geen sprake.

De Brusselse agglomeratie als instelling steunt op twee lange grondwetsartikels (artt. 108bis en 108ter). Zij omvat een rechtstreeks door de burgers gekozen agglomeratieraad en een door deze raad bij evenredigheid gekozen taalparitair agglomeratiecollege (de voorzitter uitgezonderd). Deze toestand is uitzonderlijk in het Belgische Staatsbestel : de vertegenwoordigende lichamen worden in de regel evenredig samengesteld, terwijl de uitvoerende lichamen meerderheidscolleges zijn. In Brussel-Hoofdstad is men van dit laatste beginsel afgeweken, omdat anders de Vlaamse minderheid permanent uit het bestuur zou zijn gesloten. Nu kan een taalminderheid, anders dan een gewone politieke minderheid, niet hopen op korte of middellange termijn meerderheid te worden. De grondwetgever heeft dus de Vlaamse bevolkingsgroep niet in de definitieve onderdrukking en verdrukking willen plaatsen en ze daarom willen betrekken bij het bestuur van het hoofdstedelijk gebied. Daarenboven kan de Vlaamse taalgroep in de agglomeratieraad een beroep doen op de zogenaamde alarmbelprocedure. Dit was een kleine compensatie in ruil voor het Vlaamse geschenk van de nationale alarmbel (in de Kamers) aan de Franstaligen. Beide redelijke waarborgen (evenredige vertegenwoordiging en alarmbel) werden omzeild. De desbetreffende grondwetsbepalingen werden dode letter door een machtsafwending gepleegd door de in 1971 sterkste Franstalige partij die niet-representatieve Vlamingen deed verkiezen.

Het Brusselse agglomeratiebestuur werd niet alleen politiek maar ook administratief een fiasco. De nationale wetgever schafte de periodieke verkiezingen af in afwachting van een oplossing die een meerderheid in het parlement zou kunnen krijgen. De vraag naar de representativiteit in 1985 van een bestuur gekozen in 1971 lokt een negatief antwoord uit.

7) DE COMMISSIES VOOR DE CULTUUR

De grondwetgever had in 1970 ook voorzien in het bestaan van een Nederlandse en een Franse commissie van de cultuur, gekozen respectievelijk door de Nederlandse en de Franse taalgroep van de Brusselse agglomeratieraad. Zij zijn, elk voor hun cultuurgemeenschap, bevoegd voor voorschoolse, naschoolse en culturele aangelegenheden en voor onderwijs (als inrichtende machten) (art. 108ter). Elke commissie telt elf leden en treedt zelfstandig op. De Nederlandse Commissie voor de cultuur, de aanwezigheid van pseudo-Vlamingen ten spijt, werkte degelijk en maakte het verzuim goed van de vele (niet alle) Brusselse gemeentebesturen op het stuk van de Vlaamse aanwezigheid. De Franse commissie voor de cultuur was wellicht een overbodige instelling, aangezien zij niet aan een behoefte beantwoordde. De Brusselse gemeentebesturen hadden immers voor de Franstaligen gezorgd. Wij kunnen ze beschouwen als een ongevraagd geschenk aan de Franstalige Brusselaars. Aangezien de agglomeratieraadsverkiezingen steeds werden uitgesteld, liep het mandaat van de leden van beide commissies voor de Cultuur ook verder.

Verder bepaalde de grondwet dat de beide Commissies voor de Cultuur samen mochten ageren voor aangelegenheden van gemeenschappelijk belang en voor het bevorderen van de nationale en internationale zending van de agglomeratie. Het ging om constitutionele dagdromerij. De meeste Brusselse politieke Franstalige potentaten hadden nooit de rol van Brussel als hoofdstad ernstig opgenomen : zij négeerden volledig de Waalse bevolking en haar specifieke noden en bestreden veelal de Vlaamse taal en cultuur. De zogenaamde Brusselse olievlek was geen gevolg van een culturele uitstraling; het ging in werkelijkheid om een sociologisch gelijkshakelingsproces steunend op politieke en administratieve structuren. Hoe zou een dergelijke stad die haar nationale rol nooit aangekund heeft, haar internationale zending ten opzichte van de andere lidstaten van de Europese gemeenschap ter harte hebben genomen.

8) DE VICE-GOUVERNEUR VAN BRABANT

In de provincie Brabant is er, benevens een gouverneur, ook een vice-gouverneur die commissaris is van de regering voor de hoofd-

stad van het Rijk. Uiteraard wordt hij door de regering benoemd (wet van 2 augustus 1963). Zijn taken zijn onder meer de volgende :

- de coördinatie van de pogingen om de internationale en Europese rol van Brussel-Hoofdstad uit te breiden, nl. Brussel als zetel van internationale en Europese instellingen;
- het bevorderen in de hoofdstad van de harmonische ontplooiing van de Nederlandse en de Franse cultuur;
- het toezicht op de toepassing van de wetten op het gebruik van de talen in bestuurszaken en in het onderwijs;
- het voordragen aan de regering en het coördineren van het beleid in verband met de ruimtelijke ordening en de uitrusting van het gebied Brussel-Hoofdstad.

De vice-gouverneur is dus een soort ombudsman voor Brussel, in verband met de plaatselijke, de hoofdstedelijke en de volkenrechtelijke belangen.

Deze bijzonder kiese taak werd de eerste maal toevertrouwd aan een half-verfranse Vlaming. De bekleder van het ambt werd op een grievende en oneerlijke wijze door sommige Brusselse dagbladen aangevallen, wanneer hij de wetten poogde te doen naleven, wat vanwege een ambtenaar en gewezen magistraat nochtans normaal was. De naam van zijn opvolger werd veel minder in de pers vernoemd, terwijl het om een gewezen parlementslicd ging.

9) DE PLAATS VAN BRUSSEL-HOOFDSTAD IN DE PROVINCIE BRABANT

De Brusselse gemeenten behoren tot de provincie Brabant. Het grondwettelijk bestaan van de gemeenschappen en de gewesten doorkruist de in 1831 vastgelegde indeling van België in provincies. Immers, de provincie Brabant omvat een deel van twee gemeenschappen, een deel van twee gewesten en het volledige derde gewest. M.a.w. het Brabantse provinciebestuur moet, behalve de landswetten, ook de decreten naleven van drie aparte decreetgevende parlementaire vergaderingen (de Vlaamse Raad, het Waalse gewest, de Franse gemeenschapsraad).

Het is al moeilijk voor een ambtenaar van deze provincie om dit te doen, maar men kan onmogelijk eisen van een Waals-Brabants provincieraadslid dat hij bij het goedkeuren van provinciebeslissingen en met name van de provinciebegroting rekening houdt met Vlaamse de-

creten niet toepasselijk in zijn kiescollege. Hetzelfde geldt in omgekeerde zin voor de Vlaams-Brabantse provincieraadsleden. Daarbij moet verder bedacht worden dat de decreten (die met wetten gelijkstaan) slechts toepasselijk zijn in een deel van het Brabants grondgebied, terwijl de provincieverordeningen (die van een lager niveau zijn en niet in strijd mogen zijn met die decreten) bestemd zijn voor het hele grondgebied.

10) DE VOLKENRECHTELIJKE INSTELLINGEN IN BRUSSEL GEVESTIGD

Hoewel vaak gesproken wordt over de internationale instellingen in Brussel gevestigd, vermijden wij het woord "internationaal" omdat het een verkeerde indruk geeft. De Organisatie van de Verenigde Naties en haar nevenorganisaties zijn internationaal. De Europese gemeenschappen omvatten een beperkt aantal Staten (thans tien, morgen wellicht twaalf). Het zijn pluri-nationale instellingen (met een bepaalde supranationale bevoegdheid).

Eén van de voornaamste organen van de Europese gemeenschappen is de Europese commissie met zetel te Brussel. Dit heeft tot gevolg dat enkele duizenden ambtenaren (die voor het grootste deel onderdanen zijn van de andere lidstaten van de E.G.) en hun gezinnen in of rond Brussel zijn gevestigd.

Veel bescheidener is, eveneens te Brussel gevestigd, het Secretariaat-Generaal van de Benelux Economische Unie.

De gebouwen waarin de E.G.-diensten zijn ondergebracht doen bijkomende stedekundige problemen rijzen in een stadsgebied dat op stedenbouwkundig gebied zeker al niet probleemloos is.

De aanwezigheid van duizenden gezinnen uit onze partnerlanden stelt uiteraard problemen, aangezien de onderdanen van de andere lidstaten gelijkgesteld zijn met de Belgen. Van deze "vreemdelingen" kan noch mag verwacht worden dat zij zich aanpassen, daar zij precies als Deen, Fransman, Ier, Italiaan, enz. werden aangesteld. Aan dit vraagstuk werd weinig aandacht verleend, terwijl het de bron kan zijn van werkelijke moeilijkheden : buitenlanders die hier thuis zijn in hun hoofdstad.

De vestiging van de E.G.-commissie te Brussel heeft ook de omvang doen vergroten van het diplomatiek personeel in Brussel-Hoofdstad. Ook van deze buitenlanders mag noch kan verwacht worden dat

zij zich aan de Belgische of Brusselse toestanden aanpassen.

Deze feiten brengen extra taken en eventueel extra moeilijkheden voor de overheid in het Brusselse gewest. Brussel dat zo trots is op zijn status van Hoofdstad van Europa, schijnt tot nu toe weinig gedaan te hebben om die naam waardig te zijn. Het onmiddellijk economisch voordeel voor de winkels, handelshuizen, horeca-bedrijven is uiteraard groot. De aanwezigheid van duizenden (of tienduizenden) vreemdelingen (onder meer in taal- en cultuuroptzicht) schijnt door de Brusselse overheden helemaal veronachtzaamd te worden.

Behalve deze buitenlanders (die het volste recht hebben vreemdelingen te blijven waarmee de overheid moet rekening houden), zijn er ook gastarbeiders afkomstig uit landen die niet tot de Europese gemeenschap behoren. Zij zijn door de omstandigheden verplicht zich in mindere of meerdere mate aan te passen en velen van hen zullen langzamerhand in de Belgische bevolking worden opgenomen.

Het is paradoxaal dat juist degenen die minder moeilijkheden zullen veroorzaken, het mikpunt zijn van de politieke demagogen. Bovendien nemen deze onverantwoordelijke politici bij het aanhalen van statistieken over vreemdelingen, de buitenlanders uit de E.G.-lidstaten in deze groep op om de vreemdelingenafkeer en de angst voor de vreemdelingen bij de bevolking aan te wakkeren. Zij voegen er huichelachtig bij dat zij de Europeanen niet in hun haatcampagnes bedoelen, maar wekken daardoor de indruk dat de groep "echte" vreemdelingen veel groter is dan hij in de werkelijkheid is. M.a.w. het echte probleem wordt genegeerd, het kleinere probleem wordt opgeblazen.

Het vraagstuk van de vrij grote permanente aanwezigheid van buitenlanders die het recht hebben dat te blijven, zou opgelost kunnen worden door van Brussel een pluri-culturele stad te maken. Maar Brussel, dat zich gedurende honderdvijftig jaar als een culturele achterkeuken van Parijs heeft gedragen, dat geen notitie heeft genomen van de Waalse eigenheid en de Waalse noden, dat de Vlaamse taal en cultuur op hatelijke wijze heeft bestreden, is wellicht heel weinig geschikt om de hoofdstad van het toekomstige Europa te worden. Zal het in de toekomst mogelijk zijn dat Brussel, stiefmoederlijke hoofdstad van België, zich netjes zou kunnen gedragen als Europese hoofdstad? De huidige houding van vele Brusselse politici op gemeentelijk vlak, doet ernstige twijfels hieromtrent rijzen.

11) VOORLOPIGE CONCLUSIES

Alle conclusies over Brussel zijn uiteraard voorlopig en zelfs, wat de toekomstige ontwikkeling betreft, bijna zeker voorbarig.

Toch kunnen wij enkele juridische bevindingen formuleren :

- a) op het stuk van de nationaal gebleven bevoegdheid bevindt Brussel-Hoofdstad zich in precies dezelfde toestand als de rest van het land. Van enige discriminatie is er helemaal geen sprake;
- b) inzake gemeenschapsaangelegenheden is Brussel zelfs bevoorordigd (gewaARBorgde aanwezigheid in de gemeenschapsregeringen);
- c) in gewestelijke aangelegenheden is het nationaal parlement de wetgever en is de Brusselse deelregering het uitvoerend lichaam;
- d) er is dus geen juridisch vacuüm maar een etappegewijs tot stand gekomen stelsel op het stuk van de plaatsgebonden aangelegenheden;
- e) het empirisch stelsel beklemtoont de hoofdstedelijke rol van Brussel, rol die niet alleen geldt voor het overheidsapparaat maar ook zeer reëel is in de particuliere sector (administratieve zetels van vele en grote ondernemingen met het grootste deel van hun productieve bedrijvigheid in Vlaanderen en/of Wallonië; banken; verzekeringen, enz.);
- f) elke fundamentele autonomie anders dan in de schoot van de nationale instellingen, zal budgettair maar ook economisch Brussel ten zeerste schade (de zelfstandigheid van het Waalse gewest is reeds schadelijk voor de Hoofdstad door het overbrengen van Waalse gewestelijke diensten naar Waalse steden);
- g) een grotere pariteit is billijkheidshalve nodig voor de Brusselse Vlamingen en voor de Vlamingen die in het Vlaamse gewest slapen maar die overdag in Brussel komen werken en zo een moeilijk meetbare maar belangrijk aandeel hebben in de sociaal-economische kracht en betekenis van de Hoofdstad;
- h) de pariteit kan ook in bepaalde aangelegenheden vervangen worden door een dubbele meerderheid in de besluitvorming of een splitsing van bepaalde voorzieningen;
- i) het vreemdelingenprobleem bestaat maar het wordt volledig verkeerd gesteld : de moeilijkheid is de met de Belgen gelijk te stellen burgers van de lidstaten van de Euromarkt en geenszins de gastarbeiders uit derde landen die een juridisch en maatschappelijke achtergestelde bevolkingsgroep vormen en die zich geleidelijk aan de Belgische bovenlaag aanpassen.

12) NABESCHOUWING

De uitbouw van de Vlaamse, de Franse en de Duitstalige gemeenschap en van het Vlaamse en het Waalse gewest is een onvoltooid proces, waarvan de rechtstreekse en vooral de zijdelingse gevolgen zich maar langzamerhand zullen doen voelen in het Brusselse gewest.

De keuze van Namen als hoofdstad van het Waalse gewest is uiteraard administratief en commercieel alleszins nadelig voor Brussel. De vestiging van de Vlaamse Raad, van de Vlaamse gemeenschapsregering en van het Vlaamse gemeenschapsministerie te Brussel is een (wellicht onverdiend zij gelukkig) geschenk van Vlaanderen aan de Brusselse agglomeratie.

Behalve met de voltooiing van de staats- en bestuurshervorming van 1980, moet men ook rekening houden met het feit dat een nieuwe staatshervorming (zelfs op korte termijn) tot de politieke mogelijkheden behoort. De vraag rijst of Brussel als stad daar enig voordeel kan bij hebben.

LITERATUUR

Juridische bronnen

- Belgische grondwet.
- Wet van 2 augustus 1963 op het gebruik van de talen in bestuurszaken, gecoördineerd bij Koninklijk Besluit van 18 juli 1966.
- Wet van 3 juli 1971 tot indeling van de leden van de Wetgevende Kamers in taalgroepen en houdende diverse bepalingen betreffende de cultuurraden voor de Nederlandse cultuurgemeenschap en voor de Franse cultuurgemeenschap;
- Wet van 21 juli 1971 betreffende de bevoegdheid en de werking van de Cultuurraden voor de Nederlandse cultuurgemeenschap en voor de Franse cultuurgemeenschap;
- Wet, gecoördineerd bij koninklijk besluit van 20 juli 1979, tot oprichting van voorlopige gemeenschaps- en gewestinstellingen.
- Bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen.
- Gewone wet van 9 augustus 1980 tot hervorming der instellingen.
- Wet van 31 december 1983 tot hervorming der instellingen van de Duitstalige gemeenschap.

Rechtsleer

Delpérée, Fr. : Droit constitutionnel. Brussel 1980.

Mast, A. en Dujardin, J. : Overzicht van het Belgisch grondwettelijk recht. Gent 1985.

Mast, A. en Dujardin, J. : Overzicht van het Belgisch administratief recht. Gent 1984.

Perin, Fr. : Germes et bois morts dans la société politique contemporaine. Brussel. Parijs 1981.

Ruys, M. : De Vlamingen. Een volk in beweging. Een natie in wording. Tielt. Utrecht 1972 (latere herdrukken).

Senelle, R. : De staatshervorming in België. Brussel 1980.

Van Impe, H. : Het Belgisch grondwettelijk recht in kort bestek. Antwerpen 1983.

Deze bijdrage werd afgesloten in januari 1985.

QUELQUES ASPECTS DU BICOMMUNAUTAIRE A BRUXELLES

par

Serge GOVAERT

Collaborateur du C.R.I.S.P.

1. LE CADRE CONSTITUTIONNEL ET LEGAL

Sous l'impulsion du premier congrès des flamands de Bruxelles (*Kongres Brusselse Vlamingen*) et pour remédier notamment aux problèmes rencontrés par la population néerlandophone de la capitale confrontée, dans de nombreux secteurs de la vie sociale, à des services (privés et publics) incapables de l'accueillir et de répondre à ses besoins dans sa propre langue fut lancée en juin 1975 la notion de "matière personnalisable" (*persoonsgebonden materie*).

Il s'agit de matières "étroitement liées à la vie de l'individu dans sa communauté" (1), ce qui justifie qu'elles fassent l'objet d'une approche différente selon la langue et les références culturelles du citoyen; confier ces matières aux communautés (en l'occurrence, la communauté flamande et la communauté française) permettait d'éviter la discrimination résultant, de l'avis d'une majorité de flamands bruxellois, de l'application à la capitale des lois et règlements nationaux en ces domaines. L'hypothèse d'une "sous-nationalité" qui autoriserait une application simultanée, mais distincte, à Bruxelles, des décrets de la région flamande et de la région wallonne n'a été retenue que par une minorité des participants aux *Kongressen* qui se sont succédé depuis 1975 (2); quant à confier à la région bruxel-

(1) C'est la formulation que retient le projet de loi portant diverses réformes institutionnelles, déposé en exécution des accords d'Egmont-Stuyvenberg (doc. Chambre 461 (1977-1978), no. 1, p. 28).

(2) Cfr. notamment, sur ce sujet, les pp. 36 à 38 du rapport du *Kongres* de 1980, *Samen Brussel Bouwen*, Antwerpen, Kluwer, 1981.

loise des attributions dans les secteurs en cause, c'était une solution difficilement acceptable en raison du poids de la majorité franco-phone à Bruxelles-Capitale (3).

La notion de "matière personnalisable" fit rapidement son chemin dans les milieux politiques. On la retrouve parmi les dispositions des pactes d'Egmont et du Stuyvenberg (1977-1978) et, finalement, dans le texte révisé de l'article 59bis par. 2bis de la Constitution (1980). Ce dernier dispose :

"Les Conseils de Communauté, chacun pour ce qui le concerne, règlent par décret les matières personnalisables, de même que la coopération entre les communautés ainsi que la coopération internationale en ces matières".

La loi de réformes institutionnelles du 8 août 1980 arrête quant à elle comme suit la liste des matières personnalisables (art. 5, par. 1) :

I. *En ce qui concerne la politique de santé :*

1° La politique de dispensation de soins dans et au dehors des institutions de soins, à l'exception :

- a) de la législation organique;
- b) du financement de l'exploitation, lorsqu'il est organisé par la législation organique;
- c) de l'assurance maladie-invalidité;
- d) des règles de base relatives à la programmation;
- e) des règles de base relatives au financement de l'infrastructure, en ce compris l'appareillage médical lourd;
- f) des normes nationales d'agrément uniquement dans la mesure où celles-ci peuvent avoir une répercussion sur les compétences visées aux b), c), d) et e) ci-dessus;
- g) de la détermination des conditions et de la désignation comme hôpital universitaire conformément à la législation sur les hôpitaux.

2° L'éducation sanitaire ainsi que les activités et services de médecine préventive, à l'exception des mesures prophylactiques nationales.

(3) C'est d'ailleurs également pour trouver un critère permettant de soustraire certaines compétences à la région bruxelloise que fut imaginée la notion de "matière personnalisable" : cf. à ce sujet, notamment, les questions posées par le ministre de la Réforme des Institutions R. Vandekerckhove en préparation du colloque d'Anvers du 10 janvier 1976 (*Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*, no. 6, novembre-décembre 1975).

II. En matière d'aide aux personnes :

1° La politique familiale en ce compris toutes les formes d'aide et d'assistance aux familles et aux enfants.

2° La politique d'aide sociale à l'exception :

a) des règles organiques des centres publics d'aide sociale;

b) de la fixation du montant minimum, des conditions d'octroi et du financement du revenu légalement garanti conformément à la législation instituant le droit à un minimum de moyens d'existence.

3° La politique d'accueil et d'intégration des immigrés.

4° La politique des handicapés, en ce compris la formation, la reconversion et le recyclage professionnels des handicapés, à l'exception :

a) des règles et du financement des allocations aux handicapés en ce compris les dossiers individuels;

b) des règles relatives à l'intervention financière pour la mise au travail de travailleurs handicapés, octroyée aux employeurs occupant des handicapés.

5° La politique du troisième âge à l'exception de la fixation du montant minimum, des conditions d'octroi et du financement du revenu légalement garanti aux personnes âgées.

6° La protection de la jeunesse à l'exception des matières relevant du droit civil, du droit pénal ou du droit judiciaire.

7° L'aide sociale pénitentiaire et post-pénitentiaire à l'exception de l'exécution des décisions pénales.

III. En ce qui concerne la recherche scientifique appliquée :

La recherche scientifique appliquée, pour les matières relevant de leur compétence exclusive.

C'est précisément dans le contexte bruxellois — celui-là même qui avait été à l'origine de la mise en avant de la notion de "matière personnalisable" — que l'application des nouvelles dispositions constitutionnelles et légales allait rapidement faire problème.

La Constitution précise en effet en son article 59bis par. 4bis que

"les décrets pris en application du par. 2bis ont force de loi respectivement dans la région de langue française et dans la région de langue néerlandaise, ainsi que (...) à l'égard des institutions établies dans la région bilingue de Bruxelles-Capitale qui, en raison de leur organisation, doivent être considérées comme appartenant exclusivement à l'une ou à l'autre communauté".

Dans la mesure où la notion de "matière personnalisable" cherche à contourner à la fois l'écueil de la sous-nationalité et celui du maintien du status quo ou d'un renforcement du pouvoir régional à Bruxelles, il est logique qu'elle s'applique à des institutions plutôt qu'à des personnes.

Le problème surgit dès le moment où certaines institutions ne peuvent, "en raison de leur organisation", être rattachées à l'une ou l'autre des deux communautés. Il n'est d'ailleurs pas neuf puisque l'autonomie culturelle consacrée par la revision constitutionnelle de 1970-1971 laissait pareillement subsister, à Bruxelles, un secteur "biculturel" : les décrets pris dans les matières culturelles n'ont en effet également force de loi qu'"à l'égard des institutions établies dans la région bilingue de Bruxelles-Capitale qui, en raison de leurs activités, doivent être considérées comme appartenant exclusivement à l'une ou à l'autre communauté" (art. 59bis par. 4 de la Constitution).

En fait, passant du "biculturel" au "bicommunautaire", le problème n'a fait que s'amplifier parce qu'il a touché un plus grand nombre d'institutions s'accommodant assez bien, jusque là, de la faculté de pouvoir s'organiser de manière théoriquement bilingue; en outre, si le secteur biculturel pouvait sans difficulté être cogéré par les deux ministres de la Culture — le francophone et le flamand — demeurés tous deux membres d'un même gouvernement national, il en allait tout autrement dès lors que les Exécutifs communautaires, après l'entrée en vigueur des lois d'août 1980, "sortaient" de ce gouvernement.

2. LES COMPETENCES A BRUXELLES

La question essentielle est évidemment de savoir qui aura, à Bruxelles, compétence sur le secteur bicommunautaire. Deux thèses extrêmes peuvent, en gros, se distinguer :

— pour les uns, il faut réduire au maximum la part du "bicommunautaire" à Bruxelles. En conséquence, seules devraient subsister à Bruxelles des institutions — qu'elles soient culturelles ou sociales — "mono"- ou "unicommunautaires". Les quelques institutions qui ne pourraient absolument pas se rattacher à l'une ou à l'autre communauté devraient être cogérées par les Exécutifs de celles-ci;

— pour les autres au contraire doit être conservé, à Bruxelles, parallèlement aux deux réseaux communautaires, un réseau "non-communautaire" regroupant des institutions qui refusent d'opter pour une appartenance à l'une ou l'autre des communautés; ce réseau doit dépendre soit des autorités nationales, soit du pouvoir régional bruxellois.

Si la communauté flamande se reconnaît quasi unanimement dans la première thèse (avec des variantes, par exemple la cogestion du bicommunautaire par les commissions réunies de la culture de l'agglomération bruxelloise) (4), les francophones sont partagés entre ceux qui plaident pour une communautarisation accrue du secteur (les socialistes et leurs alliés du Rassemblement Démocratique Bruxellois par exemple, de même que le FDF) (5) et ceux qui sont favorables à sa régionalisation au bénéfice d'un Exécutif bruxellois (6).

L'état actuel de la question fait que sont aujourd'hui applicables à Bruxelles, dans le secteur culturel et le secteur personnalisable, trois types de normes : celles de la communauté flamande, celles de la communauté française et celles du gouvernement national au sein duquel a été institué un Exécutif bruxellois qui n'est cependant pas investi par une assemblée parlementaire propre. Les institutions actives dans ces deux secteurs, qu'elles soient publiques ou privées, peuvent choisir la norme qui leur sera appliquée mais elles ne peuvent le faire librement puisqu'il est entendu que c'est l'"organisation" (ou les "activités", selon le cas) de l'institution qui déterminent, le cas échéant, son appartenance communautaire.

S'il est relativement aisé de faire dépendre exclusivement de l'une ou de l'autre communauté une institution culturelle en raison de ses activités (art. 59bis par. 2 de la Constitution), le problème se complique dans le secteur personnalisable où le critère est celui de l'"organisation". Que faut-il entendre par là ?

Seule la communauté française a pris, en cette matière, un décret "fixant les critères d'appartenance exclusive à la communauté française des institutions traitant les matières personnalisables dans la région bilingue de Bruxelles-Capitale". Ce décret, adopté le 15 juin 1982 (7), stipule en son article 2 qu'"appartiennent exclusivement à la communauté française au sens de l'article 59bis par. 4bis de la Constitution les institutions (*publiques ou privées établies dans la*

(4) cf. notamment l'interview accordé à la *Libre Belgique* après les élections du 13 octobre par le sénateur bruxellois Jos Chabert (CVP), *La Libre Belgique*, 8.11.1985.

(5) cf. notamment *La Libre Belgique*, 6.6.1985, déclaration de MM. L. Defosset et S. Moureaux.

(6) cf. par exemple les déclarations à *La Libre Belgique* de Mme C. Goor (PSC), ancien secrétaire d'Etat à la région bruxelloise (8.11.1985).

(7) décret du 1.7.1982 (Moniteur belge du 27.8.1982).

région bilingue de Bruxelles-Capitale) dont les actes de gestion courante et journalière se font en français et qui, par l'organisation de leur service d'accueil, s'adressent de manière spécifique aux francophones".

La communauté flamande, quant à elle, avait envisagé de soumettre au Vlaamse Raad un projet de décret qui aurait prévu la reconnaissance en tant qu'institutions "unicommunautaires" flamandes, à Bruxelles, de celles qui :

- utilisent le néerlandais comme langue véhiculaire dans tous les organes de gestion et d'organisation;
- rédigent les informations et documents en néerlandais;
- utilisent du personnel qui a été formé en néerlandais;
- utilisent le néerlandais comme langue officielle envers le "client" (des traductions étant toutefois admises).

Ce projet n'a en fin de compte jamais été déposé; quant au décret de la communauté française, bien que très régulièrement promulgué et sanctionné par l'Exécutif de cette communauté, il n'est pas entré en vigueur à ce jour.

Cette situation curieuse résulte, pour l'essentiel, du manque de moyens financiers des Exécutifs communautaires.

3. LE NERF DE LA GUERRE

Lors d'une réunion de la commission de coopération entre la communauté française et la région bruxelloise du Conseil de la communauté française, consacrée aux institutions bicommunautaires, le représentant de l'Exécutif de la communauté française estimait que "la mise en vigueur du décret relatif aux institutions monocommunautaires francophones exigerait le transfert à la Communauté française d'environ 2 milliards" (8).

Le secteur personnalisable auquel s'applique ce décret concerne en effet, à Bruxelles, un nombre considérable d'institutions.

Il y a d'abord l'ONE, l'Oeuvre Nationale de l'Enfance. La moitié de son budget, côté francophone, est consacré à des institutions situées à Bruxelles. Cependant, l'ONE s'est "communautarisée" de fait

(8) "Les institutions bicommunautaires. Rapport présenté au nom de la commission de coopération entre la communauté française et la région bruxelloise par M. G. Cudell", doc. CCF 169 (1984-1985) no. 1.

dès 1980 et, depuis peu, a été remplacée par deux organisations distinctes, *Kind en Gezin* d'une part (décret *Vlaamse Raad* du 29 mai 1984, *Moniteur belge* du 22.8.1984) et l'*Office de la Naissance et de l'Enfance* de l'autre (décret CCF du 30 mars 1983, *Moniteur belge* du 30.6.1983). Les communautés ont donc chacune inscrit à leur budget un montant couvrant les subventions à ces organismes, sans pour autant distinguer la part de ce crédit qui revient spécifiquement aux institutions bruxelloises qui en dépendent (en 1985 : 1.744,2 millions pour la communauté française, 1.752,6 millions pour la Communauté flamande).

La protection de la jeunesse forme un deuxième volet important de ce secteur : selon le ministre des affaires sociales de la communauté française Ph. Monfils, 16,2% des places disponibles dans les institutions dépendant de la protection de la jeunesse et financées par le budget de la communauté française seraient bruxelloises (9), ce qui représentait un montant de 523,6 millions environ sur les 3.232,1 millions de francs inscrits à ce budget pour ce poste en 1985.

Ces deux types d'institutions personnalisables sont donc dès à présent reprises au budget de la communauté française, même lorsqu'elles sont établies à Bruxelles.

Il n'en va pas de même de la plupart des autres institutions bruxelloises du secteur personnalisable. Ainsi en est-il des maisons de repos : selon le ministre Ph. Monfils (10), il y aurait à Bruxelles 20 maisons de repos publiques agréées par cette communauté (sur 26), 18 dans le secteur privé (asbl) sur 26 et 145 sur 249 dans le secteur privé (non asbl).

Cependant, le ministre national de la Santé publique affirmait en 1983 que Bruxelles comptait au total 312 maisons de repos (dont 285 privées et 27 publiques) relevant du bicommunautaire; il est vrai que le secteur des maisons de repos n'a guère d'incidences budgétaires puisque le décret de la communauté française, pas plus que la loi nationale du 12 juin 1966, ne prévoient des subventions en leur faveur. Les deux textes ont en effet pour objectif d'imposer des conditions d'agrégation aux maisons de repos, essentiellement en matière de sécurité; aussi les seuls crédits auxquels elles pourraient émarger

(9) Compte-rendu intégral de la séance du Conseil de la communauté française du 15 juin 1982, p. 16.

(10) Compte-rendu intégral de la séance publique du Conseil de la Communauté française du 15 juin 1982, p. 16.

sont-ils ceux du Fonds des constructions hospitalières et médico-sociales, et ce à titre facultatif (pour effectuer des travaux d'infrastructure). Des déclarations faites par le ministre Ph. Monfils, il ressort d'autre part que le décret de la communauté française du 10 mai 1984 relatif aux maisons de repos pour personnes âgées ne peut s'appliquer à Bruxelles (Compte-rendu intégral du Conseil de la communauté française du 9 février 1984, pp. 24-25).

Par contre, de nombreuses institutions personnalisables de la capitale qui ne font pas non plus l'objet d'une inscription aux budgets des communautés bénéficient directement de subventions octroyées par les pouvoirs publics. Citons notamment et en vrac :

- les services d'aides familiales, les centres de formation d'aides familiales et d'aides seniors;
- les centres prématrimoniaux, matrimoniaux et familiaux;
- les diverses institutions d'accueil pour personnes isolées;
- les centres de services sociaux;
- les institutions agréées par le Fonds de soins médico-socio-pédagogiques pour handicapés;
- divers organismes de réadaptation sociale (dont l'aide pénitentiaire et postpénitentiaire);
- les organisations de télé-accueil et télé-services.

La question du financement de ces diverses institutions est extrêmement complexe. Elle l'est d'ailleurs également, quoique dans une mesure moindre, pour les institutions biculturelles.

Il existe depuis 1971 un secteur culturel dit "commun" regroupant les institutions bruxelloises ne relevant pas de l'une ou de l'autre communauté ainsi que certaines institutions nationales que l'on n'a pas voulu ou pu partager entre celles-ci.

Ce secteur est, budgétairement parlant, relativement marginal.

En ce qui concerne Bruxelles et donc ce qu'on pourrait appeler le "biculturel", les montants suivants sont repris au budget des affaires culturelles communes de ces quatre dernières années :

TABEAU 1 :

(en millions de francs)

	1982	1983	1984	1985
dépenses courantes	503,4	585,3	562,6	576,1
dépenses de capital	30,7	54,1	54,1	54,1

Ces crédits concernent essentiellement le Palais des Beaux-Arts, le Musée du Cinéma, la Cinémathèque et la Société Philharmonique de Bruxelles. On n'y retrouve ni le Théâtre Royal de la Monnaie, ni l'Orchestre National pourtant "basés" tous deux dans la capitale, ni d'ailleurs diverses institutions scientifiques communes (les musées royaux d'art et d'histoire, l'Institut Royal du Patrimoine artistique) ayant eux aussi une adresse à Bruxelles mais qui ne sont pas censés être spécifiquement bruxellois : ces différentes institutions sont reprises au même budget, mais dans d'autres chapitres. Le Palais des Beaux-Arts, rangé initialement parmi les "institutions communes de la capitale", fut également classé à partir de 1984 parmi les "organismes d'intérêt public" du volet "national" du budget des affaires culturelles communes, après une restructuration en profondeur — ce qui explique le chiffre mentionné au tableau 1 pour 1984, inférieur de plus de 20 millions au montant inscrit l'année précédente.

Comparés aux dépenses que consentent les deux communautés à Bruxelles pour les institutions culturelles et scientifiques qui relèvent exclusivement de l'une ou l'autre d'entre elles, ces chiffres sont peu importants. A titre de comparaison, la communauté française réservait à son action strictement culturelle à Bruxelles un montant global de plus de 3.800 millions de francs; si l'on tient compte du fait que de nombreuses institutions recensées dans le chapitre proprement bruxellois du budget national des affaires culturelles communes pourraient tout aussi bien (l'exemple du Palais des Beaux-Arts en témoigne) se retrouver dans le volet "national" de ce même budget, la différence est significative.

En outre, il n'y a pas eu ces dernières années de "communautarisation" d'une seule des institutions communes à Bruxelles. Si une dizaine d'organismes culturels *nationaux* ont pu effectivement, depuis fin 1981, être transférés aux communautés (l'impact budgétaire annuel de ce transfert ne dépassant d'ailleurs pas 3,5 millions de francs) (11), la seule institution qualifiée de "bruxelloise" qui ait fait l'objet de velléités de transfert est le CeBeDem (Centre Belge de Documentation Musicale) dont le gouvernement a cherché chaque année à réduire la subvention dans ce but : chaque fois cependant, le crédit initial a été rétabli par voie d'amendement faute d'un accord avec

(11) v. la liste de ces institutions dans le rapport sur le budget des affaires culturelles communes pour l'année budgétaire 1985 - doc. Chambre 4-XX (1984-1985), no. 3, p. 5.

les communautés (12).

De ces deux éléments, on peut déduire que le secteur culturel a été, dans sa grande majorité, communautarisé à Bruxelles.

Le budget (national) de l'Education nationale comprend lui aussi un secteur "commun aux régimes français et néerlandais". Cependant, et bien que de nombreuses institutions subsidiées par ce secteur commun aient leur siège à Bruxelles, il ne prévoit pas de rubrique spécifiquement bruxelloise. Nous ne l'examinerons donc pas ici; en dépenses courantes, ce budget ne représente en tout état de cause que 1,7% environ de l'ensemble du budget de l'Education nationale. C'est dire combien, en pratique, le secteur de l'Education nationale s'est lui aussi communautarisé dans les faits, même si les ministres responsables de ce secteur, sauf pour les quelques matières transférées aux communautés, font encore tous deux partie du gouvernement national.

Quant aux matières personnalisables, le problème est sensiblement plus complexe pour les raisons que nous avons évoquées ci-dessus. Les crédits nationaux réservés aux institutions bicommunautaires, à Bruxelles, sont repris à la section 61 du budget du ministère de la Santé publique et de la Famille. Il s'agit des montants suivants :

TABLEAU 2 :

(en millions de francs)

	1982	1983	1984	1985
dépenses courantes	639,0	1.208,2	1.342,1	1.501,7
dépenses de capital	241,0	286,6	194,0	538,1

Ces crédits sont partiellement couverts par un Fonds spécial "pour le financement des dépenses des établissements dans le secteur des matières personnalisables qui relèvent dans la région bruxelloise de la compétence du Parlement national et du Gouvernement national", inscrit au Titre IV du budget (section 66.24.B) et financé,

(12) Rapport sur le budget des affaires culturelles communes pour l'année budgétaire 1985 - doc. cit. p. 221 et aussi le rapport du budget des affaires culturelles communes de 1982, doc. Chambre 4-XX (1982-1983), no. 2, p. 13.

pour l'essentiel, par un versement effectué en 1982 par la Loterie Nationale.

Tous ces éléments budgétaires ne donnent cependant qu'une idée sommaire de ce que représente le secteur bicommunautaire à Bruxelles. Le budget de la Santé publique et de la Famille, en particulier, est muet sur le type et le nombre d'institutions qui contiennent de relever, à Bruxelles, de ce secteur et les questions des membres des commissions de la Santé publique de la Chambre et du Sénat à ce sujet sont rares (v. cependant plus loin).

En tout état de cause, le chiffre avancé par le représentant de l'Exécutif en 1982 (2 milliards de francs pour les seules institutions unicommunautaires francophones) paraît excessif, sauf à considérer que l'ensemble du secteur soit transféré tel quel à la communauté française.

D'autre part, il serait intéressant de comparer ces chiffres aux sommes réservées par les communautés, à Bruxelles, aux institutions actives dans le domaine culturel ou personnalisable qui ont opté pour l'"unicommunautaire". Cette comparaison n'est toutefois possible qu'en ce qui concerne la communauté française; depuis 1978 en effet, année au cours de laquelle des secrétaires d'Etat bruxellois furent adjoints aux deux ministres de la Culture du gouvernement national, le budget de la Culture française puis celui de la Communauté française réservent le quart de leurs crédits à la région bruxelloise. Par ailleurs, chacun des postes du budget de la communauté française est théoriquement présenté de façon telle que l'on puisse distinguer les crédits affectés à l'ensemble de la communauté, ceux qui sont réservés à la région bruxelloise et ceux qui, le cas échéant, sont réservés à la "région de langue française" (en d'autres termes, les crédits culturels ou personnalisables qui ne concernent pas Bruxelles).

La communauté flamande s'est toujours, pour sa part, refusée à procéder à ce type de répartition en raison de son attachement au fédéralisme à deux; la Cour des Comptes lui en fit d'ailleurs plusieurs fois reproche, notamment lors de la législature 1978-1979 et compte tenu du fait qu'un protocole avait été signé en ce sens en 1978 par les deux secrétaires d'Etat bruxellois à la Culture (13). Il faut noter à cet égard que la Constitution prévoit en son article

(13) cf. doc. *Cultuurraad* 7 (SE 1979) no. 3. Rapport de la Cour des Comptes sur le budget des affaires culturelles de la communauté culturelle néerlandaise pour 1979.

59bis par. 6 que "la loi détermine (...) la quotité de ce crédit (*le crédit global mis à la disposition de chaque Conseil de communauté*) qui doit être consacrée au développement de l'une et de l'autre communauté sur le territoire de Bruxelles-Capitale" mais que la loi de réformes institutionnelles du 9 août 1980 est muette à ce sujet. Il est arrivé que des membres du *Vlaamse Raad* interrogent l'Exécutif flamand sur la quotité bruxelloise de l'un ou l'autre article du budget de la communauté flamande, mais il leur était alors répondu que l'inscription d'un crédit global, non réparti entre Bruxelles et le reste de la communauté flamande, se fondait sur "le souhait de l'immense majorité des Flamands de maintenir le fédéralisme à deux" (14).

Pour ce qui est de la communauté française, la "ventilation régionale" des crédits ne s'est cependant effectuée, en ce qui concerne les matières personnalisables, qu'à partir de 1984; encore faut-il constater qu'elle ne porte que sur des sommes infimes puisque les deux secteurs personnalisables du budget, à savoir ceux des Affaires sociales et de la Santé, présentent un total (en dépenses courantes) de 10.772,7 millions de francs non répartis (classifiés "communauté française") pour seulement 23 millions réservés à la "région de langue française" et 3 millions (!) à la région bruxelloise (1984); ces chiffres deviennent respectivement pour 1985 11.577,2 millions, 27 millions et 3 millions. En d'autres termes, même si — pour reprendre les mots du ministre des Affaires sociales de la communauté — "le respect de la clé de répartition s'inscrit dans le cadre général du budget" (15) et si l'on sait donc que 25% de celui-ci sont réservés à la région bruxelloise, il n'est possible d'identifier formellement qu'une proportion infime des crédits portant sur des matières personnalisables qui soient spécifiquement bruxellois. Les choses, une nouvelle fois, sont plus aisées en ce qui concerne les crédits culturels.

L'analyse montre bien, en tous cas, qu'alors que le secteur resté biculturel, qui n'a d'ailleurs pas connu d'évolution sensible en direction d'une communautarisation, ne représente qu'un montant relativement faible (quelque 15%) par rapport au budget culturel bruxellois des communautés, les institutions actives dans les matières personnalisables continuent, quant à elles, à Bruxelles, de dépendre

(14) cf. notamment le rapport sur le budget de la Communauté flamande de 1981, doc. *Vlaamse Raad* 7-B (1980-1981), no. 3, p. 5.

(15) doc. Conseil de la Communauté française, 4-III (1981-1982), no. 2, p. 53.

pour leur majorité du budget national. L'impossibilité pour les communautés — encore que la communauté française soit la seule à s'être exprimée à ce sujet — de prendre en charge cette dépense supplémentaire est l'un des facteurs expliquant cette situation.

Il faut noter à cet égard que la communauté française a prévu pour la première fois, dans son budget de 1985, un crédit de 40 millions de francs destiné à "mettre en oeuvre le décret du 1er juillet 1982 fixant les critères d'appartenance exclusive à la Communauté française des institutions traitant des matières personnalisables dans la région bilingue de Bruxelles-Capitale - 1ère étape" (16); la commission de coopération entre la communauté française et la région bruxelloise du Conseil a proposé que ce crédit soit affecté aux centres de consultation conjugale et aux institutions de soins à domicile relevant, à Bruxelles, de la communauté française.

L'Exécutif fit cependant un autre choix : son arrêté du 26 août 1985 retient, pour l'affectation de ce crédit, d'une part les services de soins à domicile, de l'autre les centres de télé-accueil, les centres d'accueil pour adultes en difficulté et les centres de santé intégrés (c.à.d. les "maisons médicales").

Concluons ce bref survol budgétaire par la considération suivante : si, contrairement aux institutions culturelles bruxelloises qui ont rapidement et majoritairement trouvé place dans les structures communautaires, les institutions "personnalisables" du secteur de la Santé et des Affaires sociales, à Bruxelles, sont restées presque toutes (sauf l'ONE) sous la dépendance budgétaire du gouvernement central, il n'est pas évident que ce soit en raison de leur vocation hypothétiquement bilingue et donc allergique à tout étiquetage communautaire.

Les représentants politiques de la communauté française mettent en tous cas cette explication en doute en soulignant deux faits qui paraissent en effet bien réels : - la prise en charge de ces institutions par les communautés suppose que celles-ci disposent de ressources complémentaires qui sont loin de leur être garanties, (et cette incertitude budgétaire incite les institutions en question à demeurer dans le giron national même lorsque l'application des législatives communautaires leur serait plus favorable, en vertu du proverbe "un tiens vaut mieux que deux tu l'auras");

- beaucoup de ces institutions, bien

(16) art. 01.06 du Titre I, section 31, chapitre 01 du budget.

qu'en principe bilingues et donc susceptibles d'accueillir des bruxellois appartenant à l'une ou l'autre communauté, sont dans les faits unilingues et assez souvent francophones : la meilleure preuve en est que de plus en plus souvent, des initiatives voient le jour qui s'adressent à la population flamande de Bruxelles pour combler d'apparentes lacunes du secteur "bicommunautaire" (par exemple, le *Vlaamse Wachtdienst* pour les services de garde médicale).

D'autre part, il est notoire que l'affectation de crédits nationaux à la subvention d'institutions "bicommunautaires" qui sont en fait fréquemment francophones fait l'objet de vives réticences de la part des ministres flamands.

4. L'IMMOBILISME NORMATIF

L'entrée en vigueur des lois de réformes institutionnelles de 1980 n'a pas entraîné, pour le secteur bicommunautaire, que des problèmes d'ordre budgétaire. Les dévolutions et répartitions des subsides sont en effet opérées par les exécutifs sur base d'une législation appropriée, et Bruxelles se trouve confrontée, face à cette double réalité, à une situation très particulière.

Pour ce qui est des ministres responsables, le gouvernement Martens V prit en janvier 1982 un arrêté plaçant les affaires biculturelles ainsi que les affaires bicommunautaires, à Bruxelles-Capitale, sous la tutelle conjointe des deux ministres de l'Education nationale (17). Comme ces derniers eurent l'occasion de le souligner à plusieurs reprises (18), ce rattachement "a un fondement logique (...) Seuls les ministres de l'Education nationale sont membres du gouvernement national tout en exerçant une compétence liée à un régime linguistique séparé". C'est du reste la même situation qui prévalait avant 1980, alors que les ministres de la Culture néerlandaise et de la Culture française, conjointement compétents pour le secteur biculturel, faisaient encore partie tous deux du gouvernement central.

Le gouvernement Martens VI semble cependant avoir retenu une autre solution, en confiant le bicommunautaire "social" aux ministres des Réformes institutionnelles MM. Gol et Dehaene, auxquels seront adjointes deux "cellules" émanant des secrétaires d'Etat bruxellois Thys (francophone) et Bascour (flamand). Quant au bicul-

(17) Arrêté royal du 26 janvier 1982 délimitant les attributions ministérielles à l'égard des affaires communautaires communes (Moniteur belge du 3.2.1982).

(18) cf. notamment le rapport sur le budget des affaires culturelles communes pour l'année budgétaire 1983 (doc. Chambre 4-XX (1982-1983) no. 2, p. 2).

turel, le problème est encore à l'examen mais il avait été envisagé de le placer sous la tutelle d'un secrétaire d'Etat (M. Guy Lutgen) adjoint au Premier ministre. Si elle se confirmait, cette nouvelle construction institutionnelle pourrait indiquer une "décommunautarisation" partielle du dossier.

La Constitution permet une formule de gestion commune par la communauté française et la communauté flamande, si le Parlement se prononce en ce sens par une loi à majorité spéciale (art. 59bis par. 2 alinéa 2) — mais ce n'est pas la voie suivie par les gouvernements qui se sont succédés depuis 1971, en dépit des nombreux plaidoyers, prononcés en faveur de cette formule tant du côté flamand que du côté francophone. Le récent accord gouvernemental reste vague sur la philosophie qui prévaudra à l'encontre des institutions bicommunautaires; il semble (19) qu'au sein de la majorité se soient affrontées une thèse flamande (communautarisation accentuée) et une thèse francophone (régionalisation partielle et tutelle directe du premier ministre) et que l'on ait finalement retenu le status quo en précisant seulement que "la gestion des institutions établies dans la Région bilingue de Bruxelles-Capitale qui, en raison de leurs activités ou de leur organisation, ne peuvent être considérées comme appartenant exclusivement à l'une ou l'autre Communauté, sera rendue plus transparente et plus efficace".

La question des normes se pose, quant à elle, en des termes extrêmement simples : si les décrets de l'une ou de l'autre communauté ne leur sont pas applicables (c'est-à-dire si l'article 59bis, par. 2 et 2bis de la Constitution, ne peut leur être appliqué), c'est la législation nationale qui continue à régir les rapports des institutions bruxelloises aux pouvoirs publics qui en sont responsables.

Cette situation est source de difficultés considérables à terme, puisque la législation nationale ne peut être modifiée que par le Parlement et, que ce soit dans les matières culturelles ou communautaires, on voit mal celui-ci légiférer dans des domaines dont il s'est désaisi même pour régler des problèmes spécifiques à Bruxelles.

L'immobilisme normatif qui en résulte n'est pas sans conséquences pratiques. Ainsi, pour la protection des monuments, c'est une loi de 1931 qui s'applique à Bruxelles alors que les communautés ont, chacune, adapté leur législation à l'évolution des temps. La Commission des Monuments et Sites a eu l'occasion à plusieurs reprises depuis 1976 de souligner combien cette situation était préjudiciable (19) J.F. Dumont in *La Cité* du 24.11.1985.

au classement des monuments à Bruxelles, et les ministres de l'Education nationale ont parfois été amenés à devoir prendre, faute de législation appropriée, des mesures spécifiques par exemple pour sauver la cathédrale Sainte-Gudule (20).

Il arrive également que des dispositions prises par l'Exécutif régional bruxellois constitué au sein du gouvernement national fassent obstacle à l'application à Bruxelles de décrets communautaires. Pour faire bonne mesure, nous emprunterons nos exemples aux deux communautés :

— l'académie de musique et la bibliothèque flamandes de Jette n'ont pu engager de personnel complémentaire comme les y autorisent les dispositions réglementaires édictées par la communauté flamande, en raison des prescriptions contraires imposées par les plans d'assainissement de l'Exécutif bruxellois (21);

— l'Exécutif régional bruxellois a annulé, par ses arrêtés royaux du 26 et du 28 janvier 1983, des délibérations du conseil communal de Woluwé-Saint-Lambert portant sur l'engagement de personnel et l'adoption d'une convention concernant la bibliothèque principale (francophone) de la commune, pourtant reconnue par la communauté française (le député R. Gillet, FDF, interpella à ce sujet le ministre président de l'Exécutif Ph. Moureaux en séance publique du Conseil de la Communauté française le 10 mars 1983).

Dans les matières personnalisables, les complications ne sont pas moindres. Les deux communautés ont, dans ce secteur où nos sociétés connaissent de constants développements, pris des décrets qui ont contribué à modifier la réalité sur le terrain, qui ont parfois permis la création de structures nouvelles; à Bruxelles par contre, c'est dans le meilleur des cas la stagnation. C'est notamment le cas pour les aides familiales et les centres de conseil conjugal.

Les centres de services communs, pour prendre cet exemple, bénéficient en Wallonie et en Flandre de subsides à la construction et à l'aménagement et/ou de subsides de fonctionnement en vertu de décrets pris respectivement en 1982 (décret de la Communauté française du 30 juin 1982 relatif aux centres de services communs, Moniteur belge du 27 août 1982) et en 1985 (décret de la communauté

(20) cf. le rapport sur le projet de loi contenant le budget des affaires culturelles communes de l'année budgétaire 1982 - doc. Chambre 5-XX (1981-1982) no. 2, p. 5.

(21) *De Morgen*, 4.12.1985.

flamande portant réglementation de l'agrément et de l'octroi de subventions relatifs aux structures destinées aux personnes âgées du 5 mars 1985). A Bruxelles, c'est le vide juridique.

Le rapport du budget du Ministère de la Santé publique et de la Famille pour l'année budgétaire 1983 (22) donne la liste des institutions bicommunautaires agréées dans la capitale, en soulignant qu'"à ce jour, les deux communautés ne se sont déjà prononcées que sur l'appartenance communautaire de quelques institutions établies à Bruxelles". Voici cette liste :

	Total	Publics	Privés
1. Hôpitaux (établissements non psychiatriques)	42	17	25
2. Hôpitaux psychiatriques	12	1	11
3. Services de soins de santé mentale	25	3	22
4. Télé-accueil	2	-	2
5. Homes d'accueil	3	-	3
6. Centres d'inspection médicale scolaire	38	24	14
7. Services de soins à domicile	15	-	15
8. Maisons de repos	312	27	285
9. Etablissements médico-pédagogiques	71	4	67
10. Centres de formation pour aides familiales	5	1	4
11. Centres de formation pour aides-seniors	7	4	3
12. Centres d'aide sociale	22	-	22
13. Centres de formation pour la promotion de la vie familiale	15	-	15
14. Services d'aide aux familles et aux personnes âgées	28	18	10
15. Centres de consultation prénuptiale, conjugale et familiale	38	3	35

Dans la plupart des cas, ces institutions se voient appliquer une législation nationale qui date de plusieurs années (23); dans certains

(22) doc. Chambre 4-XXI (1982-1983) no. 3, p. 50.

(23) cf. à ce sujet l'exposé du ministre des Affaires sociales de la communauté française lors de la discussion du projet de décret fixant les critères d'appartenance exclusive à la communauté française des institutions traitant les matières personnalisables dans la région bilingue de Bruxelles-Capitale, Compte-rendu intégral de la séance publique du Conseil de la communauté française du 15 juin 1982, pp. 16 à 18.

cas, il n'y a pas de législation nationale alors qu'existent des textes réglementaires pour la Wallonie et/ou la région flamande.

Selon la majorité des hommes politiques francophones, la communauté flamande "aurait pour objectif à long terme de réaliser à Bruxelles une communautarisation maximale. En effet, la Communauté flamande escompte pourvoir, à ce moment, assurer le financement de ses propres institutions sur base des ristournes d'impôts, ce qui lui serait, pense-t-elle, favorable" (24).

On peut cependant s'interroger sur le point de savoir si ces objectifs sont compatibles avec une stratégie, à plus court terme, qui consisterait plutôt à maintenir le secteur bicommunautaire sous tutelle nationale (plutôt que de se tourner vers la cogestion); quoi qu'il en soit, il est indéniable que chacune des deux communautés s'emploie, petit à petit, à remplacer les dispositions légales et réglementaires nationales en vigueur pour les matières personnalisables par des décrets propres. Ceux-ci sont souvent mieux adaptés aux situations actuelles que les anciennes législations nationales, mais sont-ils réellement applicables aux institutions bruxelloises ?

Ainsi, le décret de la communauté française du 22 décembre 1983 "organisant l'agrément et l'octroi de subventions aux centres d'aide et d'information sexuelle, conjugale et familiale" ne pourrait-il être appliqué à Bruxelles qu'aux institutions qui, par leur organisation, relèvent exclusivement de cette communauté. Mais deux problèmes surgissent d'emblée : celui des garanties financières (le rattachement des centres de conseil conjugal bruxellois "francophones" à la communauté française suppose que le crédit budgétaire consacré à l'application du décret de 1983 soit plus que doublé, passant de 13 à plus de 30 millions de francs/an) et celui des centres de conseil conjugal relevant des pouvoirs publics qui, très naturellement à Bruxelles, sont actuellement bilingues et n'envisagent pas, par exemple, de refuser des clients néerlandophones ni même d'engager du personnel qui n'aurait pas accompli ses études en français (quid d'autre part du respect des lois sur l'emploi des langues ?); du reste, le ministre national de la Santé publique n'affirmait-il pas (25) que "les lois sur l'emploi des langues sont applicables aux institutions (bicommunautaires) publiques, de sorte que celles-ci

(24) Rapport sur les institutions bicommunautaires, op.cit., doc. CCF 169 (1984-1985) no. 1.

(25) Rapport du budget du Ministère de la Santé publique et de la Famille pour l'année budgétaire 1983. Doc. Chambre 4. XXI (1982-1983) no. 3, p. 179.

se rangent incontestablement parmi les institutions bilingues et sur la base des travaux préparatoires concernant l'article 59bis de la Constitution, continuent à relever de l'autorité nationale" ?

De même, les maisons de repos pour personnes âgées sont régies depuis peu (décret du Conseil de la Communauté française du 10 mai 1984, décret *Vlaamse Raad* du 5 mars 1985) par des dispositions communautaires ayant abrogé la loi du 12 juillet 1966. Mais ici aussi, on peut se demander si les maisons de repos relevant des CPAS ne doivent pas, à Bruxelles, rester bilingues. C'est ce que semble en tous cas indiquer le ministre Philippe Monfils lorsqu'en réponse à une question écrite de M. Lagasse (FDF) il note que "les maisons de repos du secteur public seraient exclues du champ d'application de la nouvelle réglementation en vigueur du fait même de leur organisation bilingue" (26).

Par ailleurs, l'incertitude qui pèse ainsi sur le secteur bicommunautaire à Bruxelles, jointe à l'immobilisme législatif (sauf, pour les institutions, à opter pour l'une ou l'autre communauté ce qui n'est pas sans risques ni complications) aboutit à un blocage de fait de toute initiative nouvelle. Le ministre Monfils considérerait ainsi que le "gros point noir" dans la problématique bicommunautaire est le Fonds de soins socio-médico-pédagogiques pour handicapés, "un certain nombre de dossiers" étant bloqués à Bruxelles parce que les institutions "émargent au budget national de la Santé publique" (27). De même, les nouvelles demandes de subsides introduites à Bruxelles semblent ne pas recevoir de suite favorable de la part des autorités nationales lorsque celles-ci ont gardé compétence sur l'un ou l'autre secteur bicommunautaire, par exemple en ce qui concerne les services sociaux.

5. CONCLUSIONS

L'extension des compétences des communautés aux matières personnalisables et la constitution d'Exécutifs communautaires distincts du gouvernement national ont aiguisé une problématique

(26) Bulletin des Questions et Réponses du Conseil de la Communauté française no. 8 (1984-1985), p. 7.

(27) Compte-rendu intégral de la séance publique du Conseil de la Communauté française du 15.6.1982, op.cit., p. 17.

née de la coexistence, à Bruxelles, de normes et de pouvoirs différents quoique égaux.

Le secteur bicommunautaire connaît à Bruxelles une situation extrêmement complexe et difficile, parce qu'il est l'enjeu de conflits politiques fondamentaux. Il y va en effet du statut même de la région bruxelloise et du rôle qui y sera dévolu aux communautés mais aussi de l'accroissement des moyens financiers des communautés et notamment de la manière dont il sera procédé aux transferts budgétaires liés à la communautarisation des institutions personnalisables.

**SOCIOLOGISCHE EN COMMUNICATIEVE
ASPECTEN**

**DE KATHOLIEKE GEMEENSCHAP TE BRUSSEL IN HET
LICHT VAN DE COMMUNAUTAIRE SPANNINGEN
(1960-1980) (*)**

door

Mark BANEN

Licentiaat in de Communicatiewetenschap (VUB)

Master of Arts in Communication Management (Annenberg
School of Communications, Los Angeles)

1. INLEIDING

Over de Kerk in Brussel is nog zo goed als niets bekend en in feite geldt dit voor de hele Kerk in België. Zowel voor de politieke, economische en sociologische aspecten van de Kerk als institutie als voor de specifieke communautaire verhoudingen binnen de Kerk staat het onderzoek nog niet erg ver.

Het opzet van ons onderzoek is om de relatie te onderzoeken tussen 'de Kerk' en 'Brussel', m.a.w. we wilden te weten komen of en zo ja hoe, waar en wanneer de stad Brussel in heel haar complexiteit van invloed is geweest op de Kerk in haar verschillende aspecten. Samenvattend kan men zeggen dat ons onderzoek zich situeerde rondom een drietal kenmerkende fenomenen : de secularisering, de verstedelijking en de taaltoestanden. In dit artikel zullen alleen de taaltoestanden en dus de communautaire verhoudingen binnen de katholieke gemeenschap verder uitgewerkt worden; aan beide andere fenomenen kunnen we slechts een korte introductie wijden.

(*) Dit artikel is een bewerking van onze onuitgegeven licentiaatsverhandeling 'Een analyse van de evolutie van het communicatiegebeuren binnen de katholieke gemeenschap te Brussel in het licht van de communautaire spanningen (1960-1980)', VUB, Sectie Communicatiewetenschap, 1984. Met dank aan Prof. E. Witte (promotorschap), S. Keuleers (methodologisch advies) en Mv. Odaert van het vicariaat-generaal voor haar bereidwillige medewerking.

In een eerste paragraaf belichten we de historie van de taal-toestanden binnen de Kerk in het algemeen en specifiek voor Brussel. In een tweede paragraaf komen de organisatorische aspecten van de katholieke gemeenschap te Brussel aan bod. We zullen o.m. kunnen aantonen welke grote structurele veranderingen er tijdens de jaren '60 werden doorgevoerd en wat daarvoor de belangrijkste oorzaken zijn. Tevens meenden we een overzicht te moeten geven van enkele belangrijke 'zuilorganisaties' in het Brusselse, waarbij we vooral oog hadden voor de communautaire verhoudingen. In een derde paragraaf pogen we dan te achterhalen hoe de twee constitutionerende gemeenschappen van de Brusselse Kerk geëvolueerd zijn tijdens de jaren '70. Via een analyse van het communicatiegebeuren in de parochies en van een inhoudsanalyse die we uitvoerden op twee vicariale contactbladen, verkregen we redelijk wat informatie om op deze vraagstelling te antwoorden. Bij het formuleren van onze besluiten werd ernaar gestreefd om de hele problematiek van de Brusselse Kerk weer in haar maatschappelijke en politieke context te plaatsen. We poogden met andere woorden enkele algemene uitspraken te doen over de Brusselse communautaire problematiek.

Over de term secularisering heerst geen eensgezindheid onder godsdienstsociologen. Samenvattend kan men zeggen dat het gaat om een cultuurproces waarbij de mensen en allerlei maatschappelijke sectoren zich onttrekken aan de voogdij van de Kerk. Over het algemeen heeft de officiële Kerk zich hiertegen verzet en probeerde men maatschappelijke invloed te behouden door 'verzuiling'.

Het tweede Vatikaans Concilie (1962-1965) is van belang geweest omdat toen gepoogd werd de Kerk en de wereld dichter bij elkaar te brengen.

Wie het concept 'secularisatie' wil operationaliseren, komt meestal terecht bij de begrippen kerkelijkheid (beschouwd willen worden te behoren tot de Kerk) en kerksheid (regelmatig naar de mis gaan) (1). Terwijl 80% van de Belgen zich kerkelijk noemt, gaan in 1980 in Vlaanderen 33% van de mensen naar de mis, in Wallonië 20% en in Brussel 12,5%, met een steeds dalende trend in de cijfers (2). In de

(1) J. BILLIET en K. DOBBELAERE, *Godsdienst in Vlaanderen. Van kerks katholicisme naar sociaal-kulturele kristenheid*, Davidsfonds, Leuven, 1976, p. 30.

(2) K. DOBBELAERE, "De katholieke zuil nu : desintegratie en integratie", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XIII, 1982, p. 124.

vijfhoek — en in vele andere gemeenten van de Brusselse agglomeratie — zijn percentages van 5% en minder geen uitzondering.

De verstedelijking kan men historisch verklaren door een geheel van factoren van economische, sociale en politieke aard. Van fundamenteel belang voor het ontstaan en de groei van de steden was o.a. een agrarische revolutie, de ontwikkeling van industrie en nijverheid steunende op een technologische revolutie en een andere sociale organisatie met meer armslag voor een soort ondernemende burgerij (3).

In sociologisch opzicht is de verstedelijking van belang omdat vooral in de steden functiespecialisatie optreedt, met als gevolg een mentaliteitswijziging bij de mensen (mobiel, rationeler,...) (4).

Het fenomeen van de verstedelijking is ongetwijfeld ook van toepassing op Brussel. Het historische 'Broekzele aan de Zenne' heeft zich inderdaad ontwikkeld tot een stedelijke agglomeratie met internationale dimensies.

Reeds in de 12de eeuw was Brussel een omwalde, middeleeuwse stad. De tweede stadsomwalling, die de vorm van een vijfhoek had, dateert uit de jaren 1357-1360. Brussel ontwikkelde zich, door zijn gunstige ligging tot een belangrijk handelscentrum en werd door vorsten en hertogen als residentiestad verkozen. Van zeer groot belang is dat Brussel in 1830 werd uitgeroepen tot hoofdstad van de jonge Belgische staat en dit in een tijd dat in België de industrialisatie een aanvang nam. Voor Brussel is het eerste waarschijnlijk belangrijker geweest dan het tweede. Van 1830 tot op de dag van vandaag is Brussel het administratieve centrum van het land geweest; banken en verzekeringsmaatschappijen vestigden er hun hoofdzetels. Na de tweede wereldoorlog kwamen daar nog de Belgische en Europese hoofdkwartieren van de multinationals bij en ook de administratie van de EG is in Brussel gevestigd. Op communicatiegebied — in alle betekenissen van het woord — is Brussel een zenuwcentrum van belang (BRT, RTB, Eurovisie, NATO, Noord-Zuid-verbinding, Zaventem, de ring rond Brussel,...).

Ook op economisch gebied heeft de stad een hele evolutie door-

(3) E. SCHOLLIERS, *Geschiedenis van de Westerse Beschaving : Hedendaagse periode*, VUB, syllabus, 1979.

(4) P. BERGER en L. BERGER, *Sociologie. Een biografisch opzet*, Ambo, Baarn, 1972.

gemaakt. Brussel ligt aan de Zenne op de as Antwerpen-Charleroi en maakt deel uit van het industriegebied tussen Halle en Vilvoorde. Brussel is echter nooit een industriestad geweest zoals Manchester, Charleroi en Rijsel. Sommige ruïnes langsheen het kanaal van Willebroek herinneren aan een industrieel verleden maar het feit dat men in de 19de eeuw uit hygiëne- en prestigeoverwegingen overging tot de overwelving van de Zenne en de demping van de dokken in het centrum zegt genoeg over het werkelijke belang van de industrie. Brussel is zonder twijfel een ambtenaren- en middenstandersstad, met de daarbijhorende mentaliteit.

De Brusselse vijfhoek is de afgelopen 150 jaar het toneel geweest van een welhaast constante breek- en bouwactiviteit. Zo werd de Zenne overwelfd en legde men de centrale lanen erboven aan, ten koste van heel wat middeleeuwse straten en stegen. Het Justitiepaleis werd opgetrokken midden in de Marollenwijk. Later werd zonder omkijken de gehele bovenstad afgebroken ten gunste van de Noord-Zuid-verbinding en de centrale rijksadministratie. Nog vers in het geheugen liggen de 'tabula-rasa' van het Manhattan-project in de noordwijk en de werken aan de ondergrondse (5).

Dit alles heeft voor de Kerk tot gevolg gehad dat sommige parochies totaal ontvolkt raakten, parochiegrenzen en gemeentegrenzen kwamen niet meer overeen, sommige parochiekerken verloren hun centrale ligging, parochiegrenzen vielen niet meer samen met feitelijke grenzen zoals een ringlaan of een spoorweg. Het mag dus niet verbazen dat de Kerk in Brussel er niet in geslaagd is de ontelbare kerkelijke inwijkelingen fatsoenlijk op te vangen en dat de secularisatie onder de Brusselse bevolking zo groot is geweest.

2. DE TAALTOESTANDEN BINNEN DE KATHOLIEKE GEMEENSCHAP

A. Algemeen

Alvorens met de behandeling van de taaltoestanden binnen de Kerk te beginnen, moet opgemerkt worden dat over dit onderwerp nog zo goed als niets gepubliceerd werd en dat systematisch wetenschappelijk onderzoek uitermate schaars is. Om een en ander te re-

(5) Zie o.a. de catalogus van de tentoonstelling 'Straten en Stenen, Brussel : Stadsgroei 1870-1980', Brussel, 1982.

construeren, dienden we ons te steunen op weinig materiaal en er werd dan ook omzichtig geïnterpreteerd.

De Franse inval en bezetting op het einde van de 18de eeuw zijn voor de katholieke Kerk in België van groot belang geweest. Er kwam een nieuwe indeling van de bisdommen met de benoeming van Franse bisschoppen, er werden wetten en decreten uitgevaardigd die de creatie en begrenzing van parochies regelden, het onderwijsstelsel werd hervormd naar Frans model, kortom, met de bezetting kreeg de gehele Zuidnederlandse maatschappij een "onuitwisbaar Frans geestesmerk" (6).

Tijdens het Nederlandse bewind van 1815 tot 1830 werd wel geprobeerd de klok terug te draaien, maar Willem I, een protestant, vervreemde stelselmatig van zijn katholieke Belgische onderdanen. Uit reactie trouwens tegen diens politiek van vernederlandsing zou het Frans een bevoorrechte plaats krijgen in de taalpolitiek van het jonge Belgische bewind (7).

Wat betreft de Kerk in België moet toch enigszins genuanceerd gesproken worden. Men kan in het algemeen en zeker voor 1918 spreken van "een dubbele stroming van verfransing en conservatisme naast vernederlandsing en democratie" (8). De hogere clerus was volledig in het Franse geestesleven geïntegreerd, ze leunde aan bij de franstalige hogere klassen in Vlaanderen, Brussel en Wallonië en ze was behoudsgezind inzake staatsstructuren, instellingen en tradities als de vrijheid van eredienst en onderwijs. Met name de kardinalen Mercier en Van Roey deden nogal eens autoritaire en anti-Vlaamse uitspraken. De lagere clerus daarentegen stond natuurlijk dicht bij het volk en was door haar culturele en literaire activiteiten een factor in het opwekken van het Vlaams bewustzijn. Verderop zal worden aangetoond dat dit nu juist niet waar was in Brussel. Ook in de strijd voor de vernederlandsing van het lager en middelbaar onderwijs in Vlaanderen zou de lagere clerus een rol gespeeld hebben, maar aan de andere kant remde men dergelijke

(6) J. KERKHOF en J. VAN HOUTTE, *De Kerk in Vlaanderen*, Tielt, Lannoo, 1962, p. 455.

(7) A. BEHLING en M. DE METSENAERE, "De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk (1814-1830)", in : *Taal en Sociale Integratie*, deel 6, VUB, 1982, p. 199-230.

(8) J. JAGENEAU, "Kerk en Vlaamse Beweging", *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1973, p. 781.

activiteiten dan weer af aan de top (9).

Nog tijdens de jaren '50 was er een sterke polarisatie tussen katholieken en niet-katholieken (cfr. Koningskwestie, schooloorlog). De gelederen dienden aan beide kanten gesloten gehouden en het was dus geen geschikt ogenblik om de taaltoestanden binnen de katholieke wereld aan te pakken.

Tijdens de jaren '60 — de jaren van het concilie en van de kwestie Leuven — zou er veel veranderen. Enerzijds aanvaardde het kerkvolk en de lagere clerus niet meer dat de hogere clerus middels 'mandementen' haar wil wou opleggen. Anderzijds dienden bisschoppen in Vlaamse bisdommen zich te profileren tot 'Vlaamse bisschoppen'.

B. Brussel

Over het voor Brussel zo kenmerkende verfransingsfenomeen willen we het hier niet in extenso hebben. In kort bestek mag hier gewezen worden op de cruciale rol van de Franse bezetting en de ongelukkige taalpolitiek van koning Willem I; het prestige van de Franse cultuurtaal en de internationale uitstraling van Frankrijk; de rol van de adel en de burgerij; de hoofdstedelijke rol van Brussel in een uiterlijk franstalig land; de determinerende rol van externe structuren als gerecht, administratie en pers; het belang van de onderwijspolitiek; het ambitieuze en opportunistische karakter van vele Vlamingen die in Brussel kwamen wonen; de onmacht van taalwetten tegen een franstalige atmosfeer en franstalige gezagsorganen (10).

Om de taalevolutie binnen de Kerk in Brussel te behandelen, maken we gebruik van een experimenteel schema, waarbinnen we verschillende stadia van verfransing en vernederlandsing kunnen evalueren op basis van een onderscheid tussen taal en inhoud. Met dit onderscheid bedoelen we dat een misviering die in het Nederlands doorgaat inhoudelijk 'Frans' kan zijn, met andere woorden, dat het in feite om vertaald Frans gaat (Fase 4). We dienen er evenwel de na-

(9) J. JAGENEAU, op.cit., p. 768.

(10) Zie o.a. H. AELVOET, *125 jaar verfransing in de agglomeratie en het arrondissement Brussel (1830-1955)*, Brussel, 1957; F. LOUCKX, "Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië", in : *Taal en Sociale Integratie*, deel 5, Brussel, VUB, 1982; J. REMOUCHAMPS, *La francisation des arrondissements de Bruxelles, Arlon et Verviers au cours d'un demi-siècle (1880-1930)*, Bruxelles, 1937.

druk op te leggen dat het schema enkel als een geheugensteuntje dient. We pogen dus niet om de verschillende fasen exact af te bakenen in de tijd. Evenmin kunnen we wetenschappelijk aantonen dat er een onderscheid bestaat tussen taal en inhoud, hoewel de door ons ondervraagde getuigen het erover eens zijn dat het zo is.

Fase	1	2	3	4	5
Taal	N	F	F	N	N
Inhoud	N	N	F	F	N

De eerste fase gaat ervan uit dat het in het door en door nederlandsstalige Brussel de Kerk hierop geen uitzondering vormde. Van verfransing is dan nog in het geheel geen sprake al zou er vanaf 1638 al in het Frans gepredikt worden in sommige Brusselse kerken (11).

Zoals bekend is de Franse bezetting van kapitaal belang geweest op taalgebied en na 1830 werd de Nederlandse cultuur er zelfs onvaderlands. Volgens L. Lindemans is de Kerk in Brussel tot 1870-1880 eerder een rem dan een agent van verfransing. Dit kan verklaard worden doordat de lagere clerus nog dicht bij het volk stond en men vanuit het aartsbisdom niet onmiddellijk na 1830 overal franstalige priesters kon benoemen.

Ondanks dit alles is het duidelijk dat men toch in de tweede fase raakte : het aantal franstalige sermoenen nam toe en vanaf 1880, wanneer de verfransing een grote omvang aannam, kreeg het kerkelijk leven in Brussel een uitgesproken Frans uitzicht. Met uitzondering van enkele vroegmissen verliepen de misvieringen in het Frans en het Frans werd de voertaal bij kerkelijke plechtigheden en bij de parochiale werken. In de randgemeenten, waar steeds meer franstaligen zich gingen vestigen, werden zeer gemakkelijk één of meerdere missen in het Frans gepredikt. Waar er nieuwe parochies werden gesticht, stelde men het kerkelijke leven af op Brussel, d.w.z. met nederlandsstalige en franstalige erediensten, maar franstalig op de beste uren. Een minderheid met hoog sociaal aanzien liet de plaatselijke meerder-

(11) L. LINDEMANS, *Het vraagstuk Brussel vanuit Vlaams oogpunt*, Brussel, Simon Stevin, 1963, p. 9.

heid zich aan haar aanpassen, een bekend fenomeen uit de verfransingsgeschiedenis.

De getuigenissen die tijdgenoot M. Smeesters (vermoedelijk een lid van het Davidsfonds en alleszins afkomstig uit een nederlandstalige katholieke vereniging uit Brussel) aflegde in 'De Standaard' van 1924 spreken voor zichzelf. Smeesters heeft het over "het stooten van 't Vlaamsch uit den preekstoel", "de steeds toenemende verwaarlozing door de geestelijkheid van de moedertaal van het arme, diep miskende Vlaamsche volk". Vijf op zeven Brusselaars zouden Vlaams zijn, maar er zouden maar twee van de zeven missen in het Nederlands gehouden worden, en dan nog vooral in de vroege uren (12). Toch lijkt het weinig waarschijnlijk dat de derde fase, die van de totale in-depth verfransing, ooit bereikt werd. Deze hypothese kan misschien op gaan voor het religieuze leven in Elsene of Sint-Gillis maar nooit voor de hele agglomeratie.

Wat kan de taalpolitiek van de Kerk in Brussel verklaren? Heel belangrijk is natuurlijk dat de Kerk geen eiland is binnen de maatschappij en zich dus moeilijk kon onttrekken aan verfransing en de gangbare miskenning van het Nederlands. Een belangrijk sociaal aspect is dat — zeker na de opkomst van het socialisme in Brussel (1880-1890) — de grote meerderheid van de gelovigen middenstanders en leden van de burgerij waren en aldus behoorden tot sterk verfransende of sterk aan verfransing onderhevige bevolkingsgroepen. Deze over het algemeen meer dynamische mensen waren actief in de parochiale werken en ze hielden meer en gemakkelijker contact met de parochiepriesters. De drempelvrees van de Vlaamse volksmens (ils ne s'imposent pas) en het feit dat er tegen de verfransing van het kerkelijk leven zelden werd geprotesteerd, moet de parochiepriesters wel de indruk gegeven hebben dat een groot deel van de parochianen franshtalig was of in ieder geval geen bezwaar had tegen het gebruik van het Frans (13).

Afgaande op de getuigenissen van Lindemans en Smeesters stelden sommige parochiepriesters zich onverschillig op en anderen gedroegen zich vijandig t.o.v. het Nederlands. Bij velen ontbrak een voldoende kennis van de Nederlandse taal en velen schatten zoals gezegd de taalsituatie in hun parochie verkeerd in.

(12) M. SMEESTERS, *Groot-Brussel in Vlaamsch opzicht en de houding der katholieke Vlamingen*, voordracht gehouden op het 5de Katholieke Vlaams Congres, De Standaard overdrukken, 1924, Brussel, Koninklijke Bibliotheek.

(13) L. LINDEMANS, op.cit., p. 79.

Een ander teer punt is de benoemingspolitiek in het Brusselse. Vaak werden pastoors en onderpatoors afkomstig uit de verfranste burgerij in het Brusselse benoemd, vooral dan in de burgerlijke stadswijken. Veel priesters afkomstig uit Vlaanderen werden daarentegen benoemd in Waals-Brabant en zelfs in Wallonië. Voor de dichtbevolkte volkswijken in Brussel kwam men geld en mensen tekort (14).

Herhaaldelijk is de band gelegd tussen de verfransing van de Kerk te Brussel en de ontkerkelijking van grote massa's Brusselse volksmensen. Het is inderdaad aannemelijk dat Vlaamse mensen de Franse missen niet begrepen, misschien wel de woorden maar dan toch de geest er niet van. Een institutie als de Kerk in Brussel die én geen middelen en geen mensen genoeg had, én daarenboven uiterlijk en vaak ook innerlijk franstalig was, moest haast constateren dat de volksmassa's haar ontsnapten. Vandaar hoogstwaarschijnlijk dat de ontkerstening groot is geweest in Anderlecht, Molenbeek, Sint-Gillis en Vorst (industrialiegemeenten langs de Zenne) en dat in deze gemeenten het socialisme zulke sterke posities kon uitbouwen. We kunnen opnieuw Smeesters citeren : "Thuis en op straat spreken de kinderen Vlaams, op school echter Frans. De kinderen kunnen met moeite Vlaams lezen, zelfs als ze de Vlaamse katechismus volgen. De Franse katechismus kunnen zij wel lezen maar niet verstaan. Als zij dan bitter weinig van hun godsdienst kennen, is dat grotendeels aan de taal te wijten" (15).

Om weer aan te sluiten bij het schema waarmee we in het begin startten, komt het er nu op aan te bewijzen dat men vanuit fase 3 — of in ieder geval een situatie die daartoe zou leiden als niets veranderde — in fase 4 raakte. De schaarse elementen die we konden verzamelen deden ons besluiten dat men inderdaad in het begin van de jaren '50 ging ijveren voor minimale eisen als een behoorlijk aantal nederlandstalige missen en een behoorlijke kennis van het Nederlands bij de parochiegeestelijkheid. In 1952 decreteerde kardinaal Van Roey dat "in de taal waarmede de kristen tot God spreekt, in die taal moet hij aanhoord en onderwezen worden door Gods priester" (16). Wij leiden hieruit af dat de kardinaal zulks nooit zou gesteld hebben

(14) F. HOUTART, *Les paroisses de Bruxelles (1803-1951). Législation, délimitation, démographie, équipement*, Bulletin de l'institut de recherches économiques et sociales, Louvain, 1953, p. 37.

(15) M. SMEESTERS, *op.cit.*

(16) L. LINDEMANS, *op.cit.*, p. 80.

als hij niet attent werd gemaakt op de Brusselse situatie. Zoals we onmiddellijk hierna zullen zien was men in Brussel inderdaad wakker geschrokken.

Voor de oorlog sprak men niet of in algemene termen over Brussel, nu echter ging men de situatie parochie na parochie onderzoeken. Een belangrijke rol hierbij speelde het Davidsfonds en een groep Vlamingen rond het maandblad 'De Brusselse Post'. In mei '53 schrijft de Brusselse Post dat kardinaal Van Roey opnieuw een vermanende vinger heeft uitgestoken naar de Brusselse parochiepriesters. Dit zal het startsein worden voor een serie enquêtes over de taalverhoudingen in de Brusselse kerken.

In juni van datzelfde jaar blijkt de Brusselse Post al een kleine enquête opgezet te hebben m.m.v. haar lezers. Binnen de Brusselse vijfhoek zijn er op 71 zondagmissen maar 12 in het Nederlands en van die 12 telde men er 7 op 7 uur 's morgens. Het doet de onthutste redactie besluiten dat de Vlaming in het Brusselse centrum zich, op de scholen na, het slechtst thuis kan voelen in de kerken. Bovendien voert men aan dat vele franstalige missen voor 50% door Vlamingen bezocht worden (17).

De publicatie van de cijfers doet in de hele agglomeratie van zich spreken en de redactie van de Brusselse Post belooft haar lezers om in 1954 een overzicht te geven van de situatie in de hele Brusselse agglomeratie. In februari van dat jaar is het dan zover. Van de 88 onderzochte parochies in de agglomeratie blijken er liefst 21 geen enkele nederlandstalige mis te bieden en maar liefst 47 parochies hebben maximum 2 nederlandstalige erediensten per week en dan nog vooral vroegmissen. In 20 parochies is de verhouding gunstiger voor de Vlamingen (18). Men kan hieruit concluderen dat de situatie in het algemeen een grote wanverhouding Nederlands/Frans te zien geeft. Toch moet opgemerkt worden dat het kerkelijk leven in Brussel gevarieerd is en afhangt van pastoor, parochie en wijk. Tevens is het zo dat er ook zeer duidelijk sociale aspecten kleven aan de taaltoestanden in de Brusselse parochies. Meer dan de helft van de Vlaamse missen wordt om 7 of om 8 uur 's morgens gehouden, dus voor meiden, knechten en marktkramers allerhande, maar meestal van Vlaamse afkomst.

Om begrijpelijke redenen zullen de Brusselse Vlamingen (of mag

(17) De Brusselse Post, 15 juni 1953.

(18) De Brusselse Post, 15 februari 1954.

hier al gesproken worden van de Vlaamse Beweging ?) eerst en vooral gaan ijveren voor missen in het Nederlands. Zeer langzaam zal men dan evolueren naar de vierde fase in ons schema, al is hiermee al te veel gezegd. Aan de uiterlijke franstaligheid van de kerkgebouwen en aan de innerlijke franstaligheid van vele erediensten stoorde men zich niet al te veel, eerst en vooral moesten er nederlandstalige missen bijkomen.

In 1966 voert men bij de Brusselse Post een nieuwe enquête uit (19). In vergelijking met 1954 blijkt er bitter weinig veranderd te zijn. Voor de westelijke strook van Brussel (ten westen van de Zenne) constateert men in het algemeen een gelijke verhouding nederlandstalig/franstalig maar wederom met dien verstande dat de vroegmissen hoofdzakelijk in het Nederlands doorgingen en dat op de gunstige uren de Franse missen plaatsvinden. In de Oostelijke strook (van Schaarbeek over Woluwe naar Etterbeek) constateert men een 73N/140F verhouding, een groot aantal nederlandstalige vroegmissen en een aantal "slechte parochies", waar bepaalde priesters zich door hun taalhouding onmogelijk maken voor de Vlamingen. Wat het centrum en de zuidelijk gelegen gemeenten betreft, komt men tot 'ontgoochelende' resultaten (57N/190F). Zoals in de rest van Brussel is de werkelijkheid nog een stuk erger door de nederlandstalige vroegmissen. In gemeenten als Elsene, Sint-Gillis en Vorst kan men de voor de Vlamingen geschikte erediensten op de vingers van één hand tellen.

De algemene conclusie van de enquêteurs is dat hoe dichter men bij het centrum van de stad komt, hoe 'Brusselser' de mensen zijn (thuis dialect, uit Frans) en die zo'n atmosfeer ook in de Kerk wensen. Er is geen werkelijke eerbied voor beide talen en veel kerken blijven uiterlijk franstalig. De publicatie van al deze resultaten lokte in Brussel en in Vlaanderen alsmaar scherper wordende reacties uit (20). Men voerde aan dat de Vlaming in Brussel dezelfde rechten moet kunnen genieten als een franstalige en dat zulks pariteit en tweetaligheid vereiste. De minimalistische taaleisen uit de jaren '50 werden stilaan vervangen door de eis voor een autonome nederlandstalige pastoraal, waarbij niet alleen de preek in de Kerk in het Nederlands zou gesproken worden maar waarbij er overal nederlandstalige

(19) Het taalgebruik in de parochies van de Brusselse agglomeratie, Brussel, Davidsfonds, Gewestbond Brussel, 1966.

(20) Zie o.a. in A. DONDEYNE e.a., *De concilieboodschap voor de Kerk in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 1966, p. 29 e.v.

pastoors zouden benoemd worden die een naar Vlaamse inzichten uitgestippeld pastoraal beleid zouden uitdragen. Hiermee belandde de discussie op een heel ander, (structureel-politiek) niveau dan dat van het loutere taalgebruik (fase 5). Onze analyse zal deze verandering volgen.

In 1969 zou inderdaad de autonomie van de nederlandstalige en de franstalige pastoraal afgekondigd worden. Alvorens na te gaan hoe en waarom men al zo snel de Vlaamse eisen inwilligde, moet eerst wat dieper ingegaan worden op de structuur van de Rooms-katholieke Kerk in België en zal het ook nodig blijken de tijdsgeest van de jaren '60 weer op te roepen.

3. ORGANISATORISCHE ASPECTEN VAN DE KATHOLIEKE GEMEENSCHAP TE BRUSSEL

A. Structuur van de Rooms-Katholieke Kerk in België

De Belgische Kerkprovincie telde in 1960 6 bisdommen, nl. Luik (provincies Luik en Limburg), Doornik, Namen (provincies Namen en Luxemburg), Brugge, Gent en Mechelen (provincies Brabant en Antwerpen). Twee bisdommen bestonden toen dus uit 'Vlaams' en 'Waals' gebied en hieraan raken zou "een nationaal evenwicht kunnen doen wankelen en een politiek proces op gang kunnen brengen" (21).

In 1967 werd het bisdom Hasselt, dat zou samenvallen met de provincie Limburg, afgesplitst van het oude bisdom Luik. Hiertegen konden weinig objectieve bezwaren bestaan want de provincies Limburg en Luik verschilden in cultureel, linguïstisch en demografisch opzicht immers meer dan genoeg van elkaar. Voor het grote aartsbisdom Mechelen lagen de zaken in 1960 echter beduidend anders.

De omvang en de bevolkingsdichtheid van het oude aartsbisdom was het eerste probleem. Het telde meer dan 3 miljoen inwoners en de twee grootste stedelijke agglomeraties van het land (Brussel, Antwerpen) alsmede twee middelgrote Vlaamse provinciesteden (Mechelen en Leuven) lagen op haar grondgebied. Om aan deze haast onhoudbare toestand een einde te maken, lagen twee oplossingen voor de hand (22). Ofwel werd er gezag gedecentraliseerd en ging men over tot de benoeming van vicarissen-generaal in Antwerpen en Brussel, of-

(21) *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, Bruxelles, 1961, nr. 132, p. 13 e.v.

(22) *CH CRISP*, op.cit.

wel diende men over te gaan tot het afsplitsen van entiteiten, hetgeen zoveel betekende als de oprichting van nieuwe bisdommen. De volgende zaken dienden hierbij in overweging genomen te worden. De benoeming van vicarissen-generaal in Antwerpen en Brussel zou tot bevoegdheidsconflicten kunnen leiden en zou de aartsbisschop wat afzonderen in de Vlaamse provinciestad Mechelen. Anderzijds werd het feit dat Brussel, als hoofdstad van het land met Europese dimensies, niet eens een bisschop had als een anachronisme aanzien (23). Voor het opsplitsen van het Mechelse aartsbisdom naar voorbeeld van wat later met het bisdom Luik zou gebeuren, pleitte de rationele administratieve kaart van België. Men kon echter niet voorbij aan het feit dat Mechelen al sinds 1559 de aartsbisschoppelijke zetel was, en dat vanuit regeringskringen de vrees werd geuit dat een federalisering van de Kerkprovincie de stabiliteit van het land in gevaar kon brengen. Er dient hierbij opgemerkt dat in België de uit de tijd van het concordaat stammende jurisdictie leeft dat wijzigingen aan de grenzen binnen de Kerkprovincie door de politieke overheid moeten goedgekeurd worden.

De dood van kardinaal Van Roey, aartsbisschop van Mechelen, op 6 augustus 1961 was echter een goede gelegenheid voor het Vaticaan om de knoop door te hakken, al bleek duidelijk dat de Belgische realiteit Rome tot een compromis had genoopt. Op 6 december 1961 werd het bisdom Antwerpen heropgericht en bleef het aartsbisdom Mechelen tweetalig al veranderde het van naam : 'Mechelen-Brussel'. De aartsbisschoppelijke zetel bleef in Mechelen, ondanks het feit dat deze stad in de provincie Antwerpen lag.

Kardinaal Van Roey werd in maart 1962 opgevolgd door de Brusselaar Suenens, die onmiddellijk overging tot een decentralisatie binnen het nieuwe aartsbisdom. Er werden drie vicarissen-generaal benoemd : één voor Vlaams-Brabant, één voor Waals-Brabant en één voor Brussel. Niet iedereen was even gelukkig met het compromis. Nog steeds bleef het probleem van de ene kerkprovincie en dat van de grote bisdommen. De decentralisatie binnen Mechelen-Brussel werd als een tussenoplossing gevoeld en mensen als J. Kerkhofs namen dan ook geen blad voor de mond : "het openbaart hoe afhankelijk de zielszorg in België is van de huidige unitaire structuur en hoe sterk Kerk en Staat vervlochten blijven" (24). Wij zouden dit willen

(23) R. MOLS, *Bruxelles et les bruxellois*, Bruxelles, 1961, p. 107.

(24) J. KERKHOF, *Morgen is er al*, Tielt, Lannoo, 1976, p. 76.

nuanceren met erop te wijzen dat één en ander toch gebeurde voor de afbakening van de taalgrens en de grondwettelijke begrenzing van het hoofdstedelijk gebied (1963) en zeker voor dat van Vlaams- en Waals-Brabant kon worden gesproken (1971). De federalisering van het aartsbisdom en de Kerkprovincie is hoe dan ook bezig.

B. Structuur en organisatie van de Kerk in Brussel

De eerste vorm van organisatie in de Brusselse Kerk was het Interparochiaal Secretariaat, opgericht in 1956. Dat pas toen enige vorm van overkoepeling kwam, mag als hoogst eigenaardig beschouwd worden. We opperen hier de hypothese dat de Brusselse parochies mede konden verfransen doordat de elkaar beconcurrerende kerkjes in Brussel op geen enkele manier efficiënt te besturen waren vanuit het verre Mechelen.

Hoe dan ook, in 1962 werd een vicaris-generaal voor Brussel benoemd, bijgestaan door een adjunct voor nederlandstalige zaken en een adjunct voor franstalige zaken. Dit triumviraat bleef aan tot in 1982, toen het vervangen werd door een nederlandstalige en een franstalige vicaris-generaal voor Brussel, allebei met de titel van hulpbisschop.

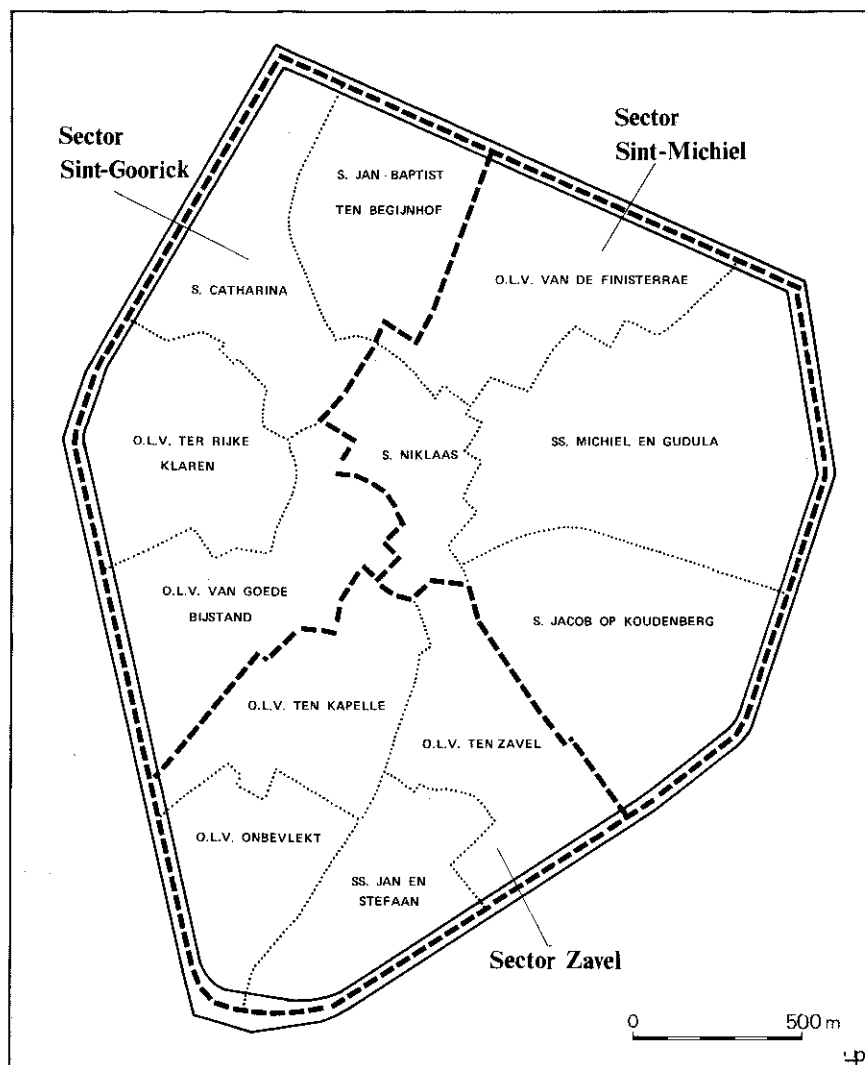
Het huidige tweetalige vicariaat Brussel is begrensd tot de 19 gemeenten, het telt 15 dekanaten, sinds maart 1978 vier zone-dekanaten en het dekanaat Brussel-Centrum (de vijfhoek + Sint Rochus) telt 13 parochies, gegroepeerd in drie zones (zie kaart).

C. De autonomie van de pastoraal in Brussel

Wat niet duidelijk uit de verandering van de kerkelijke structuren in Brussel blijkt, maar wat van veel groter belang mag worden beschouwd, is de afkondiging in 1969 van de besluiten van de Bisschopsraad aangaande 'de pastorale benadering van de twee taalgemeenschappen te Brussel', kortweg 'de autonomie' genoemd.

Met de autonomie werd een kader geschapen waarbinnen Nederlandstaligen en Franstaligen zich naar eigen inzichten zouden kunnen ontplooiën op pastoraal gebied. In sommige parochies werden expliciet nederlandstalige pastoors benoemd, er werd een nederlandstalige priesterraad en pastorale raad opgericht alsmede de stichting van een

DE PAROCHIES VAN DE VIJFHOEK

pastoraal centrum (25). Onnodig te zeggen dat aan franstalige zijde een identieke structuur werd uitgebouwd.

Samenvattend kan over de evolutie van de kerkelijke structuren in België en meer bepaald in Brussel gezegd worden dat er bij de kerkelijke autoriteiten een politiek gevoerd wordt om de eigen structuren zoveel mogelijk te doen samenvallen met de politiek-administratieve organisatie van het land. Soms kan men dit omschrijven als volgen en aanpassen zoals in 1839 en 1922 (oprichting bisdom Brugge en inlijving van de oostkantons) maar soms ook blijkt men de wetgevende macht voor (1962, 1969). Deze laatste data zijn dan vooral voor Brussel van belang en we nemen ons dan ook voor te onderzoeken hoe beide autonome gemeenschappen geëvolueerd zijn en hoe ze tegenover elkaar stonden.

Het is duidelijk dat de jaren '60 voor de Kerk in Brussel van cruciaal belang zijn geweest. Er was in de eerste plaats de haast constante communautaire spanning in het land, er was het tweede Vatikaans Concilie en zijn gevolgen, specifiek voor de Brusselse Kerk waren er de driedaagse Berlaymont-sessies die de Brusselse clerus in 1965, 1966 en 1967 gehouden heeft en die feitelijk tot de autonomie hebben geleid.

1. de communautaire spanningen

De communautaire spanningen in het land begonnen toe te nemen nadat twee andere conflicten (Koningskwestie, schooloorlog) voorlopig althans van de baan waren. Dit heeft ertoe geleid dat in 1963 de taalgrens werd afgebakend en dat bijkomende taalwetten werden afgekondigd. Het groeiende gewicht van Vlaanderen op economisch gebied vertaalde zich in een aantal eisen op taalgebied, nationaal en voor Brussel.

In Brussel is er door de franstaligen heftig gereageerd tegen de taalwetten. Dit heeft o.a. geleid tot de splitsing van de voorheen "tweetalige" partijen en tot de groei en de bloei van radicale franstalige groeperingen als het FDF. De Brusselse Vlamingen hebben zich noodgedwongen veel onafhankelijker en zelfstandiger moeten opstellen. Een ander belangrijk conflict dat in de late jaren '60 tot uitbarsting kwam, was dat van de franstalige Leuvense universiteit. Dat die kwestie afliep zoals ze afliep, nl. de verhuis van de UCL naar

(25) J. JAGENEAU, op.cit., p. 781.

Ottignies, tot de val van de regering had geleid, de PSC en de CVP uit elkaar had gedreven, zal wel een grote indruk gemaakt hebben op de katholieke gemeenschap in België en zeker in Brussel.

2. Het tweede Vatikaans Concilie en haar gevolgen voor de Kerk in België en Brussel

Het tweede Vatikaans Concilie (1962-1965) moet men zien als een poging vanwege het Vatikaan om het ontspannen na-oorlogse klimaat te 'verkerkelijken'. Bepaalde besluiten, constituties en decreten, hoe sterk ook aangevochten, hadden verstrekkende gevolgen voor de Kerk in België.

Zo werd de invoering van de volkstaal in de liturgie in Vlaanderen streng toegepast. Terzake ging gelden dat in alle parochiekerken van het nederlandstalig gebied de eucharistieviering en de homelie uitsluitend in het Nederlands zouden verlopen, dat in enkele parochiekerken tijdens de zomer samenvattingen in het Frans toegestaan waren en dat voor anderstalige minderheden soms ook missen in de eigen taal in niet-parochiekerken toegestaan waren. Aan de kust en in het Brusselse randgebied paste men deze principes — na de nodige strubelingen — consequent toe. Men kan zich voorstellen wat voor een problemen het besluit in Brussel stelde, want wat was daar de volkstaal? In een eerste periode na het concilie doken in Brussel de zgn. 'tweetalige missen' op, waar de homelie opgesplitst werd in een Nederlands en een Frans deel, of sterker nog, waar enkele zinnen Nederlands gevolgd werden door enkele zinnen in het Frans. Kardinaal Suenens, die zelf een groot voorstander was van de liturgie in de volkstaal, verbood deze Brusselse interpretatie van de conciliedecreten. Dat er nu willens nillens nederlandstalige missen kwamen, heeft ongetwijfeld de evolutie naar de autonomie van de pastoraal versneld.

De algemene theologische interpretatie van het concilie kan gemakshalve omschreven worden als 'aanpassing en ontzuiling'. De kloof tussen Kerk en Wereld moest overbrugd worden, men moest in het reine komen met de moderne werkelijkheid en dan vooral op de plaatsen waar de Kerk het meest zichtbaar was: in de parochies. De traditionele gesloten parochiestructuren moesten — zeker in de stad — doorbroken worden en aan de parochiepriesters vroeg men om mobieler en minder parochiegebonden te zijn. Verzuiling was achterhaald en men moest eerder trachten "de éne echte, eigen wereld te

doordringen met Gods geest" (26).

Tegenover deze algemene, vooruitstrevende interpretatie van het concilie stond echter ook een 'Vlaamse'. Het bleek inderdaad mogelijk dat men het concilie op een andere manier opvatte, dat men wel akkoord ging met de intenties om dicht bij het volk te gaan staan en zich opener te gedragen, maar dat het belangrijkste toch was dat het volk (i.c. het Vlaamse) zichzelf moest kunnen zijn. Gommeren en De Ridder verwoordden dit als volgt : "Kristus zelf is mensgeworden binnen een bepaalde menselijke gemeenschap en heeft vele typische kenmerken van dat volk opgenomen en zelf ingebouwd in het Volk van God dat Hij heeft gesticht" (27). Een voorzichtig pleidooi derhalve voor meer volkseigenheid in de Kerk, dat in feite samenviel met de serie taaleisen die de Vlamingen in de jaren '60 doordrukten. Van het één kwam het ander, opnieuw bleek de Kerk geen eiland in de maatschappij.

Het is nu onze stelling dat beide interpretaties leefden in Brussel en dat, na een aantal jaren discussie, het Vlaamse standpunt werd aanvaard. We zullen dit agenda-setting-fenomeen binnen de Kerk proberen aan te tonen a.d.h.v. de verslagen van de Berlaymont-studiedagen die de Brusselse clerus in 1965, '66 en '67 hield in het klooster van Argenteuil in Waals-Brabant.

3. De Berlaymont-studiedagen

De Berlaymont-studiedagen werden georganiseerd om onder de Brusselse clerus van gedachten te wisselen over het pas afgelopen concilie en de concrete toepassing ervan in de Brusselse Kerk. De studiedagen werden dus niet gehouden met het doel de taalproblemen te bespreken; aan de orde waren de algemene bekommernissen van de Kerk in Brussel. Afgaande op de verschillende verslagen en synthesesnota's die gepubliceerd werden (28) kan het verloop van de sessies in grote lijnen gereconstrueerd worden.

(26) E. SCHILLEBEECKX, *Het concilie en de dialogale structuren*. In : A. DONDEYNE e.a., op.cit., p. 43-62.

(27) C. GOMMEREN en C. DE RIDDER, *Het kerkbeeld in Vlaanderen*. In : A. DONDEYNE e.a., op.cit., p. 25-41.

(28) Op het secretariaat van het vicariaat-generaal voor Brussel bevinden zich o.a. voor Berlaymont '65 de brochure *Pastorale studiedagen - Session de pastorale*, voor Berlaymont '66 een *synthese des carrefours* en voor Berlaymont '67 de *Besluiten-Conclusions* per taalgroep.

Berlaymont I werd gehouden op 29, 30 en 31 december 1965. Tijdens deze eerste studiedagen kwamen de taalproblemen zo goed als niet aan bod. Tussen de regels is echter te lezen dat in de nederlandstalige gespreksgroep heel wat omging en men wijst er met name op de grote onzekerheid over de pastorale structuren. Een groep Vlamingen zal het toen wel niet langer genomen hebben dat hun pogingen om de taalproblemen bespreekbaar te maken werden afgewimpeld met pleidooien voor eenheid en woorden over broederlijkheid. Het is trouwens frappant dat een dergelijke krachtproef over de agenda ook bezig was in Leuven die jaren. Welke financiële, religieuze en andere elementen pleitten daar niet tegen de splitsing van de oude Alma Mater? In de verslagen van de franstalige werkgroep wordt met geen woord gerept over de talen, hetgeen erop kan wijzen dat daar niets als problematisch werd ervaren.

De studiedagen Berlaymont II werden gehouden op 29, 30 en 31 december 1966. 330 personen, waaronder 50 leken kwamen bijeen om zich over het thema 'leven en ambt van de priester' te bezinnen. Afgaande op de gepubliceerde verslagen kan gesteld worden dat de taalproblemen ook in 1966 zo goed als niet aan bod kwamen.

Als vervolg op Berlaymont '66 kwamen de verantwoordelijken voor de Brusselse pastoraal op 26, 27 en 28 februari 1967 bij elkaar in het huis 'Ter Nood', in Overijse. Als gespreksdocumenten werden wetenschappelijke synthesesrapporten van de sessies van '66 voorgelegd die opgesteld waren door het bekende 'Centre de Recherches Socio-Religieuses' van de UCL. De directeur van dat centrum en tevens opsteller van de synthesenota's, François Houtart, is trouwens bij de Ter Noodsessies aanwezig geweest. We durven stellen dat op Ter Nood '67 de grote doorbraak is gekomen voor de Nederlandssprekenden. In verband met de taalgemeenschappen in Brussel ging men er nu over akkoord dat het belangrijk is de mensen in hun eigenheid te accepteren en dat dat om een pastoor voor de Nederlandstaligen vraagt. Dit alles lag voor de hand vanuit een pastoraal oogpunt, want de Franstaligen wilden vooral niet de indruk wekken dat men toegevingen deed aan 'Vlaamse nationalist'. De diplomatie had gezegevierd.

De Berlaymont-sessies van 28, 29 en 30 december 1967 kunnen zonder twijfel als de belangrijkste van de drie de geschiedenis ingaan. Liefst 500 deelnemers — waaronder een derde Vlamingen — kwamen rond het thema 'Missionering en Evangelisatie' bij elkaar. Men zal zich herinneren dat op dat ogenblik de kwestie Leuven geheel aan

het ontspreken was en dat de regering trouwens op 7 februari '68 ontslag nam. Net zoals in 1966 nam kardinaal Suenens aan de hele sessie deel als gewone toehoorder. Bij de Nederlandstaligen werd heel diplomatisch geparafraseerd op het thema van de sessie. Op de vraag hoe de Kerk in Brussel weer 'missionair' kan zijn, volgt dat men de grootstadbewoner moet benaderen in zijn specifieke hedendaagse kenmerken. Pastorale begeleiding kan slechts gebeuren door mensen uit dezelfde cultuurgemeenschap. Vertrekkend van het thema van de sessie bouwde men een ijzersterk betoog op, om te komen waar men wilde komen : een autonome pastoraal. Wat eerder al gezegd werd over de communautaire spanningen in het algemeen, gebeurde nu dus ook in de Kerk. Als reactie op het franstalige offensief van de jaren '62-68 zouden de Nederlandstaligen zich steeds meer gaan verzetten tegen onevenwichtige taalverhoudingen. Bij de Franstaligen had het taalprobleem geen belangrijke plaats ingenomen in de besprekingen maar kon men toch ook geen redelijk argument bedenken tegen het betoog van de Nederlandstaligen.

Aldus was de 'Vlaamse' interpretatie van het concilie boven komen drijven en ze kreeg de volle steun van kardinaal Suenens die on dubbelzinnig stelde dat beide gemeenschappen in hun eigenheid erkend moesten worden (29).

Onmiddellijk na Berlaymont III gaf de vicaris-generaal voor Brussel twee werkgroepen de opdracht de studie aan te vatten van het probleem van de pastorale benadering van de twee taalgemeenschappen te Brussel. In tegenstelling tot de franstalige werkgroep kwamen de Nederlandstaligen wel regelmatig samen. In een speciaal daartoe opgesteld document kon nogmaals gelezen worden hoe men een pleidooi hield voor een nederlandstalige autonome pastoraal uitgaande van theologische en religieuze overwegingen omtrent een hedendaagse pastoraal en het fenomeen van de grootstad (30). De besluiten van de beide werkgroepen werden daarna voorgelegd aan het college van de deken van Brussel en aan de Raad van het vicariaat Brussel. Van daaruit werd een synthesenota verzonden naar de Bisschopsraad die er haar goedkeuring aan hechtte. De Brusselse Kerk had op nog geen twintig jaar een hele evolutie doorgemaakt.

(29) Het Nieuwsblad, 2 januari 1968, p. 8.

(30) Een hedendaagse Nederlandse pastoraal voor de grootstad Brussel, z.n., juni 1968. Intern document.

D. Overzicht van enkele belangrijke katholieke zuilorganisaties in het Brusselsse

Het is onze veronderstelling dat er banden — zij het van verschillende sterkte — bestaan tussen de Kerk en de vele organisaties en verenigingen van christelijke of katholieke signatuur. Het opzet van de volgende regels is echter niet om een overzicht te geven van al die organisaties. Evenmin willen we ons hier storten in de problematiek van verzuiling en ontzuiling. Wel is het de bedoeling om na te gaan hoe enkele belangrijke, vaak nog unitaire zuilorganisaties nu, in 1984 in het Brusselsse georganiseerd zijn. We concentreren ons hierbij vooral op de communautaire aspecten van de materie.

1. Het (vrij) onderwijs te Brussel

In het onderwijs in België is ofwel de staat inrichtende macht, ofwel een lagere overheid, ofwel is de inrichtende macht 'vrij', waarmee we voor 95% het katholiek onderwijs bedoelen. Deze vrije inrichtende machten zijn geen uniform blok, althans niet aan de basis. Zo kan een religieuze orde de inrichtende macht zijn, het bisdom, plaatselijke comités,... Vanzelfsprekend vindt men deze verscheidenheid ook in Brussel terug.

Voor de verfransing van Brussel is het onderwijs — ongeacht de inrichtende macht — van zeer groot belang geweest. Via franstalige en "tweetalige" inrichtende machten werden hele generaties Brusselsaartjes verfranst. Pas zeer recent is aan dit sociaal fenomeen een halt toegeroepen; niet of niet in de eerste plaats door de wetgeving terzake, maar wel door een veranderende status van het Nederlands in Brussel.

De huidige structuur van het katholiek onderwijs ziet er als volgt uit. Er bestaat een 'Algemene Raad van het Katholiek Onderwijs'. Het beraadslagend en beslissend orgaan is echter het 'Nationaal Secretariaat voor het Katholiek Onderwijs' (NSKO), dat in feite de coördinatie verzorgt tussen reeds lang bestaande nationale verbonden (basis- en kleuteronderwijs, middelbaar onderwijs, technisch- en beroepsonderwijs,...) (31). Het NSKO is een nationale organisatie, waarin op alle niveaus en in alle sectoren Nederlandstaligen en Frans-

(31) *Repertorium van het katholiek onderwijs*, LICAP, Brussel, 1983. *Répertoire de l'enseignement catholique*, Bruxelles, LICAP, 1982.

taligen samen de beslissingen nemen. Wel is er binnen de nationale verbonden een feitelijke opsplitsing van de mensen naar de taalgemeenschappen. Van een 'Vlaams' en een 'Waa's' NSKO is geen sprake, al lijkt hier in 1986, n.a.v. de grote besparingen in het onderwijs, ook een einde aan gekomen.

De Brusselse vrije onderwijsinstellingen zitten dus in de nationale verbonden van het NSKO. In 1983 zijn er nog steeds tweetalige inrichtende machten, maar het aantal daarvan is verminderd, zeker nu er de laatste jaren veel instellingen hun deuren hebben moeten sluiten. Tussen 1960 en 1980 daalde alleen al de nederlandstalige bevolking in het lager onderwijs met meer dan 20% (32). Tegenwoordig houden pluralistische organisaties als het NCC en het VOC (Vlaams Onderwijscentrum Brussel) zich bezig met de coördinatie van het nederlandstalig onderwijs te Brussel.

2. Het christelijk vakverbond ACV-CSC

Het ACV-CSC is een nationale interprofessionele organisatie. Enerzijds is het ACV-CSC opgedeeld in 18 beroepscentrales, anderzijds zijn er 32 interprofessionele gewestelijke verbonden, waarvan het verbond Brussel-Halle-Vilvoorde er één is. We zullen dit tweetalige verbond nu wat nader onder de loep nemen. Binnen de Brusselse agglomeratie (19 gemeenten) zijn er 7 gewestelijke secretariaten waar de dienstverlening tweetalig is. In 1983 werd binnen het ACV-CSC Brussel-Halle-Vilvoorde het 'Regionaal Coördinatiecomité Brussel' opgericht, o.m. om efficiënt te kunnen onderhandelen met de Brusselse gewestregering die stilaan haar vleugels begint uit te slaan. Het verbond blijft echter één, groot en tweetalig.

In de praktijk blijken alle "zachte" zaken in Brussel zoals vorming en reizen al afgestemd te zijn op Vlaanderen en Wallonië, d.w.z. één reisorganisatie voor alle Nederlandstaligen uit Vlaanderen en Brussel en hetzelfde voor de Franstaligen. Economisch ligt de zaak wel anders. De industrieas Vilvoorde-Brussel-Halle vormt als het ware een organisch geheel dat dan ook in 'de verdediging van de beroepsbelangen van de werknemers' om een coherente vertegenwoordiging vraagt. Ten tweede, vele mensen uit Halle-Vilvoorde werken in Brussel en zijn daar aangesloten bij de vakbond. Hun invloed is er onmiskenbaar.

(32) D. MOMBAERTS, *De schoolkaart van het lager onderwijs te Brussel-Hoofdstad*, Eindverhandeling KUL, faculteit psychologie en pedagogie, 1981, p. 30.

Het is dus enigszins begrijpelijk dat de verantwoordelijken van het ACV-CSC pleiten voor het behoud van Brussel-Halle-Vilvoorde als politieke en administratieve entiteit. Dat men dit meer doet uit economische en logische overwegingen dan uit vermeend unitarisme moet tot nadenken stemmen en zal alleen maar meer verbeeldingskracht vergen van de mensen die over het toekomstig statuut van Brussel zullen onderhandelen. Tenslotte dient nog opgemerkt dat binnen het nationale ACV-CSC wel een regionaliseringstendens merkbaar is. De 'interrégionale de la CSC' stelt zich soms zeer autonoom op Waalse standpunten; het 'Vlaams Regionaal Comité' binnen het ACV verdedigt expliciet Vlaamse standpunten.

3. De christelijke mutualiteiten

De Landsbond der Christelijke Mutualiteiten (LCM-MC) heeft als unitaire organisatie bijna 50% van de verzekerden tegen ziekte en invaliditeit. De tweetalige Sint-Michielsbond (Brussel-Halle-Vilvoorde) is één van de 37 gewestelijke verbonden van de LCM en het groepeer 71 primaire kassen (33).

Om een beter zicht te krijgen op de taalsituatie binnen de mutualiteit moet men een onderscheid maken tussen de verschillende activiteiten. In de eerste plaats is de mutualiteit werkzaam in de ziekteverzekering. De administratieve kantoren binnen de Brusselse agglomeratie hebben een tweetalige dienstverlening. Voor het hele verbond geldt dat men in Halle en in Vilvoorde de persoonlijke correspondentie afhandelt in de taal van de verzekerde, maar dat officiële documenten in het Nederlands gesteld zijn. Een tweede activiteit zijn de medisch-sociale instellingen die in Brussel ééntalige raden van beheer hebben. De welzijnsdiensten (vakantie, jeugd, persoonlijke begeleiding,...) zijn de derde activiteit. Meestal vergen deze diensten geen administratieve onpersoonlijke contacten maar eerder een directere, diepgaandere relatie met de verzekerde. Sinds 1978-79 worden deze diensten van de Sint-Michielsbond autonoom door Nederlandstaligen en Franstaligen beheerd.

Wat in Brussel geconstateerd wordt, gebeurt ook op nationaal gebied. Alle zaken die rechtstreeks met de persoon te maken hebben, worden gecommunautariseerd, maar het financieel-administra-

(33) Repertorium van de landsbonden, verbonden en ziekenfondsen van België. RIZIV, 1982.

tieve gedeelte van de ziekteverzekering blijft unitair. Wij opperen hier de hypothese dat de mutualiteit het voorbeeld bij uitstek is van de complexiteit van de taalproblematiek. Een in wezen communautaire kwestie wordt "bezoedeld" door andere overwegingen. Hiermee bedoelen we dat een splitsing van de sociale zekerheid niet wordt tegengehouden omdat men zo 'Belgisch' denkt binnen de mutualiteiten, maar omdat het een verlies aan macht zou betekenen. Binnen diezelfde mutualiteit is nog zo'n bezoedeling aan te wijzen. Onlangs bekwamen de franstaligen op de hoofdzetel pariteit in de personeelsverdeling ondanks een verschillend werkvolume Nederlands/Frans. Aanleiding is hier waarschijnlijk een zuiver economische bekommernis (jobs) die via de communautaire hefboom wordt afgedwongen.

4. Het ACW en de MOC

Het ACW en de MOC zijn beide geregionaliseerde koepelorganisaties voor de christelijke arbeidersbeweging. Een belangrijk element is dat er zowel unitaire, sociaal-economische organisaties (vakbond, mutualiteit, cooperatieven) als geregionaliseerde sociaal-culturele organisaties (KAV, KWB, Vie Féminine, Equipes Populaires,...) in het ACW en in de MOC vertegenwoordigd zijn (34).

Het ACW is in Brussel georganiseerd volgens het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde en men wil dit zo houden. De MOC-Bruxelles beslaat in theorie de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie, maar het is duidelijk dat ook bepaalde afdelingen uit het randgebied (Vilvoorde, Kraainem) bij de werking betrokken zijn.

Hoewel al sinds 1936 geregionaliseerd, bestond er tot voor kort nog geregeld contact — nationaal en in Brussel — tussen de hoofdbesturen van ACW en MOC; er gingen zelfs gezamenlijke congressen door. De afgelopen 20 jaar zijn het ACW en de MOC op politiek en op communautair vlak uit elkaar gegroeid. Bij het ACW kon men niet begrijpen hoe de MOC nogal extreem-Franse standpunten onderschreef; bij de MOC kon men er niet bij hoe de Vlaamse vrienden 'het recht van iedere persoon om de taal te spreken die hij wenst' konden afvallen.

Ook op algemeen politiek vlak lopen de standpunten steeds meer uit elkaar. Het ACW voelt zich goed als politieke vertegenwoordiger

(34) P. WEYNS, "Kruimels in een doolhof", *De Nieuwe Maand*, jg. 35 (1982), nr. 2, p. 104-105.

van de christelijke arbeiders binnen de CVP en pas heel recent zijn wat vraagtekens gerezen bij deze optie van het ACW. De MOC heeft altijd al meer problemen gehad met de politieke vertegenwoordiging. Uit onvrede met de relatie met de PSC werd al in 1972 besloten het pluralisme te erkennen, hetgeen de militanten vrij liet zich — met uitzondering van de socialisten en de communisten — te engageren in de partij die men verkoos (35). Deze pluralistische opvattingen van de MOC hebben er in Brussel toe geleid dat de beweging een steunpilaar van het FDF is geworden. Dit heeft natuurlijk de relatie met het ACW Brussel-Halle-Vilvoorde nog sterker vertroebeld; tussen beide bewegingen bestaan nog slechts sporadische informele contacten.

4. DE VERHOUDING TUSSEN BEIDE AUTONOMIE GEMEENSCHAPPEN IN BRUSSEL

A. Onderzoeksopzet

De vorige paragrafen maakten duidelijk dat we ook binnen de Kerk de fenomenen van verfransing en vernederlandsing konden aanwijzen. Na heel wat discussie is men dan in 1969 gekomen tot de autonomie van de pastoraal in Brussel. Het zou nu bijzonder interessant zijn te weten hoe beide autonome gemeenschappen de hun geboden kans hebben aangegrepen om dit uit te bouwen. Anderzijds wilden we ook nagaan of beide gemeenschappen contact met elkaar onderhouden en zo ja, hoe sterk of zwak dit contact dan wel is. Onze onderzoeksperiode loopt van 1970 tot eind 1979.

Om dit verder te kunnen onderzoeken is het nodig dat we ons een beeld vormen van het communicatiegebeuren in de parochies. Er kunnen grofweg drie communicatieniveaus onderscheiden worden.

1. Leken-Clerus : op dit niveau verlopen o.a. de misvieringen en de formaliteiten in en om het parochiaal secretariaat (doop, begrafenis en huwelijk worden in een bepaalde taal aangevraagd en/of uitgevoerd). Vaak wordt op deze onbetrouwbare cijfers gesteund om

(35) S. GOVAERT, 'De eigen weg van de MOC', *De Nieuwe Maand*, jg. 25 (1982), nr. 2, p. 149-154.

Brussel voor 95% franstalig te verklaren (36). Tot dit niveau lekenclerus rekenen we ook de sociale communicatiemiddelen binnen de katholieke gemeenschap (éénmalige publicaties, parochiebladen (wekelijks) en contactbladen (maandelijks)).

2. Clerus-Clerus : het spreekt vanzelf dat priesters en andere kerkelijke ambtsdragers geregeld met elkaar contact houden. Deze contacten zijn vaak informeel, verlopen in een besloten sfeer en systematisch onderzoek is op dit niveau erg moeilijk.

3. Clerus-andere maatschappelijke sectoren : de clerus, als instelling, houdt contact of is verplicht contact te houden met o.a. de administratie (ministerie van Justitie, de Dienst Erediensten van de gemeente,...).

Het komt er nu op aan om een bepaald niveau van het communicatiegebeuren in de parochies te kiezen om het verder onderzoek mee te verrichten. Onze keuze valt betrekkelijk snel op de contactbladen. Anders dan de parochiebladen, die afgestemd zijn op een groot en dispers lezerspubliek en die een grote oplage hebben, richten contactbladen zich tot priesters, religieuzen en natuurlijk ook leken die nauw bij het kerkgebeuren betrokken zijn.

Uitgaande van het aartsbisdom is er Pastoralia en binnen dat aartsbisdom zijn er voor Vlaams-Brabant Trefpunt, voor Waals-Brabant Printemps en voor het vicariaat Brussel het nederlandstalige contactblad Kerk in de Stad en het franstalige En Direct. Voor onze verdere analyse kiezen we deze laatste bladen. Het is het enige niveau waar genoeg over Brussel wordt gehandeld en wat een regelmatige, betrouwbare en beschikbare vorm heeft.

De vicariale contactbladen Kerk in de Stad (KS) en En Direct (ED) verschijnen sinds 1 februari 1970. Van 1966 tot dan hadden binnen het vicariaat verschillende experimenten gelopen met tweetalige bladen. De afkondiging van de autonomie in 1969 heeft de evolutie naar autonome, ééntalige contactbladen ongetwijfeld versneld. KS heeft ongeveer 600 abonnee's en ED zo'n 1300, waaronder de helft priesters en religieuzen en de helft leken.

(36) L. OUTERS, *Le divorce Belge*, Paris, 1968, p. 137.

B. De inhoudsanalyse

De keuze om ons verder onderzoek met de vicariale contactbladen uit te voeren impliceert dat we een inhoudsanalyse zullen moeten uitvoeren. Binnen het kader van dit artikel is hier enkel plaats om de voornaamste resultaten samen te vatten en dan nog die resultaten die rechtstreeks betrekking hebben op het thema van dit artikel : de communautaire verhoudingen. Voor een gedetailleerde uiteenzetting van opzet, methode en uitwerking van de analyse alsmede de lijsten en tabellen met resultaten verwijzen we graag naar de verhandeling waar dit artikel op gebaseerd is.

We analyseerden voor ED en KS 30 maandnummers (3 per jaar). Elk nummer telt 30 à 50 bladzijden, met verschillende soorten artikels : lang of kort, in alle mogelijke vormen gesteld, met verschillend taalgebruik, van verschillende oorsprong. De lengte van een artikel leek ons niet zo belangrijk maar wel evalueerden we de volgende zaken :

1. Tekstbron (van wie is het artikel afkomstig ?)

Het blijkt dan dat zowel bij ED als bij KS zeer weinig artikels afkomstig zijn van de hiërarchie (ca. 3%) en dat ook een ongeveer gelijk aantal artikels afkomstig is van de redactie (ca. 40%) en van werkgroepen of commissies (ca. 13%). Ondanks enkele verschillen is het onze overtuiging dat in beide publicaties een zelfde, redelijk open redactiepolitiek gevoerd wordt.

	KidS	%	ED	%
1. Hiërarchie	21	3,5	18	3
2. Redactie	79	13	84	14
2.1. Onbekend, medeweten v/d redactie	184	30	155	25,5
3. Andere publicatie overgenomen	122	19,5	45	7,5
4. Gastauteur	136	22	218	36
5. Werkgroep, commissies, vereniging,...	73	12	86	14

2. Tekstsoort (wat is de stijl en vorm van het artikel ?)

De algemene analyse van de tekstsoorten liet zien dat er in beide publicaties veel meer neutrale teksten in bericht-vorm voorkomen dan verkondigende teksten; men communiceert dus meestal onder gelijken. Enkele deelresultaten konden erop wijzen dat ED misschien iets opener is dan KS. Er was in de franstalige publicatie immers meer plaats ingeruimd voor getuigenissen en vooral lezersbrieven, die bij KS geheel ontbreken. Bij de laatste publicatie valt het dan wel weer op dat men aparte aandacht heeft voor Brussels nieuws.

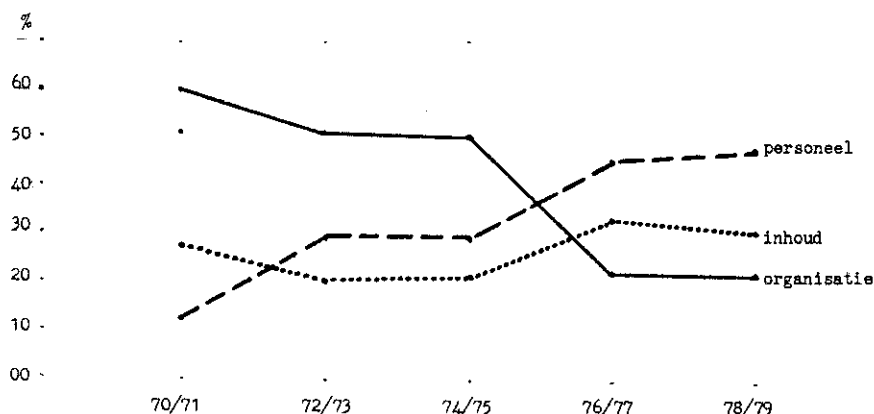
Tekstsoort	KidS	%	ED	%
6. Bericht	238	38,5	277	45,5
6.1. Gedicht	5	1	-	-
7. Brussels Nieuws	23	3,5	-	-
8. Toespraak	8	1,5	2	0,5
9. Editio	17	3	9	1,5
10. Mediatip	27	4,5	55	9
11. Kalender, agenda, aankondiging, ...	141	23	101	16,5
12. Gebed	34	5,5	16	2,5
13. Verkondigende tekst	86	14	59	10
14. Getuigenis	12	2	33	5,5
15. Interview	19	3	16	2,5
16. Herderlijke Brief	-	-	-	-
17. Open Brief / Lezersbrief	1	-	27	4,5
18. Dossier	4	0,5	11	2

3. De thema's (wat is het onderwerp van een artikel ?)

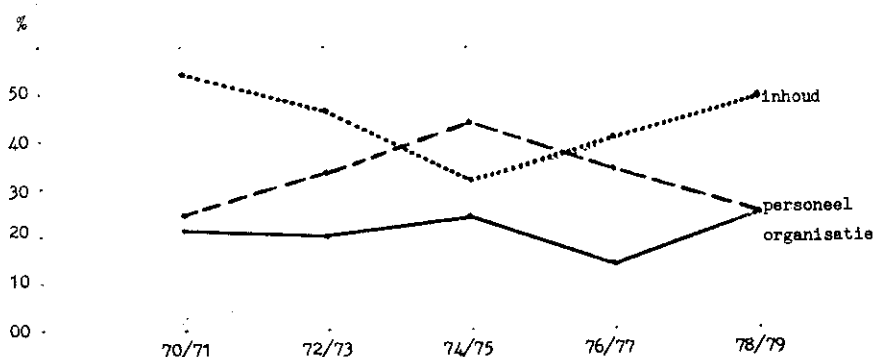
In totaal werden voor ED 758 en voor KS 661 thema's genoteerd. Zo konden we zien welke thema's vaak voorkwamen en welke minder. Het was bovendien mogelijk om beide publicaties met elkaar te vergelijken op dit punt en er bleken hier en daar wel discrepanties. Vervolgens concentreerden we ons op het verloop van bepaalde thema's tijdens de onderzoeksperiode. Bepaalde thema's bleven constant aanwezig, anderen daalden en weer anderen kenden een stijging tijdens de jaren 1970-1979. Om nu dit verloop van bepaalde thema's te verklaren hebben we gemeend om associaties te maken. In

een eerste associatieblok brachten we die thema's onder die te maken hadden met de organisatorische aspecten van de Kerk (pastoraal, kerkstructuren,...). In een tweede blok groepeerden we de thema's in verband met de personeelsbezetting in en om het kerkelijk leven : priestervorming, roepingen, lekenvorming en priesterschap. In een derde blok kwamen meer de thema's aan bod die te maken hadden met de inhoudelijke aspecten van het kerkelijk leven : catechese, liturgie en sacramenten, eucharistie, Bijbel en evangelie. We kunnen het verloop van de drie associatieblokken tijdens de onderzoeksperiode als volgt weergeven :

Voor Kerk in de Stad ziet de grafiek er als volgt uit :

Voor En Direct ziet de grafiek er als volgt uit :

Er blijken dan enkele opvallende zaken te noteren. We gaan ervan uit dat het voor een katholieke gemeenschap normaal zou zijn dat inhoudelijke aspecten het grootste gedeelte van de aandacht krijgen. Als we dan constateren dat bij KS de organisatorische aspecten eerst en de personeelsaspecten later de meeste aandacht krijgen, dan kan dit er op wijzen dat het hier een Kerk in volle mutatie betreft. De inhoudelijke aspecten komen amper boven de 30% uit, maar men lijkt toch op weg naar een enigszins vaste structuur voor de activiteiten en de aandachtspunten. Bij de franstalige publicatie doet zich iets heel anders voor. In 1970 zit men daar met een verhouding die wij evenwichtig en aannemelijk vinden. Al snel begint echter het personeelsaspect aan belang te winnen, ten koste van de meer inhoudelijke aspecten en na 1974-75 keert zich dat weer om. Naar het einde van de onderzoeksperiode toe, beginnen de organisatorische aspecten weer iets belangrijker te worden en het geheel geeft een allerm minst stabiele indruk. Een nadeel van onze wel erg korte onderzoeksperiode is dat we moeilijk met zekerheid kunnen zeggen of deze laatste veranderingen zich zullen doorzetten, of dat ze maar een onderdeel zijn van een andere evolutielijn. Opmerkelijk bij KS en bij ED is toch wel dat de periode 1974-77 voor beide een breukperiode is.

Buiten de associatieblokken wensen we nog kort iets te zeggen over het thema 'pastoraal'. Bij KS zagen we een daling van de algemene, territoriale pastoraal maar een opkomst van gespecialiseerde vormen van pastoraal (arbeiders, vreemdelingen, ouderen, zieken, jeugd,...). Bij ED was het onze indruk dat zowel de pastoraal in het algemeen als de gespecialiseerde pastoraal veel constanter aanwezig waren. Misschien is dit wel te verklaren doordat de franstalige pastoraal verder kon bouwen op de unitaire Brusselse structuren van voor 1969 en dat de nederlandstalige pastoraal van voren af aan diende te beginnen.

4. De actoren

We zullen hieronder in het kort de verschillende actorengroepen evalueren en tevens de voor dit artikel relevantste resultaten weergeven.

a. geografische actoren : veel meer aandacht voor Brussel bij KS; beperkte aandacht voor Vlaanderen, Vlaams-Brabant, Nederland en Duitsland bij KS, geen bij ED; beperkte aandacht voor Frankrijk bij ED, geen bij KS.

Katholieke gemeenschap Brussel en de communautaire spanningen

	KS	ED		KS	ED
75. Derde Wereld	1	7	82. Vlaanderen	4	-
76. Vierde Wereld	-	4	82.1. Nederland	4	-
77. Latijns Amerika	1	7	82.2. Duitsland	1	-
78. Afrika	4	6	82.3. Frankrijk	-	4
78.1 Azië	3	-	83. Wallonië	-	-
80.1 Europa	7	6	83.1. Waals-Brabant	-	-
81. Brussel	120	36	83.2. Vlaams-Brabant	1	-
			84. België	4	4

b. niet-religieuze actoren : zowel bij KS als bij ED een zeer minime aandacht voor dit soort organisaties in Brussel (NCC, FCC, APSKW,...) en nationaal of internationaal.

c. religieuze actoren : in het algemeen kunnen we zeggen dat er bij KS meer gebruik gemaakt wordt van de religieuze actoren, hetgeen overeenkomt met de verhouding die we vonden bij de tekstsoort (religieuze tekst KS : 14%, ED : 10%). Bij KS is veel meer aandacht voor religieuzen en bij ED is meer aandacht voor basisgroepen.

	KS	ED		KS	ED
106. Paus	5	7	117. Pastoor	7	-
107. Kardinaal	6	8	118. Priester	33	18
108. Bisschop	10	5	118.1. Aalmoezenier	1	3
109. Hulpbisschop	-	1	119. Pater	1	-
110. Vicaris	1	2	120. Zuster-non	4	2
111. God	85	50	121. Missionaris	2	-
112. Heilige Geest	8	3	122. Reguliere clerus	17	5
113. Jezus-Christus	102	67	128. Pastoraal Team	2	-
114. Maria	-	4	130. Basisgroepen	2	9
115. Heilige	4	5	131. Leken	14	18
116. Deken	4	3			

d. katholieke en christelijke zuilenorganisaties : enkele belangrijke van deze organisaties werden in het tweede deel van dit artikel al belicht. De nadruk lag daarbij op het communautaire aspect van de zaak. In dalende orde van belangrijkheid kan hier het volgende

over gezegd worden. Over het algemeen is er bij KS en bij ED een geringe aandacht voor de zuilorganisaties. Er is vrijwel altijd meer aandacht voor de organisaties bij KS en tenslotte dient gezegd dat de resultaten bij KS en ED nogal gelijklopend zijn in die zin dat dezelfde soort van zuilorganisaties in beide publicaties zeer weinig aandacht krijgt en dat een andere soort in beide iets meer. De gezondheidszorg staat hier aan de kop, gevolgd door de sociaal-culturele organisaties (KWB, KAV,...) het onderwijs, de jeugdorganisaties en de sociaal-economische organisaties (ACV, LCM), waar zo goed als geen aandacht voor bestaat.

Globale resultaten :

Kerk in de Stad	En Direct
1. Gezondheidszorg (43)	1. Gezondheidszorg (33)
2. Sociaal-culturele organisaties (33)	2. Onderwijs (14)
3. Onderwijs (26)	3. Sociaal-culturele organisaties (12)
4. Jeugdorganisaties (6)	4. Jeugdorganisaties (6)
5. Sociaal-economische organisaties (4)	5. Sociaal-economische organisaties (3)

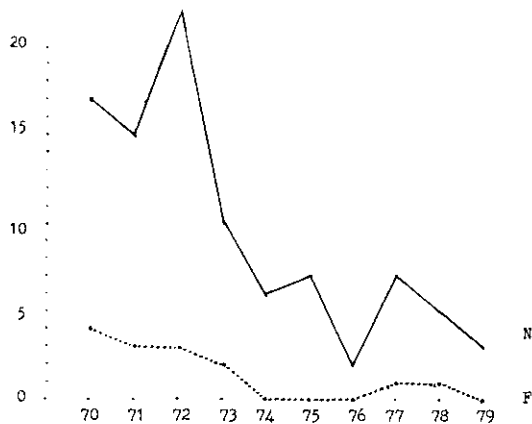
Enkele deelresultaten (soc.-cult. en soc.-ec. organisaties)

Kerk in de Stad	En Direct
230 ACV	2 235. CSC
231. LCM	1 236. MC
233. NCMV	1 238. NCMV (fr)
240. ACW	2 247. MOC
241. KAV	8 248. Vie Féminine
242. KWB	9 249. Equipes Populaires
243. KAJ	8 250. JOC
244. VKAJ	5 251. JOCF
260. CHIRO	3 270. PATRO

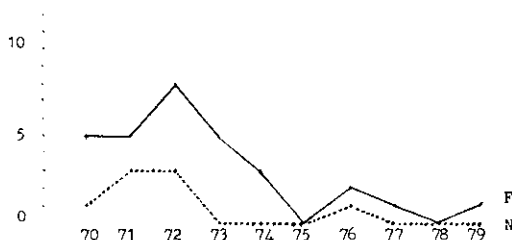
e. Het taalaandachtscriterium : al snel werd het ons duidelijk dat we voor het specifieke taalaspect (in de brede zin, dus het niveau van de spreek- of de schrijftaal ver overschrijdend) een aparte code zouden moeten invoeren. Het interesseerde ons met name of in een artikel speciaal de nadruk gelegd werd op het feit dat een bepaald initiatief of gebeuren van de ene of de andere taalgemeenschap uitgaat. We gingen er hierbij van uit dat in een ééntalige publicatie zulks voor de eigen taal eigenlijk vanzelfsprekend zou moeten zijn en daarom niet al te veel de expliciete nadruk zou mogen krijgen. De

resultaten van dit taalaandachtcriterium zijn het best weer te geven in twee eenvoudige grafieken.

1. KERK IN DE STAD

2. EN DIRECT

Bij KS zien we dat er aanvankelijk zeer veel aandacht is voor de eigen identiteit, dat deze affirmatie van het eigen taalaspect afneemt naar 1974 toe en dat in feite weinig aandacht besteed wordt aan de franstaligen. Bij ED zien we een totaal andere situatie. Er is in de eerste plaats al niet te veel aandacht voor de eigen identiteit. Over de nederlandstalige katholieke gemeenschap in Brussel bericht men zo goed als niet.

Bekijken we nu de resultaten van de inhoudsanalyse in hun globaliteit, dan zijn er toch wel enkele interessante overeenkomsten en verschillen aan te wijzen tussen de beide publicaties.

De overeenkomsten zaten volgens ons vooral in de tekstbron en tekstsoort-analyse en in de analyse van de zuilorganisaties. Beide contactbladen vertonen een redelijk open redactiepolitiek met een vergelijkbare inbreng van gastauteurs, werkgroepen en commissies. Tevens blijkt dat ook de stijl en de vorm van de artikels in beide publicaties overeenkomsten vertonen; de geconstateerde verschillen doen daar niets aan af. Een laatste grote overeenkomst zagen we in het voorkomen van de katholieke zuilorganisaties in de publicaties. Samenvattend : ondanks het feit dat er 'twee' autonome redactieploegen bestaan — beide emanaties van twee ééntalige vicariale raden — consta-

teren we structurele gelijkenissen en overeenkomsten.

De verschillen dienen we eerder op inhoudelijk vlak te situeren. Het voornaamste is toch wel de grotere aandacht voor organisatorische aspecten in het nederlandstalige contactblad. Wetende dat dit vermindert naar 1980 toe en gecombineerd met de opmerkelijke verschillen in het taalaandachtscriterium, doet dit ons een zeker 'jeugdig gedrag' bij KS vermoeden. Inderdaad, uit de analyse van KS blijkt duidelijk dat tijdens de periode 1970-1974 een reeks artikels voorkomen, handelend over structurele, organisatorische problemen en met een duidelijk waarneembare Vlaamse stempel. Later dooft dit haast volledig uit. De franstalige publicatie daarentegen is veel meer vanzelfsprekend Frans; de inhoud en de taalaard van de artikels verandert er ook niet zo bruusk als bij de nederlandstalige publicatie.

5. BESLUIT

We zouden het bij deze selectie uit de resultaten van onze inhoudsanalyse willen laten om over te gaan op het formuleren van onze conclusies. Alvorens hiermee te starten, moeten nog de volgende opmerkingen gemaakt worden. Zoals reeds eerder opgemerkt ligt het accent bij de interpretatie van de deelresultaten op het communautaire en in het bijzonder op het structurele, politieke niveau, eerder dan op het interpersonele niveau.

We stelden ons vervolgens de evidente vraag of hetgeen we voor de contactbladen Kerk in de Stad en En Direct vonden ook generaliseerbaar is voor de nederlandstalige en franstalige katholieke gemeenschap. Eerder werd al aangetoond dat een redelijk soepele redactiepolitiek gevoerd wordt. Dit wordt geconcretiseerd in een betrekkelijk hoog aantal overnames uit andere publicaties (20%) alsmede het feit dat men nogal eens beroep doet op losse medewerkers. Hiermee wilden we maar zeggen dat hetgeen leeft binnen de gemeenschap haast automatisch in de publicaties terecht komt.

Een volgende zaak waar we op zouden willen wijzen is dat we onze besluiten niet formuleerden door uitsluitend gebruik te maken van de resultaten van de inhoudsanalyse. We konden nl. ook steunen op wat in de eerste twee delen al was aangevoerd. In de tweede plaats hielden we een zgn. feedback-interview met mgr. De Hovre, hulpbisschop voor Brussel-Nederlands. Tenslotten hebben we het op sommige momenten nodig geacht om enkele hypothesen uit de be-

staande literatuur in te voeren, opnieuw met de bedoeling onze resultaten te verhelderen en in een bredere context te plaatsen.

We meenden het onderzoek een redelijk grote mate van validiteit te mogen toekennen. Onze verhandeling is immers gebaseerd op leetuuronderzoek en een inhoudsanalyse gecombineerd met talrijke interviews en veldonderzoek.

Na dit korte tussenvoegsel kunnen we starten met het formuleren van onze voornaamste conclusies. We dienen te antwoorden op de onderzoeksvraag, nl. hoe de nederlandstalige en de franstalige pastoraal geëvolueerd zijn tijdens de jaren '70 en vooral hoe ze zich tot elkaar verhouden hebben. Van daaruit zullen we proberen om stap voor stap tot algemene uitspraken te komen.

A. De autonome nederlandstalige en franstalige pastoraal in Brussel

De autonome nederlandse pastoraal is ontegensprekelijk meer op Brussel gericht. Zo bewust als dit nagestreefd wordt, zo bewust ook is het blikveld bij de Franstaligen ruimer en is er daar veel meer aandacht voor de Derde Wereld en Latijns-Amerika. Beide gemeenschappen werken zich in hun respectievelijke taal- en cultuurgebied in.

Globaal genomen hebben beide autonome gemeenschappen zich tijdens de eerste vijf jaren van de autonomie geprofileerd op taal- en cultuurgebied. De jaren 1974-1977 zijn voor de hele Brusselse Kerk scharnierjaren. Het taalaspect wordt dan minder belangrijk, of beter, het wordt een vanzelfsprekendheid en het stadsfenomeen met alles wat daarbij komt kijken wint aan belang. Het is onze mening dat beide autonome gemeenschappen niet anders gekund hebben dan eenzelfde politiek voeren t.o.v. de stadsproblematiek die de taalproblematiek stilaan ging overschaduwen. Als tweede constante kan vermeld worden dat de evolutie bij de nederlandstalige pastoraal veel bruusker is gegaan, waarschijnlijk door een gebrek aan ervaring met de stad en een zeker 'jeugdig gedrag'. Men kan eigenlijk zeggen dat de twee pas autonoom geworden gemeenschappen zich tijdens de periode 1970-1980 eerst van elkaar verwijderd hebben en daarna naar elkaar aan het toegroeien zijn. Maar een belangrijke restrictie hierbij is dat het 'verwijderen' waarover sprake zich maar op een bepaald niveau heeft voltrokken, nl. dat van de organisatie en de structuren.

In 1980 is er een situatie ontstaan waarbij twee autonome gemeenschappen hun identiteit haast volledig geassimileerd hebben.

Vooraf aan nederlandstalige zijde is daar een fase van het zich als 'Vlaams' affirmeren aan voorafgegaan. Is dit nu een bewijs daarvoor dat in de Brusselse realiteit écht twee aparte kerken zijn gegroeid? Het is onze overtuiging van niet. De houding van de Franstaligen doet ons vermoeden dat er iets anders aan de hand is. Volgens ons is het zo dat de Brusselse Kerk nog altijd één en ondeelbaar is maar dat het algemene beleid aan de top nu door een nederlandstalige en een franstalige bisschop samen uitgestippeld wordt en dat daarbij de nederlandstalige stem geen arm broertje meer is maar een onmisbaar element. Deze conclusie zouden we nu eens verder willen uitwerken en in een breder perspectief willen plaatsen (37).

B. De Brusselse Kerk

We zagen hoe de Brusselse Kerk na 1960 grote structurele en inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan. In 1960 bestonden er nog de hoofdzakelijk franstalige kerkjes van de Brusselse dekanaten in het grote tweetalige aartsbisdom Mechelen. In 1982 is er een tweetalig vicariaat Brussel, bestuurd door twee vicarissen-generaal met de wijding van hulpbisschop en zijn de nederlandstalige en de franstalige pastoraal autonoom geworden. Om nu deze evolutie naar waarde te schatten, zouden we twee belangrijke hypothesen willen invoeren.

Een eerste hypothese stelt dat na de Tweede Wereldoorlog parallel met de grote cultuuremancipatie, een grondbeginsel van de Rooms Katholieke Kerk anders wordt geïnterpreteerd. Vroeger streefde men naar eenheid om de eenheid, werd de Kerk centraal vanuit Rome bestuurd en was het Latijn de universele taal. Dit complex van de eenheid is nu afgeworpen, hoewel niet door iedereen en zeker niet overal. Het heeft plaatsgemaakt voor het besef dat eenheid alleen maar kan in de verscheidenheid van de componenten. Voor Brussel betekent dit — en hier is de godsdienstige politiek onlosmakelijk verbonden met de taalpolitiek — Nederlandstaligen en Franstaligen in Brussel de mogelijkheid moeten hebben om zichzelf te zijn in hun godsdienstbeleving en dat men juist daardoor meer naar elkaar zal toegroeien.

(37) We deden dit aan de hand van een gesprek dat we hadden met Mgr. De Hovre, vicaris-generaal en hulpbisschop voor de Nederlandse pastoraal in Brussel.

Een tweede hypothese is van heel andere aard. Het gaat erom aan te tonen dat een concept als 'autonomie van de pastoraal' in feite twee interpretaties kan hebben in haar concrete toepassing. Het is onze overtuiging dat in die afwijkende interpretatiemogelijkheid een deel van de Brusselse taalproblematiek ligt besloten. Hoe groot is immers het verschil tussen zij die autonomie opvatten als het uitbouwen van twee volledig autonome infrastructuren en zij die autonomie zien als het gezamenlijk onderzoeken van de noden van beide groepen om daarna, in onderling overleg, uit te bouwen wat elke groep van nut zou kunnen zijn. We proberen in de volgende regels te onderzoeken hoe op dit ogenblik de Brusselse realiteit hierin past of ervan afwijkt.

De Brusselse realiteit is enorm complex. Nemen we de potentiële katholieke gemeenschap van Brussel, dan moeten hier sociologisch niet twee maar drie groepen onderscheiden worden : de Franstaligen, de Vlamingen en de Brusselaars. We kunnen stellen dat men zowel van franstalige als van nederlandstalige zijde ervoor gewonnen was om in de geest van het Concilie het complex van de eenheid af te gooien en de autonomie af te kondigen. Dit wil echter niet zeggen dat de hele Brusselse Kerk hierachter staat. De hervormingen zijn zeker niet overal aanvaard in Brussel want bij een aantal parochie-priesters én gelovigen leeft nog het oude Brussel waar, volgens hen, geen taalproblemen waren en waar de parochie nog de parochie was. We willen hier niet al te smalend over doen, want deze mensen zijn op bepaalde punten realistischer dan men zou denken. Alleen heeft er zich boven hun hoofden en boven hun realiteit een hele evolutie afgespeeld, die stilaan tot rust komt.

Eens de autonomie afgekondigd en er voor de Brusselse Kerk een godsdienstig en meteen ook een taalprobleem was 'opgelost', wordt de tweede hypothese belangrijk. Aan franstalige zijde kan men er een verschillende interpretatie op na houden, maar het is onze indruk dat een eerder maximalistische visie daar is blijven leven. De pastoraal in Brussel was grotendeels Frans; als er in '69 een aparte franstalige pastoraal werd afgekondigd, dan kon die moeilijk minder Frans zijn. Hierbij komt dan nog het psychologische aspect dat de franstalige katholieken een soort aureool van vanzelfsprekendheid over zich hebben : de vanzelfsprekendheid van de taal, van de stad waar men in woont en werkt, enz...

Aan nederlandstalige zijde lag de zaak moeilijker. Men diende van voren af aan te beginnen en dit schiep natuurlijk ruimte voor uiteen-

lopende interpretaties. Voor een aantal mensen is het evident geweest dat, als men zoveel jaren had geijverd voor een autonome Nederlandse pastoraal, dat men die dan ook uit zou bouwen. Vermoedelijk heeft daar een 'idée fixe' van eigen Vlaamse priesters, Vlaamse dienstverlening, enz. aan de basis van gelegen.

Gesteld dat deze beide stromingen het in beide taalgemeenschappen zouden halen, dan vallen automatisch een groot deel 'Brusselaars' tussen twee stoelen. Een franstalige pastoraal en een nederlandstalige pastoraal naar Vlaams model in Brussel komen inderdaad niet tegemoet aan de concrete ervaringen van vele mensen in Brussel die zich niet bekennen tot één of andere taalgroep. Volgens H. Baetens-Beardsmore kan men de Vlaamse en Waalse taalgemeenschap in België op triglossische wijze indelen. Regionale dialecten functioneren in dit model als L(aag)-taal, het Zuidnederlands standaard als H(oog)-taal en het algemeen Nederlands als O(verkoepelende)-taal (38). Welnu, naast de goed opgeleide, geëngageerde, dikwijls geïmmigreerde Vlaamse elite in Brussel, die zich hoofdzakelijk bedient van de O- en H.-taal, bestaat er in Brussel ook de groep Nederlandstaligen die zich haast uitsluitend van de L-taal in het Nederlands bedient. Dit wijst niet noodzakelijk op klasseverschillen in de Kerk maar toch loopt een pastoraal die één van beide groepen verwaarloost, het gevaar dat men afhaakt.

We moeten, zoals impliciet kan afgeleid worden uit het vorige, ook rekening houden met een meer gematigde of minimalistische interpretatie van de autonomie, die wel eens dichter bij de realiteit zou kunnen staan. Ondanks het verbale geweld uit het verleden en het gedrag dat erin bestond sterk geschematiseerde macroconcepten zwart-wit in de concrete realiteit te willen toepassen, is de werking van de Brusselse Kerk de volgende : aan de basis is er nog steeds één Kerk voor Nederlandstaligen en Franstaligen die allebei het territorium (de parochie) bewonen. In een dergelijke situatie kan men niet anders dan samenwerken. Moet er binnen de omschrijving iemand benoemd of vervangen worden, dan wordt daarover door Nederlands- en Franstaligen samen beraadslaagd. Op het niveau van het dekenaat is er maar één deken voor beide gemeenschappen en het belang nu van de dekencolleges neemt zeer duidelijk toe, ten koste van ééntalige organen als de pastorale raad en de priester raad. Op het hoogste niveau

(38) H. BAETENS-BEARDSMORE, "De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel", *Taal en Sociale Integratie*, deel 4, VUB, 1981, p. 31-44.

tenslotte, wordt het beleid uitgestippeld door de beide bisschoppen, in nauw overleg. Vergeten we ook niet dat er maar één vicariaat-generaal is waar het secretariaat en de verschillende diensten gevestigd zijn.

Het blijkt dus mogelijk om met een dubbele vertegenwoordiging op een aantal niveaus een beleid uit te stippelen dat in de realiteit rekening houdt met de aanwezigheid van bepaalde bevolkingsgroepen (Franstaligen, Nederlandstaligen, vreemdelingen) en met bepaalde geografische kenmerken (Brussel-centrum vs. Neerpede en Haren).

Wij vinden dit, zonder onbescheiden te zijn, een belangrijke conclusie. De concrete realiteit van de Brusselse Kerk is niet zozeer veranderd, alswel de grote structuur waar ze in opgehangen wordt. Tussen beide niveaus is wel degelijk een wisselwerking, maar beperkt. Het is mogelijk om op macro-niveau zaken te veranderen. Veel moeilijker zal het micro-niveau hiervan de invloed ondergaan en nog moeilijker is het om in het micro-niveau rechtstreeks te willen ingrijpen. Deze conclusie zouden we nu eens willen in een bredere context plaatsen.

C. De Kerk en de Brusselse problematiek

Ons onderzoek toonde aan dat de Kerk en in feite de hele katholieke wereld in België geen eilanden zijn in de maatschappij. We zagen hoe de transformaties op sociaal, economisch en cultureel gebied van de laatste eeuwen een onmiskenbare invloed hebben gehad op de Kerk en het kerkvolk. We toonden duidelijk aan hoe de fenomenen van verfransing en vernederlandsing ook binnen de Kerk aan te wijzen waren. De behoedzame territoriale herschikkingen binnen de Belgische Kerkprovincie waren een ander bewijs voor de nauwe band tussen Kerk en maatschappij. We konden zelfs een verband aantonen tussen ontkerkelijking en verfransing; de band tussen verstedelijking en ontkerkelijking was moeilijker te leggen.

Tijdens ons onderzoek in de Brusselse realiteit van elke dag werden we eveneens met onze neus op de feiten gedrukt. In het dekenaat Brussel-Centrum zijn sommige priesters hardnekkig Vlaams, andere houden de Kerk tweetalig in het midden en weer andere priesters deden de taalproblemen af met het bekende "Chez nous, il n'y a pas de problèmes."

Ook in de zgn. katholieke zuil is het duidelijk dat 'België' de oor-

zaak is van de huidige structuren en beleidsopties. Bepaalde sociaal-economische organisaties zijn er nog steeds nationaal, andere sociaal-culturele organisaties zijn er met evenveel logica totaal gecommunautariseerd.

Wat nu Brussel betreft, het is natuurlijk zo dat de evolutie in de Brusselse Kerk niet zomaar te generaliseren is voor de hele Brusselse problematiek, waar naast de taalproblemen ook nog nationale en zelfs internationale factoren in het spel zijn. De taalproblematiek op zichzelf vinden we toch interessant genoeg om er de volgende regels aan te wijden.

Als een rode draad door ons onderzoek loopt een verschijnsel van niveauverschillen. Micro- of macroniveau, structureel of in de realiteit, communautair of interpersoneel, het wijst er in alle gevallen op dat aan elke geobserveerde sociale situatie minstens twee aspecten zijn. Men kan op deze manier ook de werkzaamheden binnen het 'Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden' begrijpen. Binnen dit centrum zijn o.a. linguïsten actief en aan de andere kant historici, politicologen en sociologen. Beide groepen wetenschappers doen aan onderzoek op verschillende niveaus, maar juist de interdisciplinaire aanpak moet ervoor zorgen dat betekenisvolle verbanden gelegd worden tussen beide niveaus. In de praktijk gebeurt het maar al te vaak dat de niveaus onbewust of bewust door elkaar gehaald worden en juist dit verklaart volgens ons de complexiteit van de Brusselse problematiek.

Van het eerste niveau in Brussel, dat van de interpersonele alledaagse realiteit, durven we te zeggen dat een aantal uiterlijke aspecten zoals het straatbeeld is veranderd, maar dat een goed deel van het sociale leven onveranderd is gebleven en dus ook het taalgebruik. De pragmatische Brusselaars wensen geen Noordierse toestanden in hun straten. Op het beperkte niveau van het taalgebruik zijn de Nederlands- en Franssprekenden in Brussel objectief verbonden met de Nederlandstalige- en de Franstalige gemeenschappen in België. Het gevaar is aanwezig dat men van hieruit gaat denken aan een Vlaanderen en een Wallonië binnen Brussel, hetgeen naar onze mening niet strookt met de realiteit. Brusselaars zijn geen Brusselaars omdat het Brusselaars zijn, maar omdat het mensen zijn die in Brussel wonen. Met andere woorden, als er al van het probleem van de taalgemeenschappen in Brussel moet gesproken worden, dan zal dat probleem zich niet vanzelf oplossen. Brussel zal in de dagelijkse realiteit nog wel heel lang Brussel blijven.

Concentreren we ons vervolgens op het ander niveau aan de Brusselse problematiek. Op dit macro-niveau speelt zich nagenoeg de hele politieke discussie over Brussel af. De belangrijkste oorzaak hiervoor is het feit dat men in Vlaanderen de vaste overtuiging heeft dat men alleen maar iets aan de Brusselse taaltoestanden kan doen van buitenaf, op grote schaal, in een wettelijk kader. Dit riep en roept dan aan franstalige zijde een tegenkracht op die zich ook gaat bewegen op het macro-niveau.

Aan Vlaamse kant staat men op het standpunt dat Brussel definitief begrensd blijft tot 19 gemeenten en dat er pariteit in de besturen moet komen in ruil voor de pariteit in de ministerraad. Aan franstalige zijde wil men van deze pariteit in Brussel niets horen — het zou ondemocratisch zijn — en men verbindt er de eisen van de Nederlandstalige Brusselaars met de politieke eisen van de Franstaligen in de randgemeenten. Men kan dit als volgt vertalen : Vlaanderen heeft in de ministerraad afstand gedaan van de realiteit in België, Vlaanderen vraagt de franstalige Brusselaars afstand te doen van de realiteit in Brussel en paritair bestuur te aanvaarden. De Franstaligen putten hun politieke eisen uit de realiteit in de randgemeenten, waar op sommige plaatsen nogal wat franssprekenden wonen. Dit is bewuste en onbewuste vermenging van niveaus.

Om dit alles nog complexer te maken moet er ook op gewezen worden dat de Vlamingen en de nederlandstalige Brusselaars op economisch en op constitutioneel vlak niet meer dezelfde belangen hebben; voor de Walen en de franstalige Brusselaars geldt dit zo mogelijk nog meer. Op het ene niveau staan twee kampen tegenover elkaar langs de scheidingslijn Nederlands/Frans. Op het tweede niveau is de situatie verward. Een groot deel van de discussies wordt er beheerst en beïnvloed door het eerste niveau, maar anderzijds tekent zich ook een andere breuklijn af : Vlaanderen en Wallonië tegen de verenigde Brusselaars.

Waar de beide niveaus elkaar raken kan men vaak interessante constataties doen. Zo valt het bijvoorbeeld op hoe de meeste Brusselse politici, over de taal- en partijgrenzen heen, zeer gematigd denken over de Brusselse problematiek en vrijwel constant aan de noodrem moeten trekken binnen de eigen partijen. Men kan dit verklaren doordat de Brusselse politici ook nog wel contact met de realiteit in de stad blijken te hebben. In het algemeen verwijten ze de Vlamingen en de Walen hun onbegrip over Brussel.

Anderzijds blijken een aantal gewone mensen onbewust de

niveaus door elkaar te halen. Grote groepen Franstaligen — vaak van Vlaamse afkomst — blijven het Nederlands in Brussel negeren en staan nog steeds in opperste bewondering voor 'Paris' en de 'culture latine'. Ook een aantal Nederlandstaligen maakt dezelfde fout. Deze, over het algemeen welgestelde, geïmmigreerde groep wil in Brussel alles Vlaams en ziet zich van 's morgens tot 's avonds door dit complex achtervolgd. Wij stellen dat dit tot nogal artificiële situaties leidt, vermits men — aan nederlandstalige zijde — een sociologisch cultuurmodel overplant van Vlaanderen op Brussel, zonder dat dit een basis heeft. De artificialiteit is zo mogelijk nog groter bij de 'francophones déterminés' omdat men daar ook geen basis heeft, en die basis — we bedoelen hier wel degelijk de Brusselse volksklasse in de ruime zin — zeer ver af staat. De Walen komen er niet voor in aanmerking.

Wat wilden wij nu beweren met dit artikel ? In de Brusselse Kerk is het mogelijk gebleken om beide taalgroepen vrijwillig op hetzelfde niveau te krijgen. Toen is duidelijk geworden dat na de nodige jaren en de evidente moeilijkheden het wel degelijk mogelijk is om met een paritair bestuur een beleid te voeren dat tegemoet komt aan de realiteit ter plaatse, maar dat aan Nederlands- en Franstaligen alle kansen op ontplooiing biedt.

Als het in heel Brussel ooit zover komt, dan zal dat betekenen dat de democratie als spel van meerderheid tegen minderheid heeft plaatsgemaakt voor een nieuw soort 'consensus-democratie' hoe geladen dat woord ook mag klinken. Dat men in Brussel door de taalproblemen sneller dan elders in een dergelijke richting wordt gedreven, maakt de toekomst van de stad en haar inwoners, van welke tong ook, uitermate boeiend.

BEN IK NOG THUIS ? : TAAL EN SOCIALE INTEGRATIE BIJ DE NEDERLANDSE GEMEENSCHAP IN HET BRUSSELSE

door

Jeroen BRUNING

Licentiaat Communicatiewetenschappen VUB

1. DE NEDERLANDSE GEMEENSCHAP IN BRUSSEL

1.1. Inleiding

Emigratie naar het buitenland betekent dat men zich als immigrant gaat oriënteren op een nieuwe omgeving. Bij de interactie tussen de immigrant en deze omgeving, die leidt tot de sociale integratie, spelen taalcommunicatieve aspecten een belangrijke rol. Deze rol bij de interactie wordt in dit artikel belicht aan de hand van de resultaten over een onderzoek naar de Nederlandse gemeenschap in Brussel (1).

(1) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, de integratie van de Nederlandse gemeenschap in het Brusselse*, licentiaatsverhandeling in de communicatiewetenschap, V.U.B., Brussel, 1985, 330 p., Promotor E. Witte - Methode : S. Keuleers. Langs deze weg wil ik allereerst mijn bijzondere dank uitspreken aan Prof. Dr. E. Witte en de heer S. Keuleers respectievelijk promotor en co-promotor van deze studie. Daarnaast gaat mijn dank uit naar de medewerkers van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel voor hun deskundige begeleiding tijdens mijn onderzoeksperiode, in het bijzonder de heren H. Smid en G.H. Portegies. Prof. Dr. H. Balthazar, voormalig Voorzitter van de Raad van Beheer van de B.R.T., en de heer H. Santy, Hoofd van de B.R.T.-studiedienst, dank ik voor hun inspanningen ten behoeve van de financiële uitvoering van de enquête gehouden onder de Nederlandse gemeenschap. Tenslotte gaat mijn dank uit naar al die mensen, Nederlanders en Belgen, die op een zo bereidwillige wijze tijdens het onderzoek in vraaggesprekken antwoord en toelichting gaven op mijn vele vragen.

In dit artikel slaan de termen Nederlander en Nederlands enkel op personen en zaken die op Nederland betrekking hebben.

Deze gemeenschap vormt een deel van de aanzienlijke groep buitenlandse inwoners van het Brusselse "gewest", wier procentueel aandeel op de totale gewestbevolking groter is dan in het Vlaamse en Waalse gewest (2).

Onze kennis over de integratie leiden we af uit de studie van het gebruik door de Nederlander van communicatiekanalen, die verbindingen leggen in het domein Brussel en haar subdomein, de Nederlandse kolonie in Brussel (3).

Bij de bespreking van de integratie van Nederlanders in Brussel beschouwen we de taal vanuit twee invalshoeken. Enerzijds wijzen we op haar functie als communicatiekanaal dat verbindingen vormt tussen domein, subdomein, systeem en subsystemen. Anderzijds beschouwen we haar, gezien de opdeling van het domein België in taalgemeenschappen, als een subdomein met haar eigen systemen en subsystemen.

De Nederlandse kolonie krijgt als subdomein binnen het domein Brussel te maken met twee andere subdomeinen, te weten de Vlaamse en Franse taalgemeenschappen. De organisatie van de communicatie is aldus een uitdrukking van een mate van integratie binnen een bepaald domein. Onder een domein verstaan we een verzameling systemen waarvan men participierend lid kan zijn. In het dagelijks leven is men vrijwillig of onvrijwillig lid van een aantal systemen, die met hun eigen regels, normen, waarden en doelstellingen een welbepaalde functie van het systeem ondersteunen. Een individu kan tegelijkertijd lid zijn van verschillende systemen : hij of zij woont in een huis, werkt in een fabriek, belijdt een geloof, speelt in een vereniging en zo meer. Iedereen participeert in uiteenlopende systemen, de één in meer of mindere mate dan de andere. Daarnaast is elk systeem onderverdeeld in een aantal subsystemen. Op verschillende wijzen kunnen mensen bijgevolg participeren binnen een enkel systeem. Er zijn verschillende wijzen van behuizing, arbeid is onderverdeeld in sectoren en functies, er zijn verschillende geloofsovertuigingen die worden beleden en er zijn meerdere denkbare vormen van vrijetijdsbesteding. Systemen en subsystemen zijn vormen van organisatie die een mate van integratie aanduiden. Naarmate men parti-

(2) Nationaal Instituut voor de Statistiek van België, Bevolkingsverwachtingen 1984-2025, 1, 1985, p. 10.

(3) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis*, ..., p. 133.

cipeert in meerdere systemen en/of subsystemen is de mate van integratie binnen het domein dat de systemen en de subsystemen overspant groter (4).

Het bijzondere karakter van ons onderzoeksterrein, als taalsubdomein in het domein België, ondersteunt een dergelijke benadering bij de evaluatie van de integratie van Nederlanders in Brussel. De inhoudsanalyse over de media van de Nederlandse gemeenschap vormt het uitgangspunt voor de toelichting bij de taal als communicatiekanaal. De enquête onder de Nederlandse gemeenschap, die met steun van de Belgische Radio en Televisie in februari 1985 werd uitgevoerd, vormt de bron voor de benadering van de taal als subdomein. Beide onderzoeksmethoden werden begeleid door archiefonderzoek en aanvullende gesprekken met geselecteerde personen uit de Nederlandse gemeenschap (5).

1.2. De vestiging van Nederlanders in het Brusselse

De groep Nederlanders telde begin 1985 7.211 leden, waarmee zij een kleine 10% vormde van het totaal aantal Nederlanders in België, te weten 74.966 (6). Tot 1961 was de Nederlandse kolonie in België de derde in rij naar het aantal vreemdelingen. Zij werd toen voorafgegaan door de Franse en Italiaanse kolonie. Na 1961 zakte de Nederlandse vreemdelingenpopulatie een plaats in de rangorde, toen de Marokkanen eerst de derde en later de tweede positie gingen innemen (7).

(4) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 128-129.

(5) Deze beide onderzoeksmethoden werden uitgevoerd in nauwe samenwerking met het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken. Het zijn beide onderzoeksmethoden die de stof aandragen voor het eerste deel van het artikel, waarin we een schets geven van de Nederlandse gemeenschap in Brussel. De enquête werd uitgevoerd op basis van een random steekproef van adressen uit het personenbestand van de consulaire afdeling van de Nederlandse Ambassade te Brussel. De duizend op deze wijze geselecteerde personen kregen een vragenlijst gestuurd met tussenkomst van de B.R.T. Aan deze instelling stuurden zij met behoud van hun anonimiteit de beantwoorde lijsten terug.

(6) Jaarlijkse kolonie-opgaven van de Consulaire Afdeling van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel.

(7) Archief van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel.

De emigratie van Nederlanders naar Brussel kwam daadwerkelijk op gang na de tweede wereldoorlog. Voordien beperkte de emigratie van Nederlanders naar België zich voornamelijk tot de grensstreken en Antwerpen. Vanaf de eerste wereldoorlog heeft de Nederlandse industrie in België een grote vlucht genomen en een sterke positie opgebouwd in het land waar de arbeid weinig kostte en het kapitaal relatief schaars was (8). Na de tweede wereldoorlog werd de nijverheidssector opnieuw aangevuld met Nederlanders. Deze nieuwe golf kenmerkte zich meer door de vestiging van individuen, dan door die van bedrijven, hoewel deze laatste na het verlies van de Indische koloniën ook in België een nieuwe markt vonden. Voor de individuen was een belangrijke aanleiding tot emigratie naar België het feit dat in dit land het verstoorde economische leven sneller op gang kwam dan in Nederland. In Brussel vormde zich een kleine kolonie bestaande uit economisch actieve leden en gepensioneerden (9). Met de uitbouw van de Europese instellingen, het NATO-gebeuren en de buitenlandse economische vestigingen te Brussel groeide de Nederlandse kolonie vanaf de jaren vijftig gestadig (10). Het accent van de economische vestiging van de Nederlandse immigrant komt nadrukkelijk te liggen bij de dienstensector, waardoor er in tegenstelling tot andere Nederlandse economische vestigingen minder sprake is van de aanwezigheid van een arbeiders- en middenkader binnen de kolonie in Brussel (11). Deze aangroei leidde tot een absoluut hoogtepunt van 20.400 Nederlanders in de Brusselse agglomeratie samenvallend met het maximum aantal Nederlanders in België, te weten 92.628 in 1975 (12).

Op basis van een adressensteekproef kwamen we tot het volgende overzicht van het percentueel aantal Nederlandse inwoners, op het totaal van de Nederlandse kolonie, verspreid over de Brusselse agglomeratie (13). In veertien gemeenten van de Brusselse agglomeratie

(8) Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te 's Gravenhage, Nederland.

(9) Vele in de Indische koloniën rijk geworden Nederlanders zagen in Brussel de ideale vestigingsplaats bij het bereiken van hun pensioen.

(10) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 16.

(11) De nadruk van de economische vestiging lag bij het verzekeringswezen, handelsvertegenwoordigingen en de volkenrechtelijke vertegenwoordigingen.

(12) Jaarlijkse kolonie-opgaven van de Consulaire Afdeling van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel.

(13) Dit zijn de ingeschrevenen voor het consulaire resort van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel.

woont 92% van de Nederlandse kolonie. In Sint-Agatha-Berchem, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, Koekelberg, Sint-Gillis en de randgemeenten van de Brusselse agglomeratie woont de resterende 8%. We merken op dat de Nederlandse kolonie verspreid over de agglomeratie woont. Er is geen sprake van buurtgebonden concentraties in de grote gemeenten waar de meeste Nederlanders wonen : Brussel, Ukkel, Sint-Pieters-Woluwe, Elsene en Etterbeek. Op het totaal aantal vreemdelingen in de agglomeratie, per gemeente, zijn de Nederlanders het sterkst vertegenwoordigd in de gemeente Ganshoren (14). In de kleinere gemeenten, met name deze buiten de agglomeratie, zoals Overijse, Hoeilaart, Tervuren en Waterloo is de aanwezigheid van een percentueel kleiner deel der Nederlandse kolonie eveneens duidelijk (15).

De spreiding is een gemeenschapsfacet die de Nederlandse kolonie onderscheidt van andere vreemde bevolkingsgroepen in de Brusselse agglomeratie. De vestiging van Nederlanders is daarom minder nadrukkelijk merkbaar, waardoor kansen op communicatie ook geringer worden. Zeker wanneer het moeilijk is een Nederlander te herkennen in een gebied waar overeenkomst is in taal, kleding, huidskleur en andere zaken tussen Nederlanders en de inwoners van het gastland. In andere landen herkennen de Nederlanders en andere Westerse buitenlanders elkaar gemakkelijker (16).

We vergeleken ons onderzoeksmateriaal vervolgens met gegevens van het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies van het Belgisch Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin. In 1979 verscheen het 25e C.B.G.S.-rapport, een sociaal demografische analyse van de bevolking van Brussel-Hoofdstad. De auteur heeft het hier over de vreemdelingen en de betekenis van hun aanwezigheid in de Brusselse agglomeratie. In 1970 was 57.9% van de in de hoofdstad wonende vreemdelingen afkomstig uit het Middellandse Zeebekken en 24.8% uit de buurlanden van België. Die nationaliteitsgroepen vertonen een duidelijk waarneembaar preferentieel vestigingspatroon ten aanzien van de periferiegemeenten van de agglomeratie. In de gehele agglomeratie vormden de vreemdelingen uit de buurlanden in 1979, met

(14) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 37, 38 en 40.

(15) *Ibid.*, p. 41.

(16) B. MEEUWS, *De bevolking van vreemde nationaliteit in het centrale gedeelte van de Brusselse agglomeratie, 1977*, C.B.G.S.-rapport 14, p. 6.

41.980 personen, 24.8% van de totale vreemdelingenbevolking (17).

Uitgaande van deze vergelijking schetsen we een beeld van de verspreiding van Nederlanders in de agglomeratie. De beide tellingen tonen aan dat de Nederlandse kolonieleiden in het bijzonder woonachtig zijn in de gemeenten aan de oostelijke kant van de agglomeratie. Uitschieters voor wat deze vestiging betreft zijn de in het zuidoosten gelegen gemeenten Sint-Pieters-Woluwe en Ukkel. Aan de laatste gemeente geven evenals de Nederlanders ook Fransen, Engelsen en Amerikanen de voorkeur. In Sint-Pieters-Woluwe vestigen zich bij voorkeur naast Nederlanders ook Duitsers en Italianen (18). Uit de cijfers van het C.B.G.S.-rapport blijkt verder dat de meeste Nederlanders in de dichtbevolkte gemeente Brussel wonen en in buurten die grenzen aan de periferiegemeenten van de agglomeratie.

1.3. De economische aspecten van de vestiging

De veranderingen in de economische betrekkingen tussen Nederland en België hebben gedurende het bestaan van de Nederlandse kolonie in Brussel hun uitwerking op de samenstelling van de Nederlandse gemeenschap niet gemist. Allereerst bepaalt de aard van de economische bedrijvigheid van Nederlandse immigranten in Brussel de samenstelling van de kolonie. Er is duidelijk sprake van een evolutie in de koloniesamenstelling op grond van economische voorwaarden. In het verleden toen België door vele Nederlanders werd beschouwd als een gunstige economische markt, trokken twee groepen Nederlanders naar de Brusselse regio. Dit was om te beginnen een groep van in-actieven, de gepensioneerden, die Brussel uitkozen als vestigingsplaats om hun Nederlands pensioen te besteden, omdat in eigen land de bestedingsmogelijkheden geringer waren (19).

(17) D. WIJNGAERTS, De bevolking van Brussel-Hoofdstad, een sociaal-demografische analyse, C.B.G.S.-rapport 25, 1977, p. 142.

(18) J.M.T. BRUNING, Ben ik nog thuis, ..., p. 42 en 309. De cijfers uit de enquête lopen parallel aan deze uit het C.B.G.S.-rapport op een uitzondering na: het C.B.G.S.-rapport bedeeft een groter contingent Nederlanders toe aan de gemeente Schaarbeek in plaats van aan de gemeente Etterbeek.

(19) Uit vraaggesprekken met een medewerker van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel, een Nederlandse zelfstandige en een arbeider.

Voor wat de economisch actieven betreft wezen we reeds op het feit dat het geografische zwaartepunt van de groep arbeiders en zelfstandigen uit het middenkader in de na-oorlogse jaren in de grensstreek lag (20). Een belangrijke eigenschap van de na-oorlogse Nederlandse inwijkelingen in Brussel is, dat hun maatschappelijke integratie sterk beïnvloed is geweest door de omstandigheden van hun arbeidsintegratie. Doordat deze zich hoofdzakelijk voltrok in een werkomgeving met Belgen, kan van deze groep worden gezegd dat de economische aspecten van de vestiging van doorslaggevend belang zijn geweest bij de integratie in Brussel. De mate van economische participatie met de autochtone bevolking staat met andere woorden in relatie tot de mate van maatschappelijke integratie. Het is deze eigenschap die een overduidelijk verschil aangeeft ten opzichte van de volgende generatie van Nederlanders met betrekking tot de maatschappelijke participatie en integratie. Binnen die generatie is er een minderheid, wier profiel dat van de na-oorlogse inwijkelingen benaamt. Wanneer dit echter het geval is dan geldt ook hier dat de wijze van economische participatie van cruciaal belang is bij de verklaring van die maatschappelijke integratie, die overeenstemt met dat profiel (21).

Een belangrijk gegeven bij de beoordeling van de integratie van de Nederlanders in Brussel is verder de duur van de economische betrekking. Naarmate men langer beroepsmatig in België verblijft, dringt zich de noodzaak op tot interactie met de arbeidsomgeving. In tegenstelling tot de afgelopen jaren, vestigden Nederlanders in Brussel zich na de oorlog voor onbepaalde tijd. De economische vestiging in het buitenland berustte op het streven arbeidszekerheid te verkrijgen. Het initiatief tot de emigratie werd geboren uit een economische noodzaak (22).

Deze economische noodzaak ontbreekt bij de tweede stroom van Nederlandse arbeidskrachten die op gang komt met de vestiging van Nederlandse en internationale bedrijven en volkenrechtelijke instellingen in Brussel (23).

(20) Conclusie uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek in Nederland.

(21) Informatie uit vraaggesprekken met Nederlanders van wie bekend was dat zij veel contacten op economisch vlak onderhielden met Belgen.

(22) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis*, ..., p. 99.

(23) *Ibid.*

Het Nederlandse bedrijfsleven in Brussel is tot op de dag van vandaag altijd een belangrijk bindmiddel geweest van de onderlinge Nederlandse contacten binnen het Nederlandse verenigingsleven van de kolonie (24). Dat verenigingsleven binnen de Nederlandse kolonie in Brussel is de exponent van de onderlinge interactie van die tweede stroom Nederlanders in Brussel, die naast mensen uit het bedrijfsleven hoofdzakelijk Nederlands kaderpersoneel van overheidsinstellingen groepeerde. De economische draagkracht van deze stroming Nederlanders binnen de kolonie is de ondersteuning van een economisch afgebakend verenigingsgebeuren van Nederlanders in Brussel.

Wijzigingen in de duur van het verblijf zijn een verklaring voor de daling van het aantal Nederlanders in de kolonie, welke zich voordoet na 1975 (25). De na-oorlogse generatie kende sindsdien een natuurlijk verloop, dat niet meer werd opgevangen door permanente vestiging uit economische noodzaak of als resultante van de maatschappelijke integratie van de tweede generatie Nederlandse immigranten.

1.4. De politieke aspecten van de vestiging

De duur van het verblijf en de daaruit voortvloeiende mate van integratie zijn eveneens van betekenis voor de politieke structuur van de kolonie. Uitgangspunt is het feit dat de Nederlandse immigrant, noch in België (volgens de bepalingen uit Artikel 4 van de Belgische Grondwet), noch in Nederland (volgens de bepalingen van de Nederlandse Kieswetgeving), tot de stemplichtigen danwel tot de stemgerechtigden behoort (26). Slechts de keuze voor de Belgische nationaliteit op grond van de "grote naturalisatie", in de meeste gevallen als een resultante van de individuele maatschappelijke integratie, kende het passief kiesrecht toe. Tot 21 mei 1986 konden Nederlandse immigranten in het buitenland geen gebruik maken van het Nederlandse stemrecht, omdat zij buiten de landsgrenzen wonen. Met name binnen de tweede generatie Nederlandse emigranten, voor wie gezien de korte verblijfsduur geen naturalisatie in het verschiep lag, gold dat zij bij terugkeer naar Nederland te maken kregen met een politieke

(24) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 99.

(25) Tegenwoordig is de gemiddelde duur volgens de Economische Afdeling van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel vier tot zes jaar in plaats van voor onbepaalde duur.

(26) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 101 en 108.

structuur waarin zij geen stem hadden gehad. Zij die in het buitenland op hun Nederlanderschap bleven staan, kenden geen politiek beschikkingsrecht, terwijl sommige politieke beslissingen in Nederland van toepassing blijven op emigranten (27). Toch kan men spreken van een vorm van politieke organisatie binnen de Nederlandse kolonie in Brussel. Enerzijds bestaan er in België sinds het begin van de jaren zeventig adviesraden voor buitenlanders op gemeentelijk niveau. Deze adviesraden worden door verkiezingen samengesteld uit buitenlanders. Opgericht als organen met een adviserende bevoegdheid, vervullen zij daarnaast een begeleidende en informatieve functie ten behoeve van de integratie van de buitenlanders (28). De genoemde organen werken ten dienste van alle vreemde bevolkingsgroepen in de verschillende Brusselse gemeenten. De representatie van Nederlanders door deze organen komt onder meer tot uiting in de aanwezigheid van Nederlanders in de besturen van de adviesraden in de Brusselse agglomeratie. In de Brusselse agglomeratie zijn sinds 1972 in vijf van de negentien gemeenten adviesraden opgericht voor bewoners die de Belgische nationaliteit niet hebben : Brussel, Sint-Joost-ten-Node, Ukkel, Etterbeek en Sint-Gillis (29).

Anderzijds bestaan er in de uiteenlopende emigratielanden waar Nederlanders zich gevestigd hebben sinds langere of kortere tijd ook afdelingen van politieke partijen, die een positie innemen in het Nederlandse politieke bestel. Deze verenigingen zien hun oorspronkelijke doelstellingen, die in het verleden op de voorlichting en toelichting stoelden, uitgebreid met een nieuwe dimensie. Door de gewijzigde kieswetgeving krijgen zij de rol toegedeeld om in het buitenland stemmen te gaan winnen voor de partij in Nederland. Op Europees vlak bestond voor de verschillende partij-afdelingen in de Europese landen aangesloten bij de Europese Gemeenschap reeds een dergelijke dimensie bij de inrichting van de Europese verkiezingen van juni 1979. In Brussel zijn vier Nederlandse politieke partijen vertegenwoordigd door een afdeling van de partij (30).

Op grond van de enquêteresultaten geven we in de bijgaande tabel tot slot een profiel van de Nederlanders in het Brusselse. Bij de

(27) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 102 en 103.

(28) *Ibid.*, p. 110 en 111.

(29) Vraaggesprek met de heer Lamine, Nederlands vertegenwoordiger bij de Adviesraad voor Brusselaars die de Belgische nationaliteit niet hebben.

(30) V.V.D., C.D.A., P.V.D.A., D'66.

interpretatie van dit artikel is het zaak hierop volledigheidshalve terug te vallen.

TABEL 1

**PROFIEL VAN NEDERLANDERS IN BRUSSEL NAAR LEEFTIJD,
VESTIGING, OPLEIDING EN BEROEP OP BASIS VAN ENQUÊTE
FEBRUARI 1985**

geslacht	mannen	vrouwen
leeftijd: 60 jaar en ouder	37.1%	31.6%
> 40 < 60 jaar	37.1%	21.0%
> 20 < 40 jaar	25.8%	47.4%
geboren in: Brussel en omstreken	20.9%	13.2%
ander gedeelte van België	6.5%	10.5%
Nederland	64.5%	57.9%
elders	8.1%	18.4%
woonachtig in België: > 15 jaar	66.1%	68.4%
> 10 < 15 jaar	19.4%	7.9%
> 5 < 10 jaar	6.5%	10.5%
< 5 jaar	8.0%	13.2%
huidige verblijfplaats: in de Brusselse agglomeratie	61.3%	65.8%
randgemeenten van de agglomeratie	38.7%	34.2%
hebben een hogere opleiding genoten	48.4%	50.1%
middelbare	37.1%	36.8%
alleen een lagere	14.5%	13.2%
van de werknemers heeft een functie: in het kader	54.8%	28.9%
als bediende	29.0%	47.4%
als arbeider	16.2%	23.7%

1.5. Het Nederlandse verenigingsleven in Brussel

De opzet van het verenigingsleven van de Nederlandse kolonie laat toe haar te karakteriseren op basis van drie terreinen : onderwijs, kerk, en ontspanning. Uitgangspunten van onze belangstelling zijn de twee belangrijkste Nederlandse ontspanningsverenigingen en een onderwijsinstelling in Brussel, die uit het onderzoek naar voren kwamen : De Nederlandse Vereniging, de E.M.H.C. Oranje en de Prinses Julianaschool. Verder werden in het onderzoek twee Protestantse Kerken toegelicht, die een centrale plaats innemen in de Nederlandse gemeenschap in Brussel.

Een eerste gemeenschappelijk kenmerk van de drie hierboven genoemde Nederlandse organen die buiten de kerk vallen is dat hun oorspronkelijke doelstellingen onder druk zijn komen te staan als gevolg van de verandering in de grootte en de samenstelling van de gemeenschap (31). Het Nederlandse verenigingsleven wordt eerder gekenmerkt door de onderlinge participatie van Nederlanders dan door de participatie van Belgen en Nederlanders. De oprichting van de meeste van de Nederlandse verenigingen en instellingen dateert vanaf de periode die voorafging aan de na-oorlogse groei van de gemeenschap. De behoefte tot vereniging op basis van nationaliteit steunde op een samenhorigheidsgevoel op grond van de beleving van een socio-culturele afstand tot de Belgische samenleving. Met de toemende economische participatie van Nederlanders in Brussel na de tweede wereldoorlog werd een scheiding duidelijk in de Nederlandse gemeenschap. Een scheiding tussen mensen die vasthielden aan de traditionele vormen van de kolonievereniging en zij die economische participatie konden koppelen aan maatschappelijke participatie binnen de Belgische samenleving (32).

Het verenigingsleven van de Nederlandse gemeenschap valt daarvoor tussen wal en schip wanneer men geen antwoord heeft op de veranderde situatie. Wij zijn stellig van mening dat het ontbreken van een middenkader binnen de gemeenschap de polarisatie van de bestaande structuren vrije baan heeft gegeven. Als gevolg hiervan kon

(31) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 163.

(32) Bronnenonderzoek archief van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel en vraaggesprek met de oud-kanselier van het Nederlands Gezantschap te Brussel.

het verenigingsleven niet tot een functionele schakel uitgroeien tussen de kolonie en de Brusselse gemeenschap. Nochtans kwam de discussie over enerzijds een centralisatie en anderzijds de uitbreiding van de verenigingsopzet op de voorgrond, toen na 1975 duidelijk werd dat de gemeenschap in omvang kromp (33).

Deze daling had voor de Nederlandse Protestantse Kerken tot gevolg dat men rekening moest gaan houden met een kleiner wordend potentieel, gezien hun specifieke oriëntering op een Nederlands gemeentepubliek (34). De Nederlandse school Prinses Juliana tracht, na een gevoelige inkrimping van het leerlingenbestand, thans een evenwicht te vinden in het aantal Nederlandse en Belgische leerlingen, waardoor zij een functionele schakel zou kunnen zijn (35). Haar bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar het taalonderwijs op de school waarover we verder in dit artikel zullen uitwijden. De Nederlandse taal is voor mensen die deel uitmaken van het verenigingsleven van de kolonie, een grond van lidmaatschap.

1.6. De eigen taalcultuur en de gemeenschapsmedia

Nederlandse emigranten verspreid over de hele wereld worden vaak als voorbeeld aangehaald voor een buitenlandse bevolkingsgroep die zich op het gebied van de taal in de vreemde goed weet aan te passen. Opvallend daarbij is dat gelijke inspanningen worden gedaan voor het behoud van de moedertaal als voor het aanleren van de taal van het gastland. Naarmate men verder van het vaderland verwijderd is nemen blijkbaar de inspanningen van de Nederlandse emigranten op het vlak van de taalintegratie toe, zonder evenwel de moedertaal te willen verliezen.

We zien ter zake dat in Brussel onder de Nederlanders eveneens inspanningen worden gedaan om het Nederlands als cultureel erfgoed te bewaren. Dit laatste kan worden verklaard door het feit dat immigrantenkolonies naarmate ze ouder worden naar conservatisme nei-

(33) Vraaggesprekken met geselecteerde personen over de gemeenschapsverenigingen en -instellingen.

(34) Gesprekken met de dominees Hanhart en Beukenhorst van de genoemde Protestantse Kerken te Brussel.

(35) Gesprekken met de heer Bakker, directeur van de Nederlandse school "Prinses Juliana" te Etterbeek.

gen (36). Een uiting daarvan is de drang tot behoud van de eigen taalcultuur in de kolonie. We doelen hierbij met name op het verlangen bij de Nederlanders om niet te vervallen in het gebruik van een regionale taalvariant. We constateren hierbij een opmerkelijke overeenkomst met de andere Nederlandse emigranten verspreid over de wereld. De wijze waarop men de zorg voor de handhaving van de eigen taal toont, verschilt daarbij wel van emigratieland tot emigratieland.

Bij de Nederlandse emigratie naar landen waar het Nederlands wel tot de voertalen behoort, is het behoud van de woordenschat van ondergeschikt belang. Men is namelijk niet verstoken van contacten met de eigen taal, omdat men binnen het Nederlandse taalgebied blijft. In deze situatie concentreert de aandacht voor het gebruik van het Nederlands zich op de uitspraak ervan. Een uitspraak die zoals in het geval van België is gericht op het onderscheid tussen Vlaamse en Nederlandse klanken en woordgebruik. Daarbij is de mate van de zorg voor uitspraak en woordgebruik van de Nederlander in Brussel afhankelijk van de streek in Nederland waar hij vandaan komt en van de sociale groep waartoe hij behoort. Binnen de Nederlandse kolonie in Brussel zijn de verschillende Nederlandse verenigingen en instellingen een goed hulpmiddel voor het behoud van het Nederlands.

Naast de aandacht voor het gesproken woord is er de instandhouding van de eigen Nederlandse gemeenschapsmedia met de volgende titels : De Protestantse Kerkbode, De Kerkbrief, Welzijn, De Sjerp en De Nederlandse Vereniging. De Nederlandse kolonie in Brussel kent dus vijf verschillende gemeenschapsbladen : de twee maandbladen van de door Nederlanders meest bezochte Protestantse kerken, een maandblad van de Nederlandse Vereniging voor Weldadigheid, een tweewekelijkse periodiek van de sportvereniging E.M.H.C. Oranje en het maandblad van de Nederlandse Vereniging. Omdat dit bladen zijn, die in hoofdzaak worden ontvangen door een verspreide groep Nederlanders in Brussel, leek het ons terecht om in het kader van een inhoudsanalytisch onderzoek de nadruk te leggen op de vraag in welke mate zij beantwoorden aan een voorziene tweeledige functie :

1. inhoud geven aan de werking van de uitvoerende organen;
2. inhoud geven aan de contactvorming van Nederlanders in de Brusselse agglomeratie.

(36) Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel, onderhoud met een medewerker.

De nadruk van de onderlinge vergelijking van de bladen legden we op de aard van de artikelen : het onderwerp van de inhoud (thema van het artikel), de hoedanigheid van de schrijver (de tekstbron), en het karakter van het artikel (de tekstsoort) (37).

Uit dit onderzoek bleek dat de tekstsoorten berichtgeving, kalender en advertentie het hoogst scoren bij vier onderzochte bladen. In de Kerkbrief verschijnen geen advertenties (38). Gering in aantal zijn de religieus-verkondigende teksten en artikelen waarvan de inhoud verwijst naar personen, instellingen of wetenswaardigheden in de Brusselse agglomeratie. Met uitzondering van het blad van de Nederlandse Vereniging komen er weinig artikelen voor die niet onder te brengen waren in een van de opgestelde categorieën (39).

Het merendeel van de artikelen in de bladen is anoniem opgesteld. Er komen weinig artikelen van de hand van een redactioneel kader, met uitzondering van de artikelen in het blad van de Nederlandse Vereniging. De spreiding van de bronnen van de artikelen is regelmatig te noemen. Opmerkelijk was het aandeel van de gastauteurs in het blad van de Nederlandse Vereniging in vergelijking met de andere bladen (40).

De meest voorkomende thema's in de bladen zijn de vereniging van mensen, sport en ontspanning en die met betrekking tot de organisatie en het functioneren van de gemeenschap. De bladen zijn echter zeer sterk toegespitst op de vereniging en de structuur van die welbepaalde groepen Nederlanders in Brussel die zij willen bereiken (41).

(37) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 255. Het gemiddelde aantal artikelen over de vier bladen was 25 per nummer, hetgeen door de Protestantse Kerkbode en het maandblad van de Nederlandse Vereniging van Weldadigheid niet wordt gehaald. Dit laatste blad bleek na een proefanalyse, mede omwille van de magere kwaliteit van het blad, niet in aanmerking te kunnen komen voor het inhoudsanalytisch onderzoek.

(38) Het blad *Welzijn kon*, zo bleek uit de inhoudsanalytische steekproef op de thema's tekstsoorten en tekstbronnen, niet in de inhoudsanalyse worden opgenomen. De inhoud ervan beperkte zich tot een enkel bericht en verder in hoofdzaak tot overzichtslijsten van donaties ten behoeve van het welzijnswerk. De categoriesystemen van de inhoudsanalyse zijn opgenomen in een bijlage achteraan dit artikel.

(39) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis ?*, ..., p. 259 en 260.

(40) *Ibid.*, p. 263 en 264.

(41) *Ibid.*, p. 266.

In vier van de vijf bladen zijn advertenties opgenomen van hoofdzakelijk Nederlandse bedrijven of bedrijven van Nederlanders in Brussel. Hoewel verschillende artikelen beperkt voorkomen, wijst hun aanwezigheid op een variatie in het tekstaanbod. Hiermee bedoelen we dat de artikelen, gezien hun spreiding over de verschillende vooropgestelde categoriesystemen bij de inhoudsanalytische telling, uiteenlopend van aard zijn.

Hoe sluiten de karakteristieken van de bladen nu aan bij de vooropgestelde tweeledige functie? De toegankelijkheid van de bladen is een duidelijke ondersteuning van deze functie. De analyse van de thema's leert ons dat de bladen als hoofdfunctie zien de vereniging van mensen te bevorderen, een vaststelling die het eerste lid van de functie ten goede komt. De bladen richten zich daarbij tot het selecte publiek van de instelling of vereniging binnen de kolonie, waarvoor hun uitgave bestemd is. In de bladen ontbreekt de opzet die duidelijk zou aangeven dat de communicatie tussen orgaan en publiek op een bredere schaal zou moeten plaats vinden. Dit onderstreept eens te meer dat het hier gaat om koloniebladen en niet om bladen bestemd om te worden gelezen door zoveel mogelijk Nederlanders die in Brussel woonachtig zijn. De afgebakende informatiestroom is bestemd voor de leden van de verenigingen en instellingen. In geval dat men een groter publiek zou willen bereiken zou de opzet van de thema's en de tekstsoorten meer ruimte moeten bieden. Hierdoor zou dan een meer evenwichtig opgebouwd produkt ontstaan. In de bladen komt namelijk te weinig een gemeenschappelijke band naar voren tussen de Nederlandse immigranten en de Belgische samenleving. Hierdoor is het voor niet-Nederlanders, met name de Belgische Brusselse bevolking minder aantrekkelijk om door het lezen van de Nederlandse gemeenschapsmedia contacten te leggen met de Nederlandse kolonieleiden in Brussel.

Opgemerkt dient te worden dat deze vaststelling van algemene aard is, want uit het onderzoek kwam naar voren dat drie van de vijf bladen sterke overeenkomsten vertoonden. Dit alles ten nadele van de tweeledige functie in het bijzonder met betrekking tot het bereiken van een lezerspubliek dat buiten het directe koloniegebeuren staat. Het betreft dan vooral de berichtgeving over de Brusselse agglomeratie (42). Het is met name de sociaal-culturele en maatschappelijk-informatieve berichtgeving over de Brusselse agglomeratie

(42) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis?*, ..., p. 274.

en de Belgische samenleving in haar totaliteit die onvoldoende aanwezig is in de bladen.

2. CONTACTEN MET DE VLAAMSE EN FRANSE GEMEENSCHAP IN BRUSSEL

2.1. Identificatie van beide gemeenschappen

In dit onderdeel van het artikel willen we ingaan op de betrokkenheid van de Nederlandse Brusselaars met het maatschappelijk leven van de twee belangrijkste cultuurgemeenschappen uit de hoofdstedelijke agglomeratie. We beschouwen de Nederlandse kolonie als een aparte cultuurgemeenschap, die als een van de vele immigrantengemeenschappen deel uitmaakt van het domein Brussel. Als uitgangspunt van de beschrijving beschouwen we de Nederlandse taal als enige overeenkomst op cultureel vlak met het Vlaamse bevolkingsdeel. We willen daarmee op voorhand twee zaken benadrukken. Enerzijds willen we mogelijke andere overeenkomsten binnen het cultureel leefpatroon van Vlamingen en Nederlanders niet betrekken in een analyse die zich toespitst op de taalvorming binnen het tweetalige domein, anderzijds geloven we niet dat de Nederlandse immigranten binnen het domein een "taalvoorsprong" hebben op andere immigrantengroepen in het Brusselse, waarvan velen met de beheersing van het Frans binnen het Brusselse tweetalige domein integreren.

Aan de hand van de analyse van de enquêteresultaten beschrijven we de volgende parameters met betrekking tot de contactvorming : de media, het verenigingsleven en de instellingen, en het onderwijs als meest belangrijke factor in het proces van taalintegratie. Deze parameters geven ons een inzicht in de mate waarin de Nederlandse taal als een positieve identificatie met de eigen groep naar voren komt. We willen met andere woorden nagaan in hoeverre de contactvorming binnen het domein onder invloed staat van de moedertaal danwel van het Frans, de vreemde taal in het land van immigratie. Is een Nederlander in dezelfde mate taalbewust als de Vlaming, of prefereert hij het "statuut van de immigrant" en wordt taalaanpassing als een noodzakelijke cultuuraanpassing gezien ? De studie van het taalgedrag van de Nederlandse immigrant in het Brusselse leert ons over de

mate van cultuuraanpassing van de Nederlanders uitgaande van zijn statuut als immigrant. Ter illustratie halen we Vilroxx aan, die naar de positieve identificatie van de Vlamingen in Brussel peilde. Zijn cijfers stellen ons in staat een vergelijking te maken tussen de positieve identificatie van Vlamingen en Nederlanders in Brussel met hun eigen moedertaal. Volgens Vilroxx is de positieve identificatie van de Brusselse Vlamingen met de eigen groep duidelijk af te leiden uit een studie van zijn proefpersonen. Maar liefst 90% van Vilroxx's proefpersonen beweerden altijd Nederlands te spreken in situaties waarin zij kunnen veronderstellen dat de gesprekspartner enige kennis van het Nederlands heeft, of waarin hij Nederlands moet kennen : bij openbare instellingen bijvoorbeeld (43).

We geven een eerste schets van het taalgedrag van Nederlanders in Brussel door middel van parameters die een oriëntatiebepaling weergeven binnen de beide taalgemeenschappen. We gebruiken deze oriëntatie van de positiebepaling van de Nederlandse emigrant om na te gaan welk taalprofiel hij of zij bezit binnen het domein. Deze profilering komt tot uitdrukking in zijn of haar participatie aan de structuren van de Vlaamse en Franse gemeenschappen. De wijze van contactvorming met de beide gemeenschappen is van belang voor het begrip van het taalgedrag van de onderzochte groep. In dit kader willen wij verwijzen naar de studie "The Stranger" waarin Alfred Schutz de problemen beschrijft die een vreemdeling heeft, wanneer hij in contact komt met een voor hem nieuw cultureel patroon (44). Een typevoorbeeld van een "vreemdeling" is volgens hem de immigrant. Bij de integratie in de nieuwe omgeving speelt het "culturele patroon" in het "intercultureel" communicatieproces een rol. Onder het cultureel patroon verstaat de auteur alle waarden, instituties en oriënteringssystemen (45).

De interculturele communicatie tussen de immigrant en de naaste omgeving komt tot stand op basis van de interpretatie van het domein aan de hand van zijn eigen "thinking as usual". De identiteit van de Nederlander in Brussel ligt daarmee aan de basis van zijn

(43) J. VILROXX, 1978, *The Flemish Elite in an Embattled Situation*. In VERDOODT (Ed) (1978), p. 67.

(44) A. SCHUTZ, *The Stranger : An Essay in Social Psychology*, *American Journal of Sociology*, nr. 6, mei 1944, p. 499-507. In *Taal en Sociale Integratie*, 5, Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië door F. LOUCKX, 1982, p. 71-77.

(45) *Ibid.*, p. 72 en 76.

oriëntatie aan de nieuwe systemen. In het geval van Brussel aan twee van elkaar verschillende taalsystemen. De basis van de identiteit van de Nederlandse immigrant wordt gevormd door de wil tot aanpassing op grond van zijn oriëntatie. De assimilatie met de taal speelt binnen de ideologie van de immigrant daarbij een belangrijke rol (46). In deze optiek moet dan ook de contactvorming van de Nederlanders met de Brusselse taalgemeenschappen worden bekeken.

Voor een eerste inzicht in deze problematiek schetsen we een overzicht van de contacten van Nederlanders in Brussel met landgenoten en Belgen binnen de woonomgeving, de Brusselse regio, de werkomgeving, het verenigingsleven, via de telefoon, via correspondentie en via de kerkgemeenschap. Een algemene vaststelling op grond van de analyse van de enquêteresultaten is dat de meeste contacten in de bovengenoemde systemen van het domein onderhouden worden met Belgen. Slechts wanneer het contacten betreft met bekenden binnen en buiten de Brusselse regio is de mate waarin dat gebeurt met landgenoten of met Belgen gelijkwaardig te noemen. Opmerkelijk laag is de mate van contacten tussen Nederlanders met Nederlandse burens en buurtgenoten.

De meeste contacten met Belgische bekenden lopen via de telefoon. Opmerkelijk is dat de in het veldonderzoek vaak door Nederlanders geuite "klacht" met betrekking tot een slecht burenccontact met Belgen door de enquêtegegevens wordt tegengesproken. De minst intensieve contacten tussen Nederlanders en Belgen komen voor binnen Belgische verenigingen en kerkgemeenschappen. Deze vorm van contact ontbreekt bijna helemaal binnen de Nederlandse verenigingen in het Brusselse. Dit laatste toont aan dat interculturele communicatie niet plaats vindt binnen de gesloten structuren van de Nederlandse kolonieverenigingen. Deze hypothese wordt gestaafd door andere onderzoeksresultaten (47). In dit verband wijzen we op een andere factor die de mate van integratie bepaalt. Een Nederlander die naar een ver afgelegen land emigreert kent een andere integratieproces dan de Nederlander die naar een dichterbij het moederland gelegen land emigreert. De integratie van de eerste zal in het algemeen gerichter verlopen. De afstandsfactor speelt bij de integra-

(46) J.H. ELICH, *De omgekeerde wereld — Nederlanders als etnische groep in Australië*, Centrum voor Onderzoek naar Maatschappij Tegenstellingen, Rijksuniversiteit Leiden, uitgave 18, 1985, p. 38.

(47) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis ?*, ..., p. 152-169.

tie van Nederlanders in Brussel in die zin natuurlijk geen rol van betekenis. De verschillen tussen de beide cultuurgroepen zijn er de oorzaak van dat er voor de Nederlander die naar België vertrekt een verandering van omgeving plaatsvindt. Het is niet zo dat emigranten ineens andere mensen worden als zij ergens anders gaan wonen. Zonder gevolgen voor de interculturele communicatie blijft het emigratieproces uiteraard niet. In Brussel heeft dit onder andere zijn weerslag in een gesloten structuur van de gemeenschapsinstellingen ten behoeve van een gedwongen behoud van de eigen identiteit. Wanneer daarnaast het verenigingsleven in de kolonie niet in staat is tijdelijk gevestigden te groeperen, inspelend op het Nederlands karakter van de diensten, dan ontstaat de volgende situatie. Doordat zij zich minder vloeiend zullen integreren in de Belgische samenleving, krijgt de Nederlandse kolonie te maken met geïsoleerde tijdelijke Nederlandse residenten in het Brusselse.

2.2. Het mediabereik binnen de Nederlandse gemeenschap

In de inleiding bij het artikel wezen wij op het bijzondere karakter van ons onderzoeksterrein als taalsubdomein binnen het studieveld België. Deze tweede invalshoek bij de beschouwing van taal en integratie van Nederlanders in het Brusselse brengt ons bij de contactvorming tussen de Nederlanders en de Nederlandse kolonie en de beide Brusselse taalgemeenschappen door middel van de media.

Uit de inhoudsanalyse leerden we dat de berichtgeving van de gemeenschapsmedia zich in verregaande mate afzijdig houdt van de Belgische samenleving. Derhalve werpt zich de vraag op in welke mate de Nederlanders de Belgische geschreven media ter hand nemen in vergelijking tot de Nederlandse en andere buitenlandse geschreven media. Uit onze studie blijkt dat één op de vier Nederlanders, voor wat betreft kranten en tijdschriften, zich uitsluitend beperkt tot de Vlaamstalige media, terwijl één op de zeven Nederlanders uitsluitend de Franstalige Belgische media leest. Weinig Nederlanders beperken zich uitsluitend tot de Nederlandse media. De helft van de Nederlanders in Brussel leest uitsluitend de Belgische kranten of tijdschriften. Een interessant gegeven uit ons onderzoek is ook dat zeer weinigen naast de Belgische media tegelijkertijd de Nederlandse media lezen. Bij velen is er echter wel sprake van een gevarieerd media-

leesbestand : dat wil zeggen Belgische, Nederlandse en buitenlandse media tezamen. De buitenlandse media zijn evenals de Nederlandse media bij weinigen de enige kranten of tijdschriften die zij lezen.

De meeste Nederlanders, zo blijkt, lezen dus Nederlandstalige kranten en tijdschriften. Binnen deze media zijn de groepen krantenlezers en tijdschriftenlezers van gelijke grootte. Uit het overwicht van de Vlaamse media leiden we af dat de aandacht voor het gastland duidelijk aanwezig is. Het gebrek aan informatie over het gastland in de gemeenschapsmedia van de kolonie wordt daardoor opgevangen (48).

We kunnen ons derhalve de vraag stellen of een wisselwerking tussen beide media de Nederlandse immigranten niet ten goede zou komen ? Het verschil in het informatieaanbod is niet alleen te verklaren uit het feit dat de Nederlandse gemeenschapsmedia worden uitgegeven door verenigingen en instellingen met een welomschreven doelstelling. Het zich in de berichtgeving beperken tot de eigen doelstelling laat, zo leert het veldonderzoek, zich verklaren door het ontbreken van een ruime lezersgroep. Hierdoor worden op Brussel gerichte thema's niet vanuit de achterban als bespreekbaar voorgesteld (49). Zo kan de onterechte gedachte ontstaan dat het niet wenselijk zou zijn de berichtgeving uit de Vlaamse en Nederlandse media van toelichting te voorzien. Direct gevolg hiervan is dat binnen de eigen groep er geen vastomlijnde discussie kan ontstaan die een identificatie van de eigen positie binnen de Brusselse samenleving mogelijk maakt (50).

Het gebruik van de geschreven media door Nederlanders in Brussel wordt sterk bepaald door de meer gemakkelijke toegang tot de Nederlandse media in België dan in andere emigratielanden. Hoewel de enquêteantwoorden geen uitsluitsel geven over de specifieke voorkeur voor bepaalde Belgische kranten durven we hierover wel een uitspraak te doen vanwege ervaringen uit het veldonderzoek. De Franstalige geschreven media worden onder het Nederlandse lezerspubliek het sterkst vertegenwoordigd door "Le Soir", terwijl van de Vlaamse media "De Standaard" veel wordt gelezen.

Wanneer wij kijken naar het bereik van Belgische periodieken van verenigingen en instellingen dan constateren we dat de spreiding

(48) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis ?*, ..., p. 244-280.

(49) *Ibid.*

(50) *Ibid.*, p. 119-122.

uitermate gedifferentieerd van oorsprong is. De Nederlandstalige periodieken hebben een licht overwicht op de Franstalige periodieken en een groot overwicht op het aantal buitenlandse periodieken. Uit de cijfers van de spreiding leiden we af dat het met name de Franstalige reclameperiodieken *Vlan* en *Belgique No. 1* zijn die hoog scoren binnen het bereik van de Nederlandse kolonie in het Brusselse. De informatiewaarde van deze periodieken met betrekking tot de Brusselse samenleving als leefgemeenschap van de kolonie is uiteraard min.

TABEL 2 : MEDIAGEBRUIK : DE GESCHREVEN PERS

	KRANTEN (%)		PERIODIEKEN (%)	
	Abonnem. dan wel re- gelmatig	Incidenteel	Abonnem. dan wel re- gelmatig	Incidenteel
Nederlandse	8	7	2	10
Nederlandse en Vlaamse	1	2	9	3
Nederlandse en Waalse	3	3	1	4
Vlaamse en Waalse	2	8	3	4
Vlaamse	17	8	14	8
Waalse	11	9	4	4
uiteenlopende	8	8	12	9
buitenlandse	4	1	11	7

Tot die periodieken die in een aanzienlijk aantal in de brievenbussen van Nederlanders vallen, behoort echter eveneens het Engelstalige, op België gerichte weekblad "The Bulletin". Maar liefst 11% van de Nederlanders binnen de Brusselse kolonie ontvangt dit blad dat haar berichtgeving richt op de Belgische samenleving (51). Daarnaast bevat het blad een socio-culturele informatiebijlage over de ontspanningsmogelijkheden in het Brusselse. Zonder twijfel wordt "The Bulletin" hoofdzakelijk gelezen door de meer kapitaalkrachtigen. We mogen derhalve concluderen, gezien de sociaal-economische samenstelling van de Nederlandse kolonie, dat de leesdichtheid van "The

(51) Media 85, uitgave 1985 van de reclamegids, uitgave door de Kamer van Reclame-Adviesbureaus vzw, volume 1, p. 58.

Bulletin" onder Nederlanders in Brussel en de randgemeenten groot is (52). Voor deze groep vormt het enerzijds een aanvulling op de Belgische media en anderzijds vult zij de leemte op in de Nederlandse kolonie-media voor wat betreft de Brusselse berichtgeving (53).

Hoewel uit het onderzoek naar voren komt dat de belangstelling voor de Franstalige geschreven media niet groot is, geldt het omgekeerde voor de Franstalige T.V.-zenders. Er wordt meer naar de Franstalige T.V.-zenders gekeken dan naar Nederlandstalige zenders. Een voor de hand liggende verklaring voor de Nederlandse kijkdichtheid met betrekking tot de Franstalige zenders is dat deze een numerieke meerderheid hebben op de Nederlandstalige binnen het omroepcircuit (54).

Doch de op een na hoogste kolonie-kijkdichtheid voor de afzonderlijke zenders is voor de RTBF I-zender. Wanneer wij een gemiddelde nemen van de Nederlandstalige en Franstalige zenderblokken dan blijkt een lichte voorkeur voor het Nederlandstalige blok. Hoewel de Vlaamse zenders beide niet vaker worden bekeken dan de Nederlandse T.V.-kanalen, kent BRT I van die zenders het hoogste bereik onder de Nederlandse kijkers (55). Desondanks blijkt uit de enquête dat de kennis van BRT-televisieprogramma's onder de Nederlanders in Brussel niet groot te noemen is. Uitzondering vormt het programma "Panorama" dat bij maar liefst 70% van de kolonieledeñ bekend

(52) Media 85, uitgave 1985 van de reclamegids, uitgave door de Kamer van Reclame-Adviesbureaus vzw, volume 1, p. 59 en 60.

Wanneer we in dit artikel spreken over de Nederlandse media dan bedoelen we zowel deze van Nederlandse als van Vlaamse zijde, tenzij duidelijk anders gesteld in de tekst.

(53) Gegevens afkomstig uit de analyse van de enquêteresultaten van schriftelijke anonieme ondervraging Nederlandse kolonie in het Brusselse in februari 1985 op basis van een steekproef. Uit het adressenbestand van de consulaire afdeling van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel werden ten behoeve van de samenstelling van de enquêtegroep steeksgewijs 1000 kaarten getrokken. Dit aantal werd bereikt door uit het bestand van circa 10.000 kaarten elke honderdste persoon volgens de alfabetische rangorde te selecteren die ouder was dan 18 jaar en woonachtig in de Brusselse regio. De respons op de enquête bedroeg 263 voor verwerking geschikte vragenlijsten.

(54) Te weten zeven Franstalige zenders (RTBF I en II, de drie Franse zenders, RTL en TV5) tegenover vier Nederlandstalige zenders (Ned I en II, BRT I en II).

(55) Gegevens afkomstig uit analyse enquêteresultaten van schriftelijke anonieme ondervraging Nederlandse kolonie in het Brusselse in februari 1985 op basis van een steekproef.

is. Opmerkelijk is het geringe aantal Nederlanders dat "altijd" op de vaderlandse zenders afstemt. De voorkeur bij de radio gaat uit naar nieuws- en actualiteitsuitzendingen, zowel die van de BRT als die van de RTBF. Er wordt in de regel weinig naar Nederlandse radio-uitzendingen geluisterd (56).

TABEL 3 : MEDIAGEBRUIK : T.V.-ZENDERS, VORKEUR IN %

ZENDER	altijd	meestal	regel- matig	zelden	nooit	geen ontvangst	zender onbekend
NED I	6.0	7.1	47.6	22.6	8.4	8.3	-
NED II	6.3	6.3	51.9	20.3	8.9	6.3	-
BRT I	4.8	9.5	52.4	27.3	6.0	-	-
BRT II	4.1	2.7	37.8	39.2	12.2	4.0	-
RTBF	4.9	11.0	45.1	34.1	4.9	-	-
RTBF bis	1.5	6.0	19.4	47.8	19.3	6.0	-
TF I	2.5	14.8	37.0	23.5	9.9	11.1	1.2
A2	3.7	15.9	40.2	15.9	11.0	11.0	2.3
FR 3	1.4	12.3	31.5	27.4	13.7	12.3	1.4
RTL	2.7	9.5	32.4	28.4	16.2	9.5	1.3
TV5	4.7	7.7	32.3	33.8	21.5	-	-
ARD	7.2	25.7	34.3	17.1	14.3	1.4	-
ZDF	5.9	21.7	37.7	18.8	13.0	2.9	-
WDR	4.2	4.2	20.8	33.3	19.4	15.3	2.8
BBC 1	2.8	5.3	32.0	29.3	9.3	20.0	1.3
BBC 2	2.8	4.2	34.7	27.8	11.1	18.1	1.3
andere	20.0	10.0	20.0	30.0	20.0	-	-

(56) Zie voetnoot 55.

Wanneer we tenslotte de contactvorming van de Nederlandse immigranten met Vlaamse en Franstalige media willen omschrijven dan stellen we enerzijds bij de geschreven media een voorkeur vast voor de Vlaamse media, en anderzijds bij de audio-visuele media een voorkeur voor de Franstalige media. Tegen de verwachting in en in tegenstelling tot sommige andere Nederlandse emigrantenkolonies in het buitenland drukken de Nederlandse media geen zwaardere stempel op de informatiestroom dan de andere media (57). Dit ondanks de voorhanden zijnde kanalen voor deze informatiestroom en mogelijkheid tot ontvangst hiervan. Uit de enquêteresultaten valt op te maken dat bij een kleine groep de T.V.-ontvangstmogelijkheden beperkt zijn. Verder wordt de kolonie gevormd door hoofdzakelijk "regelmatige" kijkers en luisteraars, die op basis van de "vrije keuze" neigen naar programma's die niet in de moedertaal worden uitgezonden. Dit in tegenstelling tot de geschreven media waar de berichtgeving in de eigen taal wordt verkozen boven die in het Frans. Een verklaring voor deze tegenstelling kan worden gevonden in het feit dat de audiovisuele media zich eenvoudiger laten consumeren dan de geschreven media, waarvoor de aandacht met betrekking tot de verstaanbaarheid groter moet zijn.

2.3. Contactvorming met Vlaamse en Franse verenigingen in Brussel

Uit de studie van de cijfers over de verspreiding van de Belgische periodieken onder de Nederlandse kolonie krijgen we een eerste indruk over de Nederlandse bindingen met het Brusselse sociaal-culturele leven. Vele periodieken zijn namelijk uitgaven van instellingen uit deze hoek, hetgeen niet betekent dat men door een lidmaatschap aan deze verenigingen of instellingen verbonden is.

We haalden eerder aan dat de spreiding van de periodieken wordt gekenmerkt door een groot aantal Franstalige publikaties. De analyse van de binding met de Brusselse sociaal-culturele verenigingen en instellingen toont ons dat de Franstalige groeperingen een licht overwicht hebben op de Nederlandstalige. De steekproef op de totale kolonie leert ons dat ongeveer een kwart van de Nederlandse gemeenschap betrokken is bij de activiteiten van Belgische sociaal-cul-

(57) Bronnenonderzoek archief Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel.

turele organisaties. De meeste lidmaatschappen hebben betrekking op sportverenigingen, bibliotheken en museaverenigingen, internationale ontspanningsverenigingen en welzijnsinstellingen (58). Van die Nederlanders die lid zijn van Belgische groeperingen omschrijft 30% zijn mate van betrokkenheid als gering, 50% is met regelmaat betrokken bij de activiteiten, terwijl 20% een nauwe betrokkenheid kent of een bestuursfunctie bekleedt binnen een van de groeperingen.

Het is in hoofdzaak via kennissen of collega's dat men in contact is gekomen met niet-Nederlandse verenigingen en/of instellingen. Meer dan driekwart van de bij verenigingen betrokken Nederlanders is langere tijd bij een Belgische dan bij een Nederlandse vereniging. Het zijn ook deze niet-Nederlandse verenigingen wier doelstelling en activiteiten het beste aan de persoonlijke behoeften voldoen. De aan de activiteiten verbonden taal blijkt voor een meerderheid van de Nederlandse kolonieleiden geen belemmering te zijn voor aansluiting bij Belgische verenigingen en instellingen in het kader van de vrijetijdsbesteding. Over de aansluiting bij Nederlandse en niet-Nederlandse organisaties in het Brusselse zijn de enquêtecijfers zeer duidelijk. Beroepsmatige activiteiten vormen de grootste belemmering voor sociaal-culturele participatie. De taal vormt geen belemmering wanneer het lidmaatschap van een Belgische vereniging noodzakelijk is voor de vrijetijdsbesteding. Desondanks wijst een meerderheid van de kolonieleiden uit de steekproef erop dat lidmaatschap van een Nederlandse vereniging voor hen de toegang is tot het merendeel van de contacten binnen de Nederlandse gemeenschap in Brussel. Daarnaast is men van mening dat vrijetijdsbesteding binnen een verenigingsverband door Nederlanders te Brussel wordt gekozen binnen een Nederlandse vereniging (59).

Deze mening blijkt echter niet in overeenstemming te zijn met de werkelijkheid. De binding van Nederlanders in Brussel met de "eigen" gemeenschapsorganisaties, zo blijkt uit de enquête, moet zeker niet worden overschat. De meeste Nederlanders doen overigens aan vrijetijdsbesteding met een vaste partner. We stellen echter

(58) Enkele voorbeelden zijn het Koninklijk Museum voor Afrika-kunde, de Internationale Club Kasteel St. Anne en de Bond voor Grote en Jonge Gezinnen.

(59) Gegevens afkomstig uit analyse enquêteresultaten van schriftelijke anonieme ondervraging Nederlandse kolonie in het Brusselse in februari 1985 op basis van een steekproef.

eveneens vast dat evenzoveel Nederlanders vrijetijdscontacten hebben met Franstalige als met Nederlandstalige Belgen. Een verklaring hiervoor lijkt het feit dat Nederlanders niet of nauwelijks op de hoogte zijn van de aanwezigheid van Nederlandstalige jeugdclubs, bejaarden-clubs en andere Nederlandstalige verenigingen. Met uitzondering van de groep niet-beroepsactiviteiten besteedt de Nederlander in Brussel gemiddeld 15% van zijn of haar beschikbare tijd aan ontspanning en vrijetijdsbesteding.

De kerkgang onder de Nederlanders geschiedt voor wat de katholieke geloofsovertuiging betreft veelal in Franstalige Rooms-Katholieke kerken. Het betreft hier met name Nederlanders die reeds langere tijd in België verblijven (60). Aangezien de Nederlanders die het protestantse geloof belijden een minderheid vormen in België bezoeken de meeste Nederlandse protestanten Nederlandstalige protestantse kerkgemeenschappen. De aanwezigheid van het protestantisme en haar Belgische kerken kent omwille van historische redenen nauwe banden met in België gevestigde Nederlanders en met hun vaderland. Binnen de kerkgemeenschappen blijken de contacten met Nederlanders en met Belgen qua intensiteit op eenzelfde niveau te staan. Opgemerkt dient te worden dat ook het aantal contacten binnen de kerkgemeenschappen met Nederlanders relatief groter is (61). De meeste door Nederlanders bezochte kerken liggen in het gebied Brussel-Pentagoon.

TABEL 4
GELOOFSOVERTUIGING EN KERKGANG BINNEN DE NEDERLANDSE GEMEENSCHAP TE BRUSSEL OP BASIS VAN ENQUÊTE FEBRUARI 1985

Geloofsovertuiging	kerkbezoek (in %)				
	1x week	3 à 4x per maand	1 à 2x per maand	hoogtij-dagen	niet
Protestant	3	2	8	1	4
Rooms Katholiek	9	1	2	7	15
Joods	-	-	-	1	1
ander geloof	-	-	1	1	1
geen overtuiging	-	-	-	-	43

(60) Zie noot 59.

(61) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis ?*, ..., p. 237.

Het onderwijs is één van de maatschappelijke terreinen waarbinnen Nederlanders in Brussel te maken krijgen met de Belgische taalwetgeving. We illustreren de problematiek die uit deze kennismaking voortkomt met een voorbeeld uit het verleden en met de theorie van de wetgeving (62). De praktijk van deze gevallen bracht duidelijkheid voor die Nederlanders, die in een recent verleden, niet op de hoogte van de wetgeving, eveneens wilden handelen zoals de Nederlandse vader die zijn dochter op een Franstalige kleuterschool wilde plaatsen. Deze plaatsing, die in strijd was met de onderwijstaalwetgeving, werd de aanleiding tot een rel in de Brusselse gemeenteraad. Hiervan werd verslag gedaan in zowel de Nederlandse als de Belgische media.

Op 6 maart 1973 verschijnt er in de Franstalige Brusselse krant "Le Soir" een verslag van een gemeenteraadszitting van de stad Brussel onder de volgende veelzeggende kop :

conseil communal

Bruxelles : Violentes altercations à propos d'une écolière hollandaise. Le bourgmestre lève la séance dans le brouhaha et quitte la salle suivi par le collège.

In het artikel wordt verslag gedaan van de bespreking in de raad van het gebeuren rond een destijds 4-jarige Nederlandse kleuter. Deze dochter van Nederlandse ouders, die beiden het Nederlands en het Frans machtig waren, was in oktober 1971 door hen op een Franstalige kleuterschool geplaatst in de Brusselse agglomeratiegemeente Laken. De Nederlanders woonden echter niet in de Brusselse agglomeratie, maar daarbuiten in de gemeente Strombeek in het Vlaamstalige gedeelte van de provincie Brabant. De onderwijskeuze was in strijd met de wetgeving van 30 juli 1963 inhoudende de taalregeling in het Belgische onderwijs. Uit hoofdstuk 1 en 2 van deze wetgeving citeren we respectievelijk de artikelen 1, 4 en 5 ter verduidelijking :

Artikel 1. De officiële inrichtingen voor kleuter, lager en middelbaar, normaal-, technisch, kunst- of buitengewoon onderwijs en dezelfde door het rijk gesubsidieerde of erkende vrije inrichtingen, vallen onder de beschikking van deze wet.

(62) Archief Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel.

Artikel 4. De onderwijstaal is het Nederlands in het Nederlandse taalgebied, het Frans in het Franse taalgebied en het Duits in het Duitse taalgebied, behoudens in de gevallen bepaald bij artikelen 6 tot 8.

Artikel 5. In het arrondissement Brussel-Hoofdstad is de onderwijstaal het Nederlands of het Frans al naar de keuze van het gezinshoofd, wanneer dit in bedoeld arrondissement verblijft.

Gezien hun vestiging als Nederlanders in het Nederlands taalgebied waren de ouders van de kleuter derhalve volgens de wetgeving verplicht hun kind naar een Nederlandstalige school te sturen om het even waar in de Brusselse regio.

Behoudens een andersluidende, door de taalinspectie van het Belgisch Ministerie van Onderwijs goedgekeurde verklaring van een gezinshoofd, kan geen kind van buiten het Brusselse arrondissement onderwijs volgen in de taal die niet de taal is van de streek van de verblijfplaats. Met andere woorden, voor een Franstalig gezinshoofd is het door middel van een dergelijke verklaring wel mogelijk zijn kind naar een Franstalige school in Brussel te sturen. Voor de Nederlandse vader van Tanja bleef alleen valsheid in geschrift "op grond van tweetaligheid" over (63).

De vrijheid in de taalonderwijskeuze voor hun kinderen in de Brusselse regio is slechts voorbehouden aan hen die wonen in het arrondissement Brussel-Hoofdstad. In dit arrondissement is volgens de wetgever de onderwijstaal het Nederlands of het Frans al naar de keuze van het gezinshoofd.

Het merendeel van de kinderen van Nederlandse ouders gaat evenwel middelbaar onderwijs volgen. De keuze voor specifiek het Belgisch middelbaar onderwijs wordt in de meeste gevallen gemaakt wanneer de ouders reeds langere tijd in België wonen. Eén van de Belgische scholen die in de loop der jaren ruime ervaring opdeed met Nederlandse leerlingen is het Koninklijk Atheneum van Etterbeek. Aan deze school studeerde in het midden van de jaren zeventig een aanmerkelijk aantal leerlingen met de Nederlandse nationaliteit. De vermindering nadien van dit aantal loopt parallel met de trek na 1976 van de Nederlanders uit de stadsagglomeratie naar de periferie ervan. Hierdoor wijzigde de situatie in het aantal Nederlanders zich ten gunste van de Athenea van bijvoorbeeld Tervuren en Sint-Pieters-

(63) De vader verklaart aldus dat het Frans tot de voertalen van het gezin behoort.

Woluwe (64). Deze laatste school staat goed aangeschreven bij de leiding van de Prinses Juliana-school, die belang hecht aan de omstandigheden waaronder haar leerlingen de overstap maken van de Nederlandse school naar een andere school voor de vervolgopleiding. Een van de kenmerken waarnaar duidelijk wordt gekeken is de wijze waarop de Nederlands-Belgische contacten tussen de verschillende leerlingen op deze scholen verlopen. Het Atheneum van Sint-Pieters-Woluwe is een school waarvan bekend is dat er een goede Nederland-België-sfeer heerst tussen de leerlingen onderling en een Nederland-vriendelijke sfeer voor wat betreft de omgang tussen de leerkrachten en de leerlingen (65). Het Atheneum van Etterbeek heeft onder de invloed van de aanwezigheid van de Nederlandse leerlingen en de betrokkenheid van hun ouders een Nederlands stempel gekregen (66). De betrokkenheid bij het schoolgebeuren is iets wat deze ouders uit de Nederlandse onderwijswereld meebrachten. De ouderparticipatie en het gedrag van hun kinderen in de schoolgemeenschap droeg op positieve wijze bij tot de organisatie van de activiteiten van de schoolgemeenschap. De school nam een belangrijke plaats in voor de Nederlandse kolonie, omdat zij een taak vervulde die door de Nederlandse school in Brussel niet kon worden vervuld, aangezien de Nederlandse school in de jaren '70 haar middelbaar onderwijs afstootte. Nog steeds is de Nederlandse invloed merkbaar in Etterbeek, hoewel het aantal Nederlandse leerlingen is teruggelopen. Ouderparticipatie en -werkzaamheid met de school zijn belangrijke facetten van het schoolleven gebleven en worden thans ook gedragen door de Vlaamse ouders die eveneens de vruchten wilden plukken van de door Nederlandse ouders nagestreefde ouderparticipatie (67). De veranderingen in de Etterbeekse onderwijsinstelling zijn niet zonder problemen en

(64) Gesprek met de heer G. Van Istendael, oud-voorzitter van de ouderraad van de Prinses Julianaschool te Etterbeek, in het bijzijn van de heer G. Polspoel, oud-leerling van het Atheneum van Etterbeek, op 8 juli 1985. Aangezien de betrokken scholen niet konden overgaan tot vrijgave van exacte cijfers met betrekking tot de Nederlandse schoolpopulatie in de loop van de jaren, kunnen we deze niet ter illustratie publiceren. Bij het ter perse gaan van dit artikel kon het Ministerie van Onderwijs nog niet de gevraagde cijfers vrijgeven.

(65) Gesprek met de heer Bakker, hoofd van de Nederlandse school Prinses Juliana te Etterbeek, op 11 februari 1985.

(66) Gesprek met de heer G. Van Istendael.

(67) Ibid.

vrij geleidelijk verlopen, omdat er in eerste instantie door Vlaamse ouders en schoolleiding vreemd werd aangekeken tegen de liberale visie bij Nederlandse ouders met betrekking tot ouderparticipatie. Bij het Atheneum van Tervuren is een en ander wat soepeler verlopen, omdat men daar vanaf de oprichting Nederlanders onder de leerlingen telde. Daarbij heeft deze school in zekere zin ook geprofiteerd van de ervaringen van de Nederlandse kolonie met de Etterbeekse school (68).

Ondanks de beperkingen opgelegd door de taalwetgeving met betrekking tot de genoemde onderwijsinstellingen belandden er Nederlandse scholieren in het Franstalig onderwijs. Samen met de universiteiten vallen namelijk de Europese en internationale scholen voor kleuter-, lager en middelbaar onderwijs buiten de bewuste wetgeving.

De samenstelling van de Nederlandse studentenbevolking in Brussel is meer heterogeen van aard qua opleiding en achtergrond dan elders in België. Tevens is de Nederlandse studentenbevolking in Brussel door de jaren heen kleiner geweest dan die in Gent, Leuven en Antwerpen. In het academiejaar 1983-1984 studeerden aan de universiteiten van deze steden respectievelijk 229, 309 en 173 studenten. In Brussel daarentegen waren er 116 Nederlandse studenten aan de V.U.B. Deze cijfers hebben alleen betrekking op de Vlaamse universiteiten van de Vlaamse Universitaire Raad per juni 1984. In datzelfde academiejaar 1983-1984 maakten de 116 Nederlandse studenten 25% uit van de groep buitenlandse studenten. Zij waren daarmee de grootste groep vreemdelingen aan deze instelling na de Duitse studenten (69).

De Nederlandse contacten met het Brusselse onderwijs hebben lange tijd in het teken gestaan van de wens om Franstalig onderwijs te volgen. Kinderen van Nederlanders die in de na-oorlogse jaren zich in België vestigden kwamen vanwege een aantal redenen niet in het Nederlandstalige onderwijs terecht :

1. met het oog op een langdurige vestiging in Brussel werd in het belang van het kind geopteerd voor Franstalig onderwijs ten behoeve van de bevordering van de talenkennis en integratiemogelijkheden in de Brusselse regio;

(68) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis ?*, ..., p. 75.

(69) *Ibid.*, p. 76.

2. op grond van morele overwegingen werd niet gekozen voor de Nederlandse school Prinses Juliana daar deze school oorspronkelijk een Protestants Christelijke grondslag kende. In een later stadium veranderde de school, mede onder druk van een afname van de koloniebevolking en een gewijzigde Nederlandse onderwijs-wetgeving, haar karakter in dat van een school met een algemeen Christelijke grondslag (70);
3. wanneer de mogelijkheid aanwezig was op grond van de beroepsmatige activiteit(en) van de ouder(s) tot inschrijving in het Europese onderwijs, dan werd in de meeste gevallen voor deze vorm van onderwijs gekozen;
4. vele ouders zonden hun kinderen vanuit een "onbekend-maakt-onbemind" houding te opzichte van het Belgisch onderwijs liever naar een van de internationale scholen in Brussel.

De huidige onderzoeksresultaten geven, ondanks het feit dat het een momentopname betreft, een duidelijk beeld van een veranderende situatie. Hoofdoorzaak van deze verandering is de daling van het aantal Nederlandse kinderen in vergelijking tot het aantal in de na-oorlogse jaren tengevolge van :

1. de emigratie van deze (na-oorlogse) groep uit België na het bereiken van de volwassen leeftijd;
2. de immigratie van meer alleenstaande en ongehuwde Nederlanders zonder kinderen.

Met deze daling van het aantal schoolgaande Nederlandse kinderen komen met name op de Europese, internationale en Franstalige scholen minder kinderen, omdat er geen sprake meer kan zijn van grote groepen Nederlandse kinderen op meerdere scholen met een vreemde onderwijstaal. De referentiemogelijkheid binnen de eigen groep was een van de sterke punten bij de keuze voor het Nederlands-

(70) Een grote wijziging in de Nederlandse onderwijswetgeving bracht in 1960 met de invoering van de Mammoetwet een ander gezicht aan de school. De Mammoetwet was een herstructurering van het Nederlandse onderwijs, waarbij onder anderen het MULO-schooltype (d.i. lager middelbaar voortgezet onderwijs) zou moeten verdwijnen. Met de nieuwe vereiste onderwijsvorm kwam het bestaan van de school in gevaar, omdat men niet meer aan het vereiste aantal leerlingen kwam, dat vanaf 1961 per schooltype was voorgeschreven.

talig onderwijs in het verleden (71). Dit gold zowel voor contacten binnen de school als voor contacten tussen de Nederlandse kinderen daarbuiten. Daarnaast nam de gemiddelde duur van het verblijf van Nederlanders in Brussel af. Kenmerkend voor gezinnen die voor kortere duur in België verblijven is de wens om de kinderen onderwijs te laten genieten in de moedertaal (72).

Bovenstaande argumenten bij de schoolkeuze maken dat de afstand tussen de school en de woning van doorslaggevend belang wordt. Voor een meerderheid van de Nederlandse ouders in Brussel is de ligging van de school heden van meer belang dan het aan een school gegeven taalonderwijs (73).

Lokale, in de regel Nederlandstalige, scholen vormen sinds enkele jaren meer dan in het verleden het onderwijsonderkomen voor kinderen van Nederlandse immigranten. Een belangrijke factor in de gegeven evolutie is eveneens de positie van de Nederlandstalige Brusselse onderwijsinfrastructuur. De voorschoolse sector is in de jaren '54, '60 en '70 erg zwak uitgebouwd, terwijl er in 1970 in de Brusselse agglomeratie slechts acht Nederlandstalige peutertuinen zijn. Verandering in deze situatie komt pas tegen het einde van de jaren 70 tot stand. Het basisonderwijs kent vanaf 1960 een voortdurende achteruitgang, terwijl de uitbouw van het middelbaar onderwijs na een voorgaande groei zich stabiliseert. In de loop der jaren evolueert het Nederlands-talig onderwijs naar een volledig uitgebouwd net (74).

De aanwezigheid van Nederlandse immigranten is op velerlei terreinen binnen de sociaal-culturele infrastructuur niet los te koppelen van de mogelijkheden tot participatie binnen Nederlandse organisaties. Integratie van leden van de Nederlandse kolonie binnen de Vlaamse structuur in Brussel is gebonden aan de voorzieningen op de arbeidsmarkt en op andere infrastructurele terreinen. Volgens Louckx, in zijn studie van 1982 over Vlamingen in Brussel, is er, via wetgevende en andere initiatieven, een evolutie naar een sterkere Ne-

(71) Gesprekken met de directiehoofden van de Europese school in Sint-Lambrechts-Woluwe en de Prinses Julianaschool te Etterbeek.

(72) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis ?*, ..., p. 59-66.

(73) Gegevens afkomstig uit analyse enquêteresultaten van schriftelijke anonieme ondervraging Nederlandse kolonie in het Brusselse in februari 1985 op basis van een steekproef.

(74) F. LOUCKX, *Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië, Taal en Sociale Integratie*, 5, 1982, p. 198-199.

derlandstalige aanwezigheid merkbaar. Een uitzondering maakt Louckx echter voor wat betreft de sociale contacten. Brussel blijft nog steeds een stad, waarin de overgrote meerderheid van de mensen zich in hun dagelijkse contacten van het Frans bedient (75). De sociaal-psychologische druk die volgens Louckx hiervan uitgaat heeft uiteraard ook haar invloed op de maatschappelijke deelname aan de sociale processen door Nederlanders die in de agglomeratie wonen en werken.

3. TAALGEDRAG VAN DE NEDERLANDERS IN BRUSSEL

3.1. Taal en maatschappelijke integratie

Het is niet de opzet van deze studie om bij de beschrijving van het taalgedrag van Nederlanders in het Brusselse een licht te werpen op de taalcapaciteiten van een individu. In de enquête die verspreid is onder een deel van de Nederlandse kolonie vroegen wij derhalve enkel een eigen waardering te geven aan de beheersing van het Nederlands, het Frans en andere talen (76). We geven geen verdere verklaring bij zuiver linguïstische aspecten met betrekking tot het aanleren van de eigen moedertaal of een vreemde taal.

In de studie trachten we derhalve het onderscheid te bewaren tussen linguïstische aspecten en taal-sociologische aspecten van de integratie binnen een welbepaalde omgeving. We concentreren ons bij de beschrijving van het taalgedrag van Nederlanders in het Brusselse op twee sociologische determinanten : enerzijds beschouwen we het taalgedrag als een resultante van de maatschappelijke integratie, anderzijds profileren we dit taalgedrag in het licht van de tweetaligheid van de Brusselse regio. De eerste determinant beschreven we aan de hand van de contacten met de Vlaamse en Franse gemeenschappen

(75) F. LOUCKX, op.cit., p. 213.

(76) Enquête verstuurd in februari 1985 aan duizend Nederlanders gekozen via een steekproef uit het personenbestand van de consulaire afdeling van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel. Deze enquête werd uitgevoerd met de financiële medewerking van de studiedienst van de B.R.T.

in het Brusselse op zowel gestructureerd als op individueel vlak (77). De tweede determinant spitst zich toe op de keuze van de taal in het dagelijkse communicatie-verkeer binnen het tweetalige domein van de studie.

De bestudering van de natuurlijke interactie in de gemeenschap, die stoelt op de perceptie van het domein, geeft duidelijke inzichten in de sociale functie van de taal (78). Vanuit de interpretatie van zijn tweetalige omgeving interacteert de Nederlander binnen en buiten de eigen koloniegemeenschap. Het in kaart brengen van de taalinfrastructuur van het domein leidt tot de maatschappelijke integratie en de daaraan verbonden taalkeuze binnen een of meerdere subdomeinen van de sociale omgeving.

Louckx wijst in zijn studie van het taalkundig integratieproces van Nederlandstaligen te Brussel op een aantal terreinen van aanpassing : het culturele, het sociale, het economische, het Nederlandstalige, en het maatschappelijke infrastructurele (79). Uit het veldonderzoek en de participerende observatie blijkt dat maatschappelijke en taalintegratie bij Nederlanders in het Brusselse geen reciprociteit vertonen. Er bestaat een discrepantie tussen het proces van de taalintegratie en het maatschappelijke integratieproces in de Belgische samenleving (80). De taalintegratie van Nederlanders in Brussel is met andere woorden niet in overeenstemming met haar maatschappelijke integratie, omdat de gemeenschap wordt gekenmerkt door een sterke mate van sociale stratificatie, die op haar beurt wordt gekenmerkt door de sterke sociaal-economische verschillen binnen de groep Nederlanders in het Brusselse die de koloniegemeenschap vormen. Binnen ons onderzoeksdomein wonen veel Nederlanders afkomstig uit uiteenlopende sociaal-demografische streken en sociaal-economische maatschappelijke posities. Derhalve is de kolonie opgebouwd uit verschillende

(77) Onder 'gestructureerd vlak' verstaan we die contacten die voortkomen uit de relatie die een individu legt met een andere gemeenschap via een derde kanaal (bijvoorbeeld de lokale en gemeenschaps-media, de consultatieve instellingen voor immigranten, de gemeenschapsverenigingen, e.d.).

(78) Vanuit linguïstisch oogpunt bekeken vormt de perceptie de basis voor de aanpassing aan de binnen het domein voorkomende taalvarianten.

(79) F. LOUCKX, *Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië, Taal en sociale integratie*, VUB, Brussel, 1982, deel 5, 348 p.

(80) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis ?*, ..., p. 160.

kleinere groeperingen. Deze sociale stratificatie komt tot uitdrukking in het gebrek aan oriëntatie van de Nederlanders op contacten binnen de Nederlandse kolonie en de Brusselse samenleving.

Uit de praktijk van het onderzoek leidden we af dat de oriëntatie in eerste instantie wordt bepaald door de context van de integratie en de vestiging. In tweede instantie bepaalden de beide kenmerken "afstand tot vaderland van de immigrant" en "Belgisch volkskarakter" de mate van oriëntatie. De context van de integratie en vestiging en de beide determinanten kenmerken zich door socio-economische en culturele stratificatie. Daarnaast toont de analyse van de bevolkingsgegevens aan dat de samenstelling van de Nederlandse gemeenschap in Brussel zich kenmerkt door de geringe aanwezigheid van mensen uit het sociaal-economisch middenkader welke de sociale stratificatie van de kolonie onderstreept.

De maatschappelijke stratificatie is van invloed op zowel de kolonievorming als op de integratie van Nederlanders in het Brusselse. Vastgesteld wordt dat het integratiepatroon van de Nederlandse gemeenschap in het Brusselse zich kenmerkt door een opdeling in verschillende sociale en economische lagen, die de interactie en de communicatie van haar leden belemmert (81).

Een enkel praktijkvoorbeeld leert ons waartoe koppeling van maatschappelijke en taalintegratie kan leiden. In het kader van onze studie werd op het Bondskantoor van de Belgische Hockeybond een onderzoek verricht op het bestand van de spelerskaarten. Deze kaarten moeten bij de aansluiting bij een vereniging door de aspirant-leden worden ingevuld. De spelerskaarten van de Belgische verenigingen, die aan twee zijden in het Nederlands en in het Frans zijn bedrukt, werden geteld. Opmerkelijk was het te constateren dat geen enkele Nederlander zijn spelerskaart aan de Nederlandstalige kant had ingevuld. Dit in tegenstelling tot andere buitenlanders aangesloten bij de overwegend Franstalige Brusselse verenigingen (82).

Het gegeven praktijkvoorbeeld vormt een inleiding op de bespreking van de enquêteresultaten. We onderstrepen daarbij dat we taalintegratie beschouwen als een aanwijzing voor de mate van maatschappelijke integratie van Nederlanders die omwille van praktische gronden moeten integreren of omwille van intentionele gronden wil-

(81) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 279.

(82) *Ibid.*, p. 161.

len integreren. De taal is een parameter voor de vorm en de wijze van de maatschappelijke integratie. Deze parameter geeft de scheidslijnen aan tussen de groepen Nederlanders in Brussel (83).

3.2. De taalgebruikssituatie

Het werkelijkheidsbeeld en de taalgebruikssituatie van een Nederlander zijn verklaarbaar op grond van de perceptie van zijn omgeving. Ook de individuele taalcapaciteiten staan onder invloed van de uitkomsten van de individuele perceptie. Het taalgedrag is aldus perceptueel bepaald op grond van het 'in kaart brengen' van de theoretische taalstructuur en de praktijk van de taalinfrastructuur. De taalgebruikssituatie in het domein leidt tot de maatschappelijke integratie. De verklaring voor de voorkeur voor de Franse taal bij Nederlandse immigranten in het Brusselse is gelegen in de economische aspecten van de vestiging. Het gaat hier om een economische aanpassing aan het verfransingsproces in het Brusselse. Dit verfransingsproces wordt ingegeven door de taalkundige verfransing van met name de oorspronkelijke Vlaamse bevolking van Brussel, de Vlaamse immigranten, en de hoofdzakelijk uit Romaanse taalgebieden afkomstige andere buitenlandse immigranten (84).

De economische contacten van de Nederlandse bevolkingsgroep met de van oorsprong Nederlandstalige economische partners verlopen dientengevolge in hoofdzaak met gebruik van het Frans (in sommige internationale instellingen wordt een andere taal gebruikt in het werkverkeer) (85). Het is deze economische taalfactor die een taalkundig onderscheid aangeeft tussen de na-oorlogse Nederlandse immigrantenstroom en deze van recentere datum.

Naarmate de vooropgestelde verblijfsduur omwille van economische factoren (afname van de arbeidszekerheid op de Belgische ar-

(83) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 161.

(84) K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. VERSELE, "Over het identiteitsgevoel van Vlamingen in Brussel", deel 1, *Taal en Sociale Integratie*, V.U.B., Brussel, 1981, deel 4, p. 94, 95 en 97.

(85) Uit de enquête blijkt dat de werkomgeving van Nederlanders in het Brusselse grotendeels Franstalig dan wel tweetalig is. Meer dan de helft van de onderzochten kiest binnen de werkomgeving afwisselend voor het Frans of het Nederlands, terwijl 31% uitsluitend Frans spreekt en 15% uitsluitend Nederlands.

beidsmarkt, en afname van het aantal Nederlandse vestigingen ten gevolge van de homogenisering van de (Europese) markt die verblijf in België overbodig maakt (86)) korter werd, nam de oriëntatie op het Frans steunend op de taalervaringen op economisch vlak op andere maatschappelijke terreinen af. De noodzaak voor tweetaligheid werd aldus minder ingegeven door economische gronden dan door andere gronden voortkomende uit educatieve, culturele of sociale motivatie tot integratie door middel van de Franse taal.

Het is louter op het terrein van de economische en administratieve contacten dat het Franse taalgebruik van beide groepen Nederlandse immigranten geen wijzigingen heeft ondergaan in de loop van de 60-er en 70-er jaren. Het is enkel binnen de eerste stroom na-oorlogse Nederlanders dat de toenmalige noodzaak tot het zich eigen maken van de Franse taal in meerdere maatschappelijke domeinen geleid heeft tot het verfransingsproces binnen de Brusselse agglomeratie.

De Nederlanders die tot die eerste stroom behoorden maakten daarmee deel uit van de grote groep buitenlandse immigranten die zich de taal en de cultuur eigen maakten van de dominante taalgroep in het Brusselse (87). Het is met name op deze groep Nederlanders dat de onderstaande bewering van toepassing is: "migrants who move in an area where linguistic groups are in overt or covert competition appear to be willing (for obvious economic reasons) to adopt the language and culture of the dominant rather than of the subordinate linguistic group" (88).

Economische contacten en taalgedrag van Nederlanders in het Brusselse zijn met andere woorden vandaag de dag minder doorslaggevend dan voorheen. Dit is een belangrijke vaststelling, omdat de huidige mate van Franstaligheid dan moet kunnen worden verklaard door andere maatschappelijke factoren. De vraag stelt zich thans hoe de tweetaligheid zich binnen de huidige groep Nederlanders in het Brusselse manifesteert rekening houdend met :

(86) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 93.

(87) K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. VERSELE, "Over het identiteitsgevoel van Vlamingen in Brussel", deel 1, *Taal en Sociale Integratie*, V.U.B., Brussel, 1981, deel 4, p. 94, 95 en 97.

(88) H. GILES (Ed.), "Language, Ethnicity and Intergroup Relations", London, Academic Press, *European Monographs in Social Psychology*, 13, p. 314.

1. de tweetaligheid (lees : het gebruik van het Frans) als resultante van een groepsgebonden aanpassing aan een verfransingsproces als gevolg van een sociale participatie;
2. de tweetaligheid als resultante van een loutere individuele aanpassing aan het economische taalverkeer als gevolg van een economische participatie.

De Nederlandse kolonie herbergt een aanzienlijk aantal 'anciens' onder haar groepsleden. Circa 90% van de Nederlanders die in Brussel wonen verblijven al langer dan 10 jaar in de agglomeratie en/of haar randgemeenten. Hoofdzakelijk betreft het hier vestiging in een van de agglomeratiegemeenten. De gemeenten met het grootste aantal Nederlandse inwoners uit de kolonie binnen hun grenzen zijn Elsene, Etterbeek, Molenbeek, Ukkel en Brussel. De studie van Louckx in 1982 wijst op het feit dat met name in de drie eerst genoemde gemeenten de Nederlandstalige aanwezigheid gering is in vergelijking met andere agglomeratiegemeenten (89).

Daarnaast onderstreept hij dat in Brussel de verspreiding van het Frans een raming van de werkelijke aanwezigheid van Vlamingen niet mogelijk maakt. Uit het veldonderzoek kwam duidelijk naar voren dat Nederlanders in de Brusselse regio zich richten op de Franse taal onder invloed van de perceptie van hun naaste omgeving (90). Daarbij geniet het Frans klaarblijkelijk de voorkeur boven het Nederlands in situaties waarin de keuze tussen het Nederlands en het Frans mogelijk is.

De Nederlandse socioloog Elich wijst in zijn studie over Nederlandse immigranten in Australië eveneens op de hoge graad van "language shift" bij deze groep, die aldaar beduidend hoger ligt dan bij andere buitenlandse immigranten (91). Zich zo snel mogelijk aanpassen aan de vreemde taal en het Nederlands "vergeten" lijkt derhalve het devies. Voor Nederlanders in Brussel is het Frans de vreemde taal. Maar liefst 37% van de ondervraagde Nederlanders spreekt buitenshuis overwegend Frans tegen slechts 23% Nederlands, terwijl 38% het taalgebruik in eerste instantie kiest afhankelijk van de situ-

(89) F. LOUCKX, "Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië", *Taal en Sociale Integratie*, V.U.B., Brussel, 1982, deel 5, p. 169.

(90) J.M.T. BRUNING, *Ben ik nog thuis, ...*, p. 152 e.v.

(91) J.H. ELICH, "De omgekeerde wereld — Nederlanders als etnische groep in Australië", *Centrum voor Onderzoek naar Maatschappij Tegenstellingen*, Rijksuniversiteit Leiden, uitgave 18, 1985, p. 68.

atie (92). In de kring van bekenden en vrienden spreekt 26% overwegend Frans, 21% overwegend Nederlands, terwijl de "language shift" bij de helft van de Nederlanders afhankelijk is van de situatie (93).

Twee andere omgevingsgebonden factoren spelen daarnaast een rol in de lokale contactvorming, die uiteraard zijn invloed kent op de mate van Franstaligheid, de overname van de regionale taalvariant of het behoud van de 'harde' Nederlandse klanken.

Terzake verwijzen we naar de studie van H. Baetens Beardsmore die een overkoepelende taalhypothese toepaste op Brussel. Hij spreekt in zijn studie over de regionale taalvariant en bekijkt zowel het Frans als het Nederlands vanuit hun functie als een lokale regionale taal (L-taal), een hoge taal op regionaal niveau (H-taal) en een overkoepelende taal met meer prestige dan de hoge taal (O-taal) (94). Hij brengt vanuit de relatie tussen diglossie en tweetaligheid twee belangrijke elementen naar voren, te weten de verhouding en het prestigeverschil in termen van Hoge en Lage taal. Voor Brussel komt volgens Baetens Beardsmore een derde element ter sprake, te weten de spanningen tussen de dialecten en de twee standaardtalen die door de Brusselaars worden gesproken. Bij de bespreking van het taalgebruik binnen de Nederlandse kolonie komen slechts de twee standaardtalen naar voren. De L-taal en de H-taal worden derhalve omschreven als de regionale taalvarianten binnen het onderzoeksdomein. De L-taal en de H-taal komen slechts voor in de contactvorming tussen Nederlanders onderling. Het gebruik van de twee standaardtalen in de contacten tussen Nederlanders en Belgen bepaalt de mate van tweetaligheid die niet berust op een maatschappelijke competentie (zoals bij diglossie), maar op een individuele competentie. De belangrijkste reden hiervoor is het ontbreken van de identificatie bij Nederlanders in het Brusselse met de regionale taalcultuur en de taalpolitieke spanningen binnen het domein. Er ontbreken, uitgaande van het feit dat het Nederlands de moedertaal is, vormen van positieve discriminatie ten opzichte van de regionale taalvariant (95).

(92) Gegevens afkomstig uit analyse enquêteresultaten van schriftelijke anonieme ondervraging Nederlandse kolonie in het Brusselse in februari 1985 op basis van een steekproef.

(93) Ibid.

(94) H. BAETENS BEARDSMORE, "De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel", *Taal en Sociale Integratie* 4, p. 31-34.

(95) Ibid.

Enerzijds telt de periode van vestiging in eenzelfde gemeente terwijl anderzijds de omgangstaal met de burens invloed heeft op het individuele taalgedrag. We onderstrepen hiermee het feit dat de noodzaak tot aanpassing voortkomt uit de dagelijkse contacten binnen de eigen woonomgeving.

Uit de enquête blijkt dat Nederlanders voor wat betreft hun vestiging in het Brusselse als honkvast mogen worden beschouwd. Met betrekking tot taalgedrag in burenscontact leert het onderzoek ons onder andere dat het behoud van de harde Nederlandse klanken in het taalgebruik bij een meerderheid geen resultante kan zijn van burenscontact met landgenoten. Slechts een vijfde van de Nederlanders, die in het kader van het onderzoek zijn ondervraagd, had burens met een andere dan Belgische nationaliteit. Slechts 5% van de ondervraagden heeft minstens één Nederlandse buurman of -vrouw. Er zijn meer Nederlanders — te weten ca. 13% — die een buurman of -vrouw uit een der EG-landen hebben. Met de burens spreken opmerkelijk weinig Nederlanders — 7.7% der ondervraagden — overwegend de eigen moedertaal. Daarentegen laat 39.6% het taalgedrag in relatie tot de burens afhankelijk zijn 'van de situatie'. Meer dan de helft van de kolonieleiden spreekt echter in de regel overwegend Frans met de burens.

Bij de toenadering van Nederlanders tot de Vlamingen en Walen schijnen de Nederlandse Brusselaars veel belang te hechten aan de keuze van de taal. Bijna de helft vindt dat men Vlamingen het beste benadert door danwel de regionale taalvariant te gebruiken (25% van de ondervraagden), danwel te kiezen voor de eigen moedertaal (20% van de ondervraagden).

TABEL 5
DE TAALGEBRUIKSITUATIES VAN NEDERLANDERS IN HET
BRUSSELSE OP BASIS VAN ENQUÊTE FEBRUARI 1985
(in %)

TAALGEBRUIK	Overwegend Nederlands	afhankelijk v. situatie Ned. of Frans	overwegend Frans
Belgische administratie	31.3	42.7	26.0
Belgische verenigingsleven	32.7	40.8	26.5
Belgische kennissen	16.3	45.7	38.0
Nederlands verenigingsleven in Brussel	80.8	11.5	7.7
Openbaar vervoer in de Brusselse regio	20.2	34.8	44.9
Trein	26.0	33.8	40.2
Buren	7.7	39.6	52.7
Bij werk of opleiding	15.3	54.2	30.5
Vrienden	20.7	53.3	26.0
Thuis	48.8	16.3	34.9
Bij de detailhandel	28.1	34.4	37.5
In grootwarenhuizen en supermarkten	19.6	34.0	46.4
Op straat tegen vreemde Belgen of de politie	17.0	50.0	33.0

3.3. De individuele talenkennis

Thuis beperken de Nederlanders zich niet louter en alleen tot de eigen moedertaal. Dit is slechts het geval bij iets minder dan de helft van de ondervraagden, te weten 49.4%. Terwijl een kleine minderheid (16.5% van de ondervraagden) het taalgebruik laat "afhangen van de situatie", spreekt iets meer dan een derde van de Nederlanders uit de kolonie thuis Frans (te weten 34.1%). Uit het onderzoek leiden we twee belangrijke elementen af die de hoge mate van Franstaligheid ondersteunen. Deze twee elementen hebben rechtstreeks betrekking op de sociaal-economische positie van de Nederlanders in het Brusselse. Enerzijds is de mate van Franstaligheid in de lagere sociale

klassen hoofdzakelijk een gevolg van een langdurig verblijf binnen het domein. De sociaal hogere klassen die in de regel korter in het Brusselse verblijven ondersteunen anderzijds deze mate van Franstaligheid, omdat zij deze vanwege een na te streven sociale status verwerven. De assimilatie van de vreemde taal wordt door de eerste groep verworven op basis van een langdurig contact. Bij de tweede groep spelen intellectuele capaciteiten een belangrijke rol. Uitgaande van deze vaststelling zullen we thans een toelichting geven op de individuele talenkennis bij de ondervraagde Nederlanders.

In de enquête verspreid onder 1000 Nederlanders wonend in de Brusselse regio vroegen we naar een persoonlijk oordeel over de beheersing van het Nederlands, het Frans en andere talen door de ondervraagde (96).

We peilden naar de vaardigheden op het vlak van spreken, lezen, schrijven en verstaan van die talen. Op deze wijze trachtten we tot een uitspraak te komen omtrent de algemene beheersing van het Nederlands, het Frans, en de "andere" talen (97).

Binnen de aangegeven beoordelingsschaal scoort het Nederlands het hoogst, doch deze scores zijn op de vier terreinen van de taalbeheersing niet maximaal. Het schrijven van Nederlands wordt beduidend minder goed beheerst in vergelijking met de drie andere taalvaardigheidsindicatoren. Ter illustratie wijzen we op de situatie onder de Nederlanders in Wallonië, waarvan een meerderheid het Nederlands in mindere mate beheerst dan het Frans. Deze toestand komt overeen met de mate van "language shift" die voorkomt bij Nederlanders in immigratielanden waar het Nederlands niet tot een der voertalen behoort (98).

De beheersing van andere talen is bij Nederlanders in Brussel overigens beter dan deze van het Frans. Dit komt hoofdzakelijk omdat het spreken van andere talen Nederlanders beter afgaat dan het spreken van Frans. Het is deze spreekvaardigheid die de kolonieleiden uit de steekproef erg slecht afgaat in vergelijking met de drie andere

(96) We laten het aan de beoordeling van de lezer over de onderstaande cijfers te interpreteren met het oog op mogelijke overschatting van de eigen talenkennis door de ondervraagden.

(97) De ondervraagden mochten de talenkennis aangeven op basis van de schaal: niet — slecht — voldoende — goed — zeer goed.

(98) Archief van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel.

taalvaardigheden. Op een decimale schaal uitgedrukt scoort de spreekvaardigheid van het Frans 6.6, terwijl het lezen, schrijven, en het verstaan boven 8.8 scoren; de score voor het verstaan van het Frans is met 8.8 de hoogste, verstaan van het Nederlands en de andere talen scoort respectievelijk 9.3 en 8.3. We concluderen uit deze cijfers dat de kennis van het Nederlands onder een lichte druk staat van het feit dat men in een hoofdzakelijk tweetalige omgeving vertoeft.

De ondervraagden schatten zichzelf hoog in voor wat betreft hun vaardigheden in de vreemde talen. De meeste waarde bij de vreemde-talen-kennis moet worden gehecht aan de cijfers met betrekking tot de Franse taal. Het zijn de bij die taal behorende vaardigheden die het meest frequent in de dagelijkse praktijk worden getoetst. Dit gebeurt hoofdzakelijk door de taal te spreken, hetgeen duidelijk naar voren komt uit de lage codering door de ondervraagden van hun spreekvaardigheid. De drie andere taalvaardigheden in de Franse taal beheerst men volgens zijn eigen inzichten ook wat beter dan in de andere talen.

3.4. Slotopmerkingen

Ter afsluiting van dit artikel dient de binding van de Nederlandse emigranten met Nederland nader te worden belicht, omdat dit van belang is voor een beter begrip van de onderzoeksresultaten. Uit het onderzoek komt namelijk een tegenstelling naar voren tussen taal en sociale integratie van Nederlanders in Brussel. Hoewel het onderzoeksdomein taalkundig één is met het vaderland, bestaat op sociaal vlak deze binding met het vaderland niet. Het is vanuit deze tegenstellingen dat de Franstaligheid van Nederlanders in Brussel moet worden bekeken. Daarbij is het dus van belang de vraag te beantwoorden waarom Nederlanders in Brussel zich in een "taalkundig vaderland" niet uitsluitend bedienen van de moedertaal.

Het antwoord op deze vraag kan worden gegeven wanneer men zich richt op de sociale aspecten van de integratie van de Nederlanders in het buitenland. Daarbij laten we buiten beschouwing de louter taal-culturele aspecten, omdat we stelden dat Brussel geen "buitenland" maar een "taalkundig vaderland" is voor de hier gevestigde Nederlanders.

De binding met Nederland bestaat dus wel op taalkundig vlak, maar

niet op andere sociale terreinen. Voor de praktijk van de integratie in Brussel heeft dit tot gevolg dat de taal-culturele band met het vaderland het behoud van de moedertaal binnen het onderzoeksdomein ondersteunt.

Op sociaal-cultureel vlak versterkt de band met het vaderland het isolement binnen het onderzoeksdomein. De band met het vaderland bestaat uit twee krachten die de maatschappelijke integratie binnen het onderzoeksdomein bepalen. Taal en sociale integratie worden niet gedwongen hand in hand te gaan ten behoeve van de maatschappelijke integratie. Het gevolg hiervan is dat er geen overeenkomst bestaat tussen de mate van taal-culturele integratie en de mate van sociaal-culturele integratie.

Dit gegeven plaatst de Franstaligheid van de Nederlandse kolonie in Brussel in een uitzonderlijk kader. Zij is verklaarbaar op grond van het feit dat er tussen de sociaal-culturele en de taalkundige aspecten van de integratie geen wisselwerking kan plaatsvinden om de maatschappelijke integratie binnen het tweetalige domein Brussel te bevorderen. Derhalve is deze Franstaligheid geen taalintegratie die daadwerkelijk een gevolg is van de integratie binnen de sociaal-culturele terreinen van het gastland. Zij is slechts een taalkundige negatie van de band met het vaderland, omdat de sociaal-culturele verschillen de ervaring in het buitenland te wonen versterken.

Nederlanders spreken Frans waar dit vanwege de tweetaligheid van het domein Brussel niet noodzakelijk is voor hun maatschappelijke integratie, omdat zij immers als Nederlandse immigrant een van de voertalen van het domein Brussel beheersen. Zij stellen evenwel het zich vestigen in het buitenland gelijk aan het zich eigen maken van de vreemde taal van dat buitenland. De sociaal-culturele verschillen overbruggen is in onze ogen niet gebonden aan een keuze tussen het Frans of het Nederlands. Integendeel, het lijkt ons aangewezen dat de Nederlandse immigrant die zich los wil maken uit een gegeven isolement zich door middel van het gebruik van de regionale taalvariant richt op de Vlamingen in Brussel. Tot slot van dit artikel willen we op grond van de onderzoeksresultaten de volgende stelling formuleren :

De Nederlandse gemeenschap in Brussel negeert de taalkundige overeenkomst tussen de moedertaal en de regionale variant van het gastland als gevolg van het feit dat er geen overeenkomsten bestaan op andere, niet taalkundige, sociale terreinen tussen het vaderland en

het gastland. Het gevolg hiervan is een verfransingsproces vanuit een sociaal-cultureel isolement. De taalaanpassing staat derhalve niet in functie van de maatschappelijke aanpassing.

BIJLAGE 1

OVERZICHT VAN DE VRAGEN UIT DE ENQUETE WAARNAAR IN HET ARTIKEL WORDT GEREFEREERD

1. U bent een :
O : man
O : vrouw
2. U bent geboren in :
O : Brussel en omstreken
O : ander landsgedeelte van België
O : Nederland
O : elders
3. U woont in België sinds 19.... en in uw huidige woonplaats sinds 19....
Postnummer van uw woonplaats :
9. De opleiding die U gevolgd hebt is een :
O : hogere
O : middelbare
O : lagere
12. Als U in België in loondienst bent, tot welke categorie rekent U zich dan ?
O : kader
O : bediende
O : arbeiders
16. Kunt U in rangorde van behoefte minstens vier niet-Nederlandse verenigingen en/of instellingen vermelden aan wier activiteiten U eventueel zou willen deelnemen ?
1. 2.
3. 4.
18. Noem maximaal vier niet-Nederlandse verenigingen en/of instellingen uit Brussel en omstreken in wiens activiteiten U betrokken bent. Geef daarnaast de mate van betrokkenheid aan :

=geringe mate 2 = regelmatig3 = nauwe betrokkenheid en/of bestuursfunctie

1.=
 2.=
 3.=
 4.=
20. Van welke vereniging en/of instelling in Brussel of een van haar randgemeenten bent U het langste lid ?
Dit is van :
21. Welke vereniging en/of instelling voldoet qua doelstelling en activiteiten het beste aan Uw persoonlijke behoefte :
Dit is van :
29. Geef met een of meerdere kruisjes aan met wie U hoofdzakelijk Uw vrije tijd doorbrengt :
☐ : Alleen	☐ : Met beroeps- of studiegenoten
☐ : Met kinderen	☐ : Met Nederlandstalige Belgen
☐ : Met vaste partner	☐ : Met Franstalige Belgen
☐ : Binnen gezinsverband	☐ : Met Nederlanders
☐ : Met buurtgenoten	☐ : Met anderen
☐ : Met verenigingsleden	☐ : Met
30. Bent U een praktizerend gelovige ? ☐ : ja ☐ : nee
31. Tot welke kerkgemeenschap behoort U ?
- ☐ : Protestantse
- ☐ : Rooms Katholieke
- ☐ : Joodse
- ☐ :
- ☐ : geen enkele
32. Met welke regelmaat bezoekt U in het algemeen de kerk ?
- ☐ : 1 maal per week
- ☐ : 1 à 2 maal per maand
- ☐ : 3 à 4 maal per maand
- ☐ : alleen op hoogtijdagen
- ☐ : de kerk speelt geen rol in mijn geloofsbeleving

42. In welke mate gaat Uw voorkeur uit naar onderstaande TV-zenders ?

zender	altijd	meestal regelm.	zelden	nooit	gn. ontv.	zender onbek.
Ned I	0	0	0	0	0	0
Ned. II	0	0	0	0	0	0
BRT I	0	0	0	0	0	0
BRT II	0	0	0	0	0	0
RTBF	0	0	0	0	0	0
RTBF (bis)	0	0	0	0	0	0
TF 1	0	0	0	0	0	0
A 2	0	0	0	0	0	0
FR 3	0	0	0	0	0	0
RTL	0	0	0	0	0	0
TV 5	0	0	0	0	0	0
ARD	0	0	0	0	0	0
ZDF	0	0	0	0	0	0
WDR	0	0	0	0	0	0
BBC 1	0	0	0	0	0	0
BBC 2	0	0	0	0	0	0
andere	0	0	0	0	0	0

47. Kent U onderstaande TV-programma's ?

	ja	nee
Panorama	0	0
Programma voor derden	0	0
Een week sport	0	0
Fundamenten	0	0
De Steek-er-wat-van-op-show	0	0

52. Welke kranten leest U ?

abonnement :
 incidenteel :

53. Welke tijdschriften leest U ?

abonnement :
 incidenteel :

54. Welke talen beheerst U ?

N = Nederlands F = Frans

A = andere talen

	niet			slecht			voldoende			goed			zeer goed		
	N	F	A	N	F	A	N	F	A	N	F	A	N	F	A
Spoken	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lezen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Schrijven	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Verstaan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

55. Kunt U aangeven in welke mate U de onderstaande contacten met respectievelijk Nederlanders en Belgen onderhoudt ? Bedoeld worden de contacten die niet uitgaan van beroepsmatige activiteiten

1 : in zeer hoge mate

2 : in hoge mate

3 : in bepaalde mate

4 : in geringe mate

5 : in zeer geringe mate

6 : geen of vorm van contact niet van toepassing

	Nederlanders						Belgen					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Buren	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Buurtgenoten	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bekenden Brusselse regio	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bekenden <i>buiten</i> Brusselse regio	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bekenden binnen werkomgeving	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bekenden buiten werkomgeving zijnde collega werkgevers en/of -nemers	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Binnen Belgische verenigingen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Binnen Nederlandse verenigingen in het Brusselse	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Telefoongesprekken binnen Brussel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Telefoongesprekken binnen België	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Briefwisseling binnen België	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bekenden binnen kerkgemeenschap	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Taal en sociale integratie Nederlandse gemeenschap in Brussel

58. Het taalgebruik binnen Uw werksomgeving is :

- O : Overwegend Nederlands
- O : Overwegend Frans
- O : Overwegend een andere taal dan Frans of Nederlands
- O : Noch het Frans, het Nederlands of een andere taal overweegt
- O : Gespreid Frans-Nederlands taalgebruik
- O : Andere taal met het Frans of het Nederlands gespreid gebruikt
- O : Vraag niet van toepassing op mijn persoon

62. Welke taal gebruikt U in voorkomende gevallen ?

	afhankelijk overweg. v.d. situatie overwegend Nederlands Fr. of Ned. Frans		
Belgische administratieve organen (post, gemeente)	O	O	O
Belgisch verenigingsleven	O	O	O
Belgische kennissen	O	O	O
Nederlands verenigingsleven	O	O	O
Openbaar vervoer in Brusselse regio	O	O	O
Trein	O	O	O
Buren	O	O	O
Op het werk of de opleiding/studie	O	O	O
Vrienden	O	O	O
Thuis	O	O	O
In de detailhandel (slager, kruidenier)	O	O	O
In de grootwarenhuizen en super- markten	O	O	O
Op straat tegen vreemde Belgen of de politie	O	O	O

63. Welke nationaliteit bezit(ten) Uw respectievelijke bu(u)r(en) ?
 Nationaliteit bureu aan ene zijde behuizing
 andere
65. Zijn er volgens U in Uw gemeente te weinig, vondoende of te veel Neder-
 landstalige personen of instellingen in de volgende sectoren ?
 te weinig voldoende te veel weet niet
Geneesheren	O	O	O	O
Kinderdagverblijven	O	O	O	O
Scholen	O	O	O	O
Gemeentebedienden	O	O	O	O
Jeugdclubs of -verenigingen	O	O	O	O
Verenigingen voor mensen van
middelbare leeftijd	O	O	O	O
Bejaardenclubs of -verenigingen	O	O	O	O
Erediensten en pastors	O	O	O	O
66. Vul onderstaande zinnen aan met Uw eigen opvatting terzake :
 Vlamingen benadert men het best door

 Walen benadert men het best door

 Nederlanders in Brussel benadert men het best door

BIJLAGE 2

OVERZICHT VAN DE TEKSTSOORTEN, TEKSTBRONNEN, EN DE THEMA'S TEN BEHOEVE VAN DE INHOUDSANALYSE

Thema's

- 1) Economie en financiën
- 2) Vereniging van mensen
- 3) Sport en ontspanning
- 4) Organisatie en functioneren van de gemeenschap

- 5) Religie en filosofie
- 6) Contacten België
- 7) Leefmilieu en verzorging
- 8) Cultuur
- 9) Onderwijs en vorming
- 10) Restant
- 11) Welzijnszorg en sociale voorzieningen
- 12) Quality of life
- 13) Administratieve en juridische voorzieningen
- 14) Sociale problemen
- 15) Politiek
- 16) Contacten Nederland
- 17) Werkaanbiedingen
- 18) Toekomstperspectief
- 19) Rechten, nationaliteitsproblemen
- 20) Arbeidsproblemen

Tekstbron

- 1) Anoniem
- 2) Gastauteurs
- 3) Werkgroep, commissie
- 4) Andere publicatie
- 5) Hiërarchie
- 6) Redactie

Tekstsoort

- 1) Advertentie
- 2) Bericht, vermelding
- 3) Kalender
- 4) Verslag
- 5) Dossier
- 6) Editoriaal
- 7) Religieus, verklarende tekst
- 8) Mediatip
- 9) Illustratie
- 10) Niet commerciële advertentie
- 11) Brussels nieuws
- 12) Varia
- 13) Interview

SOCIO-LINGUISTISCHE ASPECTEN

**OVER DE IDENTITEIT VAN DE VLAMINGEN IN
BRUSSEL. DEEL 2 : HET STANDPUNT VAN
DE FRANSTALIGE MEERDERHEID (1) (2)**

door

Kas DEPREZ

Yves PERSOONS

en Mireille VERSELE

U. Antwerpen, U.I.A. - Germaanse filologie en N.F.W.O.

Dit artikel dragen we op aan de nagedachtenis van Mireille Versele. Ze is op 4 november 1982 te Brussel overleden; ze was amper 26 jaar oud. Mireille was al heel erg ziek toen we met dit onderzoek begonnen. Toch heeft ze er met veel entoesiasme aan meegewerkt : ze hield van Brussel.

0. In dit tweede deel van ons onderzoek naar de identiteit van de Vlamingen in Brussel gaan we na hoe de Franstaligen de Vlamingen in Brussel bekijken. Hiermee proberen we de problematiek open te trekken. Inderdaad, "An ingroup cannot be understood apart from an outgroup; both are interlocked into a unity of opposites; one cannot be understood apart from the other; one cannot be understood except in terms of the other." (Khleif 1979,163). Khleif noemt als voorbeeld de zwarten in de Verenigde Staten, en konstateert dat er geen sociale psychologie van de groep als zodanig bestaat; er is enkel een sociale psychologie van "Black-White relations".

(1) Deel 1 is verschenen in *Taal en Sociale Integratie* 4 (p. 93-166).

(2) Dit onderzoek is uitgevoerd met de financiële steun van het N.F.W.O. (N.F.W.O.-projekt nr. S 2/5 ADG E62). We danken verder ook Guido Geerts (K.U. Leuven) en Georges de Schutter (U. Antwerpen, U.I.A.) voor hun commentaar op het manuscript.

Over dit deel van ons onderzoek hebben we een lezing gegeven op de 6e Taal-dag van de B.K.L.; Brussel, U.L.B. : 11 december 1982 (Deprez en Persoons 1983).

M.a.w. "ethnicity becomes a study of ethnic relations, a dialectical concept with variant manifestations, not a property of a group viewed in isolation from the context or social system of which it is merely a constituent part." (p. 163).

We gaan in op drie vragen :

- a. hoe voelen de Vlamingen in Brussel zich, als Vlamingen ? Op deze vraag zullen we enkel indirect kunnen ingaan; immers, hier zijn niet de Vlamingen, maar de Franstaligen aan het woord. Dus zal het om een vergelijking gaan. De sociale psychologie van de Franstaligen is die van de meerderheid; het moet mogelijk zijn uit de vergelijking van de resultaten van dit deel met die van deel 1 een en ander af te leiden m.b.t. de vraag wat het betekent een *minderheid* te zijn. Of : deel 2 zal een aantal resultaten van deel 1 meer reliëf geven.
- b. hoe voelen de Franstaligen in Brussel zich, als Franstaligen ? Ook m.b.t. deze vraag zullen de hypothesen die we aan het einde van deze bijdrage zullen formuleren, noodzakelijkerwijs erg fragmentarisch moeten blijven. Onze mogelijkheden zijn inderdaad beperkt — voorlopig althans — aangezien we de Franstaligen nog niet over hun eigen groep ondervraagd hebben, terwijl identiteit toch in de eerste plaats een kwestie van zelfevaluatie is. Maar, zoals gezegd, hoe de Franstaligen in Brussel zich voelen, als Franstaligen, wordt medebepaald door de aanwezigheid van de Vlamingen in Brussel.
- c. het intergroepenconflict : we gaan na in welke mate de visies van de beide groepen op de Vlamingen in Brussel met elkaar verenigbaar zijn.

1. OPZET VAN HET ONDERZOEK

We beschrijven kort de voornaamste punten. Voor meer uitleg vooral betreffende het theoretische kader, maar ook betreffende een aantal praktische beslissingen, verwijzen we naar deel 1.

1.1. De vragenlijst

De ppn werd gevraagd de Vlamingen in Brussel te evalueren. We hebben hen *acht verschillende types* van Vlamingen aangeboden, die

we van elkaar onderscheiden hebben op basis van hun taalgebruik — dialect, AN of Frans — in drie situaties :

a. met hun (Vlaamse) echtgenote, b. met hun kinderen, c. op het werk, met Franstaligen. Dat ging als volgt :

	met hun echt- genote	met hun kinderen	op het werk
type 1 :	dialekt	dialekt	AN
type 2 :	dialekt	AN	AN
type 3 :	AN	AN	AN
type 4 :	dialekt	dialekt	Frans
type 5 :	AN	AN	Frans
type 6 :	dialekt	Frans	Frans
type 7 :	AN	Frans	Frans
type 8 :	Frans	Frans	Frans

Dus : type 1 spreekt met zijn echtgenote en zijn kinderen dialect, en met Franstaligen op het werk AN; type 2 spreekt met zijn echtgenote dialect, en met zijn kinderen en met Franstaligen op het werk AN; enz.

Vanuit 'Vlaams' standpunt kunnen we deze acht types verder in drie categorieën groeperen : types 1, 2 en 3 zijn dan de 'konsekwent' Vlamingen, types 4 en 5 de 'zich aanpassende' Vlamingen, en types 6, 7 en 8 de 'verfranse' Vlamingen.

We hebben bewust summiere typeringen willen aanbieden. Een van de vragen waarop we een antwoord wilden, was wie aan deze schrale stimuli genoeg zou hebben om over de Vlamingen in Brussel te oordelen, en wanneer dat zo zou zijn.

De beoordeling is gebeurd aan de hand van een *semantisch differentiaal* bestaande uit twintig adjektiefparen, en een zevenpunten-schaal. De twintig paren waren de volgende — in de twee talen :

1. geschoold - ongeschoold instruit - pas instruit	11. zelfbewust - niet zelfbewust conscient de soi - inconscient de soi
2. ongekultiveerd - gekultiveerd pas cultivé - cultivé	12. onverdraagzaam - verdraagzaam intolérant - tolérant
3. niet intelligent - intelligent pas intelligent - intelligent	13. loyaal - afvallig loyal - déloyal

4. ambitieus - niet ambitieus ambitieux - pas ambitieux	14. meerwaardig - minderwaardig supérieur - inférieur
5. asociaal - sociaal asocial - social	15. redelijk - fanatiek raisonnable - fanatique
6. sympathiek - onsympathiek sympathique - antipathique	16. konsekwent - inkonsekwent conséquent - inconséquent
7. bezadigd - agressief modéré - agressif	17. niet realist - realist irréaliste - réaliste
8. minzaam - arrogant sociable - arrogant	18. bekrompen - open étroit - ouvert
9. pretentieus - bescheiden prétentieux - modeste	19. niet arrivistisch - arrivistisch pas arriviste - arriviste
10. niet gastvrij - gastvrij pas accueillant - accueillant	20. opdringerig - vreedzaam quelqu'un qui s'impose - pacifique

De enquêteformulieren waren inderdaad tweetalig (3). Natuurlijk hadden we ook in de beide onderwijsnetten met eentalige (Nederlandse resp. Franse) vragenlijsten kunnen werken, maar dat deden we liever niet; ons interesseerde het te weten wie zich aan het feit dat de enquêteformulieren tweetalig waren, zou ergeren, en wanneer dat zou gebeuren.

Op het eerste blad van de vragenlijst is naar een aantal personalia gevraagd : leeftijd, herkomst, beroep van vader en moeder, moedertaal van vader en moeder, en eigen moedertaal. Het tweede blad gaf een overzicht van de acht types van Vlamingen. Dan volgden acht bladzijden — één per type — met telkens een semantisch differentiaal. Het laatste blad was wit : daar konden de ppn eventueel hun (verdere) kommentaar op het onderzoek, de onderzoeker en de onderzoeksproblematiek kwijt.

1.2. Vijf experimenten

Bovenaan op het eerste blad van de vragenlijst stond ook de naam

(3) Onze dank aan mevrouw Raymonde Pion, die de Franse tekst verzorgd heeft.

van het onderzoekscentrum waar het onderzoek zogenaamd van uitging, in vier talen : Onderzoekscentrum voor Meertaligheid (OVM) - Centre de Recherche sur le Plurilinguisme (CRP) - Forschungsstelle für Mehrsprachigkeit (FFM) - Research Centre of Multilingualism (RCM), zonder dat evenwel aangegeven was waar dat centrum zich bevond (4).

Het was nl. de bedoeling dat het zich op verschillende plaatsen zou kunnen bevinden, afhankelijk van het experiment, en wel om de volgende reden. Attitudes zijn niet als één punt op te vatten : heel vaak zijn verschillende waarden aanvaardbaar - resp. onaanvaardbaar (Sherif en Hovland 1961; Williams 1974). Welke waarde we in een onderzoek te zien krijgen, hangt van het onderzoeksdesign af. De onderzoekssituatie dient opgevat te worden als een complex netwerk van mogelijke beïnvloedingsfactoren, waarmee systematisch geëxperimenteerd dient te worden, althans als het om *konstituerende*, en niet om *kontaminerende* factoren gaat. Kledij bv. is een kontaminerende faktor : het probleem Brussel heeft niets met kledij te maken. Die faktor moeten we dus zoveel mogelijk onder controle zien te houden; dat hebben we in ons onderzoek gedaan door voor een neutrale kledij te kiezen : in elk experiment gingen de onderzoeker en zijn assistent keurig en netjes gekleed. Ook geslacht is hier kennelijk een kontaminerende faktor, en dan nog wel een erg vervelende aangezien het ene geslacht niet neutraler is dan het andere, terwijl anderzijds uit allerlei onderzoek gebleken is dat ppn verschillend reageren op een mannelijke en op een vrouwelijke onderzoeker (zie bv. Deaux en Emswiller 1974; Sigall en Landy 1973), zonder dat evenwel — en dit maakt het dan helemaal moeilijk — uit de resultaten van dat onderzoek duidelijke richtlijnen af te leiden zijn. Hier hebben we dus moeten kiezen, en we hebben voor mannelijke onderzoekers gekozen, zoals we ook voor mannelijke ppn gekozen hebben. Wat het effect van deze keuzes is weten we niet, ook niet wat het effect is van de ene keuze op de andere. Waar we wel vanuit kunnen gaan — maar dat heeft dan niets meer met het onderscheid tussen konstituerende en kontaminerende factoren in de onderzoekssituatie te maken — is dat het heel interessant zou zijn naast mannelijke ook vrouwelijke ppn te ondervragen : in Quebec bv. is gebleken dat

(4) Onze dank aan Prof. Dr P.H. Nelde, directeur van het O.V.M., die ons toestond de naam van zijn onderzoekscentrum te gebruiken, en er een ambulant centrum van te maken.

vrouwen anders over Frans- en Engelstalige Canadezen oordeelden dan mannen (zie bv. Lambert, Frankel en Tucker 1966).

Een aspekt van de onderzoekssituatie dat i.v.m. de attitudes t.a.v. het probleem Brussel ongetwijfeld wel als een konstituerende faktor te beschouwen is, is de positie die de onderzoeker t.a.v. het probleem Brussel inneemt. Hoe iemand over de Vlamingen (en over de Franstaligen) in Brussel praat, wordt immers vaak medebepaald door de wetenschap dat de gesprekspartner tot deze of gene groep behoort, dit of dat standpunt vertegenwoordigt — dat is zo buiten, en dus hoogstwaarschijnlijk ook *in* de onderzoekssituatie. Aangezien dan in veel gevallen van een 'latitude' van mogelijke attitudes sprake zal zijn, moet het belang van deze faktor systematisch onderzocht worden, waarbij het erop aankomt te achterhalen welke waarde in welke situatie prijsgegeven wordt.

Nu zijn er heel wat posities t.a.v. de Brusselse taalproblematiek mogelijk, en die kunnen bovendien in de onderzoekssituatie op verschillende manieren duidelijk gemaakt worden. In Bourhis, Giles, Leyens en Tajfel (1979) bv. sloeg de onderzoeker plots een andere toon aan : hij ging pleiten voor een exclusief gebruik van het Frans in Brussel; het gevolg was dat een aantal ppn (Leuvense studenten) niet langer in het Engels (de taal van het experiment), maar in het Nederlands antwoordden. Achteraf gaven die ppn ook toe dat ze zich op dat moment veel Vlaamser waren gaan voelen. Onze aanpak was anders. In onze experimenten hebben alle onderzoekers zich op dezelfde manier t.g.o. hun ppn gedragen : beleefd-vriendelijk; geen overdreven vriendelijkheid, maar ook geen provocerende houding. Maar in elk experiment behoorden ze tot een andere (sub)groep. In eerste instantie hebben we een aantal types uit de vragenlijst ten toele willen voeren. Niet alle types omdat het er te veel waren, en ook omdat ze niet alle even belangrijk leken : één type per categorie leek voldoende (we onderscheiden, zoals gezegd, drie categorieën van Vlamingen in Brussel : de konsekwente, de zich aanpassende en de verfranstste). Bovendien bleef dan nog tijd en plaats over om ook andere groepen bij het onderzoek te betrekken, die m.b.t. Brussel al evenzeer partij zijn : de Franstalige Brusselaars zelf, en de Walen; met ook deze groepen erbij wordt het beeld ongetwijfeld scherper.

Konkreet hebben de vijf onderzoekers zich als volgt voorgesteld (ze hebben dat zelf gedaan na een korte introductie door de leeraar)(5):

(5) Hartelijk dank aan deze vijf 'onderzoekers' voor hun belangeloze medewerking.

deelonderzoek 1 : de onderzoeker vertelt dat hij een Franstalige Brusselaar is, die in Brussel woont en werkt. Hij is verbonden aan het 'Centre de Recherche sur le Plurilinguisme' van de Facultés Universitaires Saint-Louis in Brussel. Als Brusselaar is hij geïnteresseerd in de Vlaamse gemeenschap in Brussel. Hij spreekt natuurlijk Frans. Deze onderzoeker was Ludo Melis (docent Frans, verbonden aan het Departement Linguïstiek van de K.U.Leuven).

deelonderzoek 2 : de onderzoeker zegt dat hij een Waal is (uit Namen). Hij is verbonden aan het 'Centre de Recherche sur le Plurilinguisme' van de Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve). Hij interesseert zich voor de Vlamingen in Brussel en wil weten wat de Franstaligen ervan denken. Uiteraard spreekt ook hij Frans. Deze onderzoeker was Jean Klein (docent Frans, verbonden aan het Departement Linguïstiek van de K.U.Leuven).

deelonderzoek 3 : de onderzoeker stelt zich nu voor als Vlaming; dat is overigens ook de reden waarom hij in de Vlamingen in Brussel geïnteresseerd is. Hij is geboren in Antwerpen, waar hij ook zijn kinderjaren doorgebracht heeft. Maar dan zijn zijn ouders naar Brussel verhuisd en ze hebben hem daar naar een Franstalige school gestuurd. En zijn verdere studies heeft hij natuurlijk ook in het Frans gedaan. Nu is hij verbonden aan het 'Centre de Recherche sur le Plurilinguisme' van de Facultés Universitaires St. Louis in Brussel. Als verfranste Vlaming spreekt uiteraard ook hij Frans. Deze onderzoeker was Walter Geerts (Departement Romaanse filologie, U. Antwerpen, U.I.A.).

deelonderzoek 4 : de onderzoeker zegt dat hij een Vlaming is, die in Brussel woont en werkt. Hij is verbonden aan het Onderzoekscentrum voor Meertaligheid van de Universitaire Fakulteiten St. Aloysius (Ufsal) in Brussel. Als Vlaming heeft hij natuurlijk belangstelling voor de problemen van zijn eigen gemeenschap in Brussel. Hij past zich aan zijn publiek aan, d.w.z. dat hij zijn best doet om het onderzoek in het Frans voor te stellen, maar zijn Frans is natuurlijk niet perfect (een Nederlands aksent, haperingen, enz.). Deze onderzoeker was Louis Goossens (Departement Germaanse filologie, U. Antwerpen, U.I.A.).

deelonderzoek 5 : de onderzoeker stelt zich op dezelfde manier voor als in het vorige experiment, maar hij spreekt Nederlands; ook de vragen beantwoordt hij konsekwent in het Nederlands. Deze onderzoeker was Louis Dieltjens (docent Nederlands aan het Institut Catholique des Hautes Etudes Commerciales te Brussel).

Iedere onderzoeker was vergezeld van een assistent, Y. Persoons. Deze laatste deed schijnbaar niet veel meer dan de vragenlijsten uitdelen, en ze op het einde van het onderzoek weer ophalen, maar in feite had hij een belangrijke functie. Ten eerste hielp hij de onderzoekers hun rol helemaal waar te maken : de onderzoekers in deelonderzoeken 1, 2 en 3 spraken Frans met hem (in de klas), terwijl de onderzoekers in deelonderzoeken 4 en 5, de Vlamingen waren verbonden aan een Nederlandstalige instelling, Nederlands met hem spraken (in de klas). Ten tweede kon hij, terwijl de onderzoeker het onderzoek voorstelde, op de mondelinge reacties van de ppn letten.

We realiseren ons dat we door vijf verschillende personen als onderzoeker in te schakelen ook zgn. niet-gewilde 'experimenter effects' (Rosenthal 1966; Hoogstraten 1979, 59) in ons onderzoek binnengehaald hebben, waar we verder geen vat meer op hebben. Maar het is erg moeilijk om iemand te vinden die al deze rollen op een even natuurlijke manier kan spelen. Een perfect tweetalige lijkt een must, maar die zal het dan weer moeilijk hebben met de rol van de zich aanpassende Vlaming. We hebben dit onderzoek gedaan met de middelen waarover we op dat ogenblik beschikten. We hebben geprobeerd die niet-gewilde effecten te vermijden die te vermijden waren. Verder menen we dat een aantal verschillen tussen de resultaten van de vijf experimenten dermate systematisch zijn dat we ze beter op de onderzochte konstituerende faktor — zijnde de rollen waarmee we geëxperimenteerd hebben — kunnen terugvoeren dan op de een of andere kontaminerende faktor. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of ons optimisme terecht is.

1.3. De steekproef

Vanzelfsprekend hebben we voor ieder deelonderzoek een andere school genomen (6). De vijf scholen waren de volgende :

- deelonderzoek 1 : het Institut Notre Dame (Laken), op 5 februari 1980.
- deelonderzoek 2 : het Collège Jean 23 (St. Pieters-Woluwe), op 16 januari 1980.

(6) Hier zijn we dank verschuldigd aan : de heren Sindic en Frère Jean (Notre Dame, Laken), Callut en Houssiaux (Collège Jean 23), de heer Duyver en mevrouw Van Lierde (St. Boniface), de heren Devreese, Hellin en Deblock (Notre Dame, Molenbeek), Talpaert en Meinguet (St. Thomas).

- deelonderzoek 3 : het Institut Saint Boniface-Parnasse (Elsene), op 23 november 1979.
- deelonderzoek 4 : het Institut Notre Dame (Molenbeek), op 16 november 1979.
- deelonderzoek 5 : het Institut Saint Thomas (Brussel), op 29 november 1979.

Bij de interpretatie van de resultaten moet men er rekening mee houden dat ze in een klassituatie verkregen zijn. In een andere situatie hadden we ongetwijfeld (nog) andere zaken te zien gekregen.

In totaal hebben 137 leerlingen aan de vijf experimenten meegewerkt (25 à 30 per experiment). Allen voldeden ze aan de volgende voorwaarden :

- a. het waren, zoals gezegd, mannen;
- b. ze kwamen uit eentalig Franstalige gezinnen (d.w.z. dat de moedertaal van de beide ouders Frans was);
- c. ze waren geboren en getogen in de Brusselse olievlek : Brussel-19, de 6 faciliteiten- en de 7 Egmontgemeenten;
- d. ze zaten in het laatste of het voorlaatste jaar van het middelbaar onderwijs (humaniora of determinatiegraad van het V.S.O.). Ze waren dus 17 à 18 jaar oud.

2. RESULTATEN

Naast de skores voor elk van de acht types letten we ook op :

- a. de mondelinge reacties in de klas
- b. de reacties op de tweetalige vragenlijst
- c. de schriftelijke kommentaar.

Op de skores is ook een korrespondentie-analyse uitgevoerd (7). In een korrespondentie-analyse wordt uitgegaan van een kruistabel, in ons geval van 8 rijen en 60 kolommen. De rijen hebben betrekking op de 8 types van Vlamingen. De kolommen verwijzen naar de 20 ad-

(7) In verband met de statistische verwerking zijn we dank verschuldigd aan wijlen Francis Hébrant (Instituut voor Tropische Geneeskunde, Antwerpen, en U. Antwerpen, U.I.A.), Ludo Bamps (Rekencentrum U.I.A.), Bert Maes (Ufsal) en mw. M. Vuylsteke-Wouters (Rekencentrum K.U.Leuven).

jektieven, maar de antwoordcategorieën zijn duidelijkheidshalve tot 3 gereduceerd : L (skores 1 en 2), M (skores 3, 4 en 5) en H (skores 6 en 7). In elk hokje van de tabel wordt voor elk type genoteerd hoeveel er per adjektief in een van de drie categorieën geskoord werd; er wordt m.a.w. met de frekwenties gewerkt. Elk type krijgt op deze manier zijn 'rij-profiel', en elk adjektief zijn 'kolom-profiel'. De types die een overeenkomstig rij-profiel hebben, zullen bij een grafische voorstelling als naburige punten afgebeeld moeten worden, en hetzelfde geldt voor de adjektieven met een overeenkomstig kolom-profiel. De korrespondentie-analyse heeft tot doel deze grafische voorstelling te bepalen, en wel zo dat in eenzelfde grafiek zowel de types als de adjektieven geprojecteerd worden. Er zal dus rekening gehouden worden met a. de 'afstand' tussen de types onderling, b. de 'afstand' tussen de adjektieven onderling, c. de relatie tussen types en adjektieven. We zoeken assen die zoveel mogelijk informatie uit de kruistabel weergeven, maar we proberen het aantal assen zo klein mogelijk te houden (2 of maximaal 3) omdat we visueel tot 3 dimensies beperkt zijn. De eerste as zal zoveel mogelijk informatie weergeven.

De tweede — loodrecht op de eerste — zal zoveel mogelijk van de resterende informatie weergeven. Het percentage informatie dat elke as uit de totale informatie haalt, wordt telkens aangegeven.

De positie van een type t.a.v. een as wordt bepaald 1. door aan elk van de categorieën van de adjektieven een gewicht toe te kennen overeenkomstig het rij-profiel van dat type, 2. door aan elke coördinaat van het punt nog een gewicht toe te kennen evenredig met het percentage informatie van de as in kwestie (zie verder Lebart, Morineau en Tabard 1977, 47-87).

2.1. DEELONDERZOEK 1 : de onderzoeker is een Franstalige Brusselaar die Frans spreekt.

Vijfentwintig ppn hebben aan dit experiment deelgenomen.

Er was geen kritiek op de tweetalige vragenlijst : niemand doorstreepte de Nederlandse tekst, of had er ook maar enige commentaar op. Maar er was wel kritiek op andere facetten van het onderzoek. Zes leerlingen achtten het niet mogelijk iemand te beoordelen op basis van zijn taalkeuzes alleen; bovendien, schreef iemand : "Certains qualificatifs sont mal choisis et impropres pour certaines situations".

Sommigen veroordeelden zelfs de onderneming als zodanig : "Cette enquête est une perte de temps pour ceux qui l'organisent comme pour ceux qui y répondent", en "en ce temps de non-entente entre Francophones et Flamands, ce référendum n'est pas à sa place".

Uitgesproken verschillen krijgen we niet te zien. Dit geldt overigens niet enkel voor dit, maar voor elk van de vijf experimenten. De profielen van de acht types vormen telkens een ingewikkeld kluwen : zie figuren 1, 3, 5, 7 en 9; ondanks het feit dat we er de waarden 1 en 7 weggelaten hebben (wat kon omdat we in geen enkel experiment extreme gemiddelden gekregen hebben) waardoor we ze met een iets grotere eenheid hebben kunnen tekenen, blijven deze figuren weinig zeggend.

Beter geslaagd zijn de grafieken waarop de resultaten van de korrespondentie-analyses voorgesteld worden, maar dit is dan weer enkel te danken aan het feit dat we onze eenheid er dubbel zo groot hebben kunnen (moeten) nemen als voor de overeenkomstige figuren in deel 1; men mag dit zeker niet uit het oog verliezen als men die grafieken bekijkt.

Hoe klein de verschillen echter vaak ook mogen zijn, ze vertonen regelmaat. Op figuur 1 zitten negatief : het d-d-AN type, neutraal : de d-AN-AN, AN-AN-AN en d-d-F types, net positief : de AN-F-F, d-F-F en AN-AN-F types, positief : het F-F-F type. Dit is ook de volgorde op de eerste as van de korrespondentie-analyse (figuur 2), die 63% van de variantie verklaart.

Het meest naar links op deze as zitten de adjektieven 'niet-gastvrij', 'bekrompen', 'asociaal', 'ongekultiveerd' en 'onsympatiek', het meest naar rechts zitten 'sociaal', 'minzaam', 'gekultiveerd', 'open', 'gastvrij', 'bescheiden', enz. We noemen deze as de 'sociale' as — sociaal in de betekenis van 'tot aansluiting geneigd, gezellig levend', de eerste betekenis die Van Dale voor het woord opgeeft, en in de betekenis die Littré (*Dictionnaire de la langue française*) voor 'sociable' opgeeft : 'avec qui il est aisé de vivre'. De F-F-F spreker is voor deze groep van Franstalige scholieren het meest aantrekkelijke type om mee om te gaan. Hij wordt gevolgd, op een zekere afstand, door de AN-AN-F spreker. De konsekwente types zijn de minst sociale, de minst aantrekkelijke voor een Franstalige om mee om te gaan. Een Vlaming in Brussel is dus volgens deze ppn pas dan een aantrekkelijk iemand, voor de Franstaligen, als hij Frans met hen spreekt. Het minste wat een Vlaming kan doen, is zich aanpassen, maar eigenlijk kan hij beter helemaal verfransen. De F-F-F spreker

spreker wordt niet alleen 'sociaal', 'sympatiek', 'minzaam' en 'bescheiden' genoemd, maar ook 'intelligent' en 'ambitieuus'. Uiteraard heeft ook de AN-AN-F spreker kwaliteiten : hij is 'redelijk', 'realist', 'konsekwent', 'zelfbewust' en 'niet-arrivistisch', maar dit zijn kwaliteiten die voor onze ppn kennelijk van minder belang zijn. Waar ze wel de nadruk op leggen — men herinnere zich de posities van het paar 'gecultiveerd - ongekultiveerd' — is dat sociaal aantrekkelijke types ook gekultiveerde mensen zijn, maar ook dat komt goed uit voor hun eigen groep, én voor de F-F-F spreker aangezien het Frans dé kultuurtaal is. Het Frans heeft veel meer prestige dan het AN (zie ook figuur 1), maar natuurlijk heeft ook een AN-spreker meer cultuur dan een dialektspreker : de AN-AN-AN spreker scoort hoger dan de d-d-AN spreker, en de AN-AN-F spreker scoort hoger dan de d-d-F spreker. Vooral de dialektspreker die zich niet aanpast, is een ongekultiveerd, asociaal iemand.

En toch zit de d-d-AN spreker op de tweede as even hoog als het F-F-F type, maar dan wel met dit verschil dat aan het d-d-AN type uitsluitend negatieve, en aan het F-F-F type uitsluitend positieve waarden toegekend zijn. Het laagst op deze tweede as zit het d-d-F type : aan hem zijn enkel neutrale waarden toegekend. We noemen deze as, die 23% van de variantie verklaart, de '*geprofileerdheidsas*' : d-d-F is het minst geprofileerde type, d-d-AN en F-F-F zijn de meest geprofileerde (het eerste in negatieve, het tweede in positieve zin). Hieruit blijkt nog eens hoe weinig waardering men opbrengt voor een dialektspreker. Past hij zich aan, dan weet men blijkbaar niet goed wat men ermee moet doen : hij verkoopt geen last, en daar kun je als Franstalige uiteraard niet kwaad om zijn. Maar past hij zich niet aan, dan wordt hij zeer hard aangepakt : deze 'boer' die het toch presteert de meerderheid in het AN aan te spreken, is 'niet intelligent', 'niet ambitieus', 'niet zelfbewust', hij is wel 'agressief', 'arrogant', 'fanatiek'. Het is toch wel een opvallend resultaat — en we komen er later dan ook nog op terug — dat men veel meer op de d-d-AN spreker hakt dan op de AN-AN-AN spreker. M.b.t. dit laatste type onthouden we nog a. dat hij ondanks de geringe waardering die hij geniet, toch de hoogste score voor 'loyaal' haalt, b. dat één pp schreef : "tous les Flamands qui instruisent leurs enfants en néerlandais (l'ABN) sont intelligents car c'est le Flamand qui dominera en Belgique".

2.2. DEELONDERZOEK 2 : de onderzoeker is een Waal uit Namen

Aan dit experiment hebben 26 ppn deelgenomen.

Ook nu werd nogal wat kritiek geuit op het onderzoek. Men schreef : "Comment peut-on faire une idée valable de quelqu'un en connaissant uniquement la langue ou les langues qu'il emploie ?", en "Il est impossible de juger quelqu'un valablement sur la langue ou le dialecte qu'il parle. Sauf pour le cas de certains extrémistes qui ne forment, quoiqu'on en pense, qu'une minorité". Verschillende ondervraagden verklaarden te zijn "tout à fait indifférents aux questions communautaires". Ze wezen er de Waalse onderzoeker op dat de problemen in verband met Brussel systematisch opgeschroefd worden : "elles nous font perdre notre temps et notre argent. Elles ne sont que les soi-disants problèmes de quelques gens qui ne trouvent rien d'autre pour passer leur temps."

In dit experiment zijn een aantal verschillen nog kleiner dan in het vorige. Inderdaad, de profielen liggen nog dicht bij elkaar (figuur 3). En ook op de 'sociale' as is de afstand tussen het meest negatieve (d-d-AN) en het meest positieve type (F-F-F) uit het vorige experiment afgenomen (figuur 4); deze as verklaart nu trouwens nog 'slechts' 46% van de variantie. Wat zien we ? De d-d-AN spreker blijft de minst sociale Vlaming, maar hij wordt duidelijk minder negatief beoordeeld dan in experiment 1. De F-F-F spreker daarentegen wordt minder positief beoordeeld. Sommige ppn namen uitdrukkelijk afstand van dit type : "Dans quel sens est-il Flamand ?", vroeg iemand, en "Si un Flamand parle français et avec son épouse et avec ses enfants et au travail, il dénie ses origines". Het staat blijkbaar niet goed tegenover een Waalse outsider hoog op te lopen met 'overlopers'. Door de achteruitgang van het F-F-F type is het AN-AN-F type, dat bovendien hogere scores haalt dan in het vorige experiment, nu het meest sociale type; het krijgt de hoogste scores voor 'sociaal', 'sympatiek', 'gastvrij' en 'realist', en ook voor 'zelfbewust' en 'konsekwent' (figuur 3). Twee van de drie verfranste types, de AN-F-F en de F-F-F spreker, worden nu ook 'afvallig' genoemd. Dit gebeurt niet met het d-F-F type wat erop zou kunnen wijzen dat men van een AN-spreker verwacht dat hij voor zijn eigen groep opkomt, meer dan men dat van een dialektspreker verwacht.

In het vorige experiment waren het de d-d-AN en F-F-F types die het hoogst zaten op de tweede as; de d-d-AN spreker werd 'fanatiek', 'arrogant', 'agressief' genoemd. Hier is het de AN-AN-AN

spreker die het hoogst scoort op deze as, en men noemt hem o.m. 'opdringerig', 'onsympatiek', 'pretentieus', 'arrogant' en 'agressief'. Het d-d-F type zit weer het laagst, maar het wordt nu niet met neutrale waarden, maar met de positieve waarden van 'bescheiden' en 'vreedzaam' geassocieerd. Of : op de tweede as staan dit keer tegenover 'fanatiek', 'agressief', enz. 'vreedzaam' en 'bescheiden'; we noemen hem bijgevolg de 'extremist' as (hij verklaart 24% van de variantie). De ppn wijzen er de Waalse buitenstaander dus op dat het de AN-AN-AN spreker is die in Brussel voor moeilijkheden zorgt. Hij is het die overdrijft. Hij zou beter een voorbeeld nemen aan de AN-AN-F spreker die volgens hem veel genietbaarder is.

2.3. DEELONDERZOEK 3 : de onderzoeker is een verfranste Vlaming die het onderzoek in het Frans voorstelt

Aan dit experiment hebben 27 leerlingen deelgenomen.

Weer was er heel wat kritiek op de opzet : "on ne peut juger une personne sur la langue mais sur sa personnalité", "on met les gens dans les boîtes", enz. Maar er was dit keer — in het bijzijn van een verfranste Vlaming dus — ook veel kommentaar op de Vlamingen in Brussel. Twee keer ging het in de zin van : "Le Flamand à Bruxelles doit parler français avec sa famille. Plus de 80% de Bruxelles est francophone. Il doit donc se plier à la majorité ou partir. FDF vaincra !". Maar dat waren uitzonderingen. De anderen lieten een heel ander geluid horen : "Bruxelles doit rester flamand et français !", "le flamand en tant que langue et personne à Bruxelles trouve actuellement une place aussi grande que le français", "Les deux langues se valent et il faut respecter les idées de chacun", "Les Flamands doivent être libres de s'exprimer dans leur langue et c'est à nous de faire un effort pour les comprendre", "J'aime les Flamands !", enz.

Een aantal resultaten komen goed overeen met die van de vorige experimenten (figuren 5 en 6). De konsekwente types blijven de minst aantrekkelijke Vlamingen, en het is weer aan de dialektspreker dat het grootste aantal negatieve kenmerken toegekend wordt : hij is 'niet gastvrij' en hij is 'ongeschoold', 'ongekultiveerd' en 'niet intelligent'. In de kommentaren lezen we : "il n'est pas très intelligent d'apprendre ses enfants le dialecte", "le dialecte est horrible à entendre", "il est préférable de parler la langue établie avec ses enfants (ex. l'ABN, le français)". Ook een dialektspreker die zich aan-

past, blijft een weinig aantrekkelijk iemand; hij is wel 'bescheiden'.

Zoals in het tweede experiment is de F-F-F spreker weer niet het meest sociale type — hij scoort nu zelfs nog lager. Hij zit ook in de buurt van de negatieve waarden voor 'arrivistisch' en 'afvallig'. Belangrijk hier is dat dit gezegd wordt tegen een onderzoeker die zelf een verfranse Vlaming is. De volgende commentaren zijn er trouwens ook niet naast : "le Flamand à Bruxelles ne doit pas avoir honte de sa naissance. C'est pourquoi il devrait continuer à parler sa langue naturelle afin d'obtenir une bonne position", "mais pourquoi parler français avec ses enfants quand soi-même on parle flamand. Un peu de fierté !". Het meest sociale type is nogmaals de AN-AN-F spreker, of : verfransen hoeft niet, maar men moet zich wel aan de meerderheid aanpassen. De AN-AN-F spreker is 'gastvrij', 'minzaam', 'verdraagzaam', 'redelijk', 'realist', en bovendien 'konsekwent' en 'loyaal'.

We noemen de tweede as de 'geprofileerdheidsas', zoals in het eerste deelonderzoek. Immers, het hoogst op deze as zitten het AN-AN-AN type met uitsluitend negatieve waarden, én de F-F-F spreker met uitsluitend positieve waarden, terwijl de laagste posities ingenomen worden door de d-AN-AN en d-d-F types waaraan haast uitsluitend neutrale waarden toegekend zijn. Dit is een configuratie die goed overeenkomt met die in het eerste onderzoek behalve dat type 3 hier min of meer op de plaats van type 1 zit, en dat zowat alle types dicht bij elkaar zitten (de verschillen op deze as zijn klein; hij verklaart nu trouwens ook slechts 18% van de variantie).

2.4. DEELONDERZOEK 4 : de onderzoeker is een Vlaming die zijn best doet om het onderzoek in het Frans voor te stellen

Negenentwintig leerlingen hebben aan het experiment deelgenomen.

"C'est un Flamand", werd er gefluisterd, en er werd heel aandachtig geluisterd. Er werd ook heel veel commentaar neergeschreven. Vier ppn hadden kritiek op het onderzoek : uitspraken in de zin van "on ne peut émettre un jugement sur si peu de critères". Maar net als in het vorige experiment hadden veruit de meeste commentaren betrekking op de Vlamingen in Brussel. Twee keer was het keihard : "Bruxelles où les Francophones seront bientôt chez eux", en "Pourquoi ne pratique-t-on pas la stérilisation intensive en Flan-

dre !". Maar in alle overige gevallen was het weer heel mild : "Bruxelles est bilingue et ne peut pas devenir 100% wallonne ou 100% flamande. C'est pourquoi les deux cultures doivent pouvoir y vivre. On ne peut demander la capitulation de l'une ou de l'autre", "on est Belge avant d'être Flamand ou Francophone", "Flamand, Wallon ! Ce ne sont que des prénoms, Belge est notre nom", "le problème des deux communautés est faux, le gouvernement devrait s'occuper des vrais problèmes".

Voor de vierde keer zijn het de konsekwente types die het minst geapprecieerd worden. Ze zijn en blijven de minst sociale Vlamingen (figuur 8). Hun profielen liggen zeer dicht bij elkaar (figuur 7). Men noemt ze 'niet realist' en 'minderwaardig'.

De AN-AN-AN spreker noemt men bovendien ook 'fanatiek'. Hij zit weer het hoogst op de tweede as. Op die as staat 'onverdraagzaam' tegenover 'vreedzaam'; we noemen hem weer de 'extremist'-as. Hoewel hij zoals in het vorige onderzoek slechts 17 à 18 % van de variantie verklaart, zijn de verschillen op deze as nu toch iets groter : de AN-AN-AN spreker is duidelijk het meest extremistische type. Schreef een pp : "Avis sur le Flamand : un peu trop exigeant à Bruxelles".

In experimenten 2 en 3 werd de AN-AN-F spreker de meest sociale Vlaming genoemd. Men vond hem blijkbaar een respectabel iemand : hij is gekultiveerd, valt zijn eigen groep niet af, en weet dat hij zich aan de meerderheid moet aanpassen; hij kent zijn plaats in Brussel. Nu hij in dit experiment voor hen staat, verwachten we zeker sympathie voor zijn type. Dat die er ook was, blijkt uit sommige commentaren : "le meilleur Flamand est celui qui parle l'ABN en famille et le français au travail", "Je pense que la solution du personnage parlant sa langue maternelle avec sa famille est la meilleure (ABN)". Hij blijft ook in een aantal opzichten het meest aanvaardbare type : hij is 'redelijk', 'realist', 'sociaal', 'gastvrij'. Toch doet hij het uiteindelijk minder goed dan in de vorige experimenten : men zegt dat hij over minder prestige beschikt dan de F-F-F spreker; deze laatste is meer 'gekultiveerd', 'intelligent', 'ambitieux', 'geschoold'. Zou men hem dan toch minder aantrekkelijk vinden dan de verfranste Vlaming ? Overigens kent men ook aan de d-F-F en AN-F-F types kwaliteiten toe. Net als de F-F-F spreker blijven ze echter wel 'afvallig'.

2.5. DEELONDERZOEK 5 : de onderzoeker is een Vlaming die Nederlands spreekt

Aan dit experiment hebben 30 ppn deelgenomen.

Nu staat die 'extremist' dus voor hen. Ze ontvangen hem beleefd, maar zijn wel verwonderd. Ze hadden niet verwacht dat hij het onderzoek in het Nederlands zou voorstellen, en ze schrijven dat ook in hun kommentaar : "à partir du moment où le questionnaire est bilingue, la présentation pourrait l'être aussi", "je trouve que le travail aurait pu être présenté en Français". Maar daar blijft het bij : er is geen sprake van woede of agressie. Geen scheldwoorden, geen stickers, niet eens iemand die de Nederlandse versie van de vragenlijst doorstreept. Ook in de kommentaar is vaak geen enkel spoor van opwinding te vinden : "La langue néerlandaise et les Néerlandophones ne me dérangent pas", "le néerlandais est une langue comme une autre", "le problème Néerlandophone/Francophone est tout à fait ridicule. Je pense que ce n'est que politique". Er zijn trouwens nog altijd vijf ppn die kritiek hebben op het onderzoeksdesign : "Je ne crois pas qu'on puisse juger une personne sur des critères linguistiques", "il y a des adjectifs qui n'ont rien à voir avec la langue parlée".

Bovendien zitten ook nu de profielen dicht bij elkaar (figuur 9), meer zelfs : ze zitten dichter bij elkaar dan in elk van de vorige experimenten. Dat komt doordat twee konsekvent(!) types in dit experiment hun hoogste scores halen : het d-d-AN en het d-AN-AN type. Het d-d-AN type wordt nog wel 'niet intelligent' en 'niet ambitieus' genoemd, maar met het d-AN-AN type korresponderen nog enkele neutrale waarden — geen negatieve meer (figuur 10).

En toch zijn de resultaten niet zo gunstig voor de Vlamingen. Er is wel degelijk gereageerd tegen het optreden van de onderzoeker, in niet mis te verstane termen. Het type dat het heeft moeten ontgelden, is vanzelfsprekend het type dat voor hen stond : de AN-AN-AN spreker. Hij is nu — voor het eerst ! — het minst sociale type (figuur 10). En op de tweede as is hij het meest extremistische — maar dat was hij ook al in het tweede en het vierde experiment.

"Un Flamand à Bruxelles est en général un flamingant qui se croit chez lui alors qu'il est chez les Francophones", schreef iemand, "Regardez combien de Flamands se promènent avec leur 'Vlaamse leeuw', et comparez avec les Francophones qui eux sont plus modérés". De AN-AN-AN spreker is 'onsympatiek', 'niet realist' en 'min-

derwaardig'. Dit was natuurlijk in eerste instantie tot de onderzoeker zelf gericht, die weigerde Frans te spreken. "Voor me moet Vlaming het nederlandse en franse taal kunnen spreken", probeerde één leerling het in het Nederlands.

Daarentegen is elk type dat in één of meer situaties Frans spreekt, nu sociaal aantrekkelijk, ook het d-d-F type. Net als in het eerste experiment gaat de voorkeur weer naar de F-F-F spreker uit : hij is 'intelligent', 'geschoold', 'ambitueus' en 'sociaal', en hij wordt niet langer 'afvallig' genoemd. Het AN-AN-F type dat als het meest sociale bestempeld werd in de experimenten 2, 3 en 4, doet het hier niet beter dan het AN-F-F, het d-d-F en het d-F-F type; het AN-AN-F type is weliswaar 'realist' en 'zelfbewust', maar het d-F-F type is 'vreedzaam', en het d-d-F type is 'bescheiden'. 'Vreedzaam' en 'bescheiden' zijn geen kwaliteiten van de F-F-F spreker. Men geeft inderdaad toe dat ook de F-F-F spreker in zekere mate een extremist is, maar tegelijk laat men er geen twijfel over bestaan dat men meer voelt voor een extremistische verfranse Vlaming dan voor een extremistische konsekwente Vlaming.

3. BESPREKING

Figuur 11 en tabel 1 vatten de voornaamste resultaten samen. In tabel 1 zijn opgenomen, per deelonderzoek : a. de kwantificeerbare spontane reacties : de absolute aantallen ppn die 1. vonden dat ze over te weinig informatie beschikten om de Vlamingen in Brussel te kunnen beoordelen, 2. de Nederlandse tekst doorstreepten, 3. schriftelijk commentaar leverden; b. het globale gemiddelde, over de twintig semantische paren, per type; c. het relatieve aantal positieve en negatieve skores per type (het percentage van de neutrale skores is dus niet in de tabel opgenomen, maar is er uiteraard direkt van af te leiden).

Deze laatste gegevens dienden als input voor een laatste, globale korrespondentieanalyse (figuur 11) waarbij ook het experiment (1 tot en met 5) als afzonderlijke variabele ingevoerd werd. Om praktische redenen was het hier niet meer mogelijk ook nog de plaats van de adjektieven aan te geven; we hebben ons m.a.w. moeten beperken tot de plaats van de acht types. Het Arabisch cijfertje dat elk type vergezelt, refereert bijgevolg aan het experiment. We bespreken ook nu enkel de twee hoofdkomponenten; ze vatten samen 66,69% van de totale variantie (komponent 1 : 48,63%, komponent 2 : 18,06%).

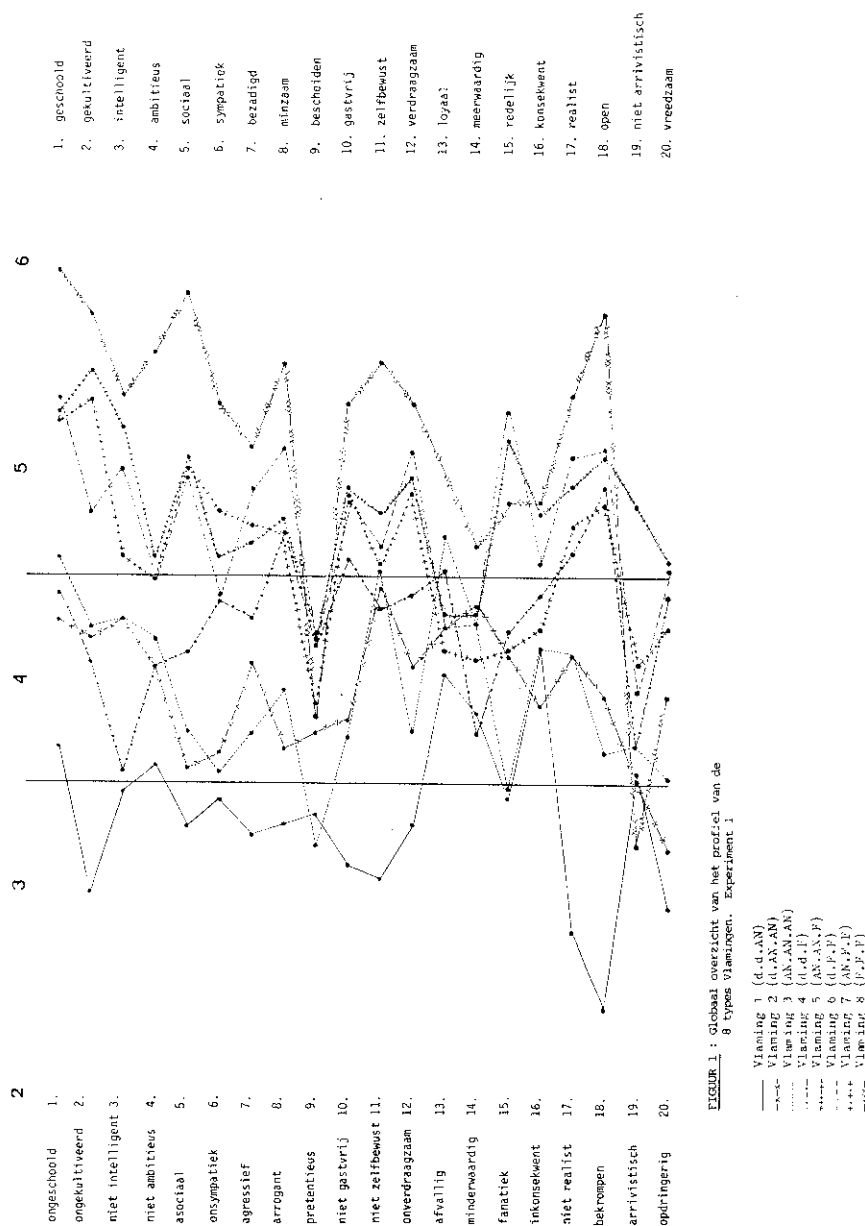
3.1.0. Een eerste opvallend resultaat is het grote aantal neutrale skores in elk experiment : een gemiddelde van 58%, met een minimum van 55% en een maximum van 63% (zie tabel 1, punt 5). Voor deze honderden nauwelijks differentiërende antwoorden gaven de ppn zelf, in hun kommentaar, twee redenen op : 1. ze vonden onze typering te rudimentair; ze achtten het niet mogelijk iemand serieus te beoordelen enkel en alleen op basis van zijn taalgedrag in drie situaties; 2. de kommunautaire problematiek wordt volgens hen systematisch opgeschroefd; dat politieke gedoe laat hen koud, er zijn belangrijker problemen in dit land.

Dit resultaat staat in schril contrast met deel 1 waar de Vlaamse ppn de kommunautaire verhoudingen wel heel belangrijk vonden. Zij hadden geen moeite met de aangeboden omschrijvingen (behalve misschien in het eerste experiment). En zij lieten effectief ook veel minder vaak neutrale skores noteren.

Vanwaar die tegenstelling ?

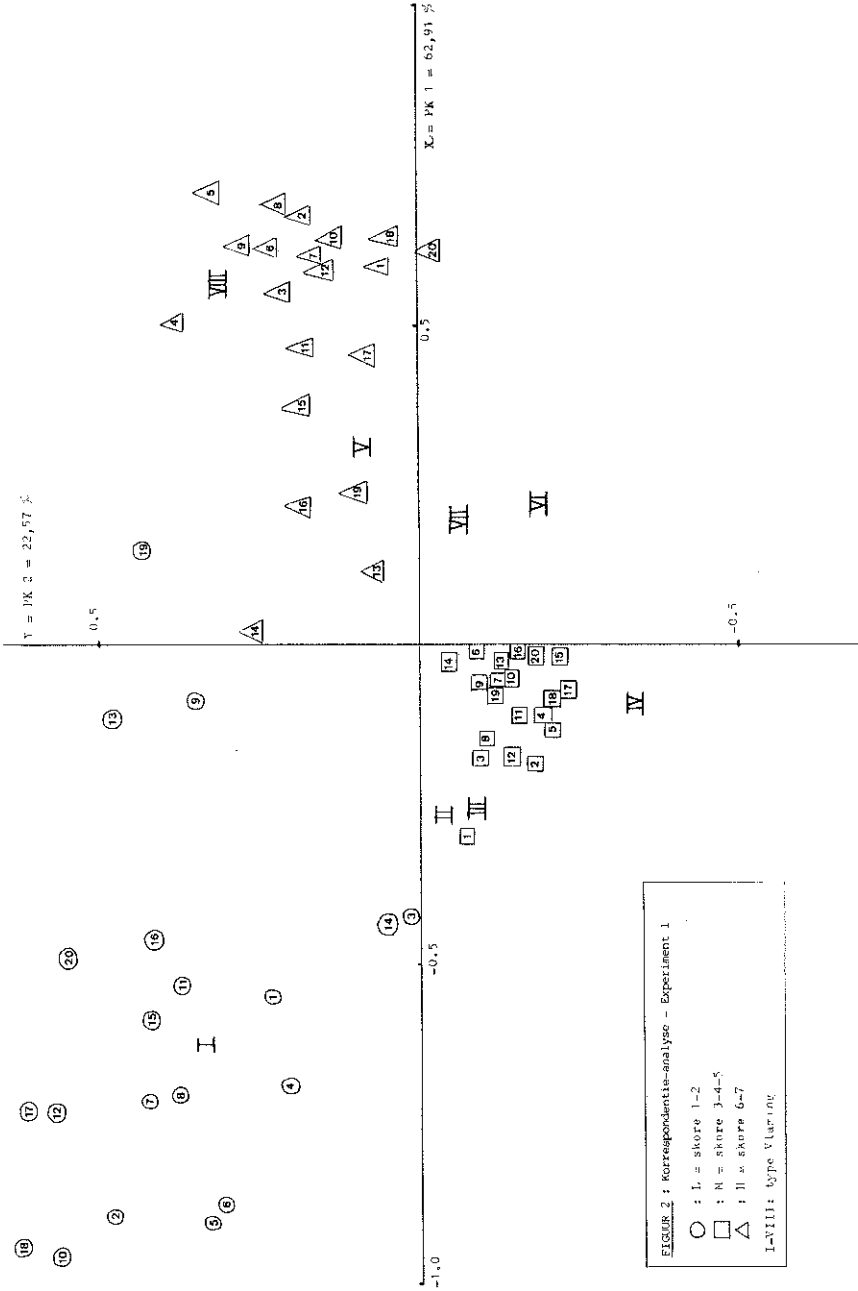
Typisch Brussels zal ze wel niet zijn aangezien ze ook tot op zekere hoogte in de resultaten van een onderzoek van Taylor, Simard en Papineau (1978) bij Frans- en Engelstalige kaderleden in Montreal aangetroffen hebben. In dat onderzoek werd weliswaar niet specifiek over taal gesproken, maar — breder — over kultuur. De parallel is evenwel duidelijk : terwijl de Franstaligen wel vonden dat er tussen Frans- en Engelstaligen in Canada kulturele verschillen bestaan, waren de Engelstaligen daar veel minder van overtuigd. Volgens Taylor et al kan dit tweërlei betekenen : a. de Engelstaligen kennen die verschillen minder goed dan de Franstaligen, b. de Engelstaligen willen die verschillen niet toegeven, 'for obvious reasons' (we gaan er in 3.1.2. op in). O.i. zijn dit hypotheses die ook hier van belang zijn. We proberen duidelijk te maken hoe en waarom.

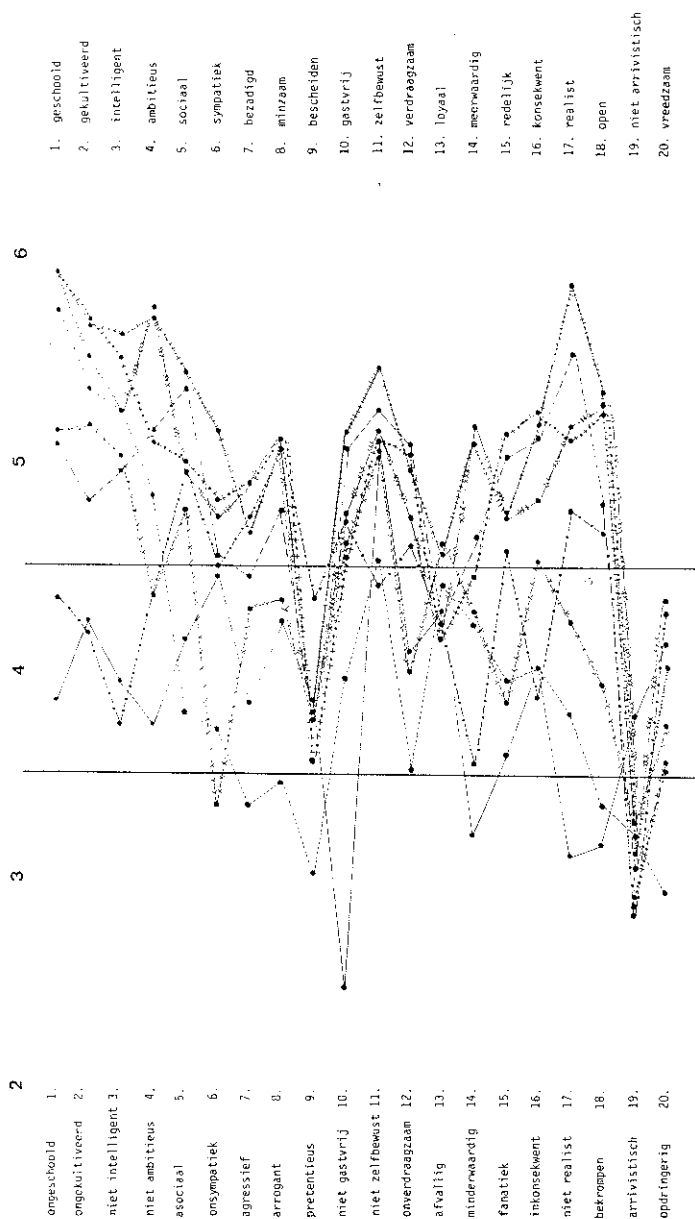
Vooraf moeten we er evenwel op wijzen dat we ons niet enkel op het hier gerapporteerde onderzoek zullen baseren; we laten ons ook leiden door de voorlopige resultaten van het aan de gang zijnde onderzoek van Y. Persoons. De verschillen tussen de resultaten van deel 1 en deel 2 lenen zich, geïsoleerd als ze voorlopig nog zijn, nl. ook goed tot heel oppervlakkige interpretaties. Zo'n oppervlakkige interpretatie zou de volgende kunnen zijn : een van de grote verschillen tussen de twee delen van ons onderzoek bestond hierin dat de Vlamingen zich over hun eigen groep mochten uitspreken, terwijl de Franstaligen gevraagd werd de 'anderen' te beoordelen. Welnu, het spreekt vanzelf dat onze Vlaamse scholieren de Vlamingen in Brussel

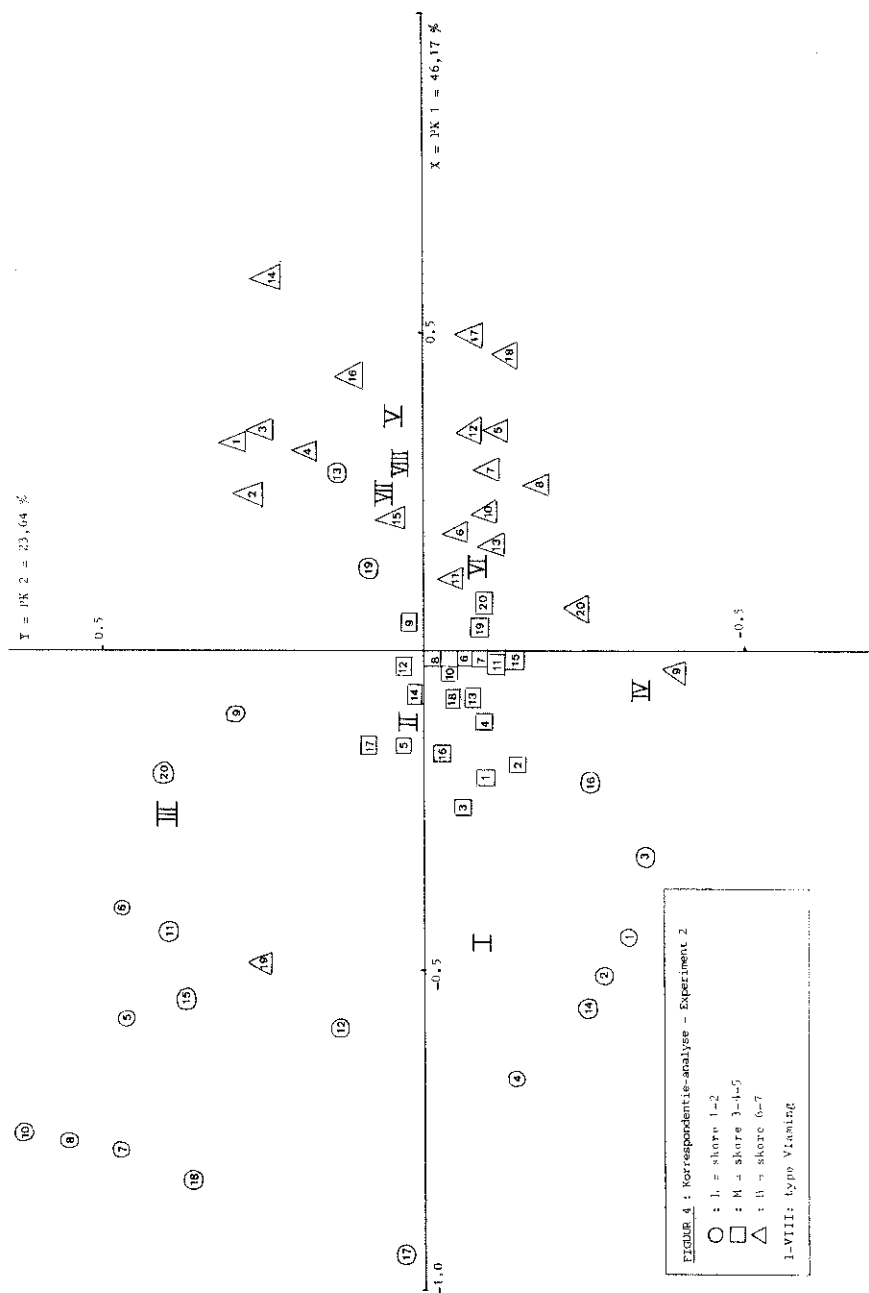
FIGUUR 1 : Globaal overzicht van het profiel van de 8 types Vlaamingen. Experiment 1

Identiteit Vlamingen in Brussel: standpunt Franstalige meerderheid

FIGUR 3 : Globaal overzicht van het profiel van de 6 types Vlamingen. Experiment 2

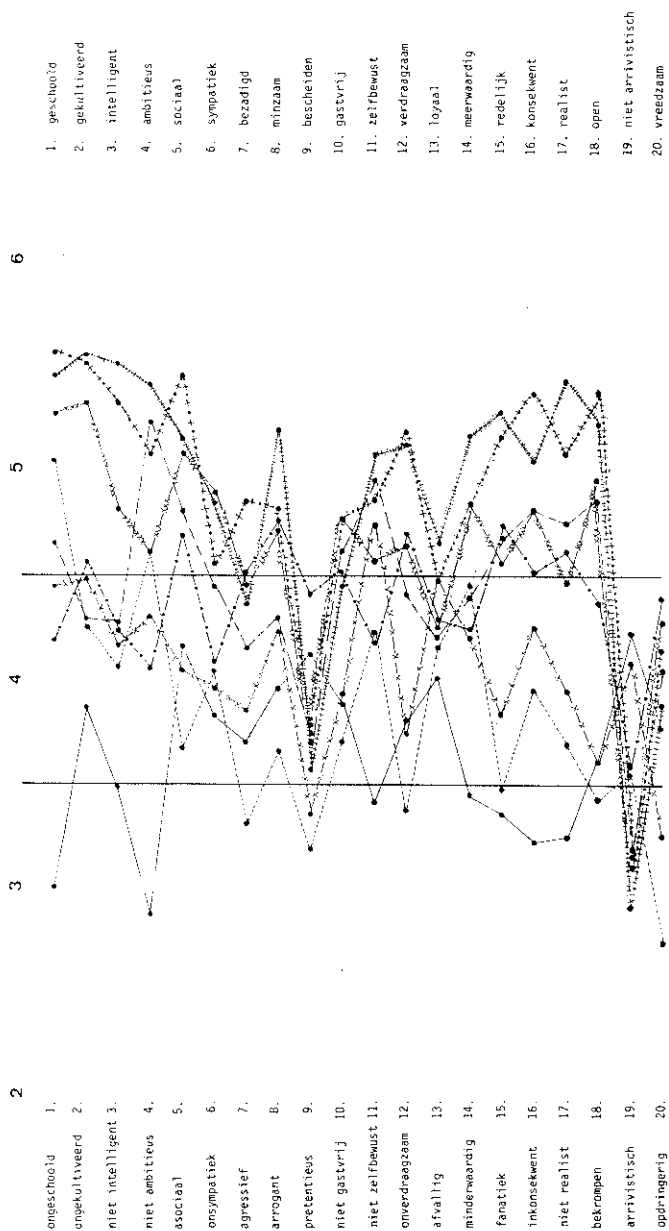
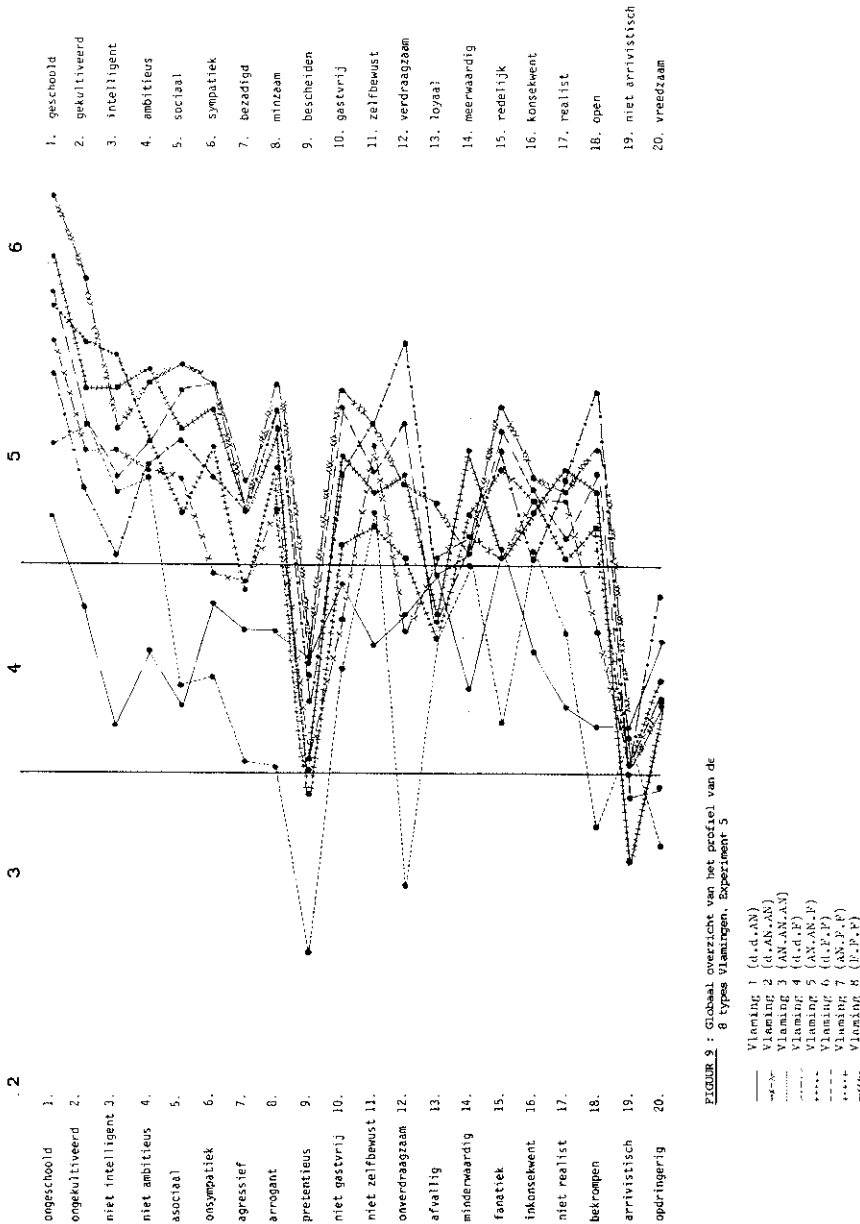
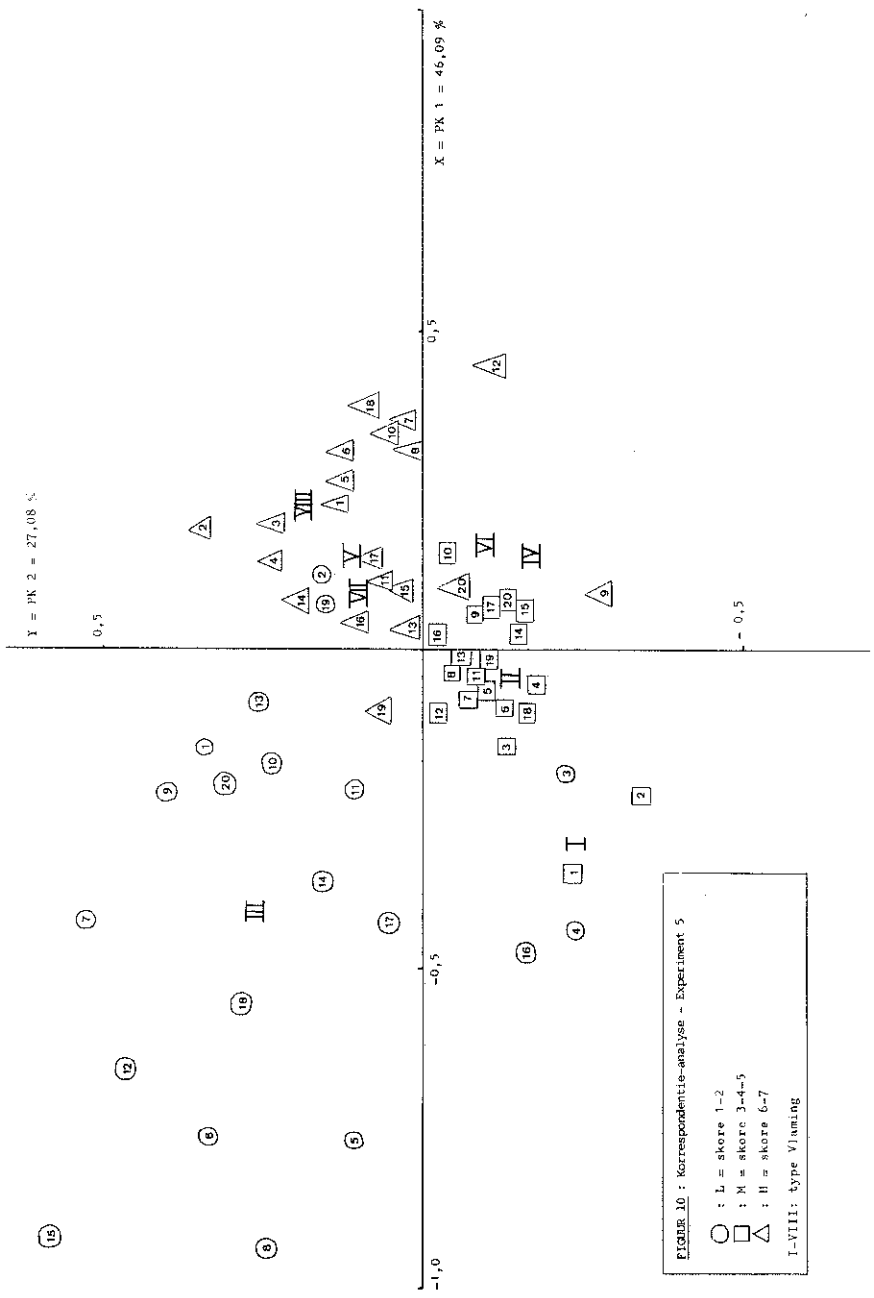

FIGURE 5 : Global overview of the profile of 8 types Flemings. Experiment 3

FIGUUR 9 : Globaal overzicht van het profiel van de 8 types Vlamingen. Experiment 5

Identiteit Vlamingen in Brussel : standpunt Franstalige meerderheid

beter kennen dan de Franstalige scholieren ze kennen, en dat ze er bijgevolg op een meer gedifferentieerde manier over oordelen. Dit zou dan tot de triviale konklusie leiden dat een groep zichzelf beter kent dan de anderen hem kennen, of : niemand is beter in staat om op basis van taal over de Vlamingen te oordelen dan de Vlamingen zelf, en niemand is beter in staat om op basis van taal over de Franstaligen te oordelen dan de Franstaligen zelf. Deze konklusie is niet alleen triviaal, ze is ook verkeerd. Uit het onderzoek van Persoons blijkt nl. dat de Vlamingen ook op een heel gedifferentieerde manier, op basis van taal, over de Franstaligen oordelen, op een meer gedifferentieerde manier dan de Franstaligen zelf over hun eigen groep oordelen. Wie de te beoordelen groep ook moge zijn, Vlamingen of Franstaligen, de Vlaamse ppn hebben minder problemen met de aangeboden omschrijvingen dan de Franstalige ppn. Daarom zeggen we dat de hypotheses van Taylor et al ook op Brussel van toepassing zijn.

3.1.1. Hypothese één. We moeten onze Franstalige ppn serieus nemen als ze zeggen dat ze meer nodig hebben dan taal alleen om te oordelen. Terwijl de Vlamingen hun eigen groep én de Franstaligen heel goed kunnen evalueren op basis van taal alleen, kunnen de Franstaligen dat minder goed. Dat zou inderdaad kunnen.

Als individu én als groep hebben de Vlamingen in Brussel het moeilijker dan de Franstaligen.

Ten eerste, als individu : de individuele Vlaming staat biezonder zwak. Tegen de willekeur van zijn Franstalige omgeving heeft hij vaak niet het minste verhaal. De overmacht is zo groot dat tot voor kort de Vlamingen massaal verfransten. Wil hij als Vlaming overleven dan is hij op de groep aangewezen; dat geldt veel, veel minder voor de Franstalige.

Het gaat hier om de bekende samenhang tussen de graad van 'self-esteem' en de nood aan een groep : "the lower the level of self-esteem the greater is a person's need for such supports to self-esteem as are provided by acceptance in a group" (Dittes 1959, 77). Omdat de identiteit van de Franstalige als Franstalige weinig of niet bedreigd wordt, heeft de Franstalige nauwelijks een (zijn) groep nodig om Franstalige te zijn en te blijven. Het zou dan zo zijn dat "Persons who derive little of their own personal identity from the cultural group they belong to will have little need to perceive distinctions between their own group and other groups" (Taylor et al 1978, 187).

Ten tweede, als groep : ook de groep is relatief zwak; hij heeft zeker niet de macht en de status die de Franstaligen als groep hebben. Hij vormt een bedreigde minderheid. Daarom is hij voortdurend met zichzelf en met de meerderheid bezig. Dat is een van de verschillen tussen minderheid en meerderheid : omdat de minderheid zich bedreigd voelt terwijl dat met de meerderheid veel minder het geval is, is de minderheid veel meer met zichzelf en met de meerderheid bezig dan de meerderheid met zichzelf en met de minderheid bezig is. Dat komt overeen met wat Berremans in het algemeen konstateert als hij schrijft : "People are more knowledgeable about those superior to themselves in status and power than to those inferior. People know well those who dominate them, but know little about those they dominate" (Berremans 1975,81). Omdat ze weten dat ze als de minderen beschouwd worden, zijn minderheden voortdurend aan het vergelijken. Ze zijn op zoek naar dimensies waarop ze zichzelf positief kunnen evalueren, die hun wezenheid moeten uitmaken; en ze proberen die dimensies dan te beschermen. Inderdaad, "Intergroup comparison is more salient to the lower status subjects" (Van Knippenberg 1978, 176).

Taal nu is dat kenmerk van de Vlamingen waardoor ze het sterkst van de Franstaligen menen te verschillen, maar dat in Brussel ook nog altijd bedreigd wordt. Het ligt bijgevolg voor de hand dat de Vlamingen vooral op taal de nadruk leggen, en dat ze vooral hun taal willen beschermen (cf. Tajfel's 'value hypothesis' in Tajfel 1981, 62-68, en de 'accentuation theory' van Eiser en Stroebe 1972; Eiser 1980). Welnu, "the more important is some comparative dimension to the ingroup — the more central it is to the complex of characteristics, attitudes and values which contribute to the ingroup's image of itself — the more polarized will be the values associated with it (...). This suggests that intergroup differentiation will be more intense as a consequence". M.a.w. het is omdat de Vlamingen zelf voortdurend met taal bezig zijn dat ze menen 'ten allen tijde' in termen van taal te kunnen en te moeten oordelen, en dan liefst op een radikale manier.

3.1.2. Hypothese twee. In tegenstelling tot wat ze beweren zien de Franstaligen wel grote verschillen tussen de verschillende types, maar ze willen ze niet toegeven.

Het is inderdaad niet uitgesloten dat de Franstaligen zich toch meer bij taal voor kunnen stellen dan uit hun vele nauwelijks diffe-

conscious need of unsuccessful individuals to enhance their self-perception by indiscriminate derogation and rejection of others. Applied to the group level of interaction, this would imply that less successful ingroups would be characterized by general hostility and distorted negative evaluations of outgroups". Agressie is dan eigenlijk "l'externalisation (mise à l'extérieur) de la négation du conflit intrapsychique" (Haynal, Molmar en de Puymège 1980, 61), "a projective symptom of internal psychological problems" (LeVine en Campbell 1972, 26) : de frustratie wordt op de outgroup afge-reageerd om de ingroup-solidariteit niet (al te zeer) op de proef te stellen. Projektie betekent dat men zijn eigen, om één of andere reden 'onaanvaardbare' verlangens of neigingen aan anderen toeschrijft : "the individual places outside himself entities from his psychic world, because he can protect himself better against them there" (De Levita 1965, 188). 'Slechte eigenschappen' meent men beter onder controle te kunnen houden als ze door 'slechte' individuen of groepen gekoncretiseerd worden. In hun afkeer voor de verfranste Vlamingen en de Franstaligen bestrijden onze Vlaamse ppn ook hun neiging om toe te geven aan de (vaak onbewuste) inwendige psychologische druk die er hen toe aanzet Frans te spreken in Brussel. Agressie t.a.v. de outgroup verbergt m.a.w. vaak "un traumatisme et la crainte de ressentir l'impuissance, le sentiment d'être démuné; elle est la compensation de la blessure faite à l'image de soi et de vulnérabilité persistante" (Haynal et al 1980, 94).

En laten we niet vergeten dat de bedreiging die van de meerderheid uitgaat, niet enkel van sociaal-ekonomische, maar ook van symbolische aard is, wat het gevoel van machteloosheid vaak nog groter maakt. Moscovici en Paicheler (1978, 259 en 265) citeren in dit verband Guillaumin (1972, 90) : "Economic and legal constraints define a minority, but at the same time the symbolic system which underpins the economic and legal organization legitimizes the pressure of power and the dependence of minority groups (...). In fact, minority members are integrated into a symbolic system defined by the majority, whatever may be their attempts and their failures in creating their own system. Moreover, their efforts to define such a system are orientated and channelled by the majority. The minority cannot define itself in terms of criteria which are internal to it and independent; it must do this form points of reference which are offered to it by the majority system".

De meerderheid zit in een veel comfortabeler positie. "Being in a

majority exposed to a minority opinion (...) had very different consequences. One does not feel nearly so conflicted, embarrassed, and awkward" (Nemeth 1979, 234). Hoe sterker zijn positie is, hoe meer de meerderheidsgroep "can feel sure of itself and the more easily it can acknowledge the presence in the social field of a partner who is different" (Moscovici en Paicheler 1978, 255).

Uiteraard kan in een intergroepenconflict het zogenaamde evenwicht tussen de machtsverhoudingen 'verbroken' worden. De minderheidsgroep kan dermate veel vooruitgang boeken dat de meerderheidsgroep zich in zijn privileges bedreigd voelt. Dan zal ook deze laatste zijn kalmte verliezen en zijn leden mobiliseren (cf. Tajfel 1981, 264; Blalock 1967, 64 — volgens Turner en Brown (1978, 221) is het het bewustzijn alleen al dat de stabiliteit van de intergroepensituatie wel eens in gevaar zou kunnen komen, voldoende om de meerderheid te alarmeren). In Brussel kennen we daar een zeer goed voorbeeld van: het FDF. Nu zijn ook wij een aantal keren met hard verweer gekonfronteerd — zelfs de kreet "FDF vaincra" ontbrak niet — maar het was toch slechts een kleine minderheid die zo reageerde. De meeste ppn maakten zich blijkbaar weinig zorgen omtrent de positie van hun groep. Sommigen zeiden zelfs begrip op te kunnen brengen voor de problemen van de Vlamingen, en hun streven naar een billijke vertegenwoordiging in de hoofdstad als gerechtvaardigd te beschouwen. Dit zou betekenen "that one is sufficiently sure of oneself and safely shielded from all threats to be able to concede advantages and positive qualities to the other. This is popularly expressed in French as *se montrer bon prince*. To identify with someone else, to be able to put oneself in his or her place; is to attribute to them a positive value" (Moscovici en Paicheler 1978, 253) (zie in dit verband ook Branthwaite en Jones 1975). Dergelijke vormen van zelfvertrouwen zijn precies een van de hoofdkenmerken van een positief en volwassen identiteitsgevoel (De Levita 1965, 63-64). We moeten dan wel niet uit het oog verliezen dat "this need not necessarily be altruistic, since it is also a way of attributing value to oneself" (Moscovici en Paicheler 1978, 253).

3.3. Er blijkt trouwens van niet veel altruïsme sprake te zijn. Net als bij de Vlamingen primeerde bij de Franstaligen het belang van de eigen groep, in elk experiment. Niet dat we het anders verwacht hadden: ethnocentrisme, of 'ingroup bias', blijkt zowat overal de regel te

lige Brusselaars onder elkaar — in de eerste plaats op de d-d-AN spreker hakte; dit type is sociaal gezien immers zoveel zwakker dan de AN-AN-AN spreker. Ook daar treffen ze de Vlamingen op een zwakke plek : tegenover de verfranste resp. Franstalige onderzoekers verborgen de Vlaamse scholieren dat velen onder hen, en hun ouders van huis uit dialektsprekers waren.

BIBLIOGRAFIE

- W.G. AUSTIN en S. WORCHEL (Eds.), 1979, *The social psychology of inter-group relations*, Monterey : Brooks/Cole Publishing Company.
- G. BERREMAN, 1975, *Bazar behavior. Social identity and social interaction in urban India*. In : De Vos en Romanucci-Ross (Eds) (1975), 71-105.
- H.M. BLALOCK, 1967, *Toward a theory of minority-group relations*, New York : John Wiley.
- R.Y. BOURHIS, H. GILES, J.P. LEYENS en H. TAJFEL, 1979, *Psycholinguistic distinctiveness : language divergence in Belgium*. In : Giles en St. Clair (Eds.) (1979), 158-185.
- A. BRANTHWAITE en J.E. JONES, 1975, "Fairness and discrimination. English vs. Welsh", *European Journal of Social Psychology* 5, 323-338.
- M.B. BREWER en D.T. CAMPBELL, 1976, *Ethnocentrism and intergroup attitudes. East African evidence*, New York : John Wiley.
- K. DEAUX en T. EMSWILLER, 1974, "Explanations of successful performance on sex-linked tasks : what is skill for the female ?", *Journal of Personality and Social Psychology* 29, 80-85.
- K. DEPREZ en Y. PERSOONS, 1983, "Franstalige Brusselse scholieren over de Vlamingen in Brussel", verschijnt in *Linguistics in Belgium* 6.
- K. DEPREZ, Y. PERSOONS, M. STRUELENS en A. WYNANTS, 1982, "Anderstaligen in het Nederlandstalige basisonderwijs in Brussel. Wie en waarom ?", *Taal en Sociale Integratie* 6, 231-263.
- K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. VERSELE, 1981, "Over het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel. Deel 1", *Taal en Sociale Integratie* 4, 93-166.
- J. DITTES, 1959, "Attractiveness of group as function of self-esteem and acceptance by group", *Journal of Abnormal and Social Psychology* 59, 77-82.
- J.R. EISER, 1980, *Cognitive social psychology*, London : McGraw-Hill.
- J.R. EISER en W. STROEBE, 1972, *Categorization and social judgment*, London, New York : Academic Press (European Monographs in Social Psychology 3).
- H. GILES (Ed.), 1977, *Language, ethnicity and intergroup relations*, London, etc. : Academic Press (European Monographs in Social Psychology 13).
- H. GILES, R.Y. BOURHIS en D.M. TAYLOR, 1977, *Towards a theory of language in ethnic group relations*. In : Giles (Ed.) (1977), 307-348.

- H. GILES en R. ST. CLAIR (Eds.), 1979, *Language and social psychology*, Oxford : B. Blackwell (Language in Society 1).
- H. GILES en B. ST.JACQUES (Eds.), 1979, *Language and ethnic relations*, Oxford, etc. : Pergamon Press.
- C. GUILLAUMIN, 1972, *L'idéologie raciste : Genèse et langage actuel*, Paris, The Hague : Mouton.
- A. HAYNAL, M. MOLNAR en G. DE PUYPEGE, 1980, *Le fanatisme : histoire et psychanalyse*, Paris : Editions Stock.
- J. HOOGSTRAATEN, 1979, *De machteloze onderzoeker. Voetangels en klemmen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, Meppel:Boom.
- B.B. KHLEIF, 1979, *Insiders, outsiders and renegades : towards a classification of ethnolinguistic labels*. In : Giles en St.Jacques (Eds.) (1979), 159-172.
- A. VAN KNIPPENBERG, 1978, *Status differences, comparative relevance and intergroup differentiation*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 171-199.
- W.E. LAMBERT, H. FRANKEL en G.R. TUCKER, 1966, 'Judging personality through speech : a French-Canadian example', *Journal of Communication* 4, 305-321.
- L. LEBART, A. MORINEAU en N. TABARD, 1977, *Techniques de la description statistique. Méthodes et logiciels pour l'analyse des grands tableaux*, Paris : Dunod.
- R.A. LEVINE en D.T. CAMPBELL, 1972, *Ethnocentrism : Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*, New York : John Wiley.
- D.J. DE LEVITA, 1965, *The concept of identity*, Den Haag : Mouton.
- S. MOSCOVICI en G. PAICHELER, 1978, *Social comparison and social recognition : two complementary processes of identification*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 251-266.
- C. NEMETH, 1979, *The role of an active minority in intergroup relations*. In : Austin en Worchel (Eds.) (1979), 225-236.
- R. ROSENTHAL, 1966, *Experimenter effects in behavioral research*, New York : Appleton-Century-Crofts.
- M. SHERIF en C. HOVLAND, 1961, *Social judgement*, New Haven : Yale University Press.
- F.I. SIGALL en D. LANDY, 1973, "Radiating beauty : the effects of having a physically attractive partner on person perception", *Journal of Personality and Social Psychology* 28, 218-224.
- H. TAJFEL (Ed.), 1978, *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology of intergroup relations*, London, etc. : Academic Press. (European Monographs in Social Psychology 14).
- H. TAJFEL, 1981, *Human groups and social categories. Studies in social psychology*, Cambridge, etc. : Cambridge University Press.
- D.M. TAYLOR, L.M. SIMARD en D. PAPINEAU, 1978, "Perceptions of cultural differences and language use : a field study in a bilingual environment", *Canadian Journal of Behavioural Science* 10, 181-191.
- J. TURNER, 1978, *Social comparison, similarity and ingroup favouritism*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 235-250.
- J. TURNER en R. BROWN, 1978, *Social status, cognitive alternatives and intergroup relations*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 201-234.

K. DEPREZ - Y. PERSONS - M. VERSELE

- G. DE VOS en L. ROMANUCCI-ROSS (Eds.), 1975, *Ethnic identity. Cultural continuities and change*. Palo Alto : Mayfield Publishing Company.
- F. WILLIAMS, 1974, "The identification of linguistic attitudes", *International Journal of the Sociology of Language* 4, 21-32.

ACCULTURATIE EN HET VERWERVEN VAN EEN VREEMDE TAAL IN DE EUROPESE SCHOOL TE BRUSSEL

door

Alex HOUSEN

Licentiaat Germaanse Filologie V.U.B.

INLEIDING

Het verwerven van een vreemde taal (hierna VT) is voor vele mensen een dagelijkse realiteit, een noodzaak en jammer genoeg vaak ook een probleem. Onderzoek naar hoe een vreemde taal verworven wordt (het VT-verwervingsmechanisme) lijkt mij bijgevolg gerechtvaardigd. Binnen de Belgische grenzen is Brussel de plaats bij uitstek om een dergelijk onderzoek te verrichten. Er wonen daar niet alleen talrijke Nederlandstaligen en Franstaligen die de andere landstaal willen of moeten verwerven, maar ook tienduizenden immigranten die minstens één van de officiële landstalen moeten verwerven willen ze aan het sociale leven in de Belgische maatschappij kunnen deelnemen. Buiten die groepen bevindt er zich in Brussel nog een relatief omvangrijke groep anderstaligen van wie we de linguïstische situatie tot op heden nauwelijks kennen. Ik bedoel hier de groep buitenlanders die Baetens Beardsmore met de term "highly mobile families" omschreven heeft. Zij onderscheiden zich van de "gewone" migranten door het feit dat zij slechts voor een relatief korte periode in het gastland verblijven. In werkelijkheid kan die periode zich uitstrekken van 2 à 3 jaar tot enkele tientallen jaren. Het meest fundamentele verschil tussen die twee groepen migranten is dat de "highly mobile" buitenlanders tot een hogere socio-economische klasse behoren dan de "gewone" migranten (Baetens Beardsmore, 1979). Net als migranten-kinderen en kinderen van ethno-linguïstische minderheden hebben "highly mobile children" behoefte aan speciale onderwijsvoorzieningen die afgestemd zijn op hun specifieke socio-culture-

le en linguïstische situatie. Zulke voorzieningen zijn er, zij het in onvoldoende mate. Instellingen als de Internationale School, de Europese School, de American School, de Deutsche Schule en de British School, alle vertegenwoordigd in Brussel, kunnen nauwelijks aan de vraag voldoen.

Vanuit taalwetenschappelijke hoek werd er tot voor kort weinig belangstelling getoond voor deze instellingen en hun leerlingen, hoofdzakelijk omwille van hun zogenaamde *élite* karakter. Ten onrechte, zo meen ik. Immers, de academische resultaten die de leerlingen van die scholen boeken, lijken die van immigranten-kinderen te overtreffen. Verder blijkt dat "highly mobile pupils" beter hun moedertaal blijven beheersen terwijl ze daarnaast vaak nog één of meer andere talen grondig leren beheersen. In de meeste huidige onderwijs-situaties zijn dergelijke resultaten bij immigranten-leerlingen eerder zeldzaam. Via een grondige studie van de structuren van deze "élitaire" instellingen en de manier waarop die inwerken op het socio-culturele en linguïstische profiel van de leerlingen, kunnen bepaalde gedeelten van die structuren *mutatis mutandis* getransponeerd worden naar de migranten-context. Immers, wat goed is voor de *élite*, is ook goed voor de "anderen". Een tweede rechtvaardiging voor verder onderzoek naar de pedagogische en linguïstische noden en voorzieningen voor highly mobile children is dat het succes van de bestaande scholen soms moet gerelativeerd worden in die zin dat ook hier aanpassingen en verbeteringen vaak welkom zijn. Trouwens, elk van de boven genoemde scholen heeft haar eigen structuur. Met het oog op het voortdurend stijgend aantal kinderen — vooral in Brussel — die voor een dergelijke pedagogische en linguïstische opvang in aanmerking komen, mogen noch de voordelen noch de gebreken van die scholen genegeerd worden. Vandaar dat ik leerlingen van de Europese School te Ukkel gekozen heb om de theoretische principes van di onderzoek aan te toetsen. Het onderzoek is gericht op de relatie tussen het formele aspect van het talenprogramma in een meertalige school, de sociale en psychologische integratie van de leerlingen in de VT-groep en het VT-verwervingsproces zelf.

De meerderheid van de leerlingen van deze Europese School (hierna ES) zijn kinderen van E.G.-ambtenaren uit de verschillende lidstaten, nog tien in aantal op het ogenblik van het onderzoek. Die kinderen worden ondergebracht in één van de op dat ogenblik nog zeven taalsecties. Dat zijn in dalende orde van aantal leerlingen de Franse, Italiaanse, Engelse, Duitse, Nederlandse, Deense en Griekse sectie.

DE EUROPESE SCHOOL

De leerlingen krijgen het grootste deel van hun onderwijs, dat qua programma hetzelfde is voor alle secties, in de taal van hun sectie (hierna T1 genoemd). Vanaf het begin van de lagere school krijgen ze eveneens intensief onderwijs in en over een tweede taal (T2) die ze mogen kiezen uit de drie officiële voertalen van het ES-systeem, met name Engels, Frans of Duits. Vanaf het derde jaar van de secundaire cyclus wordt de T2 ook gebruikt om vakken als Geschiedenis, Aardrijkskunde, Lichamelijke Opvoeding, etc. te onderwijzen. Het doel van dit T2-programma is dat de leerlingen een hoog peil in functionele tweetaligheid zouden verwerven. Vanaf het tweede jaar van de secundaire cyclus moet elke leerling ook nog een derde taal (T3) kiezen. Die T3 blijft verplicht tot in het zesde en voorlaatste jaar. Een vierde taal (T4) is facultatief in de laatste twee jaren. Alle leerkrachten zijn "native speakers" van de taal waarin ze onderwijzen. Om het actieve gebruik van de T2 te stimuleren worden in de primaire sectie gemeenschappelijke lessen gegeven aan de leerlingen van verschillende secties met dezelfde T2. In de secundaire sectie vervullen vakken als Geschiedenis, Aardrijkskunde, etc. onderwezen in T2, die functie. Het doel van het onderwijsprogramma en de hele structuur van de ES zijn er op gericht om de leerlingen te helpen bij het intact houden van hun eigen nationale, culturele, religieuze en linguïstische identiteit. Programma en schoolstructuur streven er tevens naar bij de leerlingen een linguïstisch en cultureel pluralisme aan te kweken dat de leerling in staat moet stellen te leven in een cultureel en linguïstisch hybridische maatschappij. De ES te Ukkel is zo een heterogene maatschappij in het klein, daar er meer dan vijftig nationaliteiten en meer dan dertig talen vertegenwoordigd zijn onder de ongeveer 3000 leerlingen, die behalve hun "middle class" socio-educatieve achtergrond overigens heel weinig met elkaar gemeen hebben. Deze verscheidenheid maakt het praktisch onmogelijk om algemene uitspraken over de gemiddelde ES-leerling te doen, omdat de "modale" ES-leerling gewoon niet bestaat. Voor meer informatie over het ES-systeem, de ES te Ukkel en haar leerlingen-populatie verwijs ik naar Baetens Beardsmore (1978), Baetens Beardsmore en Swain (1985) en Housen (1985).

Ondanks deze heterogeniteit op allerlei gebied en de belangrijkheid van de vreemde talen in de opvoeding wordt de academische en cognitieve ontwikkeling van de leerlingen niet gehinderd zoals blijkt

uit het percentage leerlingen die slagen voor de eindexamens, waarvoor dezelfde normen worden gehanteerd als voor de eindexamens in de respectieve E.G.-lidstaten, zelfs voor die vakken die in de T2 en zelfs T3 onderwezen worden.

Met betrekking tot de linguïstische resultaten staat er zo goed als niets met statistische zekerheid vast. Er bestaat (nog) geen gestandaardiseerd testen-pakket waarmee de verworven T1, T2, T3 en T4-vaardigheid kan gemeten worden. En de competentie in de zojuist genoemde T'en kan evenmin vergeleken worden met de vaardigheid van onafhankelijke controlegroepen, noch met de vaardigheid bereikt in de andere T2's, T3's en T4's. Wat dit laatste punt betreft, kan men zich afvragen of het ooit mogelijk zal zijn om het peil van bijvoorbeeld Engels T2 en Frans T2 met elkaar te vergelijken. Vandaar dat voor dit onderzoek een beroep moest gedaan worden op andere, minder objectieve bronnen om zich een globale indruk te kunnen vormen van het niveau van taalbeheersing van de ES-leerlingen. Deze bronnen omvatten onder andere de beoordelingen van de leerlingen zelf, en die van hun medeleerlingen evenals de evaluaties van hun leerkrachten. De correlatie tussen de cognitief-academische ontwikkeling en tweetalige competentie zoals beschreven door Cummins (1979, 1981, 1983, 1984) liet eveneens toe om waardevolle zij het speculatieve conclusies te trekken (voor details over die bronnen en de toepassing van de theorieën van Cummins, cf. Housen, 1985). Heel waardevol in dit opzicht zijn ook de resultaten van de tot dusver enige objectieve meting van de VT-beheersing van een beperkte groep ES-leerlingen (Baetens Beardsmore en Swain, 1985) waarover verder meer.

De globale linguïstische resultaten zoals die in de ES te Ukkel worden behaald, kunnen waarschijnlijk als volgt samengevat worden. Het peil van de T1's is vergelijkbaar met dat van de leerlingen in de tien lidstaten van de EG. Dat betekent dat het "maintenance"-programma van de ES nagenoeg volledig zijn doel bereikt. Het globale T2-niveau is op het einde van de secundaire cyclus erg hoog en misschien zelfs "native-like", tenminste voor Frans T2 en Engels T2. Over de derde officiële voertaal Duits als T2 zijn de meningen soms verdeeld: leerlingen en leerkrachten hebben het gevoel dat de leerlingen Duits-T2 lichtjes achterop blijven ten opzichte van hun medeleerlingen met Engels of Frans als T2. Zonder deze intuïtieve constataties a priori te verwerpen moeten ze eerst aan een ander onderzoek onderworpen worden alvorens ze als waar kunnen aanvaard worden

en er misschien voorbarige conclusies uit te trekken. Hoe dan ook, men vindt over het algemeen dat ook het T2-programma succes kent en tot functionele tweetaligheid leidt. De resultaten voor de T3's en T4's lijken erg uiteenlopend te zijn en variëren van een slechts elementaire kennis tot een native-like beheersing van de betrokken taal. De resultaten hier zijn sterk afhankelijk van de bewuste taal zelf en van de betrokken leerling. Dat betekent dat sommige leerlingen niet alleen een tweetalige maar zelfs een meertalige competentie verwerven. Het laatste mag enige verbazing wekken aangezien het T3- en T4-programma — in tegenstelling tot T2 — gewone "core language programmes" zijn, vergelijkbaar met het tweede en derde taalprogramma in de Belgische scholen. Die programma's zijn niet opgesteld met het doel twee- of meertaligheid te verwerven. Een verklaring voor de soms ongewoon hoge T3 en T4-vaardigheid dient dus niet in het talen-curriculum gezocht te worden, maar buiten de formele taallessen.

Het belang van niet programma- of klas-gebonden factoren kwam ook tot uiting in de reeds vermelde studie van Baetens Beardsmore en Swain (1985). Het onderzoek was gericht op de 13-jarige ES-leerlingen van verschillende secties met Frans als T2. Door middel van gestandaardiseerde testen werd hun Frans-T2 niveau vergeleken met dat van 13-jarige Canadese 'early total immersion' leerlingen. De 13-jarige ES-leerlingen van de Franstalige sectie dienden als controlegroep. De resultaten toonden aan, dat de Frans-T2 vaardigheden van de ES-leerlingen ten minste even hoog ontwikkeld waren als die van de Canadese leerlingen, ondanks het feit dat de eerste maar 1300 uren Frans T2 les hadden gekregen tegenover de meer dan 4500 lessen voor de laatst genoemde. Baetens Beardsmore en Swain schreven de ES-resultaten toe aan niet-programma of -lesgebonden factoren zoals het gebruik van het Frans als lingua franca onder de ES-leerlingen en de positieve invloed van de dominant Franstalig Brusselse omgeving. Die twee aspecten ontbreken inderdaad in de modale Canadese immersion context (cf. Swain, 1978). Het gerechtvaardigde vermoeden dat het niveau Engels T2 heel waarschijnlijk vergelijkbaar is met dat van Frans T2 wijst er op dat de verklaring voor de ES-resultaten vooral binnen de school zelf moet gezocht worden, daar er voor het Engels geen linguïstische invloed van de omgeving buiten de school kan uitgaan.

De uitgangshypothese is dat het verschil in formeel T2-onderwijs tussen de ES- en Canadese leerlingen wordt gecompenseerd door de

extra "input" en "output" in de VT die de ES-leerlingen tot hun beschikking hebben. Die extra in- en output zijn echter niet voor elke taal in gelijke mate voorhanden. Voor ongeveer de helft van de officiële ES-talen zijn die zelfs te verwaarlozen. Het tweede uitgangspunt is, dat de kwantitatief en kwalitatief belangrijkste bron van die extra VT in- en output de meertalige interactie tussen leerlingen van verschillende secties is.

DE COMPREHENSIBLE INPUT EN COMPREHENSIBLE OUTPUT HYPOTHESE

Het belang van input en output in het verwervingsproces van de VT wordt sedert lang impliciet aangenomen. Iedereen die een taal wil verwerven, krijgt de raad om onder sprekers van die taal te gaan leven of om zoveel mogelijk de media te benutten om met de bewuste taal in contact te komen. Dit contact houdt eigenlijk in- en output in. Het is echter pas sinds kort dat de rol van in- en output als primaire factoren in het VT-verwervingsproces ook formeel beschreven wordt. De eerste coherente theorie in dit opzicht werd geformuleerd door Krashen (1981, 1982) in zijn "Comprehensible Input Hypothesis". Uit de naam van de hypothese blijkt al dat Krashen enkel aan input en niet aan output een primaire rol toekende. Krashen's theorie werd in dit en nog andere opzichten ingrijpend herwerkt door Swain (1983). Zij definieert het begrip "comprehensible input" als volgt : "It is not input *per se* that is important to second language acquisition, but input that occurs in interaction where meaning is negotiated (...) The assumption is that second language acquisition results from these specific interactional, meaning-negotiated conversational turns" (Swain, 1983 : 15-16). Het belang van deze "interactional meaning-negotiated conversational turns" bestaat erin dat zij als gevolg van de linguïstische en extra-linguïstische modificaties, de para-linguïstische elementen en de aanwezigheid van de extra-linguïstische context waarmee zij meestal gepaard gaan, het best geschikt zijn om de boodschap van de aangeboden input voor de "hoorder-verwerver" duidelijk te maken. Het is pas als de boodschap van de input begrepen is, dat de VT-verwerver zich bewust of onbewust op de linguïstische vorm van de input kan richten om die daarna mentaal te verwerken en aldus de VT te verwerven. Het zou dus verkeerd zijn te veronderstellen dat enkel "two-way meaning-negotiated conversational exchanges" (Swain, 1983) "comprehensible input"

bevatten. Door de aanwezigheid van de eerder vermelde elementen bieden ze wel de meeste garantie dat de aangeboden input inderdaad begrijpelijk is. Dat neemt niet weg dat er ook andere, zij het minder zekere bronnen van comprehensible input bestaan (bijvoorbeeld radio- en televisieprogramma's, vrijetijdslektuur in de VT, etc.).

Swain wijst er verder op dat het begrip "comprehensible input" alleen niet volstaat om het VT-verwervingsproces te verklaren. In tegenstelling tot Krashen kent zij aan de "comprehensible output" die de VT-verwerver produceert, een even belangrijke, zoniet nog belangrijker rol toe. Net zoals bij de input gaat het hierbij niet om onverschillig welke output, maar wel om output zoals die voorkomt in de interactie-eenheden waarbij de verwerver/spreker actief een boodschap probeert over te brengen. Swain (1983 : 19) merkt hierbij het volgende op : "In order for native-speaker competence to be achieved...the meaning of "negotiating meaning" needs to incorporate the notion of being pushed towards the delivery of a message that is not only conveyed, but that is conveyed precisely, coherently and appropriately". Output geeft de verwerver dus de mogelijkheid om de linguïstische middelen die hij tot zijn beschikking heeft op een betekenisvolle manier te gebruiken. Verder dwingt het produceren van VT-output de verwerver ook aandacht te schenken zowel aan semantische als aan syntactische elementen. Het interpretatie-proces, het begrijpen van input daarentegen kan met succes verlopen zonder uitdrukkelijk te letten op de linguïstische vorm.

Op basis van de begrippen "comprehensible input" en "comprehensible output" kunnen een aantal klassieke VT-verwervingscontexten gerangschikt worden naar hun doelmatigheid in het verwervingsproces. Hierin staat de actieve deelname aan conversaties met andere VT-sprekers duidelijk op de eerste plaats, omdat die activiteit aan zowat alle eisen voor optimale comprehensible in- en output voldoet. De traditionele VT-klassituatie scoort minder hoog omdat de output mogelijkheden voor de leerlingen vaak erg beperkt zijn.

Een essentieel verschil tussen de Canadese immersion en de Brusselse ES-context is dat er in de eerst genoemde onvoldoende output mogelijkheden zijn omdat de binnen- zowel als de buitenschoolse omgeving de leerlingen onvoldoende aanzet tot het actieve gebruik van de T2. In de ES daarentegen blijft het contact met de T2, T3 en T4 niet noodzakelijk beperkt tot het klaslokaal. Dat betekent niet alleen meer extra input maar vooral ook bijkomende output. Wat de

output-mogelijkheden betreft, spelen in de eerste plaats de netwerken van meertalige interactie tussen de leerlingen van verschillende secties een cruciale rol.

HET ONDERZOEK

Om de bovenstaande argumenten op hun waarde en juistheid te testen moet er worden nagegaan hoeveel contact de ES-leerlingen hebben met hun respectieve vreemde talen buiten de formele klas-situatie. De reeds vermelde heterogeniteit van de ES-bevolking en de beperkte middelen die ik ter beschikking had, maakten evenwel het gebruik van "harde technieken" onmogelijk. Vandaar dat de data als volgt verzameld werden.

— Vermits de ES-leerling als dusdanig niet bestaat, achtte ik het beter "case studies" uit te voeren over een beperkt aantal leerlingen. Om de heterogeniteit die zelfs binnen een kleine groep leerlingen heerst zoveel mogelijk te elimineren, werden acht laatstejaars onder de loep genomen, van wie vier van de Engelse en vier van de Nederlandstalige sectie. Van elke sectie hadden er twee Frans als T2 en twee Frans als T3. Die leerlingen werden grondig bestudeerd door middel van de volgende "zachte technieken".

- Intensieve "participant observation"-sessies waarbij de aandacht vooral uitging naar de linguïstische contacten met de leerlingen.

- Schriftelijke enquêtes toegespitst op de algemene achtergrond van de leerlingen, hun (taal)attitudes, hun taalgedrag, motivationele factoren, etc.

- Informele interviews met de betrokken leerlingen, hun medeleerlingen en leerkrachten over hun vaardigheid in de verschillende talen.

— Tenslotte werd een formeel interview afgenomen op basis van een gestandaardiseerde vragenlijst. Die vragen hadden betrekking op hun algemene achtergrond, hun taalgedrag en taalcontact en hun sociale en psychologische integratiepatronen.

Die methode leverde een schat aan informatie op die toeliet zich een redelijk genuanceerd beeld te vormen van de acht individuele leerlingen, hun taalgedrag, etc. Het is echter onmogelijk om binnen de beperkingen van de hier toegewezen ruimte alle case studies in detail weer te geven en te bespreken. Vandaar dat ik me beperk tot

de algemene conclusies over de extra VT-in- en output die de betrokken leerlingen al dan niet tot hun beschikking hebben. Voor meer bijzonderheden verwijs ik naar Housen en Baetens Beardsmore (te verschijnen) en Housen (1985).

DE RESULTATEN

Een eerste algemene opmerking betreft de samenstelling van de Engelse groep. Slechts één leerling bezit de Britse nationaliteit, een tweede zowel de Britse als de Italiaanse, een derde de Italiaanse en de vierde leerling is van Griekse nationaliteit. Dit geeft duidelijk het internationale karakter van de Engelse sectie weer die, net als de Franse, sommige jaren tot 50% kan bestaan uit kinderen die thuis een andere taal dan Frans of Engels spreken, of buiten Frans of Engels nog in een andere taal worden opgevoed. Eén Engelse en één Nederlandstalige leerling worden thuis tweetalig opgevoed. Alle leerlingen beweren dat hun beide ouders meer dan één taal vlot kunnen spreken. De T2 of T3 van een van de ouders wordt meestal ook als T2 of T3 voor hun kinderen gekozen. Alle leerlingen beweren dat hun T1 de taal of een van de twee talen is waarmee ze globaal gezien het meest in contact komen. Allen spreken echter dagelijks ook minstens één en soms zelfs twee of meer andere talen buiten hun T1. Bij die "andere talen" is/zijn altijd Frans en/of Engels maar nooit Duits, (nochtans) de derde officiële voertaal. Toch heeft de meerderheid van de leerlingen Duits als T3 of als T4 gevolgd. Behalve één Engelse leerling hebben de andere allemaal het Duits laten vallen op het ogenblik dat het niet langer een verplicht vak was. Als reden hiervoor werd vaak 'te moeilijk' of 'ik maakte toch geen vooruitgang' opgegeven. Aan de andere kant beweren verschillende leerlingen dat ze actief en/of passief in contact komen met Italiaans. Onder hen zijn er twee leerlingen die zelfs nooit formeel Italiaans taalonderwijs hebben gekregen. Het zou dus kunnen dat het Italiaans naast het Frans en het Engels de rol van het Duits als voertaal in "peer"-groep interacties heeft overgenomen.

Alle Nederlandstalige leerlingen spreken thuis exclusief hun T1, behalve de tweetalig Nederlands-Frans opgevoede leerling. Bij de leden van de Engelse groep is dat niet altijd het geval als gevolg van het eerder vermelde "internationale" karakter van die groep. In informele gesprekken met medeleerlingen van andere secties gebruiken de

Engelse leerlingen vaak hun T1. De Nederlandstaligen doen dat nooit : zij gebruiken in zulke situaties altijd hun T2 en/of T3 en een enkeling ook zijn T4.

Veelvuldig en intens contact met leerlingen van andere secties wordt over het algemeen slechts iets vanzelfsprekends vanaf het begin van de secundaire cyclus. In de kleutertuin en lagereschool gingen de leerlingen meestal eerder met sectiegenoten om.

Alle acht leerlingen beweren dat ze uitstekend Frans kunnen spreken, begrijpen en lezen, zowel de Frans T2 als de Frans T3 gevallen. Een enkele ondervindt nog wat moeilijkheden met het schrijven. Hun beweringen worden door hun vrienden en leerkrachten bevestigd. Slechts één Nederlandstalige leerlinge omschrijft haar Engelse taalvaardigheid als matig (Engels T3). De overigen van de Nederlandstalige groep vinden dat hun vaardigheid in Engels T2 of Engels T3 nauwelijks hoeft onder te doen voor die in het Frans. Alle acht leerlingen wonen in een overwegend Franstalige omgeving in of rond Brussel. Praktisch alle contacten met de Brusselse bevolking gebeuren in het Frans. Die contacten zijn echter minder belangrijk dan men zou vermoeden daar ze meestal beperkt blijven tot korte, zakelijke gesprekken met kleinhandelaars. Buiten schooltijd blijven de leerlingen meestal omgaan met andere ES-leerlingen, zodat het eerder beschreven gebruik van T1, T2, etc. met leerlingen binnen de school ook voor contacten buiten de school geldt.

Alle leerlingen kijken bijna dagelijks naar Franstalige televisiezenders. Op één Nederlandstalige na kijken ook alle leerlingen bijna dagelijks naar Engelse zenders. De Nederlandstalige groep kijkt verder eveneens geregeld naar Vlaamse en Nederlandse programma's. Een enkele leerling kijkt heel zelden ook naar een Duitstalige zender. Allen luisteren ze geregeld naar Franstalige radioprogramma's, maar de Nederlandstalige groep luistert daarnaast ook nog naar Nederlandstalige uitzendingen. Twee Engelse leerlingen luisteren daarenboven geregeld naar de Engelstalige (vrije) radio in Brussel. Vanwege zijn beperkt ontvangstbereik zijn sommige andere leerlingen echter niet in de mogelijkheid naar de programma's van die radio te luisteren. Bij de keuze van de zender is het aangeboden programma-pakket een belangrijker criterium dan de taal waarin de uitzending gebeurt. Dat geldt zowel voor radio als voor televisie.

Alle leerlingen lezen in hun vrije tijd regelmatig T2, en/of T3 en/of T4-boeken, kranten en/of tijdschriften.

Dat allemaal toont mijns inziens duidelijk aan dat de VT in- en

output-mogelijkheden van de ES-leerlingen niet beperkt blijven tot die in de taal- en andere lessen, waar een VT als doceermedium gebruikt wordt. De kwantitatief en vooral kwalitatief belangrijkste bron van extra VT in- en output wordt gevormd door de mogelijkheid tot deelname in de meertalige "peer" groep interactie. Het belang van deze specifieke bron blijkt onder andere uit het geval van Duits als T3 en T4 en misschien ook als T2. Geen enkele van de geïnterviewde leerlingen bedient zich ooit van het Duits om te communiceren met leerlingen van andere taalsecties, inclusief de Duitse sectie. Op het individuele vlak manifesteert zich eveneens de relatie tussen de extra VT in- en output en het VT verwervingsproces. Zo heeft R.J., een Engelse leerling met Frans als T2, altijd veel contact in het Frans gehad met andere secties. Sinds twee jaar ongeveer zijn deze contacten aanzienlijk verminderd en gaat hij vooral om met vrienden die Engels spreken, hetzij als T1, T2 of T3. Die vermindering van Franse in- en output bij R.J. is er waarschijnlijk de oorzaak van dat zijn vaardigheid voor Frans sinds kort er lichtjes op achteruitgaat. Een duidelijker voorbeeld is het geval van M.L., een Nederlandse leerlinge met Frans T2, Engels T3 en Italiaans T4. M.L.'s beheersing van het Italiaans wordt erg hoog geschat. Zijzelf verklaart dat ze bijna even goed Italiaans spreekt en begrijpt als Nederlands. Dat is vermoedelijk een wat voorbarige bewering. Met een grotere zekerheid echter kan gesteld worden dat haar kennis van het Italiaans die van het Engels T3 overtreft. Het kan dan ook geen toeval zijn dat zij met het Engels buiten de formele lessen nog nauwelijks in contact komt. Vanaf het tweede jaar van de secundaire cyclus vertoefde M.L. vrijwel altijd in het gezelschap van Italiaanse medeleerlingen die oorspronkelijk Frans met haar spraken. Geleidelijk aan begon ze steeds meer en beter het Italiaans te begrijpen en na een tweetal jaren begon ze haar Italiaanse vrienden in hun taal aan te spreken. Nu, na vijf jaar, stelt het deelnemen aan conversaties in het Italiaans blijkbaar geen problemen meer voor haar. Toen haar in het voorlaatste jaar de kans geboden werd om een T4 te kiezen, koos ze uiteraard voor het Italiaans, zodat ze nu geleidelijk aan Italiaans leert schrijven.

Die ruw geschetste voorbeelden dienen enkel om aan te tonen, dat het gebruik van de vreemde talen in communicatie met leden van andere secties en de daaruit voortvloeiende extra in- en output-mogelijkheden een primaire rol spelen in het relatieve succes van het ES-talenprogramma. Toch roepen die voorbeelden ook heel wat

essentiële vragen op. Immers, extra T2, T3 en T4 in- en output via interactie met leerlingen van andere secties is potentieel voor elk van de zeven officiële ES-talen aanwezig, tenminste in de ES zelf. In de praktijk geldt dit in de Brusselse ES echter enkel voor Frans, Engels en, zij het in mindere mate, voor Italiaans. Leerlingen die Duits, Nederlands, Deens of Grieks als T3 of T4 gekozen hebben, kunnen niet putten uit die bron van extra VT in- en output. Of juist, om de een of andere reden weigeren zij bewust of onbewust de aanwezige extra in- en output mogelijkheden in die talen te benutten, want er is niets of niemand die een ES-leerling officieel zal beletten om welke van de zeven talen dan ook te gebruiken voor communicatie met andere leerlingen. Integendeel, van officiële zijde wordt dat zelfs aangemoedigd, vooral waar het om het Duits gaat. De feiten liggen nu eenmaal zo, dat het Frans en het Engels en soms ook het Italiaans als *lingua franca* fungeren en de andere talen niet. Op het individuele vlak stellen zich dezelfde problemen : waarom sloot R.J. zich sinds twee à drie jaar gedeeltelijk af van de overvloedig aanwezige Franse in- en output mogelijkheden, wat een negatieve weerslag op zijn Frans-T2-vaardigheid lijkt te hebben ? Waarom wendt M.L. hoofdzakelijk de Italiaanse in- en output mogelijkheden in haar T4-verwervingsproces aan en niet die voor Engels, nochtans haar T3 ? Het antwoord op deze en soortgelijke vragen dient in het sociaal-psychologische aspect van het VT-verwervingsproces gezocht te worden.

HET AKKULTURATIEMODEL

Sedert ruim een vijftiental jaren wordt de rol van de sociaal-psychologische kenmerken van het individu in het VT-verwervingsproces intensief bestudeerd. Pioniers op dit gebied zijn Gardner en Lambert die de invloed van attitudes en motivatie beschreven hebben (Gardner en Lambert, 1972). Ook Krashen (1982) heeft getracht die factoren te integreren in zijn "Second Language Acquisition Model" onder de vorm van het begrip "socio-affective filter". De "comprehensible input" die door deze filter doorgelaten wordt noemt hij "intake" en het is deze intake die in het "Language Acquisition Device" verwerkt wordt en dus VT-verwerving tot een feit maakt. De meest coherente theorie en tevens in de praktijk het best toepasbaar, is naar mijn mening "The Acculturation Model" dat reeds in 1975 door Schumann ontwikkeld werd (cf. Schumann, 1975, 1976,

1978a, 1978b, 1979, in publicatie). De theorie die aan dit model ten grondslag ligt erkent expliciet de relatie tussen a) de sociale en psychologische integratie, kortweg "acculturatie", van de taalverwerver in de VT-gemeenschap, b) de daaruit voortvloeiende linguïstische interactie tussen de VT-verwerver en leden van de VT-gemeenschap en de comprehensible input en output die dat met zich meebrengt en c) het VT-verwervingsproces zelf.

Schumann wijst er herhaaldelijk op dat hij zijn model ontworpen heeft om VT-verwerving in immigratiecontexten zonder formeel VT-onderwijs te verklaren. Sinds een drietal jaren wordt zijn model echter ook met succes in andere dan de oorspronkelijk bedoelde context toegepast (voor een overzicht van die studies, cf. Schumann *ter perse*). Uit die studies kan worden afgeleid dat de potentiële bruikbaarheid in uiteenlopende VT-verwervingssituaties een van de intrinsieke kenmerken van zijn model is. Hoewel dat model nooit eerder op een school werd toegepast, meen ik dat een poging daartoe gerechtvaardigd is, vooral als het gaat om een ES, omdat een ES niet alleen een onderwijsinstelling is maar ook een meertalige gemeenschap vormt, waarin het formele VT-programma slechts één, zij het een belangrijke factor is in het VT-verwervingsproces.

Schumann omschrijft het begrip acculturatie als volgt: "Two groups of variables — social factors and affective factors — cluster into a single variable which is a major causal variable in second language acquisition. I propose that we call this variable acculturation. By acculturation I mean the social and psychological integration of the learner with the target language (TL) group. I also propose that any learner can be placed on a continuum that ranges from social and psychological distance to social and psychological proximity with speakers of the TL, and that the learner will acquire the second language only to the degree that he acculturates" (Schumann, MS). Schumann wijst voorts op de praktische problemen die het meten van verschillende sociale en psychologische variabelen met zich brengt. Bij die metingen dient men rekening te houden met het feit dat het acculturatieprofiel van de VT-verwerver geen statisch en onveranderlijk gegeven is. Integendeel, het kan zich in de loop van het VT-verwervingsproces wijzigen. Onnodig te zeggen dat dit het uitvoeren van longitudinale studies tot een bijna onmogelijke opdracht maakt. Dat alles neemt niet weg dat het acculturatiemodel een gedegen theoretisch kader vormt waarbinnen men het succes of de mislukking van VT-verwerving kan beschrijven, analyseren en verklaren aan de hand van de hierna volgende componenten.

A. Sociale afstand

Het begrip "sociale afstand" bestaat uit zeven sociale factoren die de kwantiteit en kwaliteit van het sociale en linguïstische contact tussen twee taalgemeenschappen beïnvloeden. Als algemene regel geldt dat hoe kleiner die afstand hoe optimaler het contact en hoe meer in- en output er voor het VT-verwervingsproces beschikbaar is.

1. De sociale dominantiestructuur

Ten opzichte van de VT-gemeenschap kan de gemeenschap tot wie de VT-verwerver behoort cultureel, technisch-wetenschappelijk of socio-economisch dominant, gelijkwaardig of ondergeschikt zijn. In het eerste en het laatste geval vergroot de sociale afstand tussen beide groepen. Als de groepen elkaar echter als gelijkwaardig beschouwen, blijft de sociale afstand gering en de omstandigheden waarin de VT moet verworven worden kunnen als gunstig aangezien worden. De manier waarop de VT-groep en de groep van de VT-verwerver (VTV-groep) elkaar in dit opzicht zien, is niet noodzakelijk wederkerig. Daarom moet de sociale dominantiestructuur van uit beide standpunten bepaald worden.

2. Integratiestrategie

De VTV-groep kan één van de volgende drie integratiestrategieën toepassen :

a. "assimilatie", waarbij de taalverwerver de levenswijze en levenswaarden van zijn eigen groep opgeeft voor die van de VT-gemeenschap.

b. "adaptatie", waarbij de taalverwerver zich tot op zekere hoogte aanpast aan de levenswijze en cultuur van de VT-groep zonder hierbij zijn eigen cultuur volledig op te geven.

c. "preservatie", waarbij de taalverwerver de cultuur van de VT-groep volledig afwijst om zijn eigen cultuur integraal te behouden. Het is bijgevolg evident dat de sociale afstand toeneemt bij preservatie en afneemt bij assimilatie.

3. Graad van geslotenheid

Deze factor omvat de structurele aspecten van integratie daar

waar de integratiestrategieën eerder naar de culturele aspecten verwijzen. Geslotenheid slaat op verschijnselen als endogamie en institutionele scheiding bijvoorbeeld. Als twee taalgemeenschappen dezelfde sociale, religieuze en culturele instellingen delen, verkleint de sociale afstand tussen hen en neemt het linguïstisch contact, dat wil zeggen in- en output, toe.

4 Cohesie en omvang van de VTV-groep

Hoe groter de omvang van de VTV-groep en hoe sterker de cohesie onder haar leden, des te groter is de kans op veelvuldige en intense intragroepcontacten en des te geringer is de kans op contacten met de VT-groep. Een dergelijke situatie vergroot de sociale afstand en bemoeilijkt de verwerving van de VT door de VTV-groep.

5 Congruentie

Hoe meer aspecten en kenmerken de culturen van de VT- en de VTV-groep gemeenschappelijk hebben, des te gemakkelijker zal het integratieproces verlopen en, bijgevolg, de sociale afstand afnemen.

6 Geplande verblijfsduur

Hoe langer de VT-verwerver van plan is in de VT-omgeving te blijven, hoe meer hij geneigd zal zijn om contacten te zoeken met leden van de VT-gemeenschap en hoe kleiner bijgevolg de sociale afstand is of wordt.

7 Attitudes

Positieve attitudes bevorderen niet alleen de kwantiteit en de kwaliteit van de (linguïstische) contacten tussen de VTV-groep en de VT-groep, maar ook het VT-verwervingsproces zelf (cf. ook Gardner en Lambert, 1972). Negatieve attitudes hebben het omgekeerde effect. Net zoals in het geval van de sociale dominantiestructuur — een factor die trouwens zeer nauw verbonden is met attitudes — moet ook hier niet alleen rekening gehouden worden met de attitudes van de VT-verwerver ten opzichte van de VT-groep maar ook vice versa.

Met deze zeven sociale factoren kan men nu goede en slechte VT-verwervingscontexten definiëren. Aan de hand van die theoretische gevallen kan men concrete VT-verwervingscontexten gaan beoordelen (cf. tabel 1 en 2). Op het eerste gezicht kan het resultaat van deze beoordeling soms dubbelzinnig en tegensprekelijk lijken. In zulke gevallen "succes in acquiring the target language becomes more a matter

of the individual as an individual rather than of the individual as a member of a particular social group, i.e. as in the case of social distance. In addition, in either a good or a bad language learning situation, an individual can violate the modal tendency of his group" (Schumann, 1979:83). Dat betekent onder andere dat een individuele VT-verwerver met succes de VT kan verwerven, hoewel zijn individuele grote sociale afstand het tegengestelde liet verwachten. Om dat te verklaren dient men de affectieve factoren te onderzoeken die een grote of kleine psychologische afstand kunnen creëren tussen de VT-verwerver enerzijds en de VT-gemeenschap en het taalverwervingsproces zelf anderzijds. Schumann zelf werkt met drie variabelen bij het bepalen van de psychologische afstand (cf. ook Schumann 1976, 1978a, 1979, ter perse; Baetens Beardsmore 1986a, 1986b; Housen, 1985).

B Psychologische afstand

1 Language Shock, Culture Shock, Culture Stress

Elke VT-verwerver is oorspronkelijk een "vreemde" in de VT-gemeenschap. "In order to learn the language the learner must undergo 'dealienation' or 'redomestication'" (Schumann, 1979:85). Dit proces kan behoorlijk frustrerend zijn, omdat soms zowel de VT-gemeenschap als de gemeenschap van de VT-verwerver trachten te belletten dat hij "omgeturnd" wordt. Naast die druk staat de taalverwerver vaak nog bloot aan drie andere mogelijke soorten van emotionele disoriëntatie met name : language shock, culture shock en culture stress.

Language shock slaat op de angst, onzekerheid, verlegenheid en schaamte die men kan ervaren als men zich moet uitdrukken in een taal waarvan men denkt dat men ze onvoldoende beheerst. Dat kan tot gevolg hebben dat men het gebruik van de VT zoveel mogelijk gaat vermijden met alle negatieve gevolgen ervan voor het verwervingsproces.

Culture shock houdt verband met "the ease or difficulty with which the cultural attributes borne by the second language and its speakers are assimilated" (Baetens Beardsmore, 1986:18). De angst en emotionele labiliteit die dit syndroom met zich kan meebrengen, vergroot de psychologische afstand en kan in extreme gevallen zelfs leiden tot de verwerping van de VT-groep en haar taal.

De symptomen van culture shock zijn meestal extreem maar van

korte duur. De meer subtiele verschillen tussen de cultuur van de VTV en de cultuur van de VT-gemeenschap daarentegen, kunnen zich gedurende lange tijd nauwelijks merkbaar manifesteren en zo culture stress veroorzaken. De symptomen zijn vergelijkbaar met die van culture shock. Hetzelfde geldt voor hun invloed op de psychologische afstand en het VT-verwervingsproces met dien verstande dat ze minder extreem zijn. Op lange termijn kan culture stress echter een niet onbelangrijke negatieve invloed uitoefenen op het taalverwervingsproces.

Culture shock en culture stress komen vooral voor in situaties waarin de aankomst in en het eerste contact van de VT-verwerver met de VT-omgeving abrupt verloopt. Hun invloed is aanzienlijk minder in die situaties waarin er al lang een intens contact tussen VT-groep en VTV-groep bestaat zoals in Brussel, Canada en Wales bijvoorbeeld.

2. Ego-permeabiliteit

Ego-permeabiliteit verwijst naar de graad van permeabiliteit van het "taal-ego" van de persoon. Het spreken van een vreemde taal impliceert dat men zijn grenzen van zijn taal-ego verruimt of doorbreekt. Door de remmingen die gepaard gaan met het spreken van een VT op te heffen, neemt de ego-permeabiliteit toe. Door de aanwezigheid van bepaalde natuurlijke, psychologische factoren of kunstmatig opgewekte factoren (bijvoorbeeld dronkenschap) vergroot de permeabiliteit van het taal-ego en neemt de psychologische afstand tot de VT af.

3. Motivatie

De motivatie om een VT te verwerven wordt bepaald door de attitudes van de VT-verwerver ten opzichte van de VT-gemeenschap, van de VT als dusdanig en ten opzichte van de taak van het verwerven zelf. De motivatie noemt men "instrumenteel" als het doel van de VT-verwerving utilitair gericht is zoals het slagen voor een taal-examen, het verwerven van een betere positie op de arbeidsmarkt en dergelijke. Daartegenover staat de "integratieve motivatie". Die ontstaat als het VT-verwervingsproces geïnspireerd wordt door een verlangen om de VT-gemeenschap en haar cultuur beter te leren kennen en er eventueel als een volwaardig lid in opgenomen te worden. Vol-

gens Schumann is de psychologische afstand groot bij een instrumentele motivatie en klein bij een integratieve.

Op basis van de drie psychologische afstandsvariabelen kunnen de definities van goede en slechte VT-verwervingscontexten nog preciezer worden afgebakend (cf. tabel 1 en 2). Er zijn verschillende aanwijzingen voor dat de zeven sociale en de drie psychologische componenten niet los van elkaar werken maar alle onderling verbonden zijn en zelfs in een causale relatie tot elkaar staan. Het is mijns inziens gerechtvaardigd te spreken van primaire variabelen als die variabelen een direct invloed uitoefenen op de sociale en psychologische afstand, en van secundaire en tertiaire variabelen als het gaat om variabelen die deze afstanden slechts via de primaire variabelen beïnvloeden. Vandaar dat factoren als "omvang van de VTV-groep" en "geplande verblijfsduur" niet noodzakelijk een invloed hoeven te hebben op de sociale afstand. Eventueel kunnen ze wel een effect hebben op de "cohesie" en "geslotenheid" van de VTV-groep. Verder ben ik van mening dat de oorzaken van een bepaalde sociale en psychologische afstand steeds terug te brengen zijn tot de attitudes en motivationele factoren, die ik daarom als de primaire variabelen in het acculturatieproces beschouw. Tot een dergelijke conclusie was ook Maple (1982) al gekomen, wiens studie gebaseerd op het acculturatiemodel besproken wordt in Schumann (ter perse). Factoren zoals bijvoorbeeld de sociale dominantiestructuur, integratiestrategieën, graad van geslotenheid, zijn een gevolg van de attitudes en motivatie van de VT-verwerver, terwijl een gunstige ego-permeabiliteit of geplande verblijfsduur niet wezenlijk bijdragen tot een gunstige graad van acculturatie als de attitudes en motiveringsfactoren ongunstig zijn.

HET ONDERZOEK

Om de sociale en psychologische afstand van de acht leerlingen te bepalen, werden alle variabelen verwerkt in een gestandaardiseerde vragenlijst die de leerlingen tijdens een formeel interview dienden te beantwoorden. De vergelijking van de resultaten van deze enquête met de informatie verzameld door middel van de eerder vermelde zachte technieken toonde een grote overeenstemming. Bij de bespreking van de resultaten zie ik me nogmaals genoodzaakt me te beperken tot de algemene tendenzen zoals die uit de individuele case studies

naar voren zijn gekomen. Bij de bespreking van het acculturatiepatroon van deze ES-leerlingen zal gewezen worden op de relaties tussen de reacties op bepaalde variabelen en de daaruit resulterende VT-competentie.

Voor een gedetailleerde bespreking van alle individuele gevallen verwijs ik naar Housen (1985) (cf. ook Housen en Baetens Beardsmore, te verschijnen). Als illustratie geven de tabellen 1 en 2 een overzicht van de reacties van twee leerlingen op de verschillende variabelen. De eerste leerling, R.J., is een Brit met Frans als T2. Het Duits T3 heeft hij in het voorlaatste jaar laten vallen. De tweede leerling, M.L., is een Nederlandse met Frans als T2, Engels T3 en Italiaans T4. R.J. is een "negatief" voorbeeld van de invloed van de graad van acculturatie op het VT-verwervingsproces daar die graad m.b.t. de Franstalige groep de laatste jaren is afgenomen, wat een negatieve weerslag lijkt te hebben op zijn Frans. M.L. is een "positief" voorbeeld daar haar hoge graad van acculturatie ten opzichte van de Italiaanse sectie en cultuur tot een hoge taalvaardigheid van het Italiaans geleid heeft. Een nadeel van deze tabellen is dat ze statisch zijn, zodat de veranderingen die de acculturatiepatronen van R.J. en M.L. in de loop der jaren ondergaan hebben, niet kunnen weergegeven worden.

A. Sociale afstand

1. Sociale dominantiestructuur

De Engelse groep beschouwt haar eigen nationale en culturele achtergrond en die van de respectieve VT-groepen als gelijkwaardig. Een uitzondering is T.P. die van Griekse afkomst is. Zij beschouwt haar Griekse T2-achtergrond op bepaalde gebieden als inferieur.

Op één Nederlands-Amerikaanse leerlinge na ziet de Nederlandstalige groep haar achtergrond als ondergeschikt of minderwaardig in vergelijking met die van de Engelse, Franse of Italiaanse leerlingen bijvoorbeeld. In de Nederlandstalige groep leeft ook de indruk dat leerlingen van andere secties de Nederlandse en Vlaamse cultuur en taal als onbeduidend beschouwen. Het is pas sinds een jaar of drie dat die leerlingen zich bewust werden van de "onbeduidende" rol van hun afkomst. Dit "minderwaardigheidscomplex" wordt vermoedelijk mede veroorzaakt door de numerieke minderheidspositie van de Ne-

derlandstaligen in de ES in Brussel en zijn onmiddellijke omgeving. Die specifieke structuur van sociale ondergeschiktheid wekt soms dubbelzinnige en zelfs tegenstrijdige emoties en houdingen op ten overstaan van de familiale, nationale en linguïstische afkomst van die leerlingen. Hierop wordt verder dieper ingegaan.

2. Integratiestrategieën

Geen enkele van de acht leerlingen kan zich volledig identificeren met één bepaalde nationale identiteit. Allen hebben ze zich in de loop van hun opvoeding aangepast aan één of meer andere VT-culturen, zij het in verschillende mate. Sommigen verklaren dat ze zich behalve Nederlander, Vlaming, Griek, Brit of Italiaan ook "internationaal", "een beetje van alles" of zelfs "niets bepaalds" voelen. Dat toont aan dat de ES er behoorlijk in slaagt om de T1-identiteit in stand te houden en terzelfdertijd een "esprit européen" of multiculturele ingesteldheid bij haar leerlingen te ontwikkelen. Vanzelfsprekend lukt dat bij de ene leerling al wat beter dan bij de andere, want hoewel geen enkele leerling een zuiver preservatie- of assimilatiestrategie — en dus per definitie een adoptatiestrategie volgt — bewegen bepaalde leerlingen zich dichter bij een preservatie- of assimilatie-pool dan de andere. Zo neigt de meermaals genoemde R.J. meer naar preservatie van zijn Britse achtergrond, terwijl M.L. zich sinds enkele jaren van haar Nederlandse heeft afgekeerd om de levenswijze van de Italiaanse sectie te assimileren. Ook op het niveau van de linguïstische secties zelf kunnen dergelijke strategieën worden waargenomen. Zo blijken vooral de leerlingen van de kleinere Griekse en Deense secties globaal meer preservatie georiënteerd te zijn dan die van de grotere Franse en Engelse secties. Natuurlijk zijn er ook hier veel individuele uitzonderingen. Immers, de beschikbare informatie laat vermoeden dat het volgen van een meer preservatie-, adoptatie- of assimilatie-gerichte integratiestrategie niet enkel wordt bepaald door het feit dat iemand tot een bepaalde sectie behoort. Verder onderzoek zal moeten aantonen of en in welke mate een gevolgde strategie ook niet mede-bepaald wordt door "peer group"-invloed, een invloed die door vriendschapsrelaties bepaald wordt en niet ethnocentrisch van aard is.

Vergeleken met de Engelse groep is het moeilijk om voor de Nederlandstalige één integratiestrategie te ontdekken. Dat is wellicht

het gevolg van de vrij dubbelzinnige haat-liefde relatie die deze leerlingen soms met hun Nederlandse of Vlaamse afkomst hebben. Die tegenstrijdige gevoelens brengen hen er vaak toe om tegelijkertijd zowel voor een preservatie- als voor een assimilatie-gerichte integratiestrategie te kiezen. Een laatste constatacie betreft de Engelse leerlingen die gedeeltelijk of volledig van Italiaanse afkomst zijn. Zij vertonen een integratiestrategie die duidelijk naar preservatie van het Italiaanse element neigt. Trouwens, de hele Italiaanse groep binnen de ES wordt gekenmerkt door een sterk gevoel van solidariteit dat alle "Italiaanse" leerlingen beïnvloedt door de linguïstische barrières heen die tussen de verschillende secties bestaan.

3. Graad van geslotenheid

Op basis van hun eigen specifieke instellingen en activiteiten die hen van de rest van de Belgische maatschappij kunnen afzonderen, kan gesteld worden dat de Engelstalige en Nederlandse gemeenschap in Brussel een gemiddelde tot hoge graad van geslotenheid kennen. De geïnterviewde leerlingen lijken hierdoor echter slechts in geringe mate te zijn beïnvloed. In het geval van de Engelse groep kan dat verklaard worden door het groot aantal leerlingen met een gemengde of niet Angelsaksische achtergrond.

De Nederlandstalige groep, met uitzondering van een Nederlands-Frans tweetalige Belg, bleek tot voor twee à vier jaar duidelijk meer aangetast door de geslotenheid van de Brusselse Nederlandse gemeenschap. Op een bepaald ogenblik zijn de leden van de Nederlandstalige groep activiteiten of plaatsen met veel Nederlanders zelfs doelbewust gaan mijden. Hiermee willen ze zich klaarblijkelijk distancieren van de Nederlanders op wie, althans in hun ogen, door de omgeving wordt neergekeken.

Ook binnen de ES-secties zelf lijkt een zekere graad van geslotenheid te heersen, die echter in de loop van de secundaire cyclus gevoelig daalt, waardoor spontane contacten tussen leerlingen van verschillende secties een alledaags feit wordt. Niettemin blijven sommige secties zoals met name de Deense en de Griekse meer gesloten en geïsoleerd dan de andere. Belangrijk in dit opzicht is, dat het doorbreken van de grenzen van de eigen linguïstische sectie voor de Griekse, Deense, Nederlandse en Duitse leerlingen, het gebruik en dus het verwerven van een T2 en/of T3 noodzakelijk maakt. De Engelse, Franse en Italiaanse secties daarentegen kunnen zich vaak met hun T1 behelpen in contacten met andere secties.

4. Cohesie en omvang van de VTV-groep

Strict genomen behoren de Nederlandstalige leerlingen tot de grote Nederlandstalige of Vlaamse gemeenschap in Brussel. Geen enkele van de geïnterviewden echter — ook niet de tweetalige Belg — voelde dat als dusdanig aan. De Nederlandse gemeenschap in Brussel is eerder klein. Hoewel de meeste Nederlandstalige leerlingen tot voor enkele jaren vooral omgang met landgenoten zochten, doen ze nu een bewuste inspanning om frequent contact met andere Nederlanders te vermijden.

De Engelstalige gemeenschap in Brussel is aanzienlijk groter dan de Nederlandse en wordt mogelijk gekenmerkt door een nog hogere graad van cohesie. Gezien de talrijke en intensieve contacten die de Engelstalige leerlingen hebben met anderstaligen, mag men stellen dat zij zich aan die cohesie onttrekken. Het feit dat veel Engelstalige leerlingen van huis uit al contact met een andere ethno-linguïstische groep hebben, is daar natuurlijk niet vreemd aan. Zoals reeds gezegd hebben alle acht leerlingen dagelijks contact met anderstaligen, wat hen noopt tot het gebruik van hun T2 en/of T3 en/of T4.

5. Congruentie

De meningen over de congruentie of het gebrek aan congruentie tussen de respectieve culturen zijn vrij verdeeld. Omwille van hun louter subjectief karakter zijn die meningen voor dit onderzoek ook niet belangrijk. Wel belangrijk is de vraag of de leerlingen de mogelijke verschillen tussen hun eigen cultuur en die van de verschillende VT-gemeenschappen als storend ervaren of niet.

De Engelstalige leerlingen van gemengde of niet-Angelsaksische afkomst zijn zich terdege bewust van de verschillen tussen hun thuiscultuur en de Angelsaksische, maar ze beweren dat die verschillen hen niet belet hebben om zich zonder veel problemen in de Engelse sectie te integreren. De mogelijke conflicten die voortvloeien uit het verschil in normen en waarden worden opgelost door middel van wat één leerling de "kameleon-techniek" noemt, dat wil zeggen de vaak onbewuste aanpassing van hun gedrag aan de normen van de ethno-linguïstische groep waarmee ze op dat bepaalde ogenblik omgaan. "Met Italianen gedraag en voel ik me als Italiaan, en met Engelsen gedraag en voel ik me een Engelsman", zo verklaarde een leerling. Uitspraken als deze suggereren dat althans bij bepaalde ES-leerlingen

de adaptatiestrategie tot de ontwikkeling leidt van een nieuw samengesteld ethno-linguïstisch bewustzijn, dat bestaat uit elementen van de thuis-cultu(u)r(en) en van één of misschien zelfs meer VT-culturen, zonder dat het enkel gewoon de som van de samenstellende componenten is. Vanzelfsprekend is dit een nog zuiver hypothetische overweging die echter wel in de lijn ligt van de pluralistische onderwijspolitiek van het ES-systeem.

De Nederlandstalige leerlingen menen dat de Nederlandse, Vlaamse, Belgische en alle T2, T3 en T4 culturen deel uit maken van één grote Westeuropese cultuur die staat tegenover bijvoorbeeld de Islamitische of Oosterse culturen. Vandaar dat zij ook unaniem verklaren weinig of geen hinder te hebben ondervonden van de oppervlakkige culturele verschillen bij hun integratie in de T2 en/of T3 en/of T4 cultuur, zoals die in de respectieve ES-secties vertegenwoordigd zijn.

6. Geplande verblijfsduur

Bijna alle geïnterviewden waren erg jong toen ze in het overwegend Franstalige Brussel en de meertalige ES terecht kwamen. Op die leeftijd stonden ze bijgevolg ook niet stil bij de duur van hun verblijf in deze VT-gebieden. Allen verklaren dat ze zich pas halverwege de secundaire cyclus bewust zijn geworden van het feit dat de kans bestond/bestaat dat ze deze VT-gebieden zouden (moeten) verlaten.

Behalve één Italiaanse leerling die in Italië gaat doorstuderen, hebben alle andere leerlingen van de Engelse sectie besloten om hun studies verder te zetten in het Engels. Dit in tegenstelling tot de Nederlandstalige leerlingen van wie er slechts één *misschien* in het Nederlands zal doorstuderen. De overigen verkiezen een Franstalige of Engelse universiteit. Het gaat hierbij om Frans en Engels als T2 en T3, wat nogmaals aantoont dat sommige ES-leerlingen hun T3-competentie voldoende hoog schatten om er universitaire studies in aan te vatten.

Opvallend is dat de weinige leerlingen — onder wie R.J. — die reeds enkele jaren vaste plannen hebben met betrekking tot de taal voor hun verdere studies, ook diegenen zijn die hun contact met sprekers van hun overige talen vrij opvallend zijn gaan beperken, wat resulteerde in een stagnatie of lichte regressie in de competentie in die talen.

7. Attitudes

Steunend op de ingewonnen informatie mag men stellen dat de ES te Brussel er met succes in slaagt om een pluralistische instelling bij haar leerlingen aan te kweken. Dat komt onder meer tot uiting in de wederzijdse gevoelens van begrip en waardering voor leerlingen van andere secties. In geen enkel van de onderzochte gevallen werd ook maar een spoor van negatieve of positieve vooroordelen, stereotypen of andere attitudes met betrekking tot een ethno-linguïstische groep aangetroffen. Over het algemeen kunnen de attitudes ten overstaan van de VT-groep dus het best als neutraal omschreven worden. Het is typisch voor dergelijke attitudes dat ze een adaptatiestrategie in de hand werken.

Er zijn echter aanwijzingen dat als gevolg van bepaalde attitudes het behoud van sommige T1's in het gedrang komt : vooral de Nederlandstalige en niet-Angelsaksische leerlingen uit de Engelse sectie van wie de thuis-taal een numerieke minderheidstaal is — we denken hier aan het eerder vermelde Grieks voorbeeld — hebben gedurende de laatste drie jaren van de secundaire cyclus soms extreem negatieve attitudes met betrekking tot hun thuis-taal en thuis-cultuur ontwikkeld. Dat is volledig in overeenstemming met de sociale structuur van ondergeschiktheid en de naar assimilatie neigende integratiestrategieën, die vooral bij die leerlingen worden geconstateerd. Het intensieve T1-programma behoedt hen er voor dat hun T1-vaardigheid er onder lijdt, maar dat wordt minder waarschijnlijk als de thuis-taal in zo een geval niet de T1 maar de T2 of T3 is.

Wat de taalattitudes van de leerlingen betreft voelen ze alle acht aan dat alle talen in wezen even mooi of lelijk, even moeilijk of gemakkelijk en even waardevol zijn. Dat neemt echter niet weg dat zij er zich terdege van bewust zijn dat sommige talen een grotere "praktische waarde" kunnen hebben. In die optiek noemen ze allen Frans en Engels als onmisbaar voor communicatie op en buiten de school, terwijl sommigen eveneens het Italiaans vermelden als zijnde "handig" op de ES wegens het grote aantal Italiaans T1, T3 en T4-sprekers. De overige talen, inclusief de derde officiële ES-voertaal Duits, worden als minder "bruikbaar" bestempeld, tenzij het om de moedertaal gaat. Die negatieve attitude tegenover het Duits speelt mijns inziens een erg belangrijke rol in het minder succesrijke Duits T3 en T4 (en T2 ?) programma.

de functie van ego-permeabiliteit in het VT-verwervingsproces heeft slechts weinig en zeer twijfelachtige resultaten opgeleverd (cf. Schumann 1975, 1976, 1979). Om die reden bestaan er ernstige twijfels of het hier niet gaat om een louter theoretisch begrip zonder tegenhanger in de werkelijkheid. Uit Schumanns omschrijving van ego-permeabiliteit als "an essential factor in the overall ability to acquire a second language" (Schumann, 1979:101) kan men afleiden dat het nauw verbonden is met een andere omstreden variabele in het VT-verwervingsproces, met name "language aptitude". Veel kenmerken die aan language aptitude worden toegeschreven zijn inderdaad vaak terug te brengen tot attitude- en vooral motiveringsfactoren. Hetzelfde geldt naar mijn gevoel eveneens voor ego-permeabiliteit (Housen, 1985). Vandaar dat ik niet langer blijf stilstaan bij deze twijfelachtige en misschien zuiver hypothetische factor.

3. Motivatie

Toen de leerlingen uitdrukkelijk gevraagd werd naar de gebruikte criteria in de keuze van de T1, T2, T3 en T4, bleek dat die keus meestal door de ouders gemaakt was. Over het algemeen staan de acht leerlingen nog steeds achter die ouderlijke keuze, behalve waar het om Duits als T3 of T4 gaat.

De motivatie waarmee de ouders het talenpakket van hun kinderen samenstellen, hoeft echter niet overeen te stemmen met de motivatie waarmee de leerlingen die talen ook daadwerkelijk verwerven.

Alle leerlingen vertonen een sterke integratieve motivatie om hun T1 te behouden en de T2 te verwerven. Als de T1 of T2 een minderheidstaal is zoals het Nederlands bijvoorbeeld, dan verslapt deze motivatie enigszins gedurende de tweede helft van de secundaire cyclus. Alle leerlingen geven blijk van een sterke integratieve motivatie om het Frans te verwerven onafhankelijk van het feit of het hierbij om Frans T2 of T3 gaat. Hetzelfde geldt voor Engels T2 en T3, zij het in iets minder sterke mate.

Die sterke integratieve motivatie om de T2 en Frans in het algemeen te verwerven is grotendeels het gevolg van de zeer jonge leeftijd waarop de ES-leerlingen met deze talen in contact komen. Op een zo jeugdige leeftijd is het verwerven van een taal voor het kind een noodzaak om aan zijn natuurlijke behoefte aan communicatie en identificatie met zijn onmiddellijke omgeving te kunnen voldoen, want de socio-economische of maatschappelijke waarde van twee- of

meertaligheid is kinderen in dat stadium uiteraard nog onbekend. Een sterke integratieve motivatie lijkt ook samen te gaan met de adaptatie of zelfs assimilatie van de VT-cultuur. Omgekeerd houdt dat in, dat het verzwakken van een sterke integratieve motivatie om een VT te verwerven een preservatiestrategie met zich meebrengt en dus het VT-verwervingsproces bemoeilijkt.

Hier ligt naar mijn oordeel een althans gedeeltelijke verklaring voor de moeilijkheden die de leerlingen bij het verwerven van Duits T3 en T4 ondervinden. Een meerderheid van de geïnterviewden heeft of had Duits in zijn talenpakket. De meesten onder hen hebben Duits echter laten vallen en de overigen verklaren dat hun Duitse taalvaardigheid niet zo hoog ontwikkeld is als men logischerwijze zou mogen verwachten. Eerder is reeds gezegd dat er voor het Duits, in tegenstelling tot het Frans, Engels en zelfs Italiaans als T2, T3 en T4, onvoldoende gelegenheid is om de formele kennis opgedaan tijdens de lessen Duits om te zetten in "two-way meaning negotiated verbal exchanges" daar het Duits, ondanks zijn officiële status als voertaal, niet als dusdanig beschouwd en gebruikt wordt. In termen van attitudes en motiveringsfactoren luidt de verklaring als volgt. In tegenstelling tot het Frans, het Engels en in zekere mate ook het Italiaans, zien de ES-leerlingen het Duits niet als een belangrijke "internationale" taal, en al evenmin als een onontbeerlijk medium voor communicatie in de omgeving van Brussel of voor peer group communicatie. Contacten tussen Duitstalige en andere leerlingen gebeuren bijna uitsluitend in het Frans en/of Engels, zelfs als die andere leerlingen het Duits als T2 volgen. Een grote Duitse taalvaardigheid is dan ook niet noodzakelijk om met eventuele Duitse vrienden om te gaan. Vandaar dat bij alle betrokkenen een uitgesproken instrumentele en geen integratieve motivatie om Duits als T3 of T4 te verwerven, geconstateerd werd. In de specifieke ES-context blijkt een dergelijke motivatie echter niet te volstaan. De leerlingen die Duits T2 volgen hebben waarschijnlijk wel een integratieve motivatie, gezien de jeugdige leeftijd waarop ze die taal zijn gaan verwerven en omwille van de, zij het beperkte, betekenis die het Duits voor hen heeft als communicatiemedium in Geschiedenis-, Aardrijkskunde- en nog enkele andere lessen die hen in de secundaire cyclus in het Duits onderwezen worden. De kracht van die integratieve motivatie zou wel minder sterk zijn als voor Frans of Engels als T2, die als effectieve voertaal ook enige betekenis hebben. Dat zou tot gevolg kunnen hebben, dat het globale Duits T2-peil niet aan de gestelde verwachtingen be-

antwoordt. Enkel verder onderzoek toegespitst op het Duits als VT in de ES kan hierover uitsluitsel geven. Ik wil hier nogmaals beklemtonen dat al de bovenstaande gegevens en conclusies slechts zeer algemene tendenzen weergeven zoals die uit een beperkt aantal individuele gevallen naar voren zijn gekomen. Volledig in overeenstemming met de overal aanwezige heterogeniteit zijn er in elke sectie gevallen die niet beantwoorden aan de tendenzen van hun sectie, wat in concreto betekent dat er bijvoorbeeld wel degelijk leerlingen zijn die aan de verwachtingen voor Duits T2 voldoen of die wel een hoge graad van Duits T3 of T4-beheersing verwerven, net zoals er misschien leerlingen zijn die beneden het algemene Engels en Frans T2 en T3-peil blijven (cf. M.L. voor Engels T3 bijvoorbeeld).

DE PSYCHOLOGISCHE AFSTAND : CONCLUSIES

Evenals bij de sociale afstand bevinden alle leerlingen zich op een geringe psychologische afstand van tenminste één en soms meer vreemde talen. Dat wil zeggen dat de extra in- en output mogelijkheden in die taal/talen die als gevolg van hun gerichte sociale afstand beschikbaar zijn, ook daadwerkelijk verwerkt worden. In de meeste gevallen is de psychologische afstand tot de T2 zeer gering, hoewel bij de Nederlandstalige groep die afstand tot hun T1 gedurende de laatste twee à drie jaren van de secundaire cyclus lichtjes blijkt te zijn toegenomen. De afstand tot Duits T3 en T4 is onveranderlijk ongunstig. Het tegendeel geldt voor Frans en Engels, onverschillig of het gaat om T2 of T3. Slechts één leerling, met name M.L., bevindt zich op een grotere psychologische afstand tot het Engels T3, maar daar staat tegenover dat die factor voor haar T4 het Italiaans optimaal is. Een laatste constatacie in verband met de psychologische afstand van de ES-leerlingen tot hun vreemde talen is, dat de oriëntatie en sterkte van de motivatie de doorslaggevende variabele is vermits het effect van de overige psychologische variabelen gering of te verwaarlozen is.

HET ACCULTURATIEMODEL : CONCLUSIES

Het gecombineerde effect van de sociale en psychologische afstand tussen de leerlingen en hun respectieve talen laat toe hun graad van acculturatie te bepalen. Zo blijkt dat alle onderzochte leerlingen zich in de loop van hun ES-loopbaan in sterke mate accultureren naar

ten minste één vreemde taal en haar sprekers. Dikwijls gaat het hierbij om de T1 en T2-sprekers. Verschillende leerlingen ontwikkelen verder eveneens een hoge graad van acculturatie naar hun T3 en/of T4 en de respectieve sprekers daarvan. De uitgangshypothese als zou er een correlatie bestaan tussen de graad van acculturatie en de verworven taalvaardigheid in een VT, wordt door de acht case studies grotendeels bevestigd, ondanks de soms minder verfijnde technieken waarmee de gegevens moesten verzameld worden. Vandaar mijn conclusie dat de acculturatiefactor een primaire variabele is in het relatieve succes van het VT-programma van de ES te Brussel. Dat succes geldt echter niet voor alle vreemde talen, wel voor het Frans en het Engels.

Het zou verkeerd zijn om uit dit onderzoek af te leiden dat de hoge graad van acculturatie en de daaruit volgende extra VT-in- en output de enige oorzaken zijn van het hoge vaardigheidspeil dat door de ES-leerlingen voor bepaalde vreemde talen bereikt wordt. Vanzelfsprekend wil deze studie evenmin suggereren dat de extra in- en outputmogelijkheden vervat in de interactie-patronen onder de leerlingen, de formele lessen Engels en Frans overbodig zouden maken. Immers, de intrinsieke kenmerken van de "two-way meaning negotiated verbal exchanges" bieden enkel de nodige in- en output om die taalvaardigheden te verwerven die door Cummins als "cognitively-undemanding/context-embedded" worden omschreven (cf. Cummins 1981, 1983, 1984). Met andere woorden komt dat ongeveer neer op de mondelinge conversationele vaardigheden die nodig zijn om deel te nemen aan de informele gesprekken. Een flinke beheersing van die vaardigheden vormt de basis waarop de meer "cognitively demanding/context-reduced language skills" worden verworven (cf. Cummins, 1981, 1983, 1984), die onder andere de lees- en schrijfvaardigheden bevatten. Om die vaardigheden in de VT te verwerven zijn de ES-leerlingen in de eerste plaats aangewezen op de in- en output zoals die in de formele VT-lessen wordt aangeboden. Noch het vreemde-talen aspect van het ES-programma, noch het spontaan gebruik van de VT in informele peer group interactie is dus overbodig om een hoog peil van globale vaardigheid in een VT te verwerven. Het is de combinatie van beide elementen waaraan het succes van het Frans, Engels en soms ook het Italiaans als VT in de ES te Brussel te danken is.

ALGEMENE CONCLUSIES

Hoewel Schumann zijn model oorspronkelijk ontworpen heeft voor een zeer beperkt aantal verwervingscontexten, toont de toepassing ervan in deze meertalige school aan, dat het model integratie- en taalverwervingsverschijnselen in sterk verschillende omstandigheden kan beschrijven en verklaren. Om bij de ES te Brussel te blijven, één voorbeeld. Uit dit onderzoek blijkt, dat attitude- en motiveringsfactoren van primair belang zijn in het acculturatie- en VT-verwervingsproces van de leerlingen. De socio-psychologische factoren zijn niet statisch en onveranderlijk maar dynamisch en dus manipuleerbaar. De ontwerpers van het ES-talenprogramma zouden misschien nog meer rekening dienen te houden met sociale en psychologische integratieprocessen zoals die zich in elk van de verschillende Europese Scholen kunnen manifesteren. Mocht blijken dat die processen voor de verwerving van een bepaalde taal ongunstig zijn (bijvoorbeeld het Duits in de Brusselse school), dan kan men pogen die taal te revaloriseren door middel van bepaalde structurele wijzigingen, waardoor een gunstiger klimaat wordt geschapen om de bewuste taal te verwerven. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan een veelvuldiger gebruik van die taal in officiële mededelingen aan de leerlingen, het organiseren van reizen naar landen waar die taal gesproken wordt, het vertonen van films in die taal, het uitnodigen van (meer) (gast)sprekers in die taal, en zo meer.

De toepassing van dit model mag en hoeft niet beperkt te blijven tot zogenaamde "élitaire" educatieve instellingen. Ook in een immigranten-context kan dit model bijdragen tot een grondiger kennis en mogelijke verbetering van de psychologische en sociale integratieprocessen en het daarmee nauw verbonden taalverwervingsproces.

Het voorafgaande neemt niet weg, dat het Acculturatiemodel in zijn huidige vorm niet voor context-specifieke of zelfs voor algemene verfijningen of verbeteringen vatbaar zou zijn. Ik denk hierbij vooral aan verder onderzoek naar het begrip causaliteit dat op verschillende niveaus van het model van toepassing blijkt te zijn. Tevens kunnen er misschien variabelen in opgenomen worden die tot op heden over het hoofd werden gezien, terwijl andere wellicht beter geëlimineerd worden (bijvoorbeeld ego-permeabiliteit). Een laatste opmerking slaat op de toepassing van het Model in een schoolcontext. Hier lijkt het mij bijzonder waardevol om de micro-factoren van Schumanns model te koppelen aan bepaalde macrologische begrippen zoals die onder

Alex HOUSEN

andere door Cummins (1979, 1981, 1983, 1984) behandeld worden. Ik denk hier meer bepaald aan de relatie tussen de cognitief-academische ontwikkeling en T1 en T2-ontwikkeling in verschillende sociale contexten.

TABEL 1a SOCIALE EN PSYCHOLOGISCHE AFSTAND		R.J. = Verwerter (V)					Duits (vroegere T3)	
		Slechte taalver- wervings- context	Goede taalver- wervings- context	Algemene tendens v.d. Eng. groep (vooral m.b.t. Frans)	Engels (T1)	Frans (T2)		
Sociale dominantie- structuur V beschouwt VTG als	dominant gelijkwaardig ondergeschikt	x	x	*	*	*	*	
		x						
Integratiestrategie V neigt naar	assimilatie adaptatie preservatie	x	x	*	*			
Effect van de graad van geslotenheid op V.	sterk matig zwak	x	x	*	*	*	*	
Effect van cohesie op V.	sterk matig zwak	x	x	*	*	*	*	
De congruentie is volgens V :	groot matig klein	x	x	*		*	*	
Geplande verblijfs- duur is	kort middelmatig lang	x	x	*	*	*	*	
De attitudes van V t.o.v. de VT-groep	positief neutraal negatief	x	x	*	*	*	*	

TABEL 1b SOCIALE EN PSYCHOLOGISCHE AFSTAND M.L. = Verwerper (V)		Slechte taalver- wervings- context	Goede taalver- wervings- context	Algemene tendens v.d. Ned. groep (vooral m.b.t. Frans)	Neder- lands (T1)	Frans (T2)	Engels (T3)	Italiaans (T4)
Sociale dominantie- structuur V beschouwt VTG als ondergeschikt	dominant	x	x	*	(*)	(*)	(*)	(*)
	geijkwaardig	x						
Integratiestrategie V neigt naar	assimilatie		x	*		*	*	*
	adaptatie	x					(?)	
Effect van de graad van geslotenheid op V.	sterk	x						
	matig		x	*	*	*	*	*
Effect van cohesie op V	sterk	x						
	matig		x	*	*	*	*	*
De congruentie is volgens V :	groot		x	*		*		*
	matig	x						
Geplande verblijfs- duur is	kort	x						
	middelmatig		x	*	*	*	*	*
De attitudes van V t.o.v. de VT-groep zijn	positief		x					
	neutraal	x		*	*	*	*	*
	negatief							

TABEL 2a SOCIALE EN PSYCHOLOGISCHE AFSTAND R.J. = Verwerter (V)		Slechte taalver- wervings- context	Goede taalver- wervings- context	Algemene tendens v.d. Eng. groep (vooral m.b.t. Frans)	Engels (T1)	Frans (T2)	Duits (vroegere T3)
Effect van Culture Shock of Culture Stress	sterk matig zwak	x	x	*		*	*
Motivatie : Integratief	hoog middelmatig laag		x	*	*	*	*
Instrumenteel	hoog middelmatig laag	x					*
Sociale afstand	groot matig klein	x	x	*	*	*	*
Psychologische afstand	groot matig klein	x	x	*	*	*	*
Graad van accul- turatie	hoog middelmatig laag	x	x	*	*	*	*

TABEL 2b SOCIALE EN PSYCHOLOGISCHE AFSTAND M.L. = Verwerter (V)		Slechte taalver- wervings- context	Goede taalver- wervings- context	Algemene tendens v.d. Ned. groep (vooral m.b.t. Frans)	Neder- lands (T1)	Frans (T2)	Engels (T3)	Italiaans (T4)
Effect van Culture Shock of Culture Stress	sterk matig zwak	x	x	*	*	*		*
Motivatie Integratief	hoog middelmatig laag		x	*	*	*	*	*
Instrumenteel	hoog middelmatig laag	x					*	
Sociale afstand	groot matig klein	x	x	*	*	*	* (?)	*
Psychologische af- stand	groot matig klein	x	x	*	*	*	*	*
Graad van acculturatie	hoog middelmatig laag	x	x	*	*	*	*	*

BIBLIOGRAFIE

- BAETENS BEARDSMORE, H., 1978, European Schools, in *Modet mellem sprogene i det dansk-tyske graensomrade*, Aabenraa, Institut for Graensregionsforskning, 38-49.
- BAETENS BEARDSMORE, H., 1979, Bilingual education for Highly Mobile Children, in *Language Planning and Language Problems*, 3, 3(9), 138-155.
- BAETENS BEARDSMORE, H., 1980, Bilingual education in International Schools, European Schools, and Experimental Schools : A comparative analysis, in Lim Kiat Boey (ed.), *Bilingual Education*, Singapore, Singapore University Press, 3-19.
- BAETENS BEARDSMORE, H., 1982, *Bilingualism : Basic Principles*, Clevedon, England, Multilingual Matters.
- BAETENS BEARDSMORE, H., 1986a, Macrological and Micrological Problems in the Study of Multilingual and Multicultural Education, *CIRB Publications*, Université Laval, B Series, Quebec.
- BAETENS BEARDSMORE, H., 1986b, *Bilingualism : Basic Principles (Second Revised Edition)*, Clevedon, England, Multilingual Matters.
- BAETENS BEARDSMORE, H. & SWAIN, M., 1985, Designing Bilingual Education : Aspects of immersion and 'European School' Models, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 6, 1, 1-15.
- HOUSEN, A., & BAETENS BEARDSMORE, H., Multilingual Interaction in the Playground, te verschijnen.
- CUMMINS, J., 1979, Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children, in *Review of Educational Research*, 49, 2, 221-251.
- CUMMINS, J., 1981, The Role of Primary Language Development in Promoting Education Success for Language Minority Students, in California State Department of Education, *Schooling and Language Minority Students : A Theoretical Framework*, Los Angeles : Evaluation, Assessment and Dissemination Center.
- CUMMINS, J., 1983, Wanted : A Theoretical Framework for Relating Language Proficiency to Academic Achievement among Bilingual Students, in Rivera, C. (ed.), *Language Proficiency and Academic Achievement*, Clevedon, Multilingual Matters, 2-19.
- CUMMINS, J., 1984, *Bilingualism and Special Education : Issues in Assessment and Pedagogy*, Clevedon, Multilingual Matters.
- HOUSEN, A., 1985, Multilingual Interaction in the Playground : A Study of Multilingualism in the European School, niet gepubliceerd proefschrift, Sectie Germaanse Filologie, Vrije Universiteit Brussel.
- KRASHEN, S.D., 1981a, Bilingual Education and Second Language Acquisition Theory, in *Schooling and Language Minority Children : A Theoretical Framework*, California State Department of Education, Los Angeles : Evaluation, Assessment and Dissemination Center.
- KRASHEN, S.D., 1981b, *Second Language Acquisition and Second Language Learning*, Oxford, Pergamon Press.
- KRASHEN, S.D., 1982, *Principles and Practice in Second Language Acquisition*, Oxford, Pergamon Press.

- SCHUMANN, J., 1975, Affective Factors and the Problem of Age in Second Language Acquisition, *Language Learning*, 25, 209-235.
- SCHUMANN, J., 1976, Social Distance As a Factor in Second Language Acquisition, *Language Learning*, 26, 135-143.
- SCHUMANN, J., 1978a, Social and Psychological Factors in Second Language Acquisition, in Richards, J.C. (ed.), *Understanding Second and Foreign Language Acquisition*, Rowley, mass., Newbury House, 163-178.
- SCHUMANN, J., 1978b, The Acculturation Model for Second Language Acquisition, in Gringas, R.C. (ed.), *Second Language Acquisition and Foreign Language Teaching*, Washington, D.C., Center for Applied Linguistics, 27-50.
- SCHUMANN, J., 1979, *Second Language Acquisition*, Ann Arbor, Michigan, University Microfilms International.
- SCHUMANN, J., in publicatie, *Research on the Acculturation Model for Second Language Acquisition*.
- SWAIN, M., 1978, Home-School Language Switching, in Richards, J.C. (ed.), *Understanding Second Language Learning : Issues and Approaches*, Rowley, Mass., Newbury House, 238-251.
- SWAIN, M., 1983, Communicative Competence : Some Roles of Comprehensible Input and Comprehensible Output in its Development, paper presented at the Xth University of Michigan Conference on Applied Linguistics, University of Michigan, Ann Arbor, Oct. 28-30, 1983.

METHODOLOGIE

**POUR UNE MICRO-TOPONYMIE PLURIDISCIPLINAIRE
LE CAS DE "ROSIERES-LEZ-OVERIJSE" ET LA FRONTIERE
LINGUISTIQUE AU PAYS DE L'YSSCHE ET DE LA LASNE**

par

Guy VANDE PUTTE

Licencié en philologie germanique (UCL)

La micro-toponymie, c'est en fait à la fois le stade ultime de l'enquête (comme en dialectologie, du reste) et le préalable presque indispensable à tout travail d'ensemble, la base sûre pour des synthèses solides. Jean GERMAIN, *Les travaux de micro-toponymie en Wallonie* (1)

1. OVERIJSE ET ROSIERES. UNE APPROCHE SYNCHRONIQUE

1.1. Overijse

Overijse (2) est aujourd'hui une commune unilingue flamande de l'arrondissement unilingue flamand de Hal-Vilvorde, mais "formant corridor" sur l'axe des route et autoroute Bruxelles-Namur entre les dix-neuf communes bilingues de l'Agglomération bruxelloise et la Région wallonne, limitrophe des communes unilingues francophones de La Hulpe, Rixensart (depuis 1977 comprenant également les anciennes communes de Rosières-Saint-André et Genval) et Wavre.

(1) In *L'Onomastique, témoin des langues disparues* (Actes du Colloque d'Onomastique romane de Dijon, 27-30 mai 1981). Dijon, 1980.

(2) Sa superficie originelle de 4514 ha fut amputée de 70 ha environ (le quartier appelé "La Corniche" jouxtant La Hulpe) en 1963, lors du clivage de la frontière linguistique. *Informatiebrochure Overijse 1985* en De Serrist (7.2.1986).

Comptant une population de 21.445 habitants au 31.12.1985, celle-ci est censée être homogène flamande, puisque ne bénéficiant pas des statuts dits de "facilités", accordés à six communes de la périphérie bruxelloise, dont les proches d'Overijse sont Rhode-Saint-Genèse et Wezembeek-Oppem.

L'administration communale y veille scrupuleusement au respect des lois linguistiques (3), en soutenant, par exemple, des campagnes du type "Waar Vlamingen thuis zijn" (Où les Flamands sont chez eux), ou en organisant des cours de néerlandais pour allophones, dans le but avoué de mieux intégrer ceux-ci au caractère unilingue flamand de la commune. Deux centres culturels — fait exceptionnel en Belgique ! — épaulent l'idéologie dominante. L'un est communal et situé au centre d'Overijse; il a été inauguré il y a quelques mois à peine, quoique conçu depuis une quinzaine d'années déjà; l'autre est subsidié par la Communauté flamande et est opérationnel depuis 1984. Il se situe à Jezus-Eik (Notre-Dame-au-Bois), à l'orée de la Forêt de Soignes et donc en bordure immédiate de la limite des dix-neuf communes. Son implantation à cet endroit stratégique de la périphérie bruxelloise a été décidée à la suite de l'échec du Pacte d'Egmont (1977), dans le but de faire front à une francisation galopante (qualifiée de tache d'huile), qui avait aussi atteint la commune d'Overijse dans la foulée d'une suburbanisation accrue entre 1960 et 1980, époque où le nombre de ses habitants passa quasi du simple au double (de 11.892 unités en 1960 à 20.576 en 1980).

Pour plus de précisions sur l'urbanisation et la démographie de la périphérie bruxelloise et englobant donc la commune d'Overijse, nous renvoyons à l'étude de A. Van Damme, parue au tome 3 de "Taal en sociale integratie" (4). Quant aux campagnes de sensibilisation (qualifiées ici de "stratégie de dissuasion autoritaire"), menées

(3) Ce qui ne se fit pas toujours de façon spontanée, du moins pas dans les années soixante, mais sous la pression de mouvements culturels particulièrement combattifs et bien structurés, tels que le "Vlaamse Klub Jezus-Eik" et le "Vlaams Komitee Druivenstreek", dont l'organe bimensuel "Spoorslag" (coup d'épéon, aiguillon) — qui en est à sa 16e année d'existence — a joué un rôle considérable dans le processus de conscientisation flamand et la flamandisation notamment de l'image linguistique de la rue, à Overijse et dans la région viticole (Druivenstreek).

(4) A. VAN DAMME, *Demografie van het Brusselse randgebied*. Taal en sociale integratie 3 (Acta van het Colloquium "Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden", deel I). Brussel, 1981, pp. 219-235.

à et autour de Bruxelles. auxquelles nous avons fait allusion ci-dessus, et menées également tambour battant à Overijse, il faut lire l'article de J. De Broyer, C. De Vriese et J. Goubin, paru au tome 7 de cette même série (5). L'évolution de la situation linguistique à Overijse entre 1830 et 1980, quant à elle, a fait l'objet d'une étude de G. Janssens, bien intéressante à maints égards (6). Elle situe toutefois de façon trop restrictive, pensons-nous, la francisation — assez massive, il est vrai, de ces dernières décennies (la population d'Overijse y étant estimée être constituée pour un tiers de francophones) — dans un contexte exclusivement récent.

Une visée diachronique qui engloberait le moyen âge et l'histoire du peuplement du Pays de l'Yssche et de la Lasne viendrait relativiser fatalement les résultats — tout de même considérés comme aléatoires — des enquêtes françaises et des recensements belges, qui, pour l'année 1910 et une population de 7.133 habitants, par exemple, relèvent environ 10% de non-néerlandophones à Overijse. Un pourcentage bien élevé, semble-t-il, et pour le moins "suspect" dans une commune, de fait, unilingue flamande, mais coincée entre l'agglomération bruxelloise et la frontière linguistique; ce pourcentage en appellerait à des conclusions bien plus nuancées pour peu qu'elles puissent se référer à des situations remontant au-delà du terminus a quo de l'étude de G. Janssens.

Malgré l'intérêt évident que, dans le cadre des activités du "Centre de recherches interdisciplinaires concernant la situation linguistique de Bruxelles", pourrait présenter une description purement synchronique de la situation linguistique à Overijse, et plus particulièrement dans ses hameaux limitrophes, respectivement de la périphérie bruxelloise (Jezus-Eik/Notre-Dame-au-Bois) et de la Région wallonne (Maleizen/Malaise et Tombeek), il faudra nous contenter de citer ici le mémoire de licence que D. Lenseclaes consacra à l'évolution, qu'on pourrait qualifier de spectaculaire, de Notre-Dame-au-Bois. On y voit comment, entre 1650 et 1978, ce hameau, qui à vrai dire ne fut adjoind à Overijse qu'en 1810, se transfigura d'un conglomerat de quelques huttes de bûcherons soniens en un quartier résidentiel suburbain bruxellois, en passant par un lieu de pèlerinage très fréquenté,

(5) J. DE BROYER, C. DE VRIESE & J. GOUBIN, *Twee sensibiliseringscampagnes in en om Brussel*. Taal en sociale integratie 7. Brussel, 1984, pp. 231-246.

(6) G. JANSSENS, *Evolutie van de taalsituatie te Overijse (1830-1980)*. Taal en sociale integratie 6. Brussel, 1982, pp. 185-195.

notamment par la "bonne bourgeoisie" de la capitale. Celle-ci avait déjà, bien avant l'arrivée massive des nouveaux immigrants des années soixante, contribué grandement à franciser notamment tout le secteur "horeca" du hameau isquois (7).

En ce qui concerne Malaise par ailleurs, nous avons tenté de démontrer, dans un article récent, combien il était hasardeux de vouloir à tout prix projeter dans le passé une idéologie culturelle, voire politique, spécifiquement contemporaine, d'autant plus hasardeux lorsqu'il s'agit, comme dans le cas de Malaise, hameau jouxtant à la fois les communes de La Hulpe et de Rosières, de localités à population fortement mélangée depuis des siècles (8).

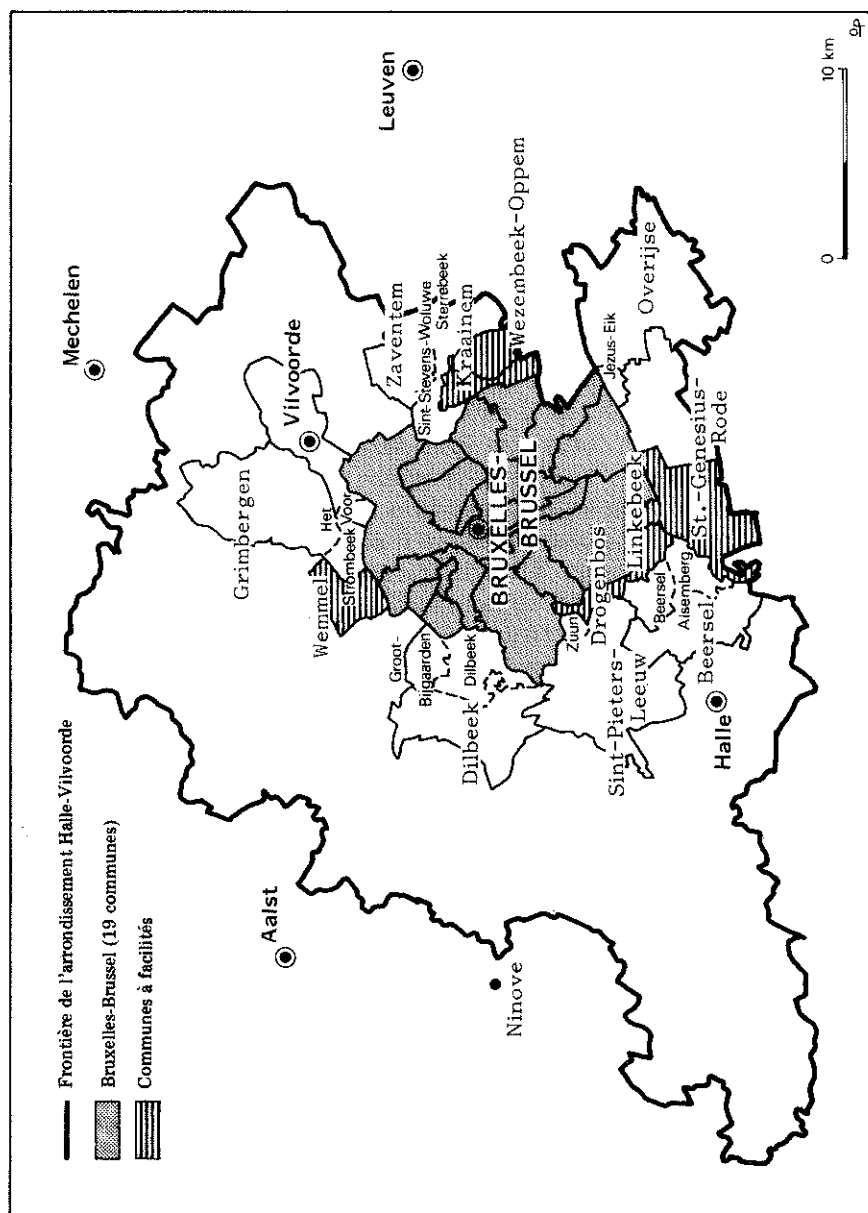
1.2. Rosières

La morphologie linguistique d'Overijse étant ainsi sommairement esquissée nul ne se doutera, à l'heure actuelle, que ce territoire aux confins sud de la Flandre d'aujourd'hui, fut bien plus vaste encore et linguistiquement bien plus complexe sous l'Ancien Régime, puisqu'englobant le village de Rosières-Saint-André. D'où il résulte que la frontière linguistique traversa le territoire d'Overijse bien avant que celle-ci n'allât en constituer sa limite méridionale. Et si la commune de Rosières dut attendre son autonomie jusqu'à l'époque française (alors que la paroisse prit ses distances par rapport à la paroisse-mère d'Overijse à partir de 1240-1241 déjà) pour être englobée ensuite, lors de la fusion des communes en 1977, avec Genval, dans la nouvelle entité de Rixensart, nul n'en contestera le caractère wallon, immuable en apparence, depuis des siècles, vu de ce côté-là de la frontière linguistique (9).

(7) D. LENSECLAES, *Jezus-Eik van bedevaartsoord en houthakkersgehuchtje tot villawijk 1650-1978. De ontwikkeling van een Brussels suburbaan tuin- en woongebied*. Mémoire de licence en sciences géographiques (promoteur : le professeur H. VAN DER HAEGEN). K.U.L., Leuven, 1979, 2 vol. Voir également G. VANDE PUTTE, *Jezus-Eik of Notre-Dame-au-Bois ? Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam XLIV (1968), no. 1-2, pp. 84-90.*

(8) G. VANDE PUTTE, *Maleizen of Malaise*. (Rubriek : Taal- en volksbewustzijn in Hoeilaart-Overijse-Tervuren, 1789-1989). In *Spoorslag XV (1985), no. 4, pp. 10-14 et Annexe.*

(9) G. VANDE PUTTE, *Rosières. Les origines de la paroisse selon J. Verbesselt*. *Wavriensia XXVI (1977), no. 5, pp. 93-102.*

Rien n'est moins certain cependant et plus d'un Rosiérois s'étonnerait d'apprendre combien démunies furent ces masses silencieuses, économiquement et institutionnellement parlant, face à un pouvoir de tutelle isquois (10), où les rapports spécifiques entre dominants et dominés sécrétaient en outre des situations linguistiques des plus hybrides. Bref, l'histoire de Rosières remise à jour, démontrerait à suffisance qu'elle fut toujours étroitement liée à celle d'Overijse, dans laquelle elle est pour ainsi dire enclavée et dont les seigneurs y exerçaient en fait le pouvoir judiciaire, tout en rendant celui-ci exécutoire par un magistrat local (11).

S'il est vrai que, sous l'Ancien Régime et bien au-delà, Rosières offrit une image de paroisse de misère, celle-ci ne se modifiera à vrai dire fondamentalement qu'à partir des années soixante, où, grâce au tracé de la nouvelle autoroute Bruxelles-Namur et une politique de lotissement débridée, Rosières (superficie : 448 ha) connaîtra un sort analogue à celui de Notre-Dame-au-Bois par exemple, et une situation démographiquement quasi identique à son ancienne commune pilote d'Overijse. En effet, suite à la "bruxellisation", qui, dans la vallée de la Lasne également étendit ses ramifications à cette époque, la population passera de 1123 habitants en 1961 à ca. 2000 unités à la veille de la fusion, ayant donc quasiment doublée en un laps de temps à peu près identique à celui qui fut pris en considération ici pour Overijse (12). A la différence de sa grande voisine flamande toutefois, l'immigration massive des nouveaux résidents, à majorité bruxelloise et francophone, ne posera pas le moindre problème linguistique, ni à la petite commune de Rosières, ni à ses voisines wallonnes, l'absorption dans la communauté linguistique et la vie socio-culturelle locale allant de soi.

(10) *isquois* : adj. français, hors d'usage aujourd'hui, dérivé de *Isque*, appellation française d'*Overijse* < *Over-Yssche* < *Isca* (*Superior*), couramment employée encore par la bourgeoisie francophone locale et certainement jusqu'aux environs de la 1re guerre mondiale.

(11) Voir également G. VANDE PUTTE, *Rosières. Vente des biens de la principauté d'Isque*. *Wavriensia* XVII (1968), no. 3, pp. 49-55.

(12) Commune de Rosières, Exercice 1976. *Rapport annuel du Collège des Bourgmestre et Echevins au Conseil communal*.

2. ROSIERES. UNE APPROCHE DIACHRONIQUE

2.1. Une communauté de misère

La communauté rosiéroise a, du temps de la tutelle isquoise, végété, et ce de façon quasi constante, d'un point de vue économique et démographique; même le curé Goossens, dans sa "Monographie", écrite en 1904, se lamente encore toujours à propos de la stagnation de la population, qui "doit être restée la même depuis des siècles, de 500 à 600 habitants" (13). Quant au trop-plein, il aura toujours émigré, "comme c'est encore le cas aujourd'hui", écrivait-il au début de ce siècle, "à cause de la misère constatée par le curé Fredericq en 1693 et par le curé Remy en 1734". Voyant par ailleurs un changement s'opérer dans toutes les communes avoisinantes, le curé Goossens voit Rosières plutôt s'immobiliser à son époque, le nombre de ses habitants, qui était de 621 en 1890, étant tombé à 590 en 1900. Et de retenir comme cause principale à cet état de choses, le mauvais état des voies de communication.

D'emblée, Rosières nous apparaît donc comme le parent pauvre d'une trop vaste entité territoriale, comme un hameau analphabète et indigent, oublié, sinon rejeté par tous et n'ayant retenu jusqu'à présent l'attention d'aucune discipline de recherche particulière. Tarlier et Wauters sont les seuls à s'être jamais intéressés à elle (14), et il faudra attendre près d'un siècle encore avant que l'historien flamand Jan Verbesselt nous en parle — occasionnellement il est vrai — dans ses études plus vastes consacrées à l'origine et au développement de la paroisse d'Overijse, ainsi qu'à ses institutions (15). Encore que cet

(13) *Essai monographique sur Rosières-Saint-André*, écrit par le curé GOOSSENS en 1904 et complété par ses successeurs jusqu'en 1945. Exemplaire reposant à la cure de Rosières (AC-R). Un autre exemplaire fait partie des archives de la cure, déposées aux Archives Générales du Royaume (AGR), mais non encore classées (AGR-CR).

(14) J. TARLIER & A. WAUTERS, *La Belgique ancienne et moderne. Géographie et Histoire des Communes belges. Province de Brabant. Arrondissement de Nivelles*. Tome I. Bruxelles, 1873 (*Canton de Wavre. Rosières-Saint-André*, pp. 39-45). Reproduction anastatique. Bruxelles, 1963.

(15) J. VERBESSELT, *Het ontstaan, de ontwikkeling en de instellingen van Overijse*. Brussel, 1956; ID., *Het ontstaan en de ontwikkeling van de parochie Overijse* (Heemkundig Jaarboek II van de Beierij van IJse). Tielt, 1976.

auteur y applique rigoureusement ses schémas, quasi préétablis d'une monographie à l'autre, et par trop imbibés de francomanie gratuite, tout en n'analysant jamais dans le détail le statut si particulier de Rosières au sein de la réalité isquoise (16). Enfin signalons le mémoire, en tous points remarquables, que Ch. Zoller a présenté à l'U.L.B. en 1969-70, sous la direction du professeur G. Despy (17), et qui aborde le problème de l'origine et du peuplement de Rosières de façon beaucoup plus critique, et partant, beaucoup plus originale, car l'englobant dans une analyse minutieuse de l'évolution du parcellaire dans une dizaine de localités du Pays de l'Yssche et de la Lasne, et — il est important de le souligner — situées de part et d'autre de la frontière linguistique.

Ici n'est certes pas l'endroit pour se livrer à une réflexion approfondie sur l'état de dénuement extrême de cette communauté rurale ou d'en faire une archéologie sociale, comme le fit si remarquablement pour la communauté voisine de Limelette M. Watelet (18). La place nous manque également pour démontrer le mécanisme complexe de l'ambiguïté institutionnelle à Rosières, tel que nous avons tenté de le faire lors de notre communication au Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique, à Nivelles, en 1984 (19). Ces démarches, l'une comme l'autre, seraient toutefois révélatrices, à maints égards, de faits linguistiques précis. Nous nous bornerons donc à épinglez ici quelques faits saillants en rapport plus étroit avec le sujet du présent article et nous tenterons de formuler, en marge d'une étude micro-toponymique toujours en cours, des réflexions prudentes et des constatations provisoires quant à la formation de l'habitat à Rosières et l'emploi des langues sous l'Ancien Régime, étroitement liés, pensons-nous, aux conditions socio-économi-

(16) J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*. S.l., s.d. (1980?). Voir plus particulièrement les pp. 185-216.

(17) Ch. ZOLLER, *Le pays de l'Yssche et de la Lasne au Moyen-Age*. Mémoire de licence en histoire. U.L.B., Bruxelles, 1969-1970 (inédit).

(18) M. WATELET, *Dénombrements et rôles de capitulation de Limelette au XVIIIe siècle. Matériaux d'histoire sociale d'une communauté rurale brabançonne*. *Wavriensia* XXXIII (1984), no. 5, pp. 145-176.

(19) G. VANDE PUTTE, *Le cas de Rosières-Saint-André. Constitution d'une communauté romane en terre germanique ?* Actes du XLVIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique et 2e Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique. Congrès de Nivelles, 1984, tome I, pp. 337-338. Le texte de cette communication est resté inédit et a servi de base au présent article.

ques précaires qui ont toujours prévalu dans ce village. Nous n'en voudrions pour preuve que l'écho qui nous en parvient en 1679, lorsque les habitants de Rosières adressent une requête à l'archevêque de Malines pour se plaindre de la négligence du curé Martinus de Dobbeleer apportée dans l'exercice de sa pastorale et l'entretien de sa cure (20).

Il y est question de l'âge "décrépit", de la négligence et du peu de soin du pasteur et il y est dit que les enfants du village y vivent en sauvages "à grand préjudice des âmes", car ils n'ont pas eu d'instruction ni de cathéchisme. Quant à la paroisse, elle n'aurait eu droit qu'à un seul sermon en l'espace de 20 ans ! C'est pourquoi les paroissiens de Rosières supplient l'évêque d'avoir pitié de leurs âmes, auxquelles la nourriture spirituelle fait si cruellement défaut, rongés qu'ils sont en outre par la crainte de devoir réédifier à leurs frais une cure qui menace ruine par manque d'entretien ! Cette requête est clôturée par les marques de Jean Rongé, Jean Tayon, Antoine de Maisné et Gérard Clément, ne sachant écrire...

Rosières, communauté de misère, vivant repliée sur elle-même, fait figure d'éternelle délaissée dont personne ne semble pouvoir ou savoir prendre la gestion en main, à part l'un ou l'autre curé plus soucieux du bien-être moral et matériel de ses ouailles, tel le curé Louis Fredericq, par exemple ! Celui-ci note, en 1693, dans son "Chasseur de perception des dîmes et revenus de la paroisse" (21), qu'il décide de s'occuper de "notre petit peuple", si démuné face à Overijse dans la défense de ses intérêts (il s'agit du paiement des tailles), et remarque "qu'il n'y avoit personne qui y prenoit aucun soin". Bien mal lui en prit toutefois, car il notera également qu'une "grande brouille" s'ensuivit, précisant toutefois qu'il veillera à ce que le contrat de séparation d'intérêt soit respecté, voulant procurer ainsi sa pleine autonomie financière à sa communauté rosiéroise.

Il est à remarquer au passage que tous les signataires de la Transaction du 9 décembre 1698, passée avec Overijse, tous sans exception, du moins pour Overijse (mayer, bourgmestre et échevins), apposent leur signature calligraphiée au bas du document, alors que,

(20) *De negligentia pastoris in spiritualibus et temporalibus Rosieres. Requête pour les habitants du village de Rosières.* (à l'archevêque de Malines), 1679. Archevêché de Malines, Archives de Rosières (AM-R).

(21) *Chasseur de perception des dîmes et revenus de la paroisse, dressé en 1693 par Louis Fredericq, curé de Rosières* (avec plans terriers). 1693-1735 (1 registre). AGR-CR, I.

du côté rosiérois, les co-signataires, à l'exception du curé Fredericq, doivent se contenter de leur marque en forme de croix (22). Relevons-y en outre le nombre important de patronymes d'origine flamande (exactement les deux tiers) parmi les représentants de la communauté rosiéroise de l'époque, ce qui ne les empêchait pas de porter des noms de baptême français, par ailleurs. Il s'agit de Mathieu Mayné, Gaspar Walravens, Catherine Stoefs veuve de Michel Adriaens, Martin Warsée, Pierre Gunts, Toussaint Liber, Martin Pierson, Catherine Dobbere (sic !), Jean Minet, Barbe Stevens, Bartholomé Goossens, Léonard Janssens, Jean Dobbelere et Henri van Lier.

2.2. La langue des scribes et la langue des locuteurs

2.2.1. Remarques préliminaires

Aussi défavorisés que fussent à Rosières tissu socio-économique et niveau intellectuel, et malgré l'état endémique du paupérisme qui y a sévi, les archives que nous ont laissées ces masses silencieuses et laborieuses ne sont pas sans manquer d'intérêt pour qui tente d'y déceler le moindre indice pouvant en référer à la langue effectivement en usage parmi les habitants à l'époque des documents analysés. Malheureusement, le cadre restreint de cet article nous imposera une stricte sélection dans la masse des données en notre possession et nous nous limiterons donc ici aux seules archives échevinales et paroissiales.

Encore qu'il faille faire la part des choses et tenter de distinguer la langue des scribes et celle des locuteurs, tâche rendue d'autant plus ardue que les archivistes ont, dans le passé, totalement négligé l'aspect linguistique du document et qu'ils ont donc omis de préciser dans quelle langue celui-ci fut rédigé, hormis bien souvent les documents en latin. C'est plus particulièrement le cas de l'"Inventaire des archives ecclésiastiques du Brabant", en 6 volumes, et rédigé par A. d'Hoop en 1914, en français, comme il était d'usage à cette épo-

(22) Au sujet de la position sociale et du degré d'instruction de la caste des notables à Isque même, voir G. VANDE PUTTE, *Bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen te Overijse onder het Ancien Régime, mede een enquête naar de sociale positie van de plattelandstelligentsia in vroegere tijden*. In *Album Lipsianum* (Bijdrage V tot de Geschiedenis van Ijse-, Lane- en Dijleland). Humbeek-Grimbergen, 1980, pp. 75-212.

que. Ne soyons donc pas surpris non plus, en dépouillant les archives des greffes scabinaux de Rosières, de ne trouver dans l'"Inventaire des greffes échevinaux de l'arrondissement de Nivelles" (23) aucune remarque concernant l'emploi des langues dans ces documents. C'est un signe des temps, évidemment. Tout comme l'inventaire des archives provenant des greffes scabinaux d'Overijse, par A. Schillings, encore toujours rédigé en français dans les années trente (24).

On serait tenté de croire que Rosières, tout comme Overijse d'ailleurs, présente, au niveau de l'emploi des langues, un aspect homogène francophone, encore qu'une remarque — laconique — de l'archiviste Schillings mît les choses au point, du moins pour Overijse, en précisant qu'"en 1376, on se servait à Overijssche dans les actes du latin", et que "dès 1434, la langue flamande prévalut" (25). Rétorquons cependant que c'est là méconnaître d'une part une primauté de l'emploi du néerlandais qui, à notre sens remonte à au moins 50 ans auparavant, comme il appert dans d'autres fonds d'archives, tels que la Chambre des Comptes par exemple; c'est d'autre part ignorer aussi les tentatives de francisation relativement intenses entreprises par les princes de Hornes au XVIIIe siècle, aussi bien en ce qui concerne l'administration que l'enseignement à Overijse. Il suffit de se référer à ce sujet aux nombreux ouvrages que le Cercle d'histoire locale "De Beierij van IJse" a publiés ces dernières années et qui éclairent d'un jour nouveau cet aspect précis, volontiers ignoré, de l'histoire locale (26).

Au fond, ni l'une ni l'autre réserve formulée ci-dessus ne prouve quoi que ce soit quant à la langue effectivement en usage chez les

(23) *Inventaire des Greffes échevinaux de l'arrondissement de Nivelles*. Exemplaire dactylographié et anonyme (s.l., s.d.), déposé à la salle de lecture (SL 805) des AGR. Abrégé ici en GSN.

(24) A. SCHILLINGS, *Inventaire des Archives d'Overijssche*. Bruxelles, 1934 (?). Exemplaire dactylographié aux AGR (SL 174). Abrégé ici SGB. Cet inventaire a été partiellement traduit en néerlandais par J. VERBESSELT, et publié dans son ouvrage *Het ontstaan, de ontwikkeling en de instellingen van Overijse*. Bruxelles, 1955, o.c.

(25) A. SCHILLINGS, o.c., p. 13.

(26) Parmi lesquels — outre les nombreux articles dans la revue "Zoniën" — G. VANDE PUTTE, *Hornejaarboek* (Heemkundig Jaarboek III van de Heemkundige Kring "De Beierij van IJse"). Tielt, 1976; R. DENAYER & G. VANDE PUTTE, *Album Lipsianum*, o.c.

locuteurs eux-mêmes. Impossible d'en déduire, par exemple, qu'au XVe siècle, Overijse, tout à coup, se serait mis à parler flamand et que le XVIIIe siècle aurait vu le passage en bloc de toute la bourgeoisie isquoise à l'emploi exclusif de la langue française. Mme Van Assche-Van Cauwenbergh constatant par ailleurs, dans une étude de démographie comparée, qu'à Bierges les registres paroissiaux sont rédigés en français, et ce à partir de 1777, alors qu'à Overijse ces actes l'ont toujours été latin (27), il serait tout aussi absurde d'en conclure qu'Overijse se serait caractérisée, tout au long de l'Ancien Régime, par une population de latinistes distingués, à l'image de sa gloire locale de l'époque de la Renaissance, l'éminent Juste Lipse, et de son émule à l'époque des Lumières, le notaire J.J.C.A. Crabeels (28) ! Il s'agira donc avant toute chose, de ne pas se laisser piéger par la langue écrite dans une recherche comme celle que nous avons entreprise.

Quoi qu'il en soit, quoi de plus "normal", toutefois dans la Belgique strictement communautarisée et régionalisée d'aujourd'hui, qu'un "Inventaris van het archief van de gemeente Overijse" — en néerlandais donc cette fois — soit venu utilement compléter l'inventaire précité de Schillings, institutionnellement périmé (puisque précisément en langue française), pour inventorier les archives contemporaines (déposées aux AGR depuis 1968) d'une commune actuellement unilingue flamande (29) ? Et pourtant, c'est là encore ignorer

(27) D. VAN ASSCHE-VAN CAUWENBERGH, *Deux villages du Brabant sous l'Ancien Régime : Bierges et Overijse. Etude de démographie historique*. In *Vijf bijdragen tot lokale demografie (XVIIe-XIXe eeuw)*. Pro Civitate, Verzameling Geschiedenis, reeks in -80, nr. 2, Bruxelles, 1963, pp. 11-66.

(28) Personnage d'une envergure exceptionnelle, ce notable local fut non seulement notaire à Isque et poète néo-latin à la gloire des Princes de Hornes, dont il fut le "stadhouder", mais il joua aussi un rôle de premier plan aussi bien en tant que chef-mayeur d'Ancien Régime à Overijse et à Rosières, qu'en tant que président de canton et maire, à la fois républicain et impérial. Pour plus de détails sur sa biographie et le milieu socio-culturel isquois à son époque, on consultera e.a. G. VANDE PUTTE, *J.J.C.A. Crabeels (1743-1812) en de Aufklärung op het platteland. Een peiling naar de sociale en mentale structuur van een dorpsintelligentsia in de XVIIIe eeuw*. In *Album Lipsianum, o.c.*, pp. 213-312; J. IJSEWIJN, G. VANDE PUTTE & R. DENAYER, *Judocus J.C.A. Crabeels, Odae Iscanæ-Schuttersfeest te Overijse (1781)*. Supplementa Humanistica Lovaniensia III. Leuven, 1981; G. VANDE PUTTE & A. VANDERBORGHT, *Overijse-Rosières-Saint-André. Contribution à l'histoire des mentalités sous l'Ancien Régime. Le cas du notaire Crabeels (1743-1812)*. Wavriensia XXXII (1983), no. 2, pp. 33-46.

(29) J. MERTENS, *Inventaris van het Archief van de gemeente Overijse (heden-daagse periode) (...)*. Inventaire dactylographié. S.l., s.d., déposé aux AGR (S.L. 817).

que la plupart des documents rédigés par la commune d'Overijse, délibérations du Collège échevinal y compris, le sont bien souvent en langue française (précisément suite à la francisation de la bourgeoisie locale amorcée du temps de la Principauté d'Isque), et ce, jusqu'à la première guerre mondiale, et bien souvent même au-delà.

C'est dans le même ordre d'idées sans doute, c.-à-d. de la stricte communautarisation et de l'unilinguisme francophone actuel de Rosières, qu'Henri de Pinchart a édité, en 1978, un inventaire, qui se veut détaillé, des Greffes scabinaux de Rosières (30). Le souci de l'auteur, guidé par la seule recherche généalogique, n'étant manifestement pas tout à fait identique au nôtre (aucune indication d'ordre linguistique n'y venant jamais troubler l'esprit du chercheur), que constater toutefois à l'analyse, même rapide, de tous ces documents qui y sont consignés ? Que rédigés en français en apparence — puisque consignés dans un inventaire à 100% francophone — ils le sont toutefois en néerlandais... à 90% !

2.2.2. Les archives scabinales et paroissiales

Disons d'emblée que quasi tous les documents, chassereaux des comptes, contributions diverses, ordonnances, etc., provenant des greffes scabinaux d'Overijse, mais concernant Rosières, sont tous rédigés en néerlandais (31), à quelques rares exceptions près toutefois, à savoir lorsqu'il y a lieu de convoquer les habitants, par exemple. C'est ainsi que les arguments qu'on pourrait qualifier d'"ad hominem" (et devant donc servir à l'usage immédiat) se font en français, tel ce "Mémoire des inhabitants de Roziers qui payeront demi taille pour

(30) H. DE PINCHART, *Inventaire détaillé de tous les actes contenus dans le greffe scabinal de Rosières-Saint-André en Brabant* (chez l'auteur). Bruxelles, 1978.

(31) Les archives scabinales de Rosières se trouvant actuellement réparties aux AGR entre les fonds de Bruxelles (Overijse) et Nivelles (Rosières). Nous avons procédé par coups de sonde, principalement dans les AGR-GSN, nos. 4467-4479. Notons au passage que les pièces d'archives qui, dans l'*Inventaire des greffes échevinaux de l'arrondissement de Nivelles* (cfr. la note 23), sont — sporadiquement — mentionnées en néerlandais, tel que le "Rapportboeck 17e-18e s.", inventorié sous la cote no. 4469, ont été traduites par H. DE PINCHART... en escamotant donc les seuls intitulés originaux en néerlandais, à savoir le "Ouden Raport boeck van Rogieren". Ceci à titre d'exemple particulièrement significatif.

satisfaire a cinq pionniers quyls (sic !) doivent livrer pour aller travailler aux ouvrages de Bruxelles (...) et ce depuis le 11e de may 1667" (32).

Autre constatation intéressante à faire : si l'administration communale d'Overijse fonctionne en néerlandais, même dans la gestion des affaires rosiéroises, ces notables isquois, bien souvent de formation universitaire (26), devaient être bilingues, sinon trilingues, si du moins l'on s'en réfère au cas — et il n'est pas du tout unique — du notaire, procureur, chef-mayeur et poète néo-latin éminent, J.J.C.A. Crabeels (28). Certains d'entre eux semblent même avoir imaginé, à titre personnel sans doute, un système de facilités avant la lettre, puisque nous voyons le greffier Josse Dewint, en 1725, délivrer un reçu en langue française à un habitant de Rosières. Il s'agit d'André Minet, collecteur de Rosières, dont les comptes sont par ailleurs scrupuleusement rédigés en néerlandais (33).

Unilinguisme des habitants de Rosières donc, bilinguisme des fonctionnaires d'Overijse, a fortiori sous le régime des francophiles princes de Hornes et de Salm-Kyrbourg. Jamais pourtant il n'est question, dans les archives, de différence, voire même de querelles linguistiques entre les deux "communautés" — culturelles — en présence, comme celles attestées par Tarlier et Wauters pour La Hulpe, au XVIe siècle. Ces auteurs font état de rixes entre Lahulpois et Isquois (mai n'en allait-il pas de même de toute communauté villageoise naguère ?) provenant surtout, diront-ils, "de la différence d'origine qui distingue les deux populations", allant jusqu'à préciser qu'elles se sont même continuées "jusqu'à ce jour" (34). Une thèse que, récemment, un mémoire de licence en ethnographie est venu corroborer en tout cas, du moins en ce qui concerne les XIXe et XXe siècles (35). Rien de tout cela par contre ne semble avoir terni les relations entre Overijse et Rosières, du moins ni les archives ni la mémoire collective n'ont dévoilé à ce jour une quelconque animosité à ce sujet, même si certaines pièces d'archives tentent de définir juridiquement les statuts respectifs de la commune pilote vis-à-vis de

(32) AGR-GSN, 4471.

(33) AGR-GSN, 4479.

(34) J. TARLIER & A. WAUTERS, *La Belgique ancienne et moderne (...)*, o.c., p. 68.

(35) L. VANDAELE, *Volkskultureel erfgoed van Overijse (Maleizen)*. Mémoire de licence en philologie germanique (promoteur : le prof. S. TOP). K.U.L., Leuven, 1983, 3 vol., pp. 28, 114, 148, 468.

son village périphérique (36); jamais il n'y est question ni de différence ni de querelles linguistiques entre les deux communautés.

*

Quant aux archives paroissiales, les documents les plus anciens sont partiellement en néerlandais, partiellement en latin, tels les manuels de 1598 et 1616. Entièrement en néerlandais toutefois est celui du curé, dont certaines sources orthographient le nom "Dobblère", mais qui en l'occurrence apparaît ici (f° 2) sous sa forme néerlandaise de "Martinus De Dobbeleer". A noter que cette famille, particulièrement prolifique à Rosières, est originaire d'Overijse (37). Quant aux plus anciens comptes de l'église retrouvés (à partir de 1633), ils sont eux aussi rédigés en néerlandais; ils contiennent toutefois des reçus en français (38). La consultation attentive de ces documents permet d'en dégager un schéma "classique", à savoir que le texte de base est rédigé en néerlandais, alors que reçus et autres feuilles volantes le sont en français; c'est une situation qui prévaudra dans la plupart des archives paroissiales de Rosières.

Il n'en va pas autrement des affermage des baux (39). Ainsi lorsque nous prenons le cas des comptes et affermage des biens de l'église, de 1696 à 1772, nous aurons tôt fait de constater qu'une fois de plus, ils sont tous rédigés en néerlandais (40), même si les rendants portent des noms aussi spécifiquement romans que Martin Pierson ou Jean-Noël Delbrassine (41). Ici encore figurent nombre de feuilles de reçus rédigés en français, émanant soit des curés et des mam-

(36) C'est le cas des documents constituant le dossier de François Forgé, habitant de Rosières, ayant intenté un procès contre le Magistrat d'Overijse, à propos des droits de barrière (1730-1733). (AGR-GSB, 10875).

(37) Il faudra consulter à cet effet le glossaire toponymique de notre thèse en préparation et portant sur la "Toponymie d'Overijse et de Rosières" (U.C.L.).

(38) "Rekeninge van den Arme van Rogieren" (AGR-AEB - Suppl., 20529-20530).

(39) En voici un exemple-type, daté de 1679 : "Conditie ordonnantie en(de) voorwaerde waer op dat men van wegens de kerck m(eest)er van de kercke van rosieren ten overstaen van Meyer ende Schepenen van rosieren sal verspachten ende vuytgeven de graen thiende competerende St. Andries-kercke" (AGR-AEB, 3850).

(40) AGR-AEB, 3855.

(41) Comptes respectivement de 1696-1697 et 1754-1765 (AGR-AEB, 3855).

bours (42), soit des habitants eux-mêmes, sans doute bien romanisés à cette époque, puisque porteurs de patronymes typiquement wallons (43). Et lorsqu'en 1752, par exemple, ce même Jean-Noël Delbrassine prend à ferme les biens de l'église et des pauvres de Rosières, le document est encore et toujours rédigé en néerlandais. Dans ces pièces émanant des greffes d'Overijse, ces anthroponymes wallons apparaissent parfois flamandisés pour la circonstance, tel le curé Jean Francot (Jean Francotte), cité en 1677-1678, de même qu'Anthoon Liber (Antoine Libert) et Martin Cleuens (Martin Clève), le nom de Jan Dobbeleer (Jean Dobblère) étant à considérer comme l'exception qui confirme la règle (44). Bref, que ce soient patronymes wallons flamandisés ou patronymes flamands wallonisés et toutes autres formes d'hybridation possibles relevées dans les archives de Rosières (45), ces anthroponymes n'attendent que listes nominatives et analyses quantifiées minutieuses pour être rendues plus exploitables encore.

Il est à noter qu'on peut y trouver certains reçus rédigés en néerlandais, mais très sporadiquement, à partir de la deuxième moitié du XVIIIe siècle seulement et donc sous le pastoralat du curé Van Damme. Il appert clairement, en effet, que celui-ci est Flamand, et donc bilingue, contrairement sans doute à ses deux prédécesseurs, Fredericq et Remy par exemple, et qu'il semble bien assurer la liaison avec le pouvoir de tutelle en néerlandais. Dès lors, il suffira sans doute que le mambour des pauvres de Rosières soit un Flamand, ou porte un patronyme flamand, pour que l'image linguistique offerte à un moment donné, soit — en apparence du moins — homogène flamande, tels encore ces comptes des pauvres de 1770, 1771 et 1772

(42) "Receu de *Martin Pierson* Receurs du Ste Esprit quatre florins et dix sould pour applicquer aux necessites des pauvres du lieu a luy passer en compte ce 8e Aoust 1698", signé Louis Fredericqx "Curé de Rosiers Ste André". Ou encore : "*Jean Noë Delbrassinne* Mambour de la table des pauvres de Rosiers St. André a Livré trent six stiers de bled aux pauvres pour l'an Mil Sept Cent Soixant trois, qui lui passeront dans ses comptes", signé J. Van Damme "Pasteur de Rosiers St. André" (AGR-AEB, 3855).

(43) "*Jean Noë del Brassine* Mambour des pauvres de Roziers donnera dix Ique-lins à *Jenne Bontems* ce 23 janvier 1757" (AGR-AEB, 3855).

(44) AGR-AEB, 3850.

(45) "*Jean Noë del Brassine* Mambour des pauvres donnera sept florins à *Marie Vanderbeck* pour etre employez a vetir L'orphelins (sic !) de *André Ronsman* et d'*Elizabeth Mayné* ce 10 juin 1762" (AGR-AEB, 3855).

rendus par Guillaume Min en 1774 (46). Qu'on ne s'y trompe pas cependant. Si la langue, ou l'origine du scribe, semblent primordiales quant à l'image linguistique offerte par les archives, c'est particulièrement le cas pour celles laissées par les curés Fredericq et Remy, auteurs, entre autres, de deux chasseurs, rédigés, quant à eux, en français (mais parfois annotés, semble-t-il, par Van Damme, en néerlandais), tous deux étant originaires — simple coïncidence ? — de Braine-l'Alleud. A la fin du XVIIIe siècle le curé Ledrou était également francophone, et lui aussi nous a laissé quelques documents en français.

A noter encore que les curés d'Overijse desservaient parfois Rosières, ce qui semble plus spécialement le cas aux XVIe et XVIIe siècles. Nous n'en voulons pour preuve ici que la seule "Visitatie ende productie oculaire gedaen jn loco ten versueke van(de) dorpers en(de) gemeynten van Rozieren resorteren(de) onder de vryheyt van Overysche". Il s'agit d'une visite des limites de la dîme de Rosières en 1588, en néerlandais, bien entendu, puisque émanant du greffier Mechelman d'Overijse. Le curé en question est "M(eeste)r Jan van Ingelant pastoir der vryheyt van Overysche deserviteur (sic !) van dit tegenwerdigh jaar 1587 der Cure van Rozieren" (47). Faut-il dès lors imaginer ces curés flamands bilingues — ce qui paraît fort possible, vu leurs origines bourgeoises à Isque même et le niveau intellectuel relativement élevé de la caste des notables à Overijse sous l'Ancien Régime (48) — s'adressant en français à leurs ouailles (on peut supposer qu'il ne s'agissait pas de wallon, puisque n'émanant pas de la communauté rosiéroise elle-même) et en néerlandais au pouvoir

(46) Ces comptes sont formulés ainsi : "Aldus gedaen gerekent ende geslot(en) binn(en) rosieren ten huyse van Eerw. heere pastoir Van Damme desen 13 mey 1774. Coram De heere Van Damme pastoir; d'heer A.L. Crabeels meyer, Ferdinandus Poot ende Hermanus Thyssens den jongen, schepen(en) met den Rendant in persoon" et signés "J. van Damme Pastoor in Rosiere, A.L. Crabeels Meyer, Guilliam Min rentmeester" (AGR-AEB, 3855).

(47) AM-R, 9.

(48) Voir à ce sujet G. VANDE PUTTE, *Bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen te Overijse onder het Ancien Régime mede een enquête naar de sociale positie van de plattelandsintelligentsia in vroegere tijden*. In *Album Lipsianum*, o.c., pp. 75-212.

temporel à Overijse, dont ces fils d'édiles étaient issus (49).

Beaucoup de supputations, bien sûr, mais il est quasi impossible de procéder autrement quand l'aspect de l'appartenance linguistique à proprement parler n'est jamais abordé explicitement dans les sources consultées, même à l'époque moderne. Ainsi la monographie du curé Goossens datant de 1904 (13) ne s'y attarde pas non plus, exception faite d'une remarque, apparemment anodine, dans la rubrique "Statistique civile", disant que "les habitants de Rosières parlent le wallon excepté 5 ou 6 familles flamandes venues de l'étranger" (sic !). Cette dernière remarque est particulièrement piquante lorsque l'on parvient à établir, par le biais d'études généalogiques et l'histoire des familles, que celles-ci sont principalement originaires du centre d'Overijse (distant de 5 km), ou plus spécifiquement encore des hameaux avoisinants de Malaise et Tombeek (tous deux à 3 km) et Reutenbeek (seulement distant de 2 km) (50).

Il semblerait en outre que ce soit une tradition bien tenace que celle qui consiste à dire que "le village est wallon de temps immémorial et, à part une dizaine de familles flamandes importées (sic !), les habitants parlent le wallon". C'est en tout cas ce qu'écrivait encore Henri Desneux en 1930 (51) dans la foulée peut-être de la thèse de Tarlier et Wauters, qui, dans leur ouvrage publié en 1864, qualifièrent les 587 habitants de Rosières en 1856 de "presque tous wallons". Et ces auteurs même d'ajouter que, le village de Rosières étant à la limite de la zone wallonne de la Belgique, "comme l'indique l'emploi simultané de dénominations empruntées, les unes à l'idiome

(49) Il est à noter que parmi la vingtaine de curés que l'abbé GOOSSENS mentionne dans son "Essai monographique (...)" comme desservants de la paroisse entre 1521 et 1797 (cfr. note 13), nous trouvons une dizaine de patronymes flamands, dont certains originaires d'Overijse et environs, comme *Arnold de Vleeshouwer* (1528), *Martinus Dellebrock* (1529), *Michiel Smeyers* (1533), *Nicolas van Merbeys* (1541), *Guilielmus Vandeyck* (1576), *Roland Van Scadbrock* (1602), *Martin Dobbelere* (1679), *Egide Mertens* (1684).

(50) Un instrument de travail particulièrement utile à cet effet, c'est la publication des tables des registres paroissiaux *Klapper op de Parochieregisters van Overijse, Jezus-Eik en Terlanen (1626-1812)* (Bijdrage VIII tot de Geschiedenis van IJse-, Lane- en Dijleland). Leuven, 1983. 6 vol. Publication assurée par le Cercle d'Histoire locale "De Beierij van IJse", en collaboration avec la section locale (VVF-Zoniën) de la "Vlaamse Vereniging voor Familiekunde" et une équipe de CST, et éditée par l'Administration communale. Voir également à ce propos G. VANDE PUTTE, *De Rozierenlinde alias Le Tilleul*. Zoniën X (1986), pp. 12-19.

(51) H. DESNEUX, *Le Brabant wallon*. Bruxelles, 1930, p. 210-211.

teutonique, les autres au vieux français", seuls "les domestiques des fermes de Rosierbois et de Terfosse sont flamands" (52). La suite de nos investigations démontrera qu'il s'agit là pour le moins d'une simplification abusive.

Par ailleurs, il y aurait encore beaucoup à dire sur la qualité extrinsèque de la langue usitée dans les scripta concernant Rosières, mais la place nous manque ici pour approfondir cet aspect d'une situation complexe que l'analyse lexicologique, syntaxique ou orthographique, par exemple, pourrait également venir éclairer de façon originale. Bornons-nous donc à constater, sans apporter les preuves matérielles, que cette qualité est bien souvent médiocre. A qui pourrait se demander si pareille situation est tellement spécifique à Rosières, il faut rétorquer, tout en reconnaissant la situation souvent désastreuse de l'école dans nos campagnes d'Ancien Régime, qu'à Overijse une école est mentionnée à partir du XVe siècle et que, tout au long de la féodalité, les archives attestent de son bon fonctionnement. De plus, dans le courant du XVIIIe siècle, outre les cours de français instaurés par la volonté du souverain, on voit apparaître dans certains hameaux et écarts (Terlanen et Bakenbos) des petites écoles de quartier (53). Rosières, par contre, a dû être dépourvue d'école; aussi l'analphabétisme a-t-il dû y sévir. C'est en tout cas ce qu'un document, qui est à dater entre 1742 et 1747, mentionnant la liste des principaux habitants du village, au nombre de 29, vient illustrer judicieusement; deux seulement sont capables d'apposer leur signature, à savoir André Minet, qualifié ici de "bourgemeite" (sic !), et Pierre Cordier (54). Aussi est-ce la loi organique de 1842, pensons-nous, instaurant l'école communale, qui aura introduit la première instruction un tant soit peu systématique à Rosières, quand bien même les premiers échos qui nous en parviennent ne situent pas ce premier enseignement dans un contexte des plus favorables (55).

(52) H. TARLIER & A. WAUTERS, o.c., p. 40.

(53) A propos de l'histoire de l'enseignement à Overijse, il faut consulter — outre l'*Album Lipsianum* précité — G. VANDE PUTTE, *Bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in de XIXe eeuw*. Eigen Schoon en De Brabander LXVI (1983), nos. 1-3, pp. 77-104 et le récent article de A. CLABOTS, *Bouwstoffen voor de geschiedenis van het onderwijs te Overijse*, Eig. Sch. en De Brab., LXIX (1986), nos. 1-2-3, pp. 59-78.

(54) AGR-GSN, 4482.

(55) Ce sont TARLIER & WAUTERS, O.c., p. 45, qui nous apprennent, en 1864, que "l'école communale, peu élégante, a été construite il y a une quinzaine d'années, sur les plans de l'architecte Moreau. Elle renferme une salle pour les séances du conseil communal. Le nombre des enfants pauvres, qui ont été ad-

Pour conclure ce chapitre, on peut arguer — en terminologie contemporaine — de l'unilinguisme officiel d'Overijse sous l'Ancien Régime, avec un statut de "facilités" pour sa partie "wallonne", sinon toujours dans les actes officiels, du moins souvent dans le chef des fonctionnaires instruits et souvent complaisants. Il en va de même en ce qui concerne l'administration des contributions. N'en prenons pour preuve ici que les cotes 4483 à 4486 des Greffes scabinaux de Nivelles, par exemple, recouvrant la période 1750 à 1800. Ils sont, eux aussi, libellés en néerlandais, aussi longtemps qu'ils émanent de l'administration communale d'Overijse, tel ce document de toute première importance, et daté du 11 mars 1791, réglant les conditions de location des bruyères publiques de Rosières (56). Dès qu'il y a rapport avec les localités wallonnes avoisinantes toutefois, la langue employée est le français, ainsi les honoraires du notaire Mattagne, de Wavre "pour les habitants du Village de Rosieres-Saint-André au sujet de la revision de leurs comptes communaux" (5 mai 1793) (56).

Au-delà de son finage, en effet, la communauté rosiéroise devait être perçue comme officiellement flamande (dans le sillage du "pouvoir de tutelle" isquois), vue la correspondance adressée par le chef-mayeur de Vilvorde, par exemple, qui le fut de préférence en néerlandais. Il est typique cependant de constater, dans ce cas-là aussi, que, dès que les "chers et bien aimez" sujets de Rosières font la sourde oreille, lorsqu'il s'agit de payer leur quote-part..., ils se font tancer vertement en français (57). La missive du 22 octobre 1730 ne trompe pas à cet égard. En effet, le chef-mayeur Baudequin de Peuthy, baron d'Huldenberg, ayant adressé, en néerlandais d'abord, au "Lieve ende Beminde die Meyer borgmeester ende regeerders van Rozieres" sa convocation à venir en son château "pour descompter avec moy la quote de votre paroisse dans la répartition depuis le dernier compte du 16 juin 1720", juge utile de la traduire, juste en-dessous de sa signature, avec la remarque, intéressante s'il en est : "Comme le porteur me dit que vous n'entendez pas flamand, je vous mis par la commune, en 1858-1859, à recevoir l'instruction gratuite, s'est élevé à 80 : 50 garçons et 30 filles".

(56) "Conditien ordonnantien ende voorwaerde waerop dat men van wegens die Meyer, Borgemeester Schepenen ende regeerders der Vryheyte ende Prinsdomme van Overysse ende vanden Dorpe van Rosieren (...) sal verhuieren de naerbeschreve partyen heydens aende selve prochie van Rosieren (...)". AGR-GSN, 4486. A mettre en rapport avec la fameuse Bruyère de Tombeek, également située sur la Lasne. Voyez à ce propos G. VANDE PUTTE, *Overijse. La bruyère de Tombeek*. Wavriensia XX (1971), no. 1, pp. 1-24.

(57) AGR-GSN, 6510.

escrit en françois pour vous dire de venir mercreddy qui vient vers neuff heures du matin au chateau d'Huldenberg (...)" (58).

2.2.3. La situation linguistique à l'époque française

L'emploi des langues à Rosières à cette époque-charnière mérite amplement qu'on s'y attarde dans un chapitre séparé, car aussi paradoxal que ce soit, les premiers documents républicains placardés à Rosières furent rédigés en néerlandais ! Tout aussi paradoxalement, c'est la maison communale d'Overijse qui continue à faire office de lieu de délibération pour l'ensemble du canton d'Isque, Rosières y compris. Initialement donc rien ne semble fondamentalement modifié pour cette dernière sous le Nouveau Régime, puisque Rosières s'y trouve toujours englobée, en quelque sorte, dans Overijse. L'ancienne Principauté de Hornes, ne venait-elle pas de s'étendre à présent à tout un canton, comptant une dizaine de municipalités, situées — il est important de le souligner — de part et d'autre de la frontière linguistique et en majorité wallonnes d'ailleurs (59) ?

Prenons, une fois de plus, l'exemple des comptes des contributions de Rosières, traités en néerlandais, nous l'avons vu, aussi longtemps qu'ils demeurent aux mains de l'administration isquoise, telle encore la "Ordinarie Bede" pour l'année 1794, rédigée par le mayor J.J.C.A. Crabeels, en date du 7 juillet 1795 pour l'année 1794 "binnen den dorpe van Rosieren ten huysse van Ambrosius Piron" (60). Mais dès la réforme administrative française, il est question du "maire de la commune de Rosières" auquel rend compte Michel-Joseph Crefcoeur, "percepteur des contributions directes de ladite commune de Rosières des années V et VI de la République française"; cet agent républicain wallon étant domicilié à Ohain, la langue employée est le français (60).

(58) AGR-GSN, 4468.

(59) Ce qui était également le cas du canton voisin de Grez, par exemple (cfr. E. MARTENS, *Uit het verleden van de gemeente Oud-Heverlee. Neerijse*, 1981, p. 187). Quant à celui d'Isque ou de La Hulpe, il comportait — outre les communes d'Overijse, Notre-Dame-au-Bois (originellement autonome et ultérieurement rattaché à Overijse) et Rosières : Hoeilaart, Genval, Ohain, Lasne, Chapelle-Saint-Laurent, Couture et Rixensart. Sous le Consulat, c'est La Hulpe toutefois qui devint chef-lieu de canton et c'est à partir de 1822 que Rosières fut réuni au canton de Wavre.

(60) AGR-GSN, 4486.

Au fur et à mesure toutefois que le régime français s'installe plus solidement dans nos provinces, un retournement de situation progressif va s'opérer dans le village. Une lettre de démission de l'adjoint de Rosières, J. Min, adressée — en néerlandais — à la municipalité d'Isque, en date du 27 floréal An V (16 mai 1797), est particulièrement révélatrice à ce sujet. Il y prétend ne pas connaître un mot de français (sic !), connaissance linguistique qu'il qualifie d'indispensable à Rosières pour y exercer la fonction d'adjoint. Pareille lettre, que nous reproduisons en annexe, mériterait, bien sûr, une analyse plus approfondie quant à ses motivations réelles — comme le refus, peut-être, de collaborer plus longuement avec l'occupant, par exemple (61) — mais nous nous contenterons ici des raisons avancées par J. Min, pour n'en retenir que l'image linguistique qu'offre Rosières à l'extrême fin du XVIIIe siècle (62).

Suivre et décortiquer pas à pas ce processus de francisation serait tâche exaltante, mais impliquerait toutefois au préalable qu'on s'attelle à l'étude minutieuse de l'histoire de l'ensemble du canton d'Isque, ultérieurement appelé de La Hulpe. A partir de 1808 cependant, c'est-à-dire à partir des premiers documents rosiérois de l'époque contemporaine conservés dans la commune même (63), et sans doute au terme de ce processus de francisation, c'est la langue française exclusivement qui y est employée. Il peut d'ores et déjà être considéré comme un fait acquis que c'est la Révolution française et les nouvelles divisions administratives en découlant, qui, progressivement, ont apporté à Rosières ce qu'il nous faut bien qualifier de "pseudo-autonomie" seulement. En effet, la nouvelle commune de Rosières-Saint-André continuant à évoluer dans le giron du canton d'Isque, cette autonomie ne sera rendue complète que sous le régime hollandais, entérinée par l'Etat belge.

Rappelons ici que les Rosiérois avaient aspiré à cette autonomie civile durant 550 ans environ, leurs premières tentatives de sécession ayant abouti, en 1240-1241, à la création de leur propre pa-

(61) Les archives d'Overijse font état d'actes de désobéissance aux nouvelles lois républicaines. Voir à ce sujet G. VANDE PUTTE, *Edouard Van Billoen was niet republikeinsgezind*. Zoniën II (1978), nr. 3, p. 127.

(62) AGR-GSB, 10660. Voir Annexe.

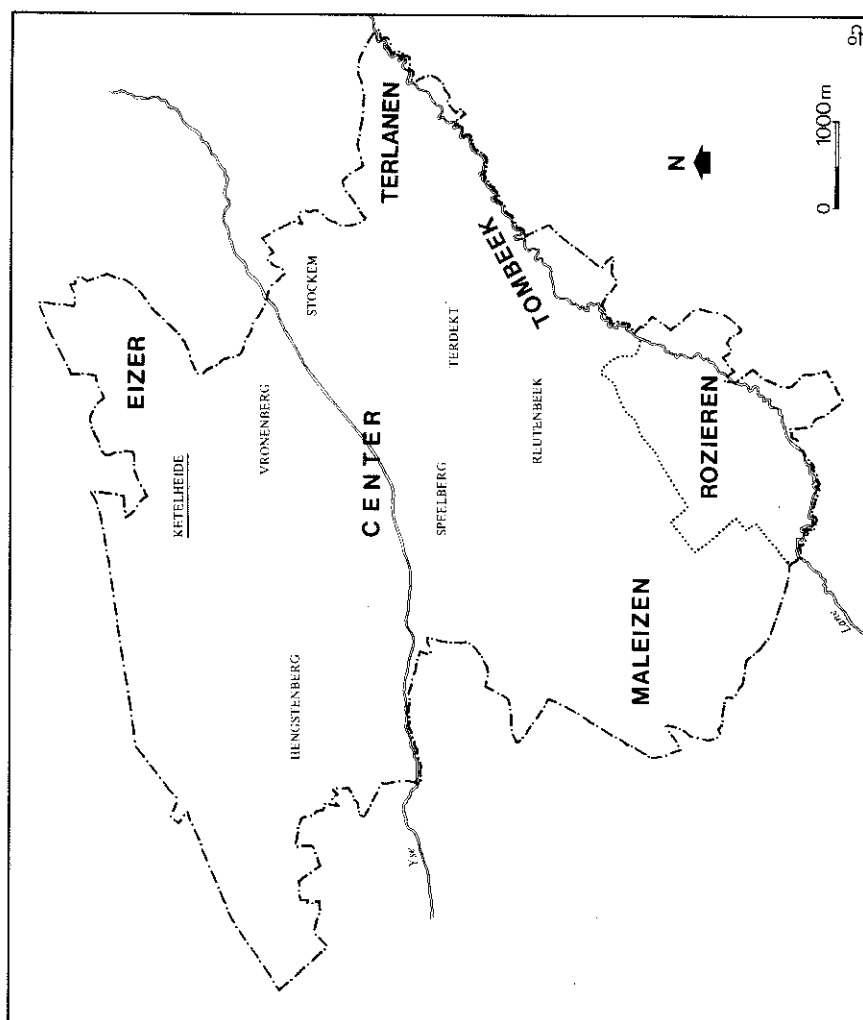
(63) Archives communales de Rosières-Saint-André, actuellement déposées à la Maison communale de Rixensart (RRA).

roisse (64). C'est donc le régime français qui a — enfin — procuré à la localité, jusque là ambivalente, son plein épanouissement linguistique, et donc culturel roman, latent depuis des siècles mais officiellement ignoré par un pouvoir de tutelle flamand. Or, s'il est vrai que la communauté rosiéroise semble s'exprimer de préférence en français, depuis des siècles — stimulée en cela sans doute, chaque fois que des pasteurs wallons tels que Ledrou, Fredericq ou Remy y assurent la pastorale — il n'est pas moins vrai que le recouvrement de son identité culturelle ira de pair avec la perte graduelle, chez l'élite du moins, de l'identité culturelle propre à la commune pilote.

A Overijse, en effet, on voit, à cette époque, la bourgeoisie locale, déjà stimulée par les tentatives des princes de Hornes au XVIIIe siècle, résolument opter pour le français (du moins comme langue de culture et de négoce). De sorte qu'il s'y développera au cours du XIXe siècle, comme partout ailleurs en Flandre, une caste de notables francophones qui, à la faveur des idées nouvelles, y consolidera son pouvoir durant de nombreuses générations, tout en édifiant un fossé socio-culturel qui les séparera de plus en plus irrémédiablement du monde rural et de ses racines populaires. Mais cela c'est une autre histoire... (65). Reste la question de savoir quels éléments ont bien pu contribuer à la romanisation de la population rosiéroise si l'on se rend compte par ailleurs qu'à la consultation, par exemple, de ses archives d'un point de vue onomastique, ces Rosiérois, du moins à certaines époques, portent des patronymes bien peu wallons...

(64) G. VANDE PUTTE, *Rosières, les origines de la paroisse selon J. Verbeselt*. Wavriensia XXVI (1977), no. 5, pp. 93-102.

(65) A ce propos consulter par exemple M. RUYSS, *Les Flamands. Un peuple en mouvement. Une nation en devenir*. Tielt, 1973 (traduction Guy VANDE PUTTE) et un correctif francophone en la matière dans Guy VANDE PUTTE, "Les Flamands de Mann Ruys" et les causes de son succès. Septentrion IV (1/1975), pp. 86-87. Voir également ID., *Het gemeentebestuur van Overijse in 1830*. Zoniën (1980), no. 3, pp. 105-111.

C. WILLAERT, *Militaire leveringen, logementen en prestaties in het prinsdom Overijse tijdens de Spaanse en Oostenrijkse Successieoorlogen*, KUL, 1980.

3. LE PAYS DE L'YSSCHE ET DE LA LASNE

3.1. L'argument onomastique et généalogique

L'étude des anthroponymes et de leurs phénomènes migratoires, par exemple, mériterait des investigations plus approfondies et constituerait certes un volet des plus parlants de la micro-recherche pluridisciplinaire, par le biais in casu d'études généalogiques reconstituant les familles-souches dans les différents villages qui nous préoccupent, car n'est-il pas surprenant de constater, pour qui parcourt ne serait-ce que rapidement les "Tables décennales des actes de naissance, mariage et décès d'Ancien Régime de Rosières" (66), que la moitié des noms qui y sont consignés, sinon les deux tiers, sont d'aspect plus flamand que wallon (significative est toujours à cet égard la liste des noms en VAN) et ceci pour une période qui recouvre les années 1678 à 1792 seulement ?

Inversement, à Overijse, quiconque s'attellerait à dénombrer les noms d'origine romane dans le Répertoire alphabétique des registres paroissiaux, déjà cité (51), serait bien surpris d'y déceler un nombre considérable de patronymes d'origine wallonne. Les quelques études généalogiques publiées des familles-souche d'Overijse, telles que Taymans et Kumps (67), indiquent également combien important fut le mouvement migratoire des familles de ruraux flamands vers la Wallonie (Brabant wallon et Namurois principalement), un phénomène intéressant qui, à vrai dire, n'a pas encore été étudié systématiquement jusqu'à ce jour. Notre propre étude toponymique (68) corro-

(66) Archives de l'U.C.L. Louvain-la-Neuve. *Fonds Paternostre de la Mairie*.

(67) J. CUYPERS, *Généalogie de la famille Taymans originaire d'Overijse*. Extrait de "Brabantica", tome I. *Genealogicum Belgicum*. Bruxelles, 1956; L. KUMPS, *Généalogie de la famille Kumps originaire d'Overijse*. Mont-Saint-Guibert, 1962.

(68) Monographie toponymique d'Overijse et de Rosières-Saint-André incluant l'étude de la romanisation de Rosières et de la frontière linguistique au Pays de l'Yssche et de la Lasne. Doctorat en préparation à l'U.C.L. En attendant, on consultera G. VANDE PUTTE, *Toponymie van Overijse*. Mémoire de licence U.C.L. en philologie germanique (directeur du mémoire : le professeur O. LEYS). 2 vol. Edité par l'Administration communale d'Overijse. Leuven, 1968. Voyez aussi la note 19.

borera ce phénomène de brassage linguistique, voire d'osmose culturelle, fluctuant — il faut le souligner — d'époque à époque tout le long de la frontière linguistique, car elle démontrera, entre autres, que la toponymie d'Ancien Régime de Rosières — aussi hybride fut-elle — présente un aspect bien plus flamand (plus flamandisé ?) que wallon. L'enjeu vaudrait l'enquête systématique, mais disons déjà que les quelques études qui ont vu le jour à ce sujet vont toutes dans le sens que nous venons d'indiquer, et ce également en ce qui concerne les périodes antérieures à celles évoquées ici, quoiqu'il faille se garder bien évidemment de conclure à la continuation stricte de situations particulières décelées à certaines époques seulement.

Il est pourtant tout aussi significatif, semble-t-il, de constater combien la récolte en anthroponymes réellement wallons est minime pour Rosières en 1393, par exemple. C'est ce qui résulte du dépouillement du censier du ber Henri d'Yssche où, sur quelque 180 noms de personnes consignés, une quinzaine seulement paraissent indiquer soit une forme romane, soit une origine wallonne (69). Et quoique disposant pour le XVe siècle d'un excellent outil de travail, à savoir un mémoire de licence consacré à l'étude des noms de personnes d'Overijse, Rosières et La Hulpe, à partir des archives de la Chambre des Comptes (70), cet aspect quantitatif, hélas, n'a pas été envisagé, ni même les noms rosiérois y consignés séparément. Il y aurait là, certes, un beau travail d'ordinateur à accomplir.

Mais nous contentant pour l'heure de parcourir, dans l'étude susmentionnée, les listes des noms d'Overijse et Rosières groupés, nous constatons d'emblée que les noms d'origine wallonne représentent à peine 15%. Une situation d'ailleurs en rien comparable à La Hulpe, à la même époque, où il y a une très nette prépondérance de noms dénotant une origine wallonne, dont certains d'origine fort "éloignée", à en juger par la liste suivante : *vanden Alleerne/del Chaustre* et *van daem* (tous trois en provenance de Chastre-Dame-Alerne), *van Berlamont*, *van Chanteraine*, *van Ohayn*, *van Enghien*, *van Fleurus*, *van Gochencourt*, *van Limal*, *van Longsart*, *van Nijvel*,

(69) G. VANDE PUTTE, *Het Cijnsboek van Hendrik van Yssche (1393)*. Eigen Schoon en De Brabander LV (1972), no. 1-2, pp. 1-16 et ID., no. 3-4, pp. 136-155.

(70) F. STROOBANTS, *Bijdrage tot de studie van de persoonsnamen te Overijse, Rosières, Hoeilaart en La Hulpe in de 15e eeuw*. Mémoire de licence K.U.L. en philologie germanique (directeur du mémoire : le professeur O. LEYS). 2 vol. Leuven, 1968.

van Obaix, van Plancenoit, van Pont-à-Celles, van Profondsart, vander Sart, van Seneffe, de Doumont, de Hanonsart ... Alors que pour Rosières, à la même époque, et toujours dans la même étude, outre les noms se rapportant à Rosières même, tels que "*van* ou *vander* Rosieren, *van* Rosierbosch et *vander* Fossen", il faudra se satisfaire de noms à consonance bien plus locale, tels que "*vander* Hulpen, *vander* Timpelen, *van* Champles, *van* Netenen".

Quoique les comptes lahulpois analysés par F. Stroobants soient rédigés en néerlandais jusque vers 1500 — malgré la charte romane de 1342 (71) — on peut remarquer dans la nomenclature ci-dessus l'emploi entremêlé de l'article roman "de/del/des" ou néerlandais "van (der)" avec une très nette prépondérance de ces derniers. Parmi les conclusions — éminemment prudentes que l'auteur avance, retenons que 1) les graphies extrêmement variables des anthroponymes et l'emploi de traductions tels que "*van* gochencourt/*van* goetsenhove" et "*vander* sart/*vanden* rode" pourraient indiquer l'existence d'un certain bilinguisme dans la région; 2) il appert clairement — cartes à l'appui — et pour La Hulpe du moins, que l'immigration s'y fait à partir du sud, c'est-à-dire depuis les régions wallonnes, ce qui peut expliquer, du moins partiellement, la romanisation progressive. Reste encore à savoir à quelle époque exactement le phénomène s'est produit et combien intensif fut le processus de romanisation dans la région de l'Yssche et de la Lasne (72).

3.2. Le cas de La Hulpe

Si le fait de promulguer une traduction romane, en 1342, de la charte de franchise de La Hulpe de 1230 plaide incontestablement en faveur du caractère roman de la population de La Hulpe à cette époque, comme l'a démontré J. Martin dans son article susmentionné, de même que dans sa brochure-catalogue de l'exposition historique de 1980 (73), il faut absolument souligner, nous semble-t-il,

(71) Et ce malgré les conclusions encore récemment tirées par J. MARTIN au sujet du caractère roman de La Hulpe, dans son article *La Hulpe, ville et franchise du Roman Pays de Brabant*. In *Bulletin du Crédit Communal de Belgique*, 17e année, no. 146 (oct. 1983), pp. 233-238.

(72) F. STROOBANTS, O.c., p. IX.

(73) Cfr. la note 71 et voyez aussi J. MARTIN, *La Hulpe. Ville et franchise du Roman Pays de Brabant. Catalogue de l'exposition historique (3-18 mai 1980) pour le 750e anniversaire de l'octroi d'une charte de franchise en 1230*.

qu'il s'agit d'une situation propre à une époque déterminée. En effet, affirmer que La Hulpe a toujours été roman depuis lors, ou encore, tenter de prouver par ce biais le caractère "homogène roman" de la population de La Hulpe et de la langue parlée par elle au moment de la promulgation de la Charte, nous paraît fort hasardeux à la lumière de nos propres recherches, et mériterait pour le moins qu'on y apporte de multiples nuances. Une étude micro-toponymique de La Hulpe pourrait d'ailleurs révéler des situations inattendues, notre matériel onomastique pour Overijse contenant nombre d'indications passionnantes à plus d'un titre et qui tendraient plutôt à prouver la prédominance de l'élément flamand, quoique à des époques plus récentes, constituant le corpus onomastique lahulpois.

Prôner que le village de La Hulpe "eut pour caractéristique d'être de langue romane, mais de comprendre sur son territoire les hameaux thiois de Bakenbos et de Malaise" (73) paraît quelque peu audacieux, notamment à la lumière d'investigations locales récentes. En effet, l'appartenance territoriale de ces deux hameaux lahulpois reste une question délicate, posant un conflit de juridiction entre La Hulpe et Overijse, auquel J. Martin fait allusion sans apporter toutefois d'éléments définitifs de solution (74). Nous en avons démontré, quant à nous, toute la complexité institutionnelle dans un article de "Zoniën" (75), alors que, dans un récent article de la revue "Spor-slag" (8), nous mettions davantage l'accent sur l'hybridation socio-culturelle, que l'on peut déceler tout au long de l'étude de huit siècles d'histoire de convergence à cet endroit précis de la frontière linguistique.

D'autre part, l'existence de toponymes flamands sur le sol de La Hulpe — hormis ces deux hameaux bien entendu, où ils pullulent — reste indéniable. Nous n'en voulons pour preuve que les toponymes cités par Tarlier et Wauters et nous épinglons (76) : "Gaillemarde (*Galmaerden*), Longue queue (*thoff ter Laquaeyen*, Vivei de *Lachweghe*), la ferme des Zondales (*Zonael* ?), Maison *Heintje*, Os-

(74) J. MARTIN, *La Hulpe (...). Catalogue (...)*, o.c., p. 19.

(75) G. VANDE PUTTE, *Bijdrage tot de geschiedenis van een Overijse gehucht : Malizen-Bakenbos. De grondbezittingen van Groenendaal te Overijse. Zoniën V* (1981), no. 3, pp. 189-208 (Ruusbroecnummer).

(76) J. TARLIER & A. WAUTERS, O.c.. La liste de ces toponymes lahulpois nous paraît particulièrement et "anormalement" longue, comparée à d'autres communes wallonnes le long de la frontière linguistique.

senboer, De Kempeneer, Champ de Swinnen, Langenberg, Moulin Spreutels, Pré Quinje ou Kinets, Costersheide, Rue Dekeyzer, Spelkens, Chemin Cornelis", sans oublier les "lieux-dits anciens" tels que "Bosquet dit 't Casteel Alaerdsbrugge ou Alardpont, Wouwerstede, Pré al Salette (Zaelberg ?), la Grande et la Petite Chingelle (singel), bois dit Haeghbosch, l'Etang d'Asbeck". Ajoutons-y encore les toponymes cités par J. Martin, dans ladite brochure, tels que "Nijssdam, Vivier des Pinsoens ou Pleisoens et autres altérations intéressantes comme les viviers Wesbeque ou Voisebeck" sans oublier "la Ransbeque (ou Mazerine)" et "Silverbeck (la Hulpe ou l'Argentine)", sans même évoquer ici les anthroponymes des époques postérieures à ceux analysés par F. Stroobants.

Même si pareille énumération mélange fatalement toutes les époques, de même que les deux langues en question, ces choronymes valent certes la peine qu'on s'y attarde, puisque la "pérennité" et l'"homogénéité" du caractère roman de La Hulpe, depuis — disons — la traduction de sa charte-loi, semble — à nos yeux loin d'être établie définitivement. Quant aux noms de lieu, souvent hybrides, de Bakenbos et de Malaise, au nombre d'une petite centaine, ils constituent la pierre d'achoppement de nos propres recherches toponymiques ...

Avant de clore ce chapitre sur La Hulpe, deux faits linguistiquement significatifs, mais pour le XVIIIe siècle cette fois, sont encore à signaler. J. Martin, lui-même, mentionne (77) qu'en 1737 un certain Dominique Delvaux obtint l'autorisation d'ouvrir une école à La Hulpe et d'y enseigner outre l'arithmétique et les bonnes moeurs, l'écriture et la lecture en français et en flamand. A peu près à la même époque, le curé Hendrix (78) obtint l'autorisation de se faire assister par un vicaire, vu l'étendue de sa paroisse, montueuse et couverte de bois, comptant 732 paroissiens, partagée entre des gens parlant le néerlandais et le wallon (79).

(77) J. MARTIN, *La Hulpe (...) Catalogue (...)*, o.c., p. 28.

(78) Un Flamand, alors qu'à la même époque, Rosières est desservie par des curés wallons (v. supra).

(79) "Item eenen onderpastoor tot behulp vanden pastoor en groot tallige gemeijntenaren bestaende in 772 christene zielen in eene lange, wijt uijtgestreckte berg-achtige en bosachtige prochie bewoont met twee der leije natien te weten neerduijtschen ende waelen". *Registrum Pastorale pro me Joanne Baptista Hendricx (...) pastore de Hulpa (...) Ao 1719* (Archives paroissiales déposées à la Cure de La Hulpe).

La priorité accordée au néerlandais dans cette énumération est-elle purement

Ces deux exemples semblent plaider en faveur d'une situation de fait — à défaut de statut linguistique officiellement promulgué — bien moins rigide qu'aujourd'hui (80). Et cela, précisément, à une époque où les princes de Hornes, de leur côté, introduisaient l'enseignement du français dans le chef-lieu de leur principauté. Si nous nous sommes donc attardé quelque peu au fait lahulpois, c'est qu'on peut y déceler d'incontestables parallélismes avec Overijse et qu'à ce stade de notre démonstration, on pourrait déjà retenir que La Hulpe semble se présenter comme une localité à population principalement romane, mais partiellement flamande (Bakenbos, Malaise), alors qu'Overijse se présente comme un grand ensemble (81) à population essentiellement flamande, mais partiellement romane (cfr. Rosières) et même, à partir du XVIIIe siècle, partiellement francisée (la caste des notables et commerçants à Isque-Centre).

L'une et l'autre "sous-région" chercheront à se détacher de leur localité pilote, Rosières n'y réussissant, comme nous venons de le voir, qu'à l'époque française et présentant dès lors un aspect graduellement plus homogène roman. Quant aux hameaux de Bakenbos et Malaise proprement dits, ils continueront à manifester de sérieuses convulsions linguistiques, aboutissant au conflit d'abord, et finalement aux accords bien connus faisant suite au clichage de la frontière linguistique en 1963, entraînant d'ailleurs cessions pures et simples ou échanges de lambeaux de territoire, ce qui, pour Overijse, impliquera le détachement du quartier qui fut appelé la Corniche (82), alors que la commune voisine de Hoeilaart agrandit sa

fortuite ? Elle est pour le moins curieuse dans une commune que l'historiographie classique qualifie volontiers de romane.

(80) En ce qui concerne l'évolution ultérieure de la situation linguistique dans la commune, la remarque de TARLIER & WAUTERS, o.c., p. 62, et datant de 1862, plaide tout à fait en ce sens : "La commune de La Hulpe est à la limite de la région wallonne de Belgique; déjà le hameau de Malaise est flamand. Mais les transactions commerciales ont répandu l'usage des deux langues".

(81) La grande paroisse-mère a toujours compté, en dehors du territoire plutôt restreint de la franchise proprement dite (le centre d'Overijse, depuis 1234), une vingtaine de hameaux et d'écarts, regroupés depuis le siècle dernier en cinq hameaux, qui sont autant de paroisses distinctes (créées au XIXe siècle), à savoir : Eizer, Maleizen (Malaise), Jezus-Eik (Notre-Dame-au-Bois), Terlanen et Tombeek.

(82) Appellation moderne, apparue depuis le début du siècle seulement, et donnée à ces premiers lotissements résidentiels de la commune, le long de la ligne du chemin-de-fer du Luxembourg. Cfr. note 1 et voyez aussi B. FLUYT, *De Indeling van de beroepsbevolking te Maleizen in 1900 of van landbouwer tot staatsgeleerde*. Zoniën IX (1985), no. 4, pp. 172-178.

superficie de 58ha par l'adjonction de la partie flamande de Bakenbos, jusqu'alors précisément sous La Hulpe (83).

3.3. La configuration de la frontière linguistique et les "éclaboussures" toponymiques

Le fait d'avoir impliqué La Hulpe dans la problématique ici posée prouve combien il serait vain de focaliser celle-ci sur un bout de terroir aussi restreint que les quelque 400 ha que représente l'ancienne commune de Rosières. Il serait tout aussi vain d'ailleurs de la focaliser sur un seul aspect de la recherche, comme par exemple la seule onomastique ou, plus restreint encore, la seule toponymie, la région tout entière pouvant être déclarée, à nos yeux, zone modèle et privilégiée d'un point de vue socio-linguistique, de même que dans le domaine de l'étude du contact des langues.

L'enquête moderne se devra donc de l'aborder comme l'a fait Chantal Zoller il y a une quinzaine d'années, dans son mémoire de licence déjà cité (17). De fait, s'intéresser au "Pays de l'Yssche et de la Lasne" tout entier est incontestablement plus révélateur au niveau de la globalisation du problème et des conclusions à en tirer quant aux différents aspects de la colonisation et du défrichement, du peuplement et de la configuration des localités en question et, partant, de la configuration de la frontière linguistique et de ses innombrables fluctuations, à cet endroit précis de la Romania-Germania.

Mais ce faisant, il faudra surtout se garder de conclusions hâtives et par trop simplistes, inspirées par un état de fait actuel, qui consiste, nous semble-t-il, à cultiver sa bonne conscience de citoyen belge inéluctablement régionalisé derrière les façades institutionnelles modernes du type : Wavre-la-Wallonne, commune unilingue francophone, écrivons donc, par exemple, une toponymie romane de Wavre; Overijse-la-Flamande, commune unilingue néerlandophone, nous écrirons donc une monographie toponymique néerlandaise d'Overijse ! Aussi est-il grand temps, pensons-nous, de revoir fondamentalement toutes les idées reçues en ce domaine et de se mettre à faire des investigations beaucoup plus exhaustives, car tout élément, aussi minime soit-il au niveau d'une seule commune, additionné à des éléments ne serait-ce que de tout aussi faible importance dé-

(83) M. BOLLAERTS, *Hoeilaart en Overijse (Deel I)*. Spoorslag I (1971), no. 1.

celés dans les localités voisines devient indicatif d'un phénomène beaucoup plus large au niveau de toute une région (84).

Pour étayer ce point de vue, et à défaut de monographies toponymiques modernes, basons-nous, une fois de plus, sur Tarlier et Wauters et parcourons en leur compagnie les communes "wallonnes" limitrophes d'Overijse et de Rosières, situées dans le canton de Wavre, hormis La Hulpe, dont il vient abondamment d'être question, et alignons "lieux-dits" et "lieux-dits anciens", noms de hameaux et d'écarts, qui présentent un aspect flamand (85).

- 1) *Bierges* : "Bois de Wilre, Caybos, Koeibosch ou Charbosch; Paepbrou; Sentier des Flamands, Borendel";
- 2) *Genval* : "Belleveld, Acreman, la Ferme de l'abbé Stouffs et la chapelle Stouffs" (86);
- 3) *Rixensart* : nihil;
- 4) *Limal* : "Champ du Haut ou Woo, Maison Coets, la Hollande".

La récolte est, à tout prendre, infiniment minime, il faut bien l'avouer, ce qui a sans doute contribué à négliger de pousser plus loin l'investigation. Et pourtant, à se pencher sur la "Toponymie de Limal", par exemple, publiée par Charles De Vos (87), il n'est pas difficile d'y découvrir encore quelques unités supplémentaires de noms de lieu d'aspect flamand, tels que "*Broucke*, ou la Vallée *Theys*" (en 1629), outre des noms de rue plus modernes, tels que "*Sentier Demol*" et "*ruelle Demolder*" ou encore "*rue Joseph Sneessens*" (88)...

(84) Un appel se situant dans la ligne de celui que lança Marcel WATELET, dans son travail de démographie sur Limelette : "Préalablement à toute construction cérébrale d'évolution, n'y aurait-il pas lieu d'apporter une critique serrée des documents et d'en référer à des approches minutieuses des sources, communauté par communauté, ville après ville ? La synthèse ne peut en aucun cas précéder la rigueur des analyses (M. WATELET, O.c., p. 146).

(85) J. TARLIER & A. WAUTERS, O.c., Voyez sous les rubriques respectives de Bierges, Genval, Rixensart et Limal.

(86) Un anthroponyme flamand particulièrement répandu dans la région, et des deux côtés de la frontière linguistique. N'en voulons pour preuve que l'Index des noms dans l'*Album Lipsianum*, o.c., p. 322.

(87) Ch. DE VOS, *Toponymie de Limal*. Wavriensia XII (1963), no. 4, pp. 65-124.

(88) Autre patronyme fort répandu des deux côtés de la frontière linguistique dans le Pays de l'Ysse et de la Lasne, surtout à Huldenberg. A consulter : J. VANHOREN, *In en om het kasteel van Huldenberg* (Bijdrage VII tot de Geschiedenis van IJse-, Lane- en Dijleland). Leuven, 1983, pp. 278 ss.

qui tous, d'une façon ou d'une autre, sont significatifs du phénomène linguistique migratoire dans la région, même si, au moment où ces patronymes flamands, pour ne citer qu'eux, sont utilisés, ils ne sont peut-être plus ressentis comme tels par la population, assimilation faite. Et que penser d'un lieu-dit tel que "*Verloren Coste*" (littéralement "peine perdue"), attesté, à Limal toujours, depuis le XVIIe siècle, d'autant plus que l'auteur le justifie en ces termes : "le vocable flamand a subi les confusions euphoniques explicables de la part de francophones. A noter que des Flamands sont venus s'installer à Limal, dès avant le XVIIe siècle" (87) ?

Qualifier d'"éclaboussure par-dessus la frontière linguistique" toute trace onomastique laissée par l'autre idiome et, partant, l'autre "communauté", à l'instar de l'auteur de la "*Toponymie de Wavre*", nous paraît pour le moins éluder le problème. C'est ainsi que, sur les 400 lemmes étudiés par A.M. Vervaeren (un échantillonnage qui apparaît d'ailleurs bien trop minime du point de vue de la micro-toponymie), l'auteur en a découvert "tout au plus 25" qui se rattachent à une racine germanique, encore qu'elle énumère toute une série de restrictions à leur sujet (diminutifs romans dans ces composés, p.ex.). D'autres cas lui apparaissent comme de pures traductions, qui pourraient être le fait de scribes néerlandophones; d'autres encore, au nombre de 6 — dont l'auteur précise qu'ils sont encore compris et employés comme tels par la population (sic !) — se situant contre la frontière linguistique à l'exception toutefois de "*Vogelsang*", aux confins de Grez-Doiceau. C'est un cas que l'auteur qualifie d'isolé et qui ne peut donc mener à des conclusions particulières (89).

Quand bien même il ne s'agirait de retenir que ces quelques "*Putbeck, Stadt, Vogelsang, Pappelbroux, Langevelt, Terlanne/Bilande et Statenbergh*" — sans oublier le "*Borgendal*" et la "*Cense de Flandre*" ! — tous ces toponymes valent bien la peine qu'on s'y attarde dans la perspective ici esquissée. Même des études récentes, exemplaires par ailleurs du point de vue de la qualité de l'investigation toponymique et de la méthodologie suivie, ne donnent pas toujours satisfaction sur ces points. C'est le cas, par exemple, de la "*Topony-*

(89) Et A.M. VERVAEREN de conclure : "Nous pouvons donc dire que Wavre au travers de sa toponymie, apparaît comme une localité fortement romanisée, les quelques lieux-dits germaniques relevés sont comme des éclaboussures par-dessus la frontière linguistique". A.M. VERVAEREN, *Toponymie de Wavre*. Mémoire de licence en philosophie et lettres (groupe D). Année académique 1968-1969. U.C.L. (inédit).

mie d'Archennes" publiée en 1979 dans "Wavriensia" (90). Au niveau du dépouillement d'archives, en effet, cette étude nous paraît trop limitée dans le temps, les sources consultées étant trop récentes, puisque ne remontant pas au-delà de 1575, époque où la romanisation quasi totale semble déjà effective. Aussi, l'aspect essentiellement wallon qui se dégage de cette monographie est, à notre sens, fortement tronqué; il aurait pour le moins encore fallu consulter les archives de la Chambre des Comptes et de la Cour féodale, remontant pour la plupart au XIVe siècle, époque où l'aspect flamand des noms de lieu doit transparaître davantage.

Telle quelle d'ailleurs, cette étude toponymique présente déjà un nombre de noms de lieu d'origine germanique considérable, suffisamment considérable en tout cas pour en faire une analyse serrée en fonction des objectifs, que nous venons d'indiquer, plutôt que de se cantonner derrière l'unilinguisme actuel de la commune wallonne d'Archennes, jadis appelée Eerken, et de se limiter à l'histoire de sa stricte romanité. Encore que, dans son "Avant-propos", Jean Germain se dit conscient de n'avoir livré au public qu'une partie du patrimoine onomastique du "roman pays" aux frontières de la Germania. Néanmoins, du fait que toute considération sur le caractère germanique ou roman de la toponymie d'Archennes ait été écarté, l'investigation chononymique à cet endroit précis de la frontière linguistique perd une dimension essentielle, voire la plus originale.

Et pourtant, malgré cette réserve portant sur le fond même de l'investigation entreprise ici, une autre conclusion et non des moindres peut aisément se dégager de cette étude — une fois de plus, à partir de l'argument anthroponymique — à savoir que l'élément wallon, prépondérant dans le dénombrement de 1709 cède le pas à l'élément flamand en 1754. Qu'est-ce à dire ? S'agirait-il là d'un nouvel afflux d'immigrants flamands, une nouvelle vague (*Rückgermanisierung*) qui caractérise peut-être le XVIIIe siècle (comme on a déjà pu le constater à La Hulpe) et, si oui, à quoi cette "immigration" serait-elle due ? Ceci aussi pourrait prouver, une fois encore, combien l'aspect germanique ou roman d'une commune, que ce soit sur le plan toponymique ou anthroponymique (et compte tenu des multiples interférences) est le fait de fluctuations constantes et que le ré-

(90) J. GERMAIN, *Toponymie de la commune d'Archennes*. Wavriensia XXVIII (1979), nos. 2-4, pp. 31-124.

sultat final (91) n'est dû qu'à une stabilisation accidentelle sans doute, dont les causes aussi mériteraient d'être étudiées minutieusement.

Aussi longtemps que cette stabilisation linguistique apparente, à un moment donné de la ligne évolutive, ne fait pas l'objet de législation et subsidiairement de "clichage", fixant une image tout aussi artificielle qu'accidentelle d'une situation donnée, nul ne pourra empêcher les processus "naturels" d'osmose et de créolisation de toute espèce, en cours depuis des siècles, au point de convergence de deux "blocs" aussi divergents que le monde germanique et le monde latin, à moins d'entériner, une fois pour toutes, une certaine forme de "rupture de contact", entre les deux communautés, en cours, depuis un quart de siècle environ et de constater, avec le professeur L. Milis, un appauvrissement culturel qui va croissant depuis l'instauration du séparatisme communautaire en Belgique (92).

4. POUR UNE APPROCHE PLURIDISCIPLINAIRE DE L'ETUDE SYSTEMATIQUE DU CONTACT DES LANGUES

4.1. Une situation idéale de confluence pour une onomastique "science-carrefour"

Tous ces exemples ont démontré suffisamment combien riche en possibilités d'investigations historico-linguistiques se présente à nous cette région de l'Yssche et de la Lasne en situation idéale de confluence, et combien riche en ressources nous apparaît l'onomastique en tant que science-carrefour (93) par excellence. S'il est vrai par

(91) Si résultat final il y a jamais, les problèmes linguistiques subsistant dans la périphérie bruxelloise, ainsi que dans les Fourons, par exemple, nous prouvent bien combien mouvantes y sont les situations quotidiennes.

(92) L. MILIS, *Cultuurhistorische en -sociologische overwegingen bij het fenomeen taalgrens*. Ons Erfdeel (5/1984), pp. 641-650.

(93) H. DORION, *Présentation*. In *Les noms de lieux et le contact des langues. Place names and language contact* (Recueil d'articles colligés et édités par Henri DORION, avec la collaboration de Christian MORISSONNEAU (Centre International de Recherches sur le bilinguisme. International Centre for research on bilingualism). Québec, 1972, p. 155.

ailleurs que "les noms de lieux sont les fossiles de la géographie humaine" (93), on peut s'étonner des lors combien peu ceux-ci ont été étudiés de façon systématique et détaillée dans cette région frontière de la Romania-Germania qui fait l'objet de nos recherches, et ce, depuis 1896 disons, comme si Godefroid Kurth (94) continuait, à lui seul, à faire figure de mentor en la matière.

Curieusement, la science moderne, qui pourrait judicieusement faire appel à l'ordinateur en l'occurrence, ne s'est pas encore montrée fort engouée pour l'étude de la frontière linguistique en Belgique, un domaine de recherche considéré par d'aucuns sans doute comme trop délicat ou trop brûlant politiquement parlant pour le décortiquer dans le menu, laissant, hélas, à la politique politicienne, le soin de le discréditer tout à fait, chose d'autant plus curieuse, que, dans un pays où, à cause de cette même frontière linguistico-culturelle, par ailleurs si mal étudiée scientifiquement sur toute sa longueur (95) on se complait dans les luttes communautaires et institutionnelles. Il suffit pour s'en convaincre de voir le peu de publications récentes sur ce sujet à l'"Instituut voor Naamkunde", à Louvain, pourtant "spécialisé" en "taalgrensstudie en kolonisatiegeschiedenis" (96) et

(94) G. KURTH, *La frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France*. Bruxelles, 1896 (Reproduction anastatique, Bruxelles, 1974). Bien sûr revu et corrigé par quelques dizaines d'historiens et de linguistes, mais soit dans des études au cadre trop vaste, soit encore dans des études au cadre restreint, certes, mais consacrées à d'autres régions que celle qui nous préoccupe ici.

(95) Mis à part, peut-être, les deux régions extrêmes de Mouscron-Comines et les Fourons. A propos de la première de ces régions, territoires régulièrement contestés, voyez encore la communication faite par J.-M. DUVOSQUEL, au Colloque sur la frontière linguistique, à Bruges, les 3 et 4 octobre 1985 et intitulé "L'histoire économique et les modifications du tracé de la frontière linguistique dans la région Comines-Warneton" (Actes encore inédits). Cfr. note suivante.

(96) Ainsi appelé depuis 1947 et succédant à l'"Instituut voor Vlaamsche Toponymie", fondé par le professeur H. VAN DE WEYER, à Louvain, en 1923. Dans un aperçu historique que son successeur, le professeur H. DRAYE, consacrait à cet Institut (H. DRAYE, *Het Instituut voor Naamkunde te Leuven. Ontwikkeling en aftakeling*. In *De Toerist* (VTB) LVII (1977), nos. 17-18, pp. 1009-1011 et 1179-1182), celui-ci déplorait précisément la léthargie de la recherche en ce domaine, depuis la deuxième guerre mondiale, tout en plaçant la relance dans le cadre d'une interdisciplinarité extra-linguistique, pour laquelle, enfin, semble exister un regain d'intérêt, au vu du récent Colloque de Bruges (cfr. note précédente), organisé par la "Stichting Jan Cobbaut", et ayant comme thème "De Taalgrenzen tussen stabiliteit en beweging".

de consulter une bibliographie récemment parue dans "Ons Erfdeel" à propos du "contact des langues en perspective européenne" (97).

Mais il apparaîtra tout aussitôt, à qui voudra s'y atteler que ce type de recherches ne peut plus se concevoir, nous l'avons déjà dit, en dehors d'un travail d'équipes interdisciplinaires, constitués, par exemple, d'historiens, de romanistes, de germanistes, de socio-linguistes et d'autres, tant néerlandophones que francophones, car c'est à travers les investigations bilingues qu'il faudrait désormais analyser à la loupe l'hybridation des noms de lieux, leurs adaptations partielles ou déformations complètes; bref, il s'agira à travers des formes extrêmement variées d'interaction, de reconstituer le schéma évolutif des langues en présence, pour ainsi en dégager les "couches" ou "aires" toponymiques successives, qui seront amenées à préciser et distinguer les types de contacts successifs des langues et donc des populations qui les ont véhiculées à travers les siècles jusqu'à nous.

Parmi les apports possibles d'autres sciences, ne retenons ici que la démographie, telle qu'elle a été pratiquée par M. Van Assche-Van Cauwenberghe dans "Vijf bijdragen tot lokale demografie in de XVIIe-XVIIIe eeuw", ouvrage déjà cité plus haut (27) et consacré à la comparaison de deux villages, l'un flamand, l'autre wallon, du Brabant sous l'Ancien Régime, à savoir Overijse et Bierges. Voilà un type d'études comme on en souhaiterait de nombreuses autres, comparant des situations de conditions de vie et d'habitat ainsi que de démographie statistique, de part et d'autre de la frontière linguistique. Il y est à regretter toutefois — vu l'objet des présentes préoccupations — que Rosières n'ait pas été pris en considération de façon séparée.

A cette réserve près, il est intéressant de voir que l'auteur, analysant le mouvement migratoire pour les deux siècles étudiés, constate que le pourcentage d'étrangers ayant franchi la frontière linguistique reste faible (15,1%). De plus, ce taux est nettement exagéré, dit-elle, car près du tiers d'entre eux viennent de La Hulpe, communauté bilingue située sur la frontière elle-même (98). Mme

(97) P. NELDE & A. MELIS, *De rol van het Nederlands in het Europees taal-contactonderzoek*. Ons Erfdeel XXVII (1984), no. 3, pp. 385-392.

(98) D. VAN ASSCHE-VAN CAUWENBERGH, O.c., p. 55 ss. Une constatation éminemment intéressante, faite par l'auteur en 1963, et à confronter avec le résultat de nos propres recherches au chapitre 3.2. Par ailleurs, cet auteur semble avoir péché "par abus de confiance envers les assiettes fiscales" (M. WATELET, O.c., p. 152).

Van Assche-Van Cauwenberg en déduit "que la population se développait sur place, ou du moins dans un rayon restreint, et que la frontière linguistique constituait une barrière rarement franchie, même pour une paroisse telle qu'Overijse, plus étendue et plus agglomérée que Bierges". Il est à craindre cependant que pareille conclusion ne résiste longtemps à une analyse en profondeur des cas bien particuliers de Rosières et de La Hulpe, par le biais de l'étude onomastique par exemple. Il faudrait, en effet, nous l'avons déjà dit, étudier minutieusement l'origine des anthroponymes wallons à Overijse et flamands à Rosières-La Hulpe pour pouvoir corroborer cette thèse, que l'auteur fort heureusement, relativise en souhaitant (en 1963) qu'elle soit vérifiée à l'aide d'autres enquêtes particulières. C'est précisément l'objet de notre présente étude, car il est tout de même difficile d'admettre "que les relations entre la région wallonne et la région flamande devaient être à cet endroit très réduits" (98), comme le prône l'auteur, alors que nous avons abordé plus haut, quoique trop succinctement, le mécanisme de fonctionnement des rapports institutionnels entre Overijse et Rosières, par exemple.

Il faut signaler encore brièvement qu'un historien local s'est abondamment inspiré de l'étude précitée. Il s'agit de Michel Erkens, du Cercle d'Histoire de Hoeilaart, qui, dans son mémoire de licence, et à travers une démarche socio-démographique, a étudié notamment le processus, fort récent à vrai dire, de la francisation de Waterloo (99), un aspect qui a également été analysé par l'historien flamand Jan Verbesselt, dans son article consacré à l'ancien domaine de Waterloo (100). Quoiqu'à travers une approche différente, les idées des deux auteurs convergent pour établir que la francisation, due à cette situation spécifique de "corridor", entre Bruxelles et la Wallonie et étalé le long de la vieille chaussée de Namur, gagnait en intensité au fur et à mesure que la chaussée gagnait en importance de trafic, et ce au XVIIIe siècle.

Des éléments de comparaison pour notre propre région s'imposent de toute évidence, et plus particulièrement en ce qui concerne le développement de Jezus-Eik/Notre-Dame-au-Bois. Lieu de pèlerinage, si apprécié des Bruxellois, également situé à mi-chemin entre

(99) M. ERKENS, *Het huwelijk op de taalgrens. Braine-l'Alleud-Waterloo, Sint-Genesius-Rode 1715-1824. Socio-demografische proeve*. Mémoire de licence en histoire. U.C.L. (inédit). Leuven, 1978.

(100) J. VERBESSELT, *Waterloo. Reconstructie van een oude domeinentiteit*. Eigen Schoon en De Brabander LXVII (1984), nos. 4-6, pp. 171-180.

la capitale et la Wallonie, le long d'une route-corridor à travers la Forêt de Soignes, et qui lui aussi, va connaître un trafic intense à partir de 1768 (101). De plus, les quelques chiffres que M. Erkens y donne sont particulièrement significatifs quant à l'évolution linguistique de ces communes et localités avoisinantes, avec des conclusions bien éloquentes — surtout en ce qui concerne le XIXe siècle — mais qui débordent du cadre géographique que nous nous sommes fixé ici.

A titre de comparaison toutefois, épinglons au passage que d'après les données des recensements linguistiques de 1846, Braine-l'Alleud comptait 1,08% de néerlandophones; La Hulpe 8,89%; Vieux-Genappe 6,47%; Clabecq 6,06%; Tubize 1,43%. A Rhode Saint-Genèse, dont Waterloo venait de se détacher, subsistait par contre 5,98% de francophones. Plus significatif encore : en 1860 Braine-l'Alleud et Waterloo se présentent comme des villages qui, à l'intérieur de l'arrondissement de Nivelles, comptent une présence flamande ou bilingue relativement forte, que seuls La Hulpe avec ses 15,39% et Tubize avec ses 5,71% dépassent (102).

C'est donc bien de l'analyse rigoureuse et pluridisciplinaire du contact des langues que désormais viendra l'éclairage nouveau sur la question, non pas que ce problème n'aurait pas encore été évoqué par nos plus éminents linguistes, de même que la méthode à suivre indiquée, comme dans le magistral article d'Armand Boileau, paru en 1972 et intitulé "Toponymie et contact des langues en Belgique" (103). C'est toutefois l'enquête micro-onomastique, croyons-nous, qui fait défaut, et particulièrement dans le Brabant. Outre le manque d'études minutieuses et systématiques de toutes les localités situées de part et d'autre de la frontière linguistique, il reste également des étendues plus vastes, entièrement en friche, comme le comté de Brunenrode/Brunengeruz ou Brugeron, autre curiosité historique dans le Brabant, véritable mine d'or quasi inexplorée de la

(101) Voyez la note 7, ainsi que G. VANDE PUTTE, *Bijdrage tot de geschiedenis van een Overijsses gehucht : Tombeek (II). De steenweg van Brussel naar Waver*. In F. STROOBANTS, *Bijdrage tot inventarisering van Tombeeks geschied- en heemkundig bezit*. Beierijugave, 1981, 18 pp.

(102) M. ERKENS, O.c., pp. 345 ss.

(103) A. BOILEAU, *Toponymie et contact des langues en Belgique*. In *Les noms de lieux et le contact des langues. Place names and language contact (...)*, o.c., pp. 42-89.

choronymie et de la socio-linguistique (104). De même, l'étude systématique des communes ayant constitué les cantons sous l'occupation française — premières fusions de nos communes faisant fi d'ailleurs de la frontière linguistique et regroupant pour la plupart des villages aussi bien flamands que wallons, tels que le canton d'Isque ou de La Hulpe et le canton de Grez (105) — fait encore défaut.

Dès lors, un des points essentiels de la "micro-recherche globale interdisciplinaire" préconisée ici, aura comme tâche primordiale de tenter de préciser — par convergence des micro-études interdisciplinaires, telles que suggérées dans le présent exposé — "la question des continuités, permanences et ruptures culturelles, qui demeurent une préoccupation majeure des archéologues et des historiens", comme vient encore de le démontrer Georges Raepsaet, dans son étude consacrée à la problématique de l'archéologie de la Haute-Dyle (106).

En outre, le problème de l'hiatus, qui s'est probablement produit dans l'occupation humaine, et partant, de l'hiatus chronologique dans les sources, restera le problème majeur de tous ceux qui s'intéresseront de près à l'étude de la frontière linguistique. Il va de soi que l'archéologie aussi sera appelée à rendre d'éminents services en ce domaine par le biais de fouilles rigoureuses qui, pour Overijse et Rosières, font curieusement défaut, quoique dans cette dernière localité ait été découverte une station néolithique (106). De plus, soyons également attentifs au problème de l'origine des villages, qui, souvent, lui aussi, est mal posé, d'après G. Raepsaet. La présence d'une "antiquité" dans un village — station néolithique, tombelles protohistoriques, monnaies, villa ou tumulus romains — ne constitue pas a priori l'"origine" ou le "fondement" d'une occupation, ni le chaînon obligé de son évolution", nous dit-il. Elle ne le devient que si sa signification historique globale peut être dégagée, si son insertion dans la structure du paysage peut être évaluée, si les maillons

(104) A propos de Brugeron, voyez notamment J. SCHAYES, *Tourinnes-Beauvechain, terres d'enclave de la principauté de Liège en Brabant*, Beauvechain, 1978, pp. 28 ss., 43 ss.

(105) Cf. la note 59, ainsi que E. MARTENS, *Ottenburg tussen twee keizerrijken (1794-1804)*. Huldembergs Heemblad IV (1985), no. 4, pp. 170-193.

(106) G. RAEPSAET, *L'archéologie de la Haute-Dyle. La problématique*. *Wavriensia* XXXII (1983), no. 2, pp. 47-63 et voyez également la 2e partie de cet article, parue dans Id. XXXIII (1984), no. 4, pp. 113-124.

des enchaînements peuvent être à tout le moins supposés" (107).

C'est pourquoi il y a encore lieu de se réjouir d'études récentes — témoins d'un regain d'intérêt (108) — qui ont jeté un éclairage nouveau sur le peuplement de nos régions et l'origine de la frontière linguistique, tel le chapitre original qu'y a consacré l'historienne flamande R. Doehaerd, dans l'ouvrage magistral intitulé "*L'Histoire de Flandre des origines à nos jours*" et qui, en 1983, a également vu le jour sous l'impulsion d'un groupe d'historiens de la V.U.B. (109). Dans le premier chapitre, que l'auteur intitule "*Au berceau d'une région*", Renée Doehaerd démontre que cette frontière linguistique — et c'est là réellement un fait nouveau et des plus remarquables sous la plume d'un historien flamand — est en fait plus récente qu'on ne l'avait pensé jusqu'à présent (110). Il faudra encore en retenir une phrase majeure pour la région, qui a fait l'objet de la présente étude, sans toutefois pouvoir entrer dans l'analyse détaillée de sa théorie, à savoir que "*l'accroissement de la population au Xe siècle allait dessiner progressivement la limite entre zone romane et germanique*", alors que, jusque là, la région boisée devait être de population clairsemée, des groupes romans importants subsistant dans le Hainaut et le sud du Brabant, de même que jusqu'à Asse, par exemple, comme le fait si judicieusement remarquer R. Doehaerd, tout en réactualisant les thèses, vieilles d'une cinquantaine d'années, de J. Lindemans en la matière (111).

La toponymie n'est-elle pas en quelque sorte un "musée où s'accumulent des témoignages d'ordre historique, géographique, ar-

(107) G. RAEPSAET, O.c., p. 49 (note 3).

(108) Voir notes 95 et 96.

(109) *L'histoire de Flandre des origines à nos jours* (par un groupe de professeurs de la V.U.B. sous la direction d'E. WITTE). Bruxelles, 1983.

(110) R. DOEHAERD, *Au berceau d'une région*. In *L'Histoire de Flandre* (...) o.c., p. 22, et voyez, parmi les nombreux articles de presse et recensions : J. VERBESSELT, *De taalgrens recenter dan werd vermoed*. Eigen Schoon en De Brabander LXVI (1983), nos. 7-9, pp. 249-268.

(111) A propos des toponymes romans à Asse, il faut consulter J. LINDEMANS, *Romaansche plaatsnamen te Asse*. Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (HKCTD) IV (1930), pp. 37-50; ID., *Romaanse plaatsnamen in de streek van Asse*. Bijlage XXXIX, uitgegeven door het Instituut voor Vlaamse Toponymie te Leuven. Leuven, 1953; ID., *Nog over Romaanse plaatsnamen in de streek van Asse*. HKCTD XXVII (1953), pp. 197-209.

chéologique, ethnographique, géologique, etc.” (112) ? Alors, étudier à des degrés divers tout phénomène linguistique et l’individu bilingue qui en est porteur, en tant que locuteur en contact, et analyser la survivance des formes alloglottes d’un toponyme, par exemple, et sa cristallisation, à un moment donné, dans un idiome différent de celui qui est en usage à l’endroit désigné, tout en l’inscrivant dans des contextes événementiels précis, supportés par des équipes interdisciplinaires et bilingues, nous paraît être un sujet de recherches original, à mener par l’Université.

4.2. Rosières : constitution d’une communauté romane en terre germanique ?

Au terme de cette péréggrination interdisciplinaire à travers le Pays de l’Yssche et de la Lasne, il serait temps de revenir à Rosières et de tenter d’échaffauder provisoirement une hypothèse de travail à la lumière des pistes de réflexion évoquées ici, à savoir : s’était-il constitué à Rosières une communauté romane en milieu germanique ? Le problème, à vrai dire, a été judicieusement posé par le professeur Hoebanckx dans l’article “Rosières”, paru dans le “Dictionnaire d’histoire et de géographie administrative” en 1980 (113), en se référant à nos articles, parus dans “Wavriensia” et consacrés respectivement à Rosières et la Principauté d’Isque, ainsi qu’aux origines de la paroisse (114). On y apprend que “Le nom de la localité n’apparaît dans la documentation qu’au XIIIe siècle. Pour certains historiens, Rosières a l’aspect et les caractéristiques d’un village de défrichement collectif avec son parcellaire en lanières perpendiculaires aux chemins. Mais pour d’autres, comme Rosières faisait partie d’Overijse jusqu’aux premières décennies du XIIIe siècle (115), toute mention ancienne d’Overijse implique ipso facto Rosières. Or, Overijse est cité dans un diplôme de Louis le Pieux de 832.

(112) J. GERMAIN, *L’onomastique, témoin des langues disparues*. Actes du Colloque d’onomastique romane de Dijon (1981). Association bourguignonne de Dialectologie et d’onomastique. Dijon, 1982.

(113) J.-J. HOEBANCKX, *Rosières*. In *Communes de Belgique. Dictionnaire d’histoire et de géographie administrative*. Crédit Communal de Belgique. Bruxelles, 1980, pp. 1282-1283.

(114) Voir note 9 et G. VANDE PUTTE, *Rosières. Vente des biens de la principauté d’Isque*. Wavriensia XVII (1968), no. 3, pp. 49-55.

(115) Il y a, ici, manifestement confusion entre le spirituel et le temporel.

Cette année-là, l'empereur céda à un de ses vassaux, sept manses tant vêtus qu'"absi", situés à Overijse; d'où il est conclu que Rosières existait déjà à cette date".

L'auteur fait ici allusion aux vues opposées en la matière de Jan Verbesselt et Chantal Zoller (116). Notre thèse, quant à elle, démontrera, arguments toponymiques à l'appui, que c'est plutôt cette dernière qu'il y a lieu de suivre sur la voie de l'objectivité historique, car de la thèse de Ch. Zoller il appert, de fait, que Rosières, appartenant aux ducs, a pu être conquis sur la forêt sous leur instigation, d'où la Charte de privilèges de 1222 pour favoriser la mise en exploitation du territoire. Fait significatif : à Rosières, on trouve le même parcellaire qu'à La Hulpe, c'est-à-dire lanières régulières, perpendiculaires aux chemins, témoins d'un essartage collectif. Le village qui, en 1241, se constituera en paroisse autonome, est construit en fonction de la route La Hulpe-Wavre d'une part et Hoeilaart-Wavre de l'autre, premières voies de pénétration probablement au moment du déboisement (117).

Selon cette thèse, il est donc extrêmement douteux que Rosières soit un village de création spontanée, par extension du domaine primitif. Ch. Zoller ne se prononce toutefois pas quant à l'origine et la datation du peuplement de Rosières, tout en renvoyant le lecteur aux thèses de Kurth (rejoignant lui-même les points de vue d'Alphonse Wauters), en ce qui concerne le peuplement de La Hulpe, que l'auteur de "La frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France" voit comme suit : "Les ducs de Brabant, pour peupler cette ville neuve, firent appel à des colons venus de localités voisines, du pays roman vraisemblablement, tout en y absorbant peu à peu ce qu'ils y trouvaient d'éléments flamands". Voilà comment, nous dit Kurth, La Hulpe a pu être, dès le XIIIe siècle, un village wallon, "bien que la présence de l'élément germanique primitif se trahisse encore dans les formes de quelques noms de lieux" (118).

(116) Voyez les notes 15, 16 et 17. Le texte du diplôme parle de "(...) in villa vocante Isca, mansos septem, inter vestitos et absos (...) " (Dom. BOUQUET, *Recueil des historiens de France*, t. VI, p. 574), la traduction de Ch. ZOLLER de "7 manses en partie garnis et en partie vacants (...), c'est-à-dire que certains sont occupés par des tenanciers légalement installés sur ces fonds dont ils ont été investis et que d'autres sont abandonnés par leur titulaire et cultivés par un "cultor" occasionnel jusqu'à une nouvelle investitio" (Ch. ZOLLER, *O.c.*, p. 10).

(117) Voyez la note 17.

(118) G. KURTH, *O.c.*, p. 149; J. TARLIER & A. WAUTERS, *Op.cit.*,

Et puisque Kurth, jusqu'à preuve du contraire, semble rester la référence sûre, du moins en ce qui concerne notre région, voyons ce que cet éminent historien nous dit à propos de Rosières : Quant à Rosières-Saint-André, qui porte un nom essentiellement roman, on peut s'étonner dès lors d'y trouver tant de lieux-dits flamands, et l'on sera tenté peut-être d'attribuer à la population une origine thioise. Mais en y regardant bien, on constate que ces lieux-dits sont extraits d'un document rédigé en flamand et qu'ils ont été purement et simplement traduits en cette langue, chaque fois qu'ils avaient conservé une certaine valeur appellative que le scribe pût saisir. Plusieurs de ces noms ainsi traduits laissent percer encore l'origine wallonne : Rosierveld, Rosierbosch, den Venchiere de Valeyt van Infeer, in den Foreest. Rosières reste donc, à la suite de notre enquête, un des points immuables de la frontière linguistique" (119).

Si cette dernière constatation est à relativiser aujourd'hui, comme notre monographie toponymique le démontrera, elle prouvera toutefois que Kurth a vu relativement juste quant à l'origine du peuplement de Rosières, ce qui néanmoins laisse toujours en friche l'étude de toutes les altérations des noms ultérieurs (qualifiées de "traductions flamandes" par Kurth lui-même) et retraductions françaises, des plus cocasses parfois (120). Ces altérations diverses et multiples, relevées par l'enquête toponymique moderne, sont tout aussi révélatrices quant à la vie, quant au dynamisme-même, à la fois des choronymes et des locuteurs en contact, en ce point de convergence précis de la germanité et de la romanité.

(119) G. KURTH, O.c., p. 158.

(120) Cfr. "Ruwael delle > Rue Ardelle; ter langhe willigen > Langueville". Voyez aussi G. VANDE PUTTE, *De Frankische landname en de ontstaansgeschiedenis van de taalgrens in het Land van IJse en Lane*. In J. VERBESSELT, *Het ontstaan en de ontwikkeling van de parochie Overijse*. O.c., pp. 186-198.

ANNEXE

Lettre de démission adressée par l'adjoint de Rosières, J. Min, à la Municipalité d'Isque, en date du 27 floréal An V (16.5.1797).

AGR-GSB, 10660

Liberttijd Broederlijkhyt Gelykheyd

Canton van overeyssche den adjoint van Rosiere versoekt aan U.E. minisipalijdt (sic !) van eenen anderen adjoint voor Rosiere aen te stellen, om rede dat myne affeirens (sic !), en myne onqapaebhyt (sic !), my grootelyks beletten van aen dezen dienst te voldoen. Ik hebbe vermynt met de premeire vergaeding, als dat ik, zonder fout, zoude afgegaen hebben, want ik vermeyn dat ik tegen de wet gedient hebbe, want ik alnog geen thien maenden inwoonder en ben, en al nege aen dinst, want het is onmogelyk, van ik vremdelink de proghe te re(ge?)ren die als geene gemijntenaers en kent of hunnen naem en weet, waer daer handere (sic !), bekaeme (sic !) mannen genog zijn. Want ik niet voor bequaem en ben, *want ik geen een woord frans en kan lezen of schryven, het gene daer nootzaekelyk is*, want als den agent uyt is, dan komen de troepen, of andere ordonnansien, by my, waer op ik dan niet antwoorde en kan, ende myne affeirens my zoo deniglyk bedwingen als dat het onmogelyk is om aen dezen dienst te koennen (sic !) voldoen, daer om geve ik mijne domisse (sic !) aen U.E. minicipaletijt, ende gelieft het stuk te vervooderen. Broederlykhyt. Dezen 27 floreal 5 jaer

J. Min
1797

**DE TALENTELLING VAN 1920 :
DE WAARDE EN DE BETEKENIS VAN DEZE CIJFERS
VOOR BRUSSEL**

door

Luc SIEBEN

Licentiaat Geschiedenis V.U.B.

Aspirant N.F.W.O.

1. PROBLEEMSTELLING

De verfransing van Brussel en de omliggende gemeenten heeft in de Belgische politiek problemen doen ontstaan die sedert enkele decennia een heet hangijzer vormen voor elke regering. Zo zorgden het taalstatuut en de afbakening van de Brusselse agglomeratie reeds voor heel wat politieke heibel.

Een groot probleem in de discussie vormt het gebrek aan een objectief en overzichtelijk taalbeeld van het betrokken gebied. Zo ziet men dat zowel de frankofonen als de Nederlandstaligen redetwisten over de cijfers van het aantal Franstaligen in het Vlaamse randgebied enerzijds en het aantal Nederlandstaligen in de negentien gemeenten van de Brusselse agglomeratie anderzijds. De onderzoeken die door beide partijen worden uitgevoerd en op de meest uiteenlopende criteria zijn gebaseerd, leveren totaal verschillende resultaten op.

Ook de sinds de Tweede Wereldoorlog verschenen publikaties over het Brusselse taalprobleem laten de meest uiteenlopende cijfers zien. Zelfs de op wetenschappelijke basis verkregen cijfers blijken slechts schattingen te zijn (1).

(1) Bijvoorbeeld : H. AELVOET, *Honderdvijftientig jaar verfransing in de agglomeratie en het arrondissement Brussel, 1830-1955*. Brussel, 1957, 71 blz.; L. LINDEMANS, *Proeve van een objectieve talentelling in het Brusselse*. Antwerpen/Brussel/Gent, 1951, 96 blz.; L. LINDEMANS, *Het vraagstuk Brussel uit Vlaams oogpunt*. Z.p., z.d., 112 blz.

Men raadplege ook : E. VAN CAUWELAERT, "Brussel", in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 1, Tielt, 1973, blz. 241-259; K. DE WITTE, "Randgemeenten", in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 2, Tielt, 1975, blz. 1286-1299; K. DE WITTE, *Brussel Open Stad*. Lier, 1967, blz. 8-16.

Tot 1947 kon het taalbeeld op nationaal vlak, van iedere provincie, elk arrondissement en iedere gemeente afgeleid worden uit de resultaten van de tienjaarlijkse talentellingen. Door de cijfers van de achtereenvolgende tellingen te vergelijken, werden de taalverschuivingen duidelijk. Politici en onderzoekers trokken daaruit hun konklusies, waarvan de weerslag zowel op het politiek vlak als in allerlei brochures en wetenschappelijke studies terug te vinden is.

In het kader van de Brusselse taaltoestanden worden de resultaten van de talentellingen gebruikt om het verfransingsproces en de uitbreiding ervan over een steeds groter gebied duidelijk te maken. De resultaten van 1947 daarentegen dienen nu veelal als basis voor het onderzoek van de huidige taalontwikkeling in het Brusselse.

Welk is nu de waarde van de resultaten van een talentelling ? In een artikel stelt E. Gubin dat de resultaten met enig voorbehoud moeten worden gebruikt. Het artikel toont tevens door welke factoren de talentellingen tot de Eerste Wereldoorlog beïnvloed werden (2). Een verrassend betoog als men ziet hoe deze cijfers nog steeds zonder enig voorbehoud in allerlei studies overgenomen worden. Een veelvuldig voorkomende fout is dat geen of slechts weinig rekening gehouden wordt met de instructies om tot een representatieve talentelling te komen.

De talentelling van 1947 is de laatste die werd uitgevoerd. Bij de tienjaarlijkse volkstellingen van 1960, 1970 en 1980 werd geen taalrubriek meer ingelast. De taalrubriek werd in 1960 na algemeen Vlaams verzet geschrapt. De Vlaamse politici beklemtoonden dat door de vele manipulaties de resultaten van 1947 vervalst waren en dit volledig in het nadeel van de Nederlandstaligen. Bovendien moest, door de koppeling van de resultaten aan de taalwetgeving, Vlaanderen grondgebied afstaan aan Brussel en werd het taalstatuut van sommige Vlaamse gemeenten langs de taalgrens gewijzigd. Er werd gezegd dat de talentelling tot een referendum verworden was (3).

Een andere belangrijke faktor die manipulaties in de hand werkte was de anti-Vlaamse stemming na de wereldoorlog. In dit verband moet worden aangestipt dat de repressie nog volop in de aktualiteit stond.

(2) E. GUBIN, "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", in : *Taal en Sociale Integratie*, 1, Brussel, 1978, blz. 33-79.

(3) M. VAN HAEGENDOREN, *Van taalstrijd tot staatshervorming*. Leuven, 1983, blz. 105-106 en 131-134.

Het artikel van E. Gubin en de gebeurtenissen van 1947 indachtig leek het nuttig om de totstandkoming van de talentelling van 1920 na te trekken om zo de waarde van de cijfers beter te kunnen beoordelen.

Als eerste punt in dit onderzoek lijkt het nuttig om de Brusselse agglomeratie, het door ons in ogenschouw genomen gebied, eerst van naderbij te bekijken. De Brusselse agglomeratie, als dusdanig, bestond in 1920 nog niet; veelal werd met deze term het gebied bedoeld dat onder de 'Konferentie van de Brusselse Burgemeesters' ressorteerde. Dit was het niet-officieel orgaan waarvan vijftien Brusselse gemeenten lid waren en waarbij de burgemeesters de gemeenschappelijke problemen bespraken (4). Het hele gebied werd gekenmerkt door een verfransing van zowel de autochtone bevolking als van de Vlaamse inwijkelingen. Het verfransingsproces gebeurde op basis van de suprematie van de Franse taal in het officiële, administratieve, economische, sociale en kulturele leven. Belangrijk daarbij was het feit dat Brussel het knooppunt vormde voor alle voornoemde maatschappelijke factoren in België. De lokale Brusselse politici, zelf voor het overgrote deel Franstaligen, bevorderden via de gemeentelijke instellingen en het onderwijs de verspreiding van het Frans. Van Vlaamse zijde kon daartegen niets in de plaats gesteld worden. In deze omstandigheden greep de Vlaamssprekende bevolking, veelal tot de lagere sociale klasse behorend, naar het Frans om sociale promotie te maken en een hogere status te bereiken. Dit proces zette zich door tijdens de opeenvolgende generaties en werd door steeds grotere groepen van de lokale bevolking en de Vlaamse inwijkelingen gevolgd. Het verspreidde zich in gelijkaardige omstandigheden naar de omliggende gemeenten waar het nog verstevigd werd door Brusselse inwijkelingen. Naarmate de verstedelijking vorderde, ging terzelfdertijd de verfransing verder. In dergelijke omstandigheden groeide de Brusselse olievlek (5).

(4) Tot de Konferentie van de Brusselse Burgemeesters behoorden : Elsene, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gillis, Brussel, Schaarbeek, Etterbeek, Oudergem, Koekelberg, Sint-Pieters-Jette, Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Vorst, Watermaal-Bosvoorde, Ukkel, Laken en Sint-Lambrechts-Woluwe (toestand 1920). Het was de Brusselse burgemeester die de vergaderingen voorzat.

(5) Men raadplege ook : H. VAN VELTHOVEN, "Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914", in : *Taal en Sociale Integratie*, 4, Brussel, 1981, blz. 261-266.

Het jaar van de talentelling, namelijk 1920, is een tweede belangrijke faktor in ons onderzoek. Net als deze van 1947 vond de talentelling van 1920 plaats op een ogenblik dat voor de Nederlandssprekenden allesbehalve gunstig was. Ook hier kwam de talentelling korte tijd na een wereldoorlog. De samenwerking van groepjes Vlamingen met de Duitse bezetter werd na de oorlog door frankofone groepen aangegrepen om een anti-Vlaamse campagne en stemming op te wekken. Vooral de frankofone Brusselse kringen waren in dit opzicht voortrekkers. Er was net als na de Tweede Wereldoorlog repressie van burgers die met de Duitsers hadden samengewerkt, zij het dan in mindere mate (6). De suprematie van het Frans werd daarbij door de eerste wereldbrand vergroot, immers de Fransen behoorden tot de geallieerde overwinnaars. In frankofone kringen werd deze overwinning vaak als een zege van de Latijnse kultuur op de Germaanse bestempeld en vermits het Vlaams tot de Germaanse taalgroep behoorde... Kortom, als gevolg van de internationale gebeurtenissen kreeg de al bestaande suprematie van de Franse taal in Brussel er nog een steuntje bij (7).

Ook de nationale gebeurtenissen zijn niet onbelangrijk voor de talentelling van 1920. De wijzigingen na de Eerste Wereldoorlog waren opmerkelijk. Zo werd door de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht, voorlopig nog alleen voor mannen, de politieke gelijkheid ingevoerd. De grondwetsherziening van 1921 legde de nieuwe politieke situatie vast.

De Vlaamse beweging zocht na de Eerste Wereldoorlog door middel van nieuwe programma's naar nieuwe wegen. Ondanks de anti-Vlaamse atmosfeer in deze naoorlogse jaren wist de Vlaamse Kwestie in 1920, tot verbijstering van vele frankofonen, toch opnieuw volop in de politieke belangstelling te komen. In het jaar van de talentelling laaiden de kommunautaire spanningen hoog op, wat vooral het geval was sinds de behandeling in het Parlement van het wetsvoorstel in verband met de vernederlandsing van het bestuur in Vlaanderen. In de Franstalige pers ontstond een heftige campagne tegen het wetsvoorstel en tegen al wat opkwam voor de Vlaamse ge-

(6) G. DURNEZ, "Repressie", in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 2, Tielt, 1975, blz. 1314-1317.

(7) Het debat in de Brusselse gemeenteraad over de vernederlandsing van de Gentse rijksuniversiteit moge als een goed voorbeeld gelden van deze frankofone ingesteldheid (Conseil communal du 20 novembre 1922, Bulletin Communal de Bruxelles 1922, blz. 1888-1927).

lijkberechtiging. Opnieuw speelden de frankofone Brusselaars een voortrekkersrol. De Brusselse politici eisten en verkregen een aparte regeling waardoor zij relatief vrij hun eigen taalstatuut konden bepalen. In de politieke debatten over het wetsvoorstel vormden de taalminderheden echter een groot struikelblok. Plannen om het taalstatuut van een gemeente door een gemeentelijk referendum te laten bepalen, werden afgewezen. Talrijke politici vreesden immers dat dergelijke volksraadpleging nog voor andere materies zou kunnen worden toegepast. Ieder precedent moest daarom worden vermeden (8).

Voor het gemeentelijk referendum werd uiteindelijk een alternatief gevonden. Uit de conservatieve hoek kwam het voorstel om het taalstatuut van een gemeente te koppelen aan de resultaten van de talentelling. Dit voorstel kwam er op een ogenblik dat de talentelling reeds volop in uitvoering was. In juli 1921 werd deze regeling door het Parlement bekrachtigd. Voor de Brusselse politici bood deze koppeling uitzonderlijke perspectieven voor de uitbreiding van de Brusselse agglomeratie. Gezien de voortschrijdende verstedelijking en de daarmee gepaard gaande verfransing, leek de poort open te staan voor de opname van nieuwe gemeenten. Om het nog eenvoudiger te maken, kon een gemeente zelfs, via een Koninklijk Besluit, aan het Brusselse taalstatuut onderworpen worden. De Brusselse politici faalden evenwel in hun opzet om aan de Brusselse agglomeratie een bestuurlijke instelling te geven. Het ontbrak hen evenwel niet aan plannen voor de oprichting van een agglomeratieraad (9).

Met de koppeling van het taalstatuut aan de resultaten van de talentelling werd de basis gelegd voor politieke en kommunautaire tegenstellingen. De talentelling zou in het Brusselse randgebied, de taalgrensgemeenten en enkele andere Vlaamse gemeenten tot een referendum uitgroeien. Het is echter niet duidelijk of de talentelling van 1920 toen reeds als een verkapte vorm van een referendum

(8) A. MAST, *Overzicht van het Grondwettelijk Recht. Deel 1*. Gent, 1950, blz. 82-84.

(9) Aangaande het probleem Brussel en de taalwet op het bestuur van 1921 verwijzen we naar het zesde hoofdstuk van onze onuitgegeven licentiaatsverhandeling : L. SIEBEN, *De Vlaamse Beweging en de strijd om Brussel na de eerste wereldoorlog. 1918-1926*. V.U.B., 1983-1984, blz. 347-417.

beschouwd werd. Daar de koppeling van de resultaten van de talentelling aan het taalstatuut van de gemeenten zeer snel op de talentelling zelf volgde, laat sterk vermoeden dat er enige manipulatie plaats vond.

Tot besluit van deze paragraaf kan worden gesteld dat de talentelling van 1920 plaats vond op een voor de Vlamingen allesbehalve gunstig ogenblik. Het activisme en de daaruit voortvloeiende anti-Vlaamse campagne vormde een goede basis voor manipulaties. Dit werd nog versterkt door de heroplevende Vlaamse beweging en de taalwet op het bestuur. Bovendien kende de Franse taal sinds de Wereldoorlog een toppunt van prestige. In Brussel voegde zich daarbij nog het feit dat het Vlaams bewustzijn bij de bevolking door het verfransingsproces zwak stond en door bovenstaande factoren alleen nog maar zwakker kon worden.

2. DE UITVOERING VAN DE TALENTELLING

Overlopen wij allereerst de vragen die elk burger, ouder dan twee jaar, diende te beantwoorden (Belgisch Staatsblad van 12 november 1920). In de eerste plaats wensten de statistici te weten welke nationale talen de burgers kenden. Deze laatsten konden hierbij kiezen uit het 'Vlaamsch', het 'Fransch' en het 'Duitsch', of een combinatie ervan. Naar de mate waarin de burgers de taal beheersten, werd niet gevraagd. Men was ook niet verplicht de taal of talen te kunnen schrijven, er een grondige grammatikale kennis van te hebben of een uitgebreide woordenschat te bezitten. De kennis van een taal werd voldoende geacht vanaf het ogenblik dat men zich kon doen 'verstaan in den kring der gewone daden van het leven'. In een zo door het Frans gedomineerde samenleving als de Brusselse kon dergelijke vraagstelling alleen op de Vlamingen een grote invloed hebben.

Sinds 1910 was aan de rubriek talen een nieuwe vraag toegevoegd. De burgers die verklaarden meer dan één nationale taal te kennen, moesten daarbij aangeven welke taal zij het meest gebruikten, het meest spraken (10). In tegenstelling tot de voorgaande vraag stond in de officiële onderrichtingen geen enkele verduidelijking. Meer duidelijkheid ware bij deze vraag zeker wenselijk geweest; er kon immers een essentieel verschil bestaan tussen het ge-

(10) P. LEVY, *La querelle du recensement*. Brussel, 1960, blz. 44-45.

bruik van een taal op beroepsniveau en het gebruik ervan op familiaal vlak. In een tweetalige samenleving als de Brusselse had een dergelijke verduidelijking een veel beter taalbeeld kunnen geven. Nu stond de poort opnieuw open voor allerlei misvattingen en kon de bij de Vlaamse bevolking bestaande verfransingsdrang een invloed op de antwoorden hebben. Ook was een manipulatie van buitenaf zeer gemakkelijk. Wie zou trouwens de echtheid van dergelijke verklaringen kunnen nagaan ? Opdat de gehele volkstelling, dus ook de talentelling, een zo getrouw mogelijke weergave van de werkelijkheid zou zijn, had de wetgever evenwel een strafmaatregel ingesteld wanneer valse verklaringen werden gegeven (Wet van 2 juni 1856, art. 5). Een geldboete van maximum 100 frank kon worden geëist.

Een tweede punt in de uitvoering van de talentelling betrof de uitvoerders zelf. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken stond in voor de inrichting van de telling. Om de omvangrijke opdracht tot een goed einde te brengen werd als steeds een beroep gedaan op het provinciebestuur en de gemeentebesturen. Deze laatsten moesten de tellingsagenten aanduiden. Dit was een belangrijke opdracht en uit de onderrichtingen van het ministerie bleek zeer goed dat niet iedereen voor deze taak kon worden aangewezen. Een eerste vereiste was dat de talentellingsagenten 'allen genoegzaam verstand en onderwijs' bezaten. Bovendien moesten zij van hun gemeente 'eene volkomen kennis van de bevolking en van de samenstelling der gezinnen' hebben. Het ministerie adviseerde daarom de aanstelling van politieagenten. Deze werden geacht het meest aan de criteria te beantwoorden en bovendien plichtsbewust en nauwgezet hun opdrachten te vervullen. Om de nauwgezetheid nog meer te stimuleren werd er mee gedreigd de vergoedingen voor deze taak in te trekken en de tellingsagenten zelfs uit hun opdracht te ontheffen, indien zou blijken dat ze hun taak niet eerlijk hadden uitgevoerd. Dergelijke drastische maatregel kon echter alleen door de provinciegouverneur genomen worden. Deze kon eveneens de door de gemeentebesturen voorgedragen kandidaturen weigeren. Het schepenkollege oefende volgens art. 17 toezicht uit op de tellingsagenten. In een gemeente met meer dan twee dergelijke funktionarissen kon het zijn controle volledig of gedeeltelijk overdragen aan één of meer opzichters (Belgisch Staatsblad van 20-21 sept. 1920).

De taak van de tellingsagenten was erop gericht resultaten te bekomen die zo goed mogelijk met de werkelijkheid overeenstemden.

De betrokkenen kregen daartoe onderrichtingen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, waarin plichten en taken omschreven werden. We vatten bondig de taak van de tellingsagenten samen. Hij diende in principe twee maal bij de burgers aan te kloppen. De eerste keer in december om de formulieren met de vragen rond te delen. Een tweede keer vanaf 1 januari 1921 om de formulieren terug op te halen. De burgers dienden immers op 1 januari 1921 de vragen te beantwoorden. De taak van de tellingsagent bestond er dan in de dokumenten op te vragen en na te kijken of het beantwoorden van de vragen volgens de gestelde normen was gebeurd. Was dit niet het geval dan bracht de tellingsagent, na overleg met de betrokkene en in overeenstemming met art. 36, verbeteringen aan met kleurinkt of liet een nieuw dokument invullen. Indien nodig moest de betrokkene, op verzoek van de tellingsagent, dokumenten als trouwboekje, werkboekje en identiteitskaart voorleggen. Herhalen wij nogmaals dat het afleggen van valse verklaringen strafbaar was.

In 1920 kwam analfabetisme of onvoldoende intellectuele vorming bij gebrek aan scholing nog op grote schaal voor. De tellingsagenten waren in zulke gevallen genoodzaakt de formulieren zelf in te vullen en dit op basis van inlichtingen door de betrokkene verstrekt (art. 32). Ook hier mochten allerlei akten opgevraagd worden (Staatsblad van 20-21 september 1920).

In tegenstelling tot de vorige volkstellingen werd de taak van de tellingsagent in 1920 heel wat lichter. Na het ophalen van de dokumenten was hij nu niet meer verplicht een heel omslachtige procedure te volgen. Het ordenen en tellen van de gegevens werd immers vanaf 1910 gedeeltelijk en vanaf 1920 volledig bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken gecentraliseerd. Tel- en sorteermachines, bediend door speciaal daartoe opgeleid personeel, zouden deze taak voor het eerst overnemen. De statistici hadden reeds lang op dergelijke centralisatie aangedrongen en hoopten daarmee de talloze fouten van het verleden uit de weg te kunnen ruimen (11).

Zo te zien zou de talentelling van 1920 zeer betrouwbare resultaten kunnen opleveren. Alles werd duidelijk in het werk gesteld om fouten zoveel mogelijk te elimineren. Aan de hand van het Brusselse voorbeeld zullen we toetsen of dergelijke doelstelling ook in de realiteit kon verwezenlijkt worden om op die manier de waarde van de resultaten te evalueren.

(11) P. LEVY, *op.cit.*, blz. 46.

3. DE TALENTELLING IN DE HOOFDSTAD

Het Brusselse stadsbestuur volgde stipt de richtlijnen van de Centrale Overheid. Als tellingsagenten werden door het kollege politieagenten aangeduid. Reeds vanaf dit punt moeten aanmerkingen gemaakt worden en wel van tweeërlei aard. Ten eerste werden in de officiële onderrichtingen de tellingsagenten nergens verplicht de plaatselijke taal of talen te spreken. Voor Brussel zou dit dus de kennis van het Vlaams én het Frans betekenen. Het ontbreken van dergelijke onderrichting vloeide echter rechtstreeks voort uit de taalwetgeving (12). In 1920 werd immers nergens het taalgebruik van de gemeentelijke administraties, laat staan dat van het personeel zoals de politie, geregeld. Bij de volgende volkstelling in 1930 werd deze kwestie geregeld in funktie van de taalwet op het bestuur van 1921. Vanaf dan werd de regel ingevoerd dat de tellingsagenten de lokale talen dienden te kennen (13).

Over de kennis van het Vlaams binnen het Brusselse politiekorps bestaat veel twijfel. Uit de gemeenteraadszittingen van juni 1920 noteerden wij i.v.m. dit onderwerp volgende gegevens, die van betekenis kunnen zijn voor onze studie. Na een Vlaamse betoging kwam uit Franstalige hoek de opmerking dat het Brusselse politiekorps Vlaamsgezind zou zijn, terwijl van Vlaamse zijde in het verleden steeds over het gebrek aan kennis van het Vlaams werd geklaagd. De Brusselse burgemeester Adolphe Max (1909-1939) verklaarde op beide aanvallen het volgende :

Mais non, l'on n'engage pas que des Flamands, nous engageons aussi des Wallons, à la seule condition qu'ils essayent d'apprendre le flamand; et c'est l'un de ces Wallons, vraisemblablement, dont l'instruction flamande n'était pas encore terminée, qui n'a pu répondre à la question qui lui avait été posée en moedertaal. (14)

(12) Artikel 2 van de taalwet op het bestuur van 22 mei 1878 luidde : In het arrondissement Brussel geschiedt de briefwisseling van de beambten van den staat met gemeenten en particulieren in het Nederlandsch indien de betrokken gemeenten of personen het vragen of zelf in hunne briefwisseling die taal gebruikten. Uit : L. DOSFEL, *De Belgische wetten op het gebruik der Nederlandsche taal voor het volk toegelicht*. Brugge, 1910, blz. 189-190.

(13) Volkstelling 1930, deel 1, blz. 28.

(14) Conseil communal du 14 juin 1920, Bulletin communal de Bruxelles 1920, blz. 872.

In een andere tussenkomst verklaarde de burgemeester dat de pas benoemde hoofdkommissaris van politie hoegenaamd geen Vlaams kende. Het gemeentelijk personeel en de politiemensen waren ten zeerste verbolgen over de Franstalige kritieken. Zo konden in de reactie van de Brusselse afdeling van de 'Fédération Nationale des Employés communaux de Belgique' lezen :

Le personnel de la Ville, mieux que n'importe qui, connaît les véritables tendances linguistiques de la population bruxelloise. En contact continu avec le public, il sait quels sont les véritables intérêts de la population qu'il sert et il ne trahira pas ces intérêts. (15)

In de brief werd ook nog eens het verband gelegd tussen het activisme en de taalpolitiek van de Duitse bezetter en het verzet daartegen van het Brusselse politiekorps.

Verder luidde het :

Le personnel communal de Bruxelles, conscient des intérêts de la population, est prêt, groupé derrière les autorités que cette population s'est librement choisies, à résister à outrance à toute tentative linguistique qui froisserait ses volontés affirmées à maintes reprises, et il tient à ce que tous les Bruxellois le sachent. (16)

Beide citaten spelen duidelijk in op de verfransing van Brussel. Het gemeentelijk personeel volgde onverdroten de taalpolitiek van het gemeentebestuur, namelijk de bevordering van het Frans en het in ere houden van de suprematie van deze taal. Ook de bond van het lagere politiepersoneel van de Brusselse agglomeratie trok hard van leer tegen de insinuaties als zou het Brusselse politiekorps vlaamsgezind zijn. In hun protestbrief stelde deze organisatie dat daardoor het hele politiewezen in diskrediet werd gebracht (17).

In het Brusselse politiekorps bleek het Nederlands allesbehalve goed ingeburgerd te zijn en bestond er een allesbehalve vriendelijke gemoedsgesteldheid t.o.v. de Vlaamse verzuchtingen. De naoorlogse anti-Vlaamse sfeer straalde uit de reacties en werd door deze frankofone insinuaties nog versterkt. De opwinding begon een paar maanden voor de uitvoering van de talentelling toen in de Brusselse fran-

(15) Conseil communal du 14 juin 1920, Bulletin communal de Bruxelles 1920, blz. 873.

(16) *ibidem*, blz. 873-874.

(17) *ibidem*, blz. 876.

kofone pers opnieuw, vooral naar aanleiding van de bespreking van de taalwet in de Senaat, een anti-Vlaamse campagne op gang kwam. De talentelling, zo werd verteld, zou dienen om het Vlaams als bestuurstaal in de Brusselse administratie in te voeren. Het spookbeeld van het activisme, het flamingantisme en de Duitse bezetter werd opnieuw levendig (18). In dergelijke omstandigheden en mede met het gebeuren van juni in het achterhoofd is het niet ondenkbaar dat de talentelling door de politionele diensten werd beïnvloed. Zij waren immers belast met de uitvoering van de talentelling.

Wat gebeurde er bijvoorbeeld wanneer een tellingsagent die geen Nederlands kende zich bij een Vlaamse burger aanbood ? Het laat zich bijna raden dat deze door de tellingsagent in het Frans aangesproken werd. Wanneer hij de tellingsdokumenten zelf had ingevuld of door een tellingsagent had laten invullen en hij in de talenrubriek enkel het Vlaams opgaf, kon hij in een vervelende positie komen. Aangezien de tellingsagent verplicht was te controleren of de antwoorden juist waren, wat uiteraard steeds in het Frans gebeurde, en mede op basis van het criterium dat iemand een taal beheerst wanneer hij zich verstaanbaar kan maken 'in den kring der gewone daden van het leven', kon iemand ondanks een bescheiden Franse woordenschat en een slechte grammatikale kennis verplicht worden aan te geven dat hij Frans kon spreken. Bij weigering kon de tellingsagent zich nog steeds beroepen op het artikel dat het afleggen van valse verklaringen strafbaar stelde.

Op de vraag, welke van de twee talen men het meest gebruikte, kon de tellingsagent niets anders doen dan de verklaring van de betrokkene aanvaarden. Een controlemiddel was er bijna niet, tenzij een onderscheid tussen beroepsbezigheden en het familiaal leven zou worden ingevoerd.

Bovenstaande situatie is niet zomaar uit de lucht gegrepen. De Vlaamse pers stond vol van dergelijke gebeurtenissen en de politieagenten speelden in elk relaas een belangrijke rol (19). Het politiepersoneel was nochtans niet de enige schuldige van deze klachtenregen. In dit verband moet het Brusselse stadsbestuur als hoofdschuldige worden aangewezen. Deze had immers benevens de onder-

(18) *L'Etoile Belge*, 12.12.1920, blz. 1.

(19) *Het Laatste Nieuws*, 24.12.1920, blz. 2; *HLN*, 26.12.1920, blz. 1; *Ons Vaderland*, 31.12.1920, blz. 3; *OV*, 14.1.1921, blz. 1; *HLN*, 19.1.1921, blz. 4; *HLN*, 25.1.1921, blz. 2; *HLN*, 6.2.1921, blz. 6; *HLN*, 12.3.1921, blz. 2; *HLN*, 29.3.1921, blz. 2.

richtingen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken ook nog eigen richtlijnen opgesteld, vreemd genoeg enkel in verband met de talenrubriek, meer bepaald betreffende de dokumenten die door de tellingsagenten zelf, op aanvraag van de betrokkenen, werden ingevuld (20).

Aan de tellingsagenten werd de opdracht gegeven vooral te letten op de antwoorden op de vraag welke talen de burger kon spreken. Bij de telling van 1910 zou immers gebleken zijn dat tal van personen, die om beroepsredenen toch het Frans moesten kennen, enkel de kennis van het Vlaams hadden opgegeven. Aan de tellingsagenten werd daarom nu de opdracht gegeven toe te zien op het genoten onderwijs, het beroep of de geboorteplaats van dergelijke personen. Door het Brusselse stadsbestuur werd vooropgesteld dat wie in Brussel onderwijs had genoten automatisch en wie een handelszaak had, of handelsbediende, magazijnier, handelsreiziger, winkeljuffrouw of loopjongen was, beroepshalve het Frans moest kennen.

Voorts werd in de Brusselse onderrichtingen aan de tellingsagenten de opdracht gegeven de antwoorden op de vraag, welke van de twee of drie talen die men sprak ook de meest gebruikte taal was, als een vaststaand gegeven te beschouwen. Reden hiervoor was dat controle onmogelijk bleek. Dergelijke formulering laat veronderstellen dat het tweede luik van de talenrubriek het Brusselse stadsbestuur niet interesseerde; alleen de kennis van het Frans was primordiaal.

Waarom nu juist de klemtoon op die dokumenten die door de tellingsagenten op aanvraag werden ingevuld? In de Brusselse richtlijnen werd duidelijk gesteld dat de door de burgers zelf ingevulde formulieren niet onder de richtlijnen vielen, maar dat ze wel volledig ingevuld dienden te zijn. Het Brusselse stadsbestuur verwees daarmee naar artikel 36 van de algemene onderrichtingen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Deze bepaling verplichtte de tellingsagent er zich van te vergewissen dat de schriftelijk gegeven inlichtingen volledig waren en, voor zover hij kon nagaan, deze tot de mogelijkheden behoorden. Indien nodig kon hij de betrokkenen ondervragen, allerlei dokumenten inzien of aanvullende gegevens inwinnen. Fouten of onvolledigheden dienden verbeterd te worden.

Artikel 32 gaf onderrichtingen voor de tellingsagent aan wie gevraagd werd de vragenlijsten volledig of gedeeltelijk zelf in te vullen. Van de Brusselse richtlijnen kan in dit verband alleen gezegd

(20) *La Dernière Heure*, 23.12.1920, blz. 3.

worden dat ze artikel 32 verduidelijkten voor wat de talenrubriek betreft. Dit laatste blijkt nog meer wanneer men de onderrichtingen voor de telling van 1930 raadpleegt. Hierin werd duidelijk gesteld dat de onderrichtingen die niet uitgingen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken verboden waren. Het Brusselse voorbeeld van 1920 vormde ongetwijfeld de aanleiding voor deze beslissing (21). De ware reden voor het optreden van het Brusselse stadsbestuur had een andere oorzaak. De personen die de zorg voor het invullen van de tellingsdokumenten aan de tellingsagent overlieten, behoorden groten-deels tot de lagere sociale klassen, gekenmerkt door een gebrek aan scholing en intellectuele vorming. Onder hen bevonden zich ongeschoolde arbeidskrachten, ongeletterden en vele bejaarden. Het was een praktijk die, althans volgens 'Het Laatste Nieuws', op grote schaal voorkwam (22). Klaarblijkelijk was het in deze bevolkingsgroepen dat de Brusselse burgervaders vastgesteld hadden dat nog teveel mensen alleen het 'Vlaamsch' konden spreken. Iets dergelijks kon in hun ogen niet. In de Brusselse richtlijnen stond letterlijk te lezen :

Ainsi, il a été relevé, dans un grand nombre de cas, que des personnes, originaires de l'agglomération bruxelloise, étaient renseignés comme ne connaissant que le flamand, alors que leur profession et leur qualité de Bruxellois permettaient de croire qu'ils savaient tout au moins le français. (23)

In dit citaat valt onmiddellijk op dat het stadsbestuur van elke Brusselaar verwachtte dat hij door het jarenlange leven in de hoofdstad op zijn minst het Frans kende. Het Frans werd in Brussel dus duidelijk vooropgesteld, wat overeenstemde met de hele taalpolitiek van het Brusselse stadsbestuur. Tijdens en na de Wereldoorlog verscheen van haar hand de brochure 'Enquête sur l'emploi des langues française et flamande dans l'agglomération bruxelloise', waarin in geuren en kleuren werd aangetoond dat in de Brusselse gemeenten het Frans de belangrijkste taal was (24). Het Vlaams werd er toegestaan maar werd voorgesteld als een taal die in de Brusselse maat-

(21) Volkstelling 1930, deel 1, blz. 28.

(22) HLN, 9.9.1922, blz. 1.

(23) La Dernière Heure, 23.12.1920, blz. 3.

(24) Een klandestiene uitgave verscheen in 1917, terwijl in 1919 een officiële versie werd verspreid.

schappij niet veel betekende. De Brusselse stadsmagistraten zouden in 1921, bij de uitvoering van de nieuwe taalwet op het bestuur, deze visie opnieuw verspreiden. Hetzelfde zou gelden voor het gemeentelijk onderwijs, het kultuurbeleid, de gemeentelijke administratie, kortom op ieder vlak waar de taalproblematiek aan bod kwam (25).

De geboorteplaats, het beroep en het onderwijs vormden voor het Brusselse stadsbestuur de ideale manier om de suprematie van het Frans in de hoofdstad bevestigd te zien en ze in cijfers uit te drukken. Vandaar de grote belangstelling voor de eerste vraag van de talenrubriek. De tweede vraag die informeerde naar de taal die men het meest gebruikte, interesseerde hen niet. Hier liet men het verfransingsproces zijn gang gaan.

Maar waarom besteedde het Brusselse stadsbestuur dan zo weinig aandacht aan de vragenlijsten die door de betrokkenen zelf werden ingevuld? Het antwoord hierop volgt rechtstreeks uit wat voorafging. Het waren de goed geschoolden, de beter gesitueerden, de betere klassen die zelf de vragen invulden. Het Frans was in deze klassen via het onderwijs, de werksfeer en de sociale kontakten veel beter ingeburgerd. Een deel onder hen waren Franstaligen van geboorte, terwijl de Vlamingen het verfransingsproces reeds achter de rug hadden of volop doormaakten. In deze groepen vormde het aangeven van het Frans als gekende taal geen moeilijkheden (26).

Om de opzet van het Brusselse stadsbestuur te doen slagen waren de tellingsagenten van enorm belang. Zij werden daarom onder druk gezet. De richtlijnen vormden daartoe een middel. Het allerbelangrijkste drukingsmiddel werd ingevoerd toen het stadskollege de controle op de talentellingsagenten voor wat de talenrubriek betrof aan een aantal opzichters overdroeg. Men vond er niets beters op dan de adjunkt-politiekommissarissen met deze opdracht te belasten, nota bene de rechtstreekse oversten van de politieagenten. In hun taak werden ze door nog enkele andere ambtenaren bijgestaan. Opnieuw beperkte de controle zich tot de vragenlijsten die door de tellingsagenten op aanvraag waren ingevuld (27). Wanneer men vermoedde dat de gegevens niet juist waren, werd opnieuw een tellingsagent naar de betrokkene gestuurd voor een onderzoek. Uit

(25) Voor het Brusselse gemeentelijk onderwijs raadplege men : H. VAN VELTHOVEN, op.cit., blz. 261-387.

(26) *ibidem*, blz. 261-266.

(27) *La Dernière Heure*, 23.12.1920, blz. 3.

persartikels blijkt dat sommigen de vragen nu bevestigend beantwoordden. Opnieuw werd erover geklaagd dat vooral politieagenten die geen Nederlands kenden naar de mensen werden gestuurd. Het is echter helemaal niet duidelijk of de agenten erop gewezen werden dat valse verklaringen werden afgelegd of dat andere intimidatiemiddelen werden gebruikt. Het gerucht deed de ronde dat via deze controle politieagenten wegens onnauwkeurigheden een blaam of zelfs een bestraffing opliepen (28).

Bij het ronddelen van de vragenformulieren zouden er wel manipulaties zijn geweest. Zo was op voorhand de hoofding enkel aan de franstalige kant ingevuld zodat de burgers in de waan konden worden gebracht dat uitsluitend het Franse deel diende ingevuld te worden (29).

Het inwonend dienstpersoneel bevond zich in een betwistbare positie en onder hen waren nogal wat Vlamingen. Aan de hand van artikel 9 van de ministeriële onderrichtingen (Staatsblad van 20-21 september 1920) werd het gezinshoofd, in dit geval de meesters, geacht de formulieren in te vullen. Gezien de frankofone geaardheid van de burgerij was het risico van onjuiste verklaringen reeel (30).

Niet alleen waren er de officiële manipulaties tegen de talentellingen. Ook de pers speelde op dit vlak een grote rol. Franstalige kranten wezen de burgers op het gevaar van het flamingantisme dat de talentelling met zich kon brengen. Er werd immers een verband gelegd met de toen in bespreking zijnde taalwet op het bestuur. Met het argument dat het 'Vlaamsch' invloed zou krijgen in de Brusselse administraties werden de Brusselse burgers opgeroepen om niet aan te geven dat men 'Vlaamsch' kon spreken. Om de oproep kracht bij te zetten stelde 'L'Etoile Belge', dat men via het Brussels dialect toch als Vlaming zou worden beschouwd. Dit zou een ongelukkig feit zijn omdat het Brussels bijna niets gemeen had met het 'Vlaamsch' (31).

Om de houding van de frankofone pers t.a.v. deze kwestie te begrijpen, dient men opnieuw de ministeriële onderrichtingen te raadplegen, namelijk de bepaling dat het 'Nederlandsch' bij het 'Vlaamsch' moest gerekend worden en het 'Waalsch' bij het

(28) HLN, 25.1.1921, blz. 2.

(29) HLN, 24.12.1920, blz. 2.

(30) HLN, 25.1.1921, blz. 2; 10.9.1922, blz. 1.

(31) L'Etoile Belge, 12.12.1920, blz. 1.

'Fransch'. De frankofonen en de Walen vonden deze regel allesbehalve logisch. Zij oordeelden dat Walen die een Waals dialect spraken het Frans aanleerden, dus dat er tussen beiden een verschil moest bestaan. Ergerlijk vonden zij ook dat het Nederlands bij het Vlaams gevoegd werd. Het Vlaams was voor vele frankofonen immers slechts een konglomeraat van dialecten (32). Dit standpunt kwam evenwel niet zomaar uit de lucht vallen. De Waalse beweging had reeds in 1910 en opnieuw in 1920 gevraagd om naar aanleiding van de talentelling ook een telling in te richten die het gebruik van de dialecten zou omvatten. Het voorstel was echter steeds afgewezen (33).

De Vlaamse pers was verontwaardigd over wat de frankofone pers deed en voorstelde. Zij klaagde de toestand aan en bezwoer de Vlaamse burgers niet in de valkuil te trappen. Voorts vroeg zij zich af of het gerecht niet moest ingrijpen, daar dergelijke oproepen de burgers kon aanzetten tot het afleggen van valse verklaringen. Verder vroeg men zich af waarom niet met evenveel drang naar de kennis van het 'Vlaamsch' werd gepeild. 'Het Laatste Nieuws' vreesde dat de verschillende manipulaties aanleiding zouden geven tot vreemde uitslagen omdat tal van Vlamingen zich zouden gewonnen geven (34). Het Vlaams-nationalistische 'Ons Vaderland' riep als reactie de burgers op niet aan te geven dat zij Frans kenden (35).

De gemeenten die lid waren van de 'Konferentie van de Brusselse Burgemeesters' hadden ten aanzien van de talentelling dezelfde opvattingen als het stadsbestuur van de hoofdstad. De Brusselse richtlijnen werden er op gelijkaardige wijze toegepast (36). Dit kon eveneens gezegd worden van de oproepen in de frankofone pers. Over Oudergem ging in Vlaamse kringen het gerucht dat het gemeentebestuur enkel niet-Vlaamsgezinde tellingsagenten aanstelde. In Etterbeek en Schaarbeek werd geklaagd over een verscherpt toezicht op de taalverklaringen. Net als in Brussel geschiedde dit bijvoorbeeld door huisbezoeken die, volgens lezersbrieven, veelal door politieagenten die het Nederlands niet beheersten, werden uitgevoerd (37).

(32) L'Etoile Belge, 27.12.1920, blz. 1.

Conseil communal du 12 janvier 1925, Bulletin communal de Bruxelles, 1925, blz. 40-79.

(33) P. LEVY, op.cit., blz. 46.

(34) HLN, 1-2.1.1921, blz. 1.

(35) OV, 31.12.1920, blz. 3.

(36) La Dernière Heure, 23.12.1920, blz. 3.

(37) HLN, 26.12.1920, blz. 1.

4. DE VERWERKING VAN DE GEGEVENS

Na het bespreken van de voorbereidingen en de uitvoering van de talentelling moeten we nog enige aandacht schenken aan de verwerking van de antwoorden tot cijfers en de bekendmaking ervan.

In 1923, bij de publikatie van de eerste resultaten van de talentelling, werden de uitslagen voor Brussel onmiddellijk door het Brussels stadsbestuur aangevochten. Volgens het stadsbestuur was het aantal personen die het Frans konden spreken te laag en die het 'Vlaamsch' kenden te hoog. Het Brusselse stadsbestuur zwaaide met eigen cijfers. Het had immers op eigen houtje voordien reeds een telling verricht. Zij deed dit enkel m.b.t. vragen over de talen en illustreerde daarmee nogmaals het belang dat de Brusselse bestuurders hechtten aan de talentelling. Ten gevolge van de Brusselse klacht werden de Brusselse taalverklaringen herteld. Er werden inderdaad fouten genoteerd waarvan de oorzaak te wijten zou zijn geweest aan de aanwezigheid van kleine metaaldeeltjes in de te tellen documenten, waardoor de tel- en sorteermachines in de war geraakten. Voor zover ons bekend hertelde het Ministerie alleen de Brusselse taalverklaringen (38). Wanneer fouten in één geval werden genoteerd, konden er zich dan ook niet op andere vlakken fouten voorgedaan hebben ?

Welke waarde moet er nu gehecht worden aan de resultaten van de talentelling gezien de manipulaties welke plaatsvonden ? Kwamen voornoemde manipulaties wel in de cijfers tot uiting ? Om op beide vragen een antwoord te geven richten wij ons tot de cijfers.

In eerste instantie werden de talentellingsresultaten van 1910 en 1920 voor de gemeenten, behorende tot de 'Konferentie van de Brusselse Burgemeesters' in aanmerking genomen en vergeleken (39).

(38) P. LEVY, op.cit., blz. 48-49.

(39) Volkstelling 1910, Deel 3, blz. 10-19.
Volkstelling 1920, Deel 2, blz. 210-219.

jaar	aantal inwoners	enkel Vlaamsch	enkel Fransch	% meest Vlaamsch	meest Fransch
1910	743404	21,20	27,44	22,49	21,94
1920	775282	15,01	32,33	21,40	27,79
		- 6,19	+ 4,89	- 1,09	+ 5,85

Ondanks het feit dat de bevolking in deze vijftien gemeenten samen nauwelijks met 5% was toegenomen, waren de verschuivingen op taalkundig vlak veel groter, ja, zelfs spektakulair.

Om dit nog meer te verduidelijken werden in de volgende tabel de resultaten van de talentelling van 1920 nogmaals vergeleken met deze van 1910. De waarde van 1910 werd hierbij met 100% gelijkgesteld (40).

	Bevolking	Enkel Ned.	Enkel Fr.	meest Ned.	meest Fr.
Elsene	111,31	52,04	120,01	83,42	145,68
St-Joost-ten-Node	99,93	101,58	117,53	88,38	91,14
Sint-Gillis	102,65	90,13	120,82	56,25	113,30
Brussel	87,42	43,82	107,19	72,57	119,41
Schaarbeek	123,09	74,56	153,85	92,18	164,97
Etterbeek	119,82	69,22	150,64	99,21	144,34
Oudergem	121,12	48,71	150,76	222,72	261,46
Koekelberg	98,05	78,55	110,06	116,86	127,85
Jette	108,98	90,26	116,95	124,37	160,90
Anderlecht	104,52	83,33	93,05	148,20	129,12
Molenbeek	97,86	76,46	94,52	110,18	119,72
Vorst	99,91	77,49	152,25	153,63	135,27
Ukkel	118,82	70,93	159,68	127,13	159,34
Wat.-Bosvoorde	117,22	70,61	147,58	138,28	125,22
Laken	116,15	65,21	148,47	131,24	183,81
St.-L.-Wol.	127,21	86,69	149,39	161,19	179,66
Totaal	104,29	73,86	122,88	99,23	132,05

(40) Volkstelling 1920, Deel 2, blz. 210-219.

Het aantal dat enkel 'Vlaamsch' sprak daalde met ongeveer een vierde. Alleen in Sint-Joost-ten-Node verhoogde het aantal Nederlandstaligen, het aantal werd daarentegen gehalveerd in Schaarbeek, Etterbeek, Koekelberg, Molenbeek, Anderlecht, Vorst, Watermaal-Bosvoorde, Ukkel en Laken.

Het aantal tweetaligen, die meestal het 'Vlaamsch' als spreektaal gebruikten, verminderde eveneens, zij het lichtjes. Bij nader onderzoek vallen voor deze groep twee elementen op. In de dichtbevolkte en sterk verstedelijkte gemeenten Elsene, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gillis, Brussel, Schaarbeek en Etterbeek daalde hun aantal spektakulair, dit in tegenstelling tot de overige gemeenten waar hun aantal toenam. Toevallig, en dit is dan de tweede opmerking, waren de genoemde gemeenten ook deze waar in het gemeentelijk onderwijs geen enkele Vlaamse klas bestond of waar het 'Vlaamsch' in het onderwijs zwaar in de verdrukking was.

Het aantal enkel Franssprekenden, of zij die deze taal het meest hanteerden, steeg samen met ongeveer 11% en dit in bijna alle Brusselse gemeenten. Alleen Anderlecht en Molenbeek vormden daarop een uitzondering. Juist in deze gemeenten bestond een degelijk uitgebouwd gemeentelijk en vrij onderwijsnet voor Vlaamse kinderen.

De Brusselse resultaten krijgen onze bijzondere aandacht. Als vergelijkingspunt nemen wij opnieuw de cijfers van 1910 gelijk aan 100% (41).

	Bevolking	Enkel Ned.	Enkel Fr.	meest Ned.	meest Fr.
Brussel	87,42	43,82	107,19	72,57	119,41

De Brusselse bevolking ging op tien jaar tijd snel achteruit, een daling met meer dan 10%. Deze teruggang kan worden verklaard door de uitwijking naar het randgebied, van de gegoede klasse en door de uitbreiding van de handels- en administratieactiviteiten.

De resultaten van de talentelling zijn opmerkelijk. In een tijdspanne van één decennium zou het aantal personen die verklaarden enkel het 'Vlaamsch' te kunnen spreken met meer dan de helft verminderd zijn. In mindere mate, maar ook nog steeds aanzienlijk, gebeurde dit (41) Volkstelling 1910, Deel 3, blz. 10-19; Volkstelling 1920, Deel 2, blz. 210-219.

ook met het aantal verklaringen waarbij het 'Vlaamsch' de meest gebruikte taal was. Het Frans daarentegen boekte op ieder vlak een grote vooruitgang.

Een zelfde taalverschuiving deed zich voor in de gemeenten Sint-Gillis, Schaarbeek, Elsene, Etterbeek en Sint-Joost-ten-Node. Bij de andere leden van de 'Konferentie van de Brusselse Burgemeesters' vielen een sterke daling van het aantal enkel Vlaamssprekenden en een sterke stijging van het aantal tweetaligen en enkel Franssprekenden op. Het meest extreme voorbeeld in deze laatste categorie vormen de resultaten van Oudergem (42).

	Bevolking	Enkel Ned.	Enkel Fr.	meest Ned.	meest Fr.
Oudergem	121,12	48,71	150,76	222,72	261,46

Deze cijfers lijken ongeloofwaardig. Een dergelijke taalverschuiving op tien jaar tijd mag revolutionair worden genoemd.

Gezien het aantal enkel Vlaamssprekenden afnam ten voordele van de tweetaligen en dat het aantal Frans-éentaligen met rasse schreden vooruitging in alle Brusselse gemeenten, lijkt het er sterk op dat de Brusselse richtlijnen en de oproepen in de frankofone pers hun invloed hadden laten gelden.

5. BESLUIT

Het verfransingsproces in Brussel en de voorsteden mag dus niet alleen als oorzaak worden aangewezen voor de opmerkelijke cijfers van de in 1920 gehouden talentelling. Het Brusselse stadsbestuur greep duidelijk de talentelling aan om het beeld van Brussel en het omliggende gebied te laten bevestigen, namelijk een tweetalige stad met een steeds sterker wordend overwicht van het Frans. De door haar in 1917 gepubliceerde en in 1919 heruitgegeven brochure 'Enquête sur l'emploi des langues française et flamande dans l'agglomération bruxelloise' illustreert duidelijk deze denkbeelden.

(42) Volkstelling 1910, Deel 3, blz. 10-19; Volkstelling 1920, Deel 2, blz. 210-219.

De taalwet op het bestuur die in 1920 volop in voorbereiding was, scheen een tweede stimulans te zijn geweest om de taalwet te manipuleren. Na de anti-Vlaamse campagne had het wetsvoorstel op het bestuur opnieuw aangetoond dat de Vlaamse Beweging spring-levend was. Dit had bij de frankofonen het gevoel gewekt dat het Vlaamse rechtsherstel er geleidelijk aan toch zou komen. De superioriteit van het Frans in Vlaanderen en in België leek een knak te krijgen. Uit de oproepen in de pers bleek dat de Brusselse frankofonen een grotere invloed van het Vlaams in Brussel verwachtten. Vandaar wellicht de oproepen om het Nederlands niet aan te geven als een taal die men kon spreken. Ook is er de manipulatie geweest op grond van de superioriteit van het Frans en een algehele anti-Vlaamse vijandigheid.

Anderzijds vormde de talentelling voor de frankofone Brusselse politici een geschikt middel om voor het Brusselse, dit naar aanleiding van de bespreking in het Parlement van de taalwet op het bestuur, een speciaal taalstatuut te bekomen. Bovendien wisten zij te bereiken dat, via de talentelling, het Brusselse taalstatuut op meerdere Vlaamse gemeenten van toepassing zou kunnen worden.

Het is duidelijk dat het verfransingsproces een moeilijk meetbaar en een subjectief gegeven vormt. Het tijdsbeeld, ambities van personen of groepen, de belangrijkheid van de talen en talrijke andere redenen konden een invloed uitoefenen op de cijfers van de talentelling. Even belangrijke factoren waren de algemene richtlijnen, de personen en de instanties die een goede uitvoering van de telling mogelijk moesten maken. Voor Brussel en zijn voorsteden speelden alle hiervoor genoemde factoren in het voordeel van de frankofonen.

Het is dan ook nodig dat bij het gebruik van de resultaten van de talentelling de waarde van de cijfers worden afgetast alvorens allerlei konklusies te trekken. Spijtig genoeg werden tot op heden deze resultaten in zovele studies zonder enige kommentaar in een tekst ingepast als bewijsvoering van de groei van het verfransingsproces. Zij geven slechts een aanwijzing.

KRONIEK

Reeds in het eerste nummer van deze reeks werd aangekondigd dat het in de bedoeling lag om in "Taal en Sociale Integratie" onder kroniekvorm informatie te verschaffen over wetenschappelijke ondernemingen die buiten het Centrum plaatsvinden maar wel verband houden met één of meerdere aspecten van de Brusselse taalproblematiek. Een eerste aflevering van deze kroniek is tot stand gekomen : Luc Sieben en Machteld De Metsenaere gingen na welke historische bijdragen er de laatste jaren over het onderwerp verschenen en Kris De Schouwer evalueerde de studies met betrekking tot de politieke aspecten van de recente ontwikkelingen te Brussel. (E.W.)

HISTORISCHE ASPECTEN

Behalve de bijdragen verschenen in "Taal en Sociale Integratie" gaf het onderzoek naar de historische achtergronden van de Brusselse taalverhoudingen sinds 1978 slechts aanleiding tot een beperkt aantal publicaties. Bovendien vloeide het grootste deel daarvan voort uit verschillende herdenkingen.

De belangrijkste viering vormde ongetwijfeld in 1979 het zogenaamde millennium van de hoofdstad. Naar aanleiding hiervan verscheen een uitgave van het Mercatorfonds : 'Brussel, groei van een hoofdstad' (Antwerpen, 1979, 453 blz.). Een team van deskundigen uit diverse wetenschappelijke richtingen belichtten in één of meerdere bijdragen de historische, politieke, kulturele, economische en sociale facetten uit het duizendjarige bestaan van Brussel. De kommunautaire problematiek werd niet vergeten. E. Gubin nam de 19de eeuw voor haar rekening met 'Het taalgebruik in de XIXde eeuw. Het begin van de Vlaamse beweging' (blz. 235-245). De taalpolitiek van koning Willem I (1815-1830) en het verzet hiertegen van de frankofone Brusselse burgerij, die door het versterken van de positie van het Nederlands hun belangen bedreigd zagen, vormen het uitgangs-

punt. Vervolgens wordt de situatie in het onafhankelijke België belicht en dit tot en met de eerste wereldoorlog. De auteur besteedt hierbij een ruime aandacht aan de ontluikende Vlaamse beweging in een zich verfransend hoofdstedelijk gebied. De taalsituatie in de 20ste eeuw wordt door M. Herremans belicht in 'De grote taalproblemen in de XXste eeuw' (blz. 248-255). Hierin benadrukt hij de snelle verfransing van Brussel en in het bijzonder de situatie na 1960 (de periode van de taalmarsen op Brussel en de grote taalwetten van 1962 en 1963).

Aan franstalige zijde werd het millennium aangegrepen om het gebruik van het Frans in Brussel sinds de middeleeuwen aan te tonen. Een tentoonstelling en een katalogus, met gegevens verzameld door L. Zylbergeld, onder de titel 'Bruxelles ... 1000 ans de rayonnement de la culture française' (Brussel, 1979, 176 blz.) was daar een uiting van. Er verscheen eveneens 'Le français à Bruxelles aux siècles passés' (Brussel, 1980, 206 blz.), een boek van de romanist L. Van den Bruwaene. In een artikel, 'Le français à Bruxelles au moyen âge. Une mise en garde' (in : Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, deel IX, 1982, blz. 887-897), viel J. Baerten de werkwijze en de besluiten van de beide auteurs aan. De kritiek richtte zich op de al te resolute interpretaties getrokken op basis van schaarse gegevens in archieffondsen.

De herdenking, eveneens in 1979, van de honderdste verjaardag van de geboorte van de Vlaamse Brusselaar H. Teirlinck (1879-1967) bracht een tentoonstelling, begeleid door de uitgebreide katalogus 'Herman Teirlinck in Brussel' (Brussel, 1979, 180 blz.). Herman Teirlinck speelde een belangrijke rol in het kulturele leven van de Brusselse Vlamingen.

De aanstelling in 1881 van Karel Buls tot burgemeester van Brussel bracht I. Peeters er toe de biografie 'Karel Buls (1837-1914), burgemeester op de raaklijn van twee kulturen' (Antwerpen, 1982, 62 blz.) te schrijven. De auteur brengt in het boekje een levensschets van de man die tot op de dag van vandaag voor vele Vlaamse Brusselaars een symbool is gebleven; dit omdat hij tijdens zijn ambtsperiode (1881-1899) het 'Vlaamsch' als bestuurs- en onderwijstaal herwaardeerde.

De studie van de Vlaamse beweging in Brussel leverde sinds 1978 drie publikaties op. De reeds geciteerde Eliane Gubin, een franstalige historica, publiceerde 'Bruxelles au XIXe siècle : berceau d'un flamingantisme démocratique' (Brussel, 1979, 552 blz.). Zij onderzocht

de achtergronden en de evolutie van de Vlaamse beweging in Brussel tussen de jaren 1840 en 1873 en benadrukt vooral het sterke culturele karakter en de politiek onmacht van de eerste flaminganten. Deze vormden een beperkte groep uit de kleine burgerij. De auteur schreef deze studie na een uitgebreid literatuur- en archiefonderzoek. Het resultaat is een standaardwerk geworden.

In zijn boek 'De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden' (Heule, 1982, 369 blz.) legt H. Van Velthoven de klemtoon van zijn onderzoek in hoofdzaak op het nationale vlak, doch ruimt als eerste daarbij ook plaats in voor de Brusselse kwestie. De positie van de hoofdstad in de taalwetgeving en de politieke rol van de Vlamingen in Brussel worden getekend. Uit het besluit van deze studie noteren we zeker de vaststelling dat in de taalwetten Brussel meer dan eens als pasmunt heeft gediend voor de vervlaamsing van Vlaanderen. Evenals bij het werk van E. Gubin kwam het boek van H. Van Velthoven tot stand na een zeer uitgebreid onderzoek van de bronnen.

Het activisme tijdens de eerste wereldoorlog vormt een vrijwel onbekend terrein in de geschiedenis van de Brusselse Vlaamse beweging. J. Buning, auteur van het artikel 'Nieuw licht op het Brussels activisme' (in : Wetenschappelijke Tijdingen, XXVIII, 1979, kol. 90-120), behoort dan ook tot de weinigen die aandacht schonken aan dit probleem.

De Waalse beweging in Brussel is een bijna onontgonnen gebied. Buiten de bijdrage van Ria Van Alboom in "Taal en Sociale Integratie 6", "Aspecten van de Waalse beweging te Brussel (1877-1914)" (blz. 3-106), verscheen enkel nog het artikeltje 'Les Wallons à Bruxelles' (in : La Vie Wallonne, LIII, 1979, blz. 37-40) van Emile Poumon. Op een summiere wijze schetst de auteur de Waalse aanwezigheid in Brussel gedurende de laatste tweehonderd jaar.

In 'De Brusselaars. In een stad die anders is' (Tielt/Bussum, 1981, 376 blz.) geeft A. Monteyne een overzicht van de Brusselse geschiedenis op basis van de bestaande literatuur. Elk tijdvak wordt in dit voor het grote publiek geschreven boek belicht aan de hand van enkele markante personaliteiten. Zo komen voor de laatste honderd jaar K. Buls, A. Max en P.-H. Spaak aan bod. Allerlei faits divers evenals de taalproblematiek worden door de schrijver niet uit het oog verloren.

Tot slot is er het boek 'Het andere Brussel. Pleidooi voor een positieve benadering' van Paul De Ridder (Antwerpen, 1984, 191 blz.).

Vanwege het onbegrip van Vlamingen en Walen t.o.v. de hoofdstad, vaak uit onwetendheid, stelt hij zijn stad aan de nederlandssprekende bevolking voor. De plaats van Brussel in de Zuidelijke Nederlanden en de taaltoestanden doorheen de loop der tijden krijgen zijn aandacht. Hij brengt in het boek de resultaten samen van zijn reeds vroeger verschenen studies (o.a. in 'Taal en Sociale Integratie' 2 en 6) over het taalgebruik in Brussel tijdens het Ancien Régime (reactie tegen de publikaties van L. Zylbergeld en L. Van den Bruwaene). Hieruit bleek dat het 'Vlaamsch' gedurende deze periode in Brussel dominant was (een uitgebreid archiefonderzoek ging het besluit vooraf). Om de situatie in de 19de en de 20ste eeuw te belichten baseerde De Ridder zich op de reeds geciteerde studie van H. Van Velthoven en op de bijdragen in 'Taal en Sociale Integratie' (o.a. van H. Van Velthoven, F. Louckx, G. Fonteyn en R. Van Alboom).

(L.S.)

Terwijl in het 'Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden' de sociaal-historische invalshoek impliciet en expliciet een belangrijke plaats toegewezen kreeg in de studie van de Brusselse taalverhoudingen, bleven sociaal-historische publikaties over Brussel buiten het Centrum veelal afwezig. Een gelukkige uitzondering hierop vormt een recent nummer van *Wonen-ARCHIS-TABK* (1), waarin de urbanistische veranderingen in de Brusselse Marollenbuurt sinds de 19e eeuw centraal staan. Niet alleen vormen Brusselse sociaal-historische aspecten het onderzoeksobject van deze bijdragen, maar bovendien worden sociale verhoudingen en hun wijzigingen weerhouden om urbanistische transformaties in de Marollen te verklaren. M. Smets, auteur van twee artikels in dit nummer, beschouwt de Marollen dan ook als "een laboratorium voor de veranderende inzichten op gebied van de stedenbouwkundige interventies en de sociale politiek", "als een echte staalkaart, die het bij nauwkeurige observatie en historische verkenning mogelijk maakt om de opeenvolgende fasen te structureren van een gedaanteverandering

(1) "Brussel. De Marollen. Anderhalve eeuw stadsvernieuwing", *WONEN-ARCHIS-TABK*, 1985, 21/22. De artikels over de aanleg van de Blaesstraat (M. Smets, De doorbraak van de Blaesstraat te Brussel, 1853-1860. Een onafgewerkt decor van vermeende degelijkheid) en de bouw van de Cité Hellemans (B. De Meulder, De Cité Hellemans, 1906-1915) zijn gebaseerd op de resultaten van licentieverhandelingen van de afdeling architectuur-ingenieurs - K.U.Leuven.

die stedenbouw en volkshuisvesting inpast in de maatschappelijke ontwikkeling van armenzorg naar sociale zekerheid". Deze "staalkaart" werd via exhaustief empirisch onderzoek (op basis van kadaster, bevolkingsregisters enz.) opgevuld, geconcentreerd rond drie case-studies : de aanleg van de Blaesstraat in het midden van de 19e eeuw, de bouw van de arbeiderscit  Hellemans in het begin van de 20e eeuw en de activiteiten rond het pilootproject "Marol" in een recente periode.

Op deze wijze hopen de auteurs de reële maatschappelijke beweegredenen tot deze urbanistische ingrepen te ontdoen van "ver-sluiierende argumenten", zijnde akties om te verhelpen aan de mens-onterende woontoestanden van het Brusselse proletariaat.

Wat de aanleg van de Blaesstraat betreft, slaagt de auteur er in om via een grondige analyse van het besluitvormingsproces, argumentatie, wetgeving, evolutie van de perceelsstructuur en van de sociale structuur der bezitters te concluderen dat argumenten m.b.t. onaanvaardbare woontoestanden de belangen van particuliere grondeigenaars maskeerden. Bovendien kon de aanleg van de Blaesstraat als een exponent van een zeer belangrijke sociale ontwikkeling ge-duid worden, nl. de evolutie van een geconcentreerde eigendoms-structuur in handen van een burgerlijke elite naar een nivellering van de bezitsstructuur via de kleine burgerij (maatschappelijke integratie van de kleinburgerij).

Ofschoon de linguistische gevolgen van dergelijke urbanistische operaties in deze bijdragen niet werden behandeld, wijzen we er wel op dat deze niet mogen onderschat worden : residentiële patronen oefenden immers een invloed uit op taalverhoudingen en hun wijzigen en lagen in het verlengde van sociale en linguistische verhoudingen. De vrij sedentaire aard van proletarische bewoners van nederlandstalige buurten in het 19e-eeuwse Brussel en intrastedelijke migraties binnen een zeer beperkte en sociaal- en linguistisch-homogene aktieradius laten immers veronderstellen dat ingrijpende urbanistische transformaties nodig waren om het 19e-eeuwse Brusselse stadsbeeld in sociaal en linguistisch opzicht te veranderen. Zo verrees de Blaesstraat op de puinen van 7 steegjes, anno 1842 bewoond door nederlandstalige arbeiders (2e sectie)... Tot nu toe ontbreekt het ons aan voldoende, grondige voorstudies om deze voorzichtige besluiten volledig hard te maken. Via de hoger besproken bijdragen kan echter een goede basis gelegd worden voor verder onderzoek.

(M.D.M.)

PARTIJEN EN POLITIEKE MACHT IN BRUSSEL

Sinds 1978, het jaar waarin het Egmontpact ten grave werd gedragen, heeft de politieke wereld verkozen het Brussels probleem te negeren. De politicologen hebben een dergelijke stap gelukkig niet gezet, hoewel toch evenmin kan gesteld worden dat een ruime overvloed aan literatuur met betrekking tot de Brusselse problematiek voorligt. De bestaande teksten zijn bovendien veelal louter descriptie. De dieper gravende analyses zijn eerder schaars te noemen.

Voor wat de politieke partijen betreft, gaat de aandacht uiteraard in de eerste plaats naar het FDF. Elchardus (1) brengt in 1978 verslag uit van een aan het Centrum voor Sociologie van de VUB uitgevoerde studie (zie ook Coopman e.a. (2)) naar de redenen van het FDF-succes. Het is meteen de eerste grondige analyse van die partij. Bij de verklaring van het succes worden verschuivingen in de patronen van politieke participatie in België in rekening gebracht, evenals de bijzondere aard van het Brussels kiezerskorps bij het begin van de zestiger jaren. De hypothesen worden getoetst en grotendeels bevestigd op basis van geaggregeerde gegevens op het niveau van de gemeenten. Latere studies (gepubliceerd in Taal en Sociale Integratie) bevestigden de hypothesen ook aan de hand van surveymateriaal. De conclusies worden aldus geformuleerd : "De basis van onze theorie betreffende de opkomst en electorale succes van het FDF is derhalve dat etno-linguïstische politiek een electoraal-efficiënte reactie is op de druk die diverse maatschappelijke veranderingen uitoefenen op het traditionele patroon van politieke integratie" (Elchardus 1978, p. 157).

Een interessante visie op het FDF wordt geboden door Lefèvre (3). Hij bespreekt het interne pluralisme in de partij, en vooral de informele mechanismen die het bewaren van de delicate evenwichten bewerkstelligen. Voor een visie van binnenuit, is de FDF-

(1) M. ELCHARDUS, "Burekratisch patronage en etno-linguïsme", *Res Publica*, 1978 (20), p. 141-165.

(2) M. COOPMAN e.a., *Integratie, etno-linguïsme en politieke verandering : het succes van het FDF bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1976*, VUB-Centrum voor Sociologie, 1977.

(3) P. LEFEVRE, "Le FDF : seize ans d'expérience pluraliste", *Res Publica*, 1980 (22), p. 385-399.

historiek van Debognie (directeur van de partij) (4) wel het lezen waard. Een gebeurtenis waarvoor het FDF de directe aanstoker was, is de organisatie in de meeste Brusselse gemeenten van een referendum over de staatkundige toekomst van Brussel. Rowies (5) brengt het relaas van deze stembusgang, en geeft ook nauwkeurige gegevens over de opkomst en de resultaten per gemeente. Vermeldenswaardig is het dossier van Mabilie (6) over de Brusselse politieke partijen. Hij geeft een overzicht van de electorale verschuivingen tussen 1961 en 1985, en van de diverse verschuivingen binnen en tussen de Brusselse partijen. Vanzelfsprekend wordt de nodige plaats ingeruimd voor het relaas van de opkomst en de neergang van het FDF. De evolutie van de liberale partij tijdens dezelfde periode — eerst neergang en dan heropstanding — wordt beschreven door Hascal en Detaille (7). Rowies (8) legt uit hoe en waaruit het RAD/UDRT ontstond, de partij die in 1981 ruim 8% van de Brusselse stemmen wist te veroveren.

Een algemener thema dat de pennen in beweging heeft gezet, is dat van de fusie van de Brusselse gemeenten. Ter gelegenheid van het Tweede Congres van het Politologisch Instituut in 1982 geeft Herremans (9) een korte historiek van de diverse fusievoorstellen die sinds 1975 geformuleerd werden, en bespreekt ook de verschillende voorstellen die vandaag ter tafel liggen. Dit laatste doet ook Rowies (10) in een Crisp-dossier.

Tenslotte kan nog het boek van Holvoet vermeld worden (11),

(4) P. DEBOGNIE, *FDF, quinze ans de combat pour la défense de Bruxelles*, FDF, Brussel 1979.

(5) L. ROWIES, "Les enjeux des consultations populaires bruxelloises de l'hiver 1980-1981", *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nrs. 906 en 910 (16.1 en 13.2.1981).

(6) X. MABILLE, "Les partis politiques à Bruxelles", *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 1086-1087 (27.8.1985).

(7) V. HASCAL en M. DETAILLE, "Vingt ans de libéralisme en Wallonie et à Bruxelles. Du Parti Libéral au Parti Réformateur Libéral (1961-1980)", *Res Publica*, 1981 (23), p. 345-358.

(8) L. ROWIES, "L'UDRT-RAD", *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 924 (19.6.1981).

(9) M.P. HERREMANS, "La fusion des communes bruxelloises", *Res Publica*, 1983 (25), p. 731-741.

(10) L. ROWIES, "Les projets de fusions de communes dans la région bruxelloise (1975-1979)", *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 885 (6.6.80).

(11) L. HOLVOET, *Morfologie van de politieke machtsposities te Brussel en het Vlaamse randgebied. Een politiek-ruimtelijke studie*, De Sikkel/De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam 1982.

KRONIEK

die de politieke macht in Brussel ruimtelijk wil situeren. De auteur poogt de hoeveelheid macht van elke Brusselse partijpoliticus te meten, en vervolgens de aanwezige macht per statistische sector vast te stellen, door de macht van de in de sector wonende politici op te tellen. De gebruikte meetschaal is echter van een bedenkelijke validiteit, en van een meetniveau (ordinaal) dat zich hoegenaamd niet leent tot rekenkundige optellingen. De conclusies van het boek zijn overigens weinig verbazend : er is meer franstalige dan nederlandsstalige macht in Brussel, en politici wonen meestal in meer begoede wijken. Deze studie mag als een maat voor niets beschouwd worden. (K.D.S.).

SAMENVATTINGEN

S. GOVAERT : Beschouwingen over het "Bicommunautaire" te Brussel.

Sinds 1980 en o.m. onder impuls van de Brusselse Vlamingen die in een aantal materies zich door de nationale wetten voelden tekortgedaan, zijn de Vlaamse en de Franse gemeenschappen, ieder voor zich, bevoegd inzake "persoonsgebonden aangelegenheden" (gezondheid, welzijn ...).

In Brussel zijn hierdoor in feite drie normen van toepassing : de Vlaamse resp. Franstalige decreten, maar ook de nationale wet voor de instellingen die "wegens hun organisatie" niet kunnen beschouwd worden als behorend tot de ene of de andere gemeenschap.

De invoering van de culturele autonomie had reeds, op gelijkaardige wijze, een "biculturele" sector doen ontstaan (de instellingen die "wegens hun activiteiten" niet kunnen beschouwd worden als behorend tot de Vlaamse, resp. de Franse gemeenschap) : budgettair is deze sector echter van weinig belang. In Brussel zijn de "biculturele" instellingen niet zo talrijk, vele onder hen zijn in feite eerder "nationaal" te noemen.

De "bicommunautaire" instellingen daarentegen hangen te Brussel nog voor het merendeel af van de nationale begroting en van nationale voogdijministers : dit brengt een aantal problemen mee, omdat de nationale normen inzake "persoonsgebonden aangelegenheden" sinds 1980 ongewijzigd zijn gebleven, terwijl beide gemeenschappen terzake nieuwe decreten hebben goedgekeurd.

Het overhevelen van "persoonsgebonden" instellingen naar de gemeenschappen is bovendien een ingewikkelde zaak, ten eerste omdat de gemeenschappen daartoe over bijkomende financiële middelen zouden moeten beschikken, ten tweede omdat bepaalde tegenstellingen tussen wet en decreet (o.a. inzake taalgebruik) moeilijk te overbruggen zijn.

De Franse Gemeenschapsraad heeft weliswaar een decreet goedgekeurd dat de criteria bepaalt waarbij 'persoonsgebonden' instellingen exclusief tot de Franse gemeenschap mogen worden gerekend, maar het is — hoofdzakelijk om financiële redenen — nog niet van kracht geworden.

In Brussel zelf heerst dus een verwarde toestand, enerzijds op wetgevend vlak, anderzijds op budgettair gebied. Onze bijdrage tracht daarin enig licht te brengen. Met het "bicommunautaire" vraagstuk staan in feite "harde" politieke twistappels op het spel : het statuut van de hoofdstad, de rol terzake van beide taalgemeenschappen, de financiële middelen waarover deze zullen beschikken o.a. om hun bevoegdheden inzake persoonsgebonden aangelegenheden waar te maken.

Guy VANDE PUTTE : Voor een multidisciplinair microtoponymisch onderzoek. Het geval van Rozieren-bij-Overijse en de studie van de taalgrens in het Land van IJse en Lane.

Vanuit een synchronische benadering van de taaltoestanden te Overijse wordt hoofdzakelijk de aandacht gevestigd op de recente "verbrusseling" van het gehucht Jezus-Eik (Notre-Dame-au-Bois) evenals op de grenscorrecties met La Hulpe (Terhulpen) n.a.v. het vastleggen van de taalgrens in 1963 en de overheveling van de Corniche-wijk. Van het voormalig Overijsses gehucht Rozieren (Rosières-Saint-André, thans fusiegemeente Rixensart) wordt aangetoond hoe — alhoewel sinds 1241 parochieel onafhankelijk van de moederparochie Isca Superior — dit Lanedorp pas tijdens het Franse Bewind geleidelijk aan zijn autonomie kon verwerven, omzeggens parallel met de intensivering van het romaniseringsproces aldaar. Verbanden zijn aan te tonen tussen pauperisme en acculturatie, tussen institutionele afhankelijkheid van de Vlaamse macrocosmos Overijse en analfabetisme in deze perifere anderstalige microcosmos.

De Rozierense leefgemeenschap steekt inderdaad nogal af tegenover een in Overijse-Centrum (Vrijheid sinds 1234 en vanaf 1677 tevens hoofdplaats van het Horneprinsdom alias Principauté d'Isque et de Rosières) relatief sterk aanwezige notabelenkaste en bloeiende dorpsintelligentsia, waaruit humanist en filoloog Justus Lipsius (1547-1606) en Neolatijs dichter J.J.C.A. Crabeels (1743-1812) zijn voortgesproten. Bij de diachronische benadering, aan de hand van bescheiden uit hoofdzakelijk schepen- en parochiearchief, inhoudende een proeve van ontleding van de taal van de scribenten en de sprekers, blijkt verder niet alleen het vanouds overwegend Vlaams karakter van de Overijse administratie (zowel op geestelijk als burgerlijk vlak) en het Romaanszijn van de Rozierense parochiegemeenschap. Hoe paradoxaal ook blijkt hieruit immers dat, naar het einde van het Ancien Régime toe, de gestadige verfransing van de Overijse bourgeoisie intreedt en alsmear toeneemt in de XIXe en tot in de eerste helft van de XXe eeuw... naarmate het Waalse gehucht zich gestadig meer verfranst gaat opstellen om uiteindelijk af te scheuren.

In het breder kader van IJse- en Laneland, mede aan de hand van de "case-study" Terhulpen, wordt dan vervolgens gepeild naar toestanden die aantonen dat de streek eeuwenlang reeds een sociaal-culturele smeltkroes is, d.w.z. een "ideaal" studiegebied van taalcontacten en migratiefenomenen, gepaard met aantrekkings- en afstotingsprocessen allerlei. De microtoponymie is daartoe een bevoorrechte discipline, als ze vergelijkend-multidisciplinair en globaliserend optreedt. Onomastiek en familiekunde, archeologie en demografie bijv. nauwkeurig ontleden op micro-schaal in iedere (tot de kleinste) woonkern langsheen de taalgrens en de aldus ontstane historisch-naamkundige monografieën additiveren (globaliseren) — aan weerszijde van de taalgrens wel te verstaan en dus in bicommunautair perspectief met tweetalige onderzoeksploegen — is een wetenschappelijke taak, die in het vernieuwde België-van-de-gemeenschappen absoluut dient heraanengevat. Aangenomen althans dat we uit het dreigende keurslijf van de culturele isolering en dito verpaupering zouden willen treden en eindelijk weer eens regionale "totaalbeelden" zouden wensen op te hangen. Alleen op die manier zal er in casu kunnen geantwoord worden op de vraag of er zich ooit in Rozieren een "Waalse" leefgemeenschap is komen vestigen op

“Vlaamse” bodem dan wel het tegendeel, en zullen we in het duidelijk afgebakende Vlaanderen van nu, eindelijk de oorsprong kunnen achterhalen van die Romaanse “spatten” in de toponymie, zowel als van die Germaanse “éclaboursures” aanwezig in het nu al even duidelijk omlijnde huidige Wallonië. Vernieuwde dorpsmonografieën in bovengenoemd perspectief zouden moeten klaarheid kunnen scheppen in een taalgrensbestudering, die in het hedendaags “Belgisch” bestand maar al te voorzichtigheidshalve naar een onomastische koelkast wordt verwezen.

RESUMES

L. SIEBEN : La participation politique des Flamands à Bruxelles après la première Guerre Mondiale (1918-1926).

Le plus important fait politique en Belgique après 1918, fut probablement le processus de démocratisation politique. A la base de celui-ci se situe le suffrage universel pur et simple. En Flandre cela eu pour conséquence la diminution du pouvoir des politiciens conservateurs et francophones, aussi bien libéraux que catholiques. Ceux-ci furent remplacés par des chefs de file flamands plus populaires qui allaient défendre la néerlandisation de l'enseignement, de la justice et de l'administration en Flandre : le "programme minimum" du mouvement flamand. Les nationalistes flamands eux, suivirent une politique plus radicale.

Par comparaison, les Flamands de Bruxelles n'obtinrent que peu de choses sur le plan politique. Les catholiques et les libéraux flamands ne pouvaient se mesurer aux puissants partis conservateurs francophones. Ne parvenant pas à imposer leurs aspirations flamandes, ni à réaliser une restructuration plus démocratique de leurs partis, ils décidèrent finalement de présenter leurs propres listes flamandes aux élections. A la Fédération Socialiste bruxelloise il y eut un rapprochement vis-à-vis de l'électeur flamand, ceci faisant contrepoids à la démocratie-chrétienne flamande. De leur côté, les nationalistes flamands édifièrent avec succès l'organisation de leur parti.

Du point de vue électoral, les listes flamandes ne firent pas sensation, excepté dans la partie rurale flamande de la conscription électorale bruxelloise. Les mauvais résultats dans l'agglomération doivent être imputés à plusieurs facteurs : une organisation défectueuse du parti, une propagande faible et le fait que la plupart des candidats étaient peu ou mal connus. Ce sont tous des facteurs, qui dans une région urbanisée, vu l'hétérogénéité de la population, doivent donner des résultats négatifs. En plus il y avait l'indifférence de la population vis-à-vis de la cause flamande, certainement renforcée par le souvenir des activistes flamands qui avaient collaboré avec les allemands pendant la première Guerre Mondiale, espérant résoudre ainsi la question flamande. Enfin la pression de la francisation eut une influence certaine sur le comportement de l'électorat flamand.

L. HAAGDORENS : La mobilisation du "Comité d'action flamand pour Bruxelles et la frontière linguistique" pour les marches sur Bruxelles (1959-1963).

Le mouvement flamand, affaibli par la dure répression de la collaboration après la 2ème guerre mondiale, ressurgit à la fin des années '50 et au début des années '60. Dans cette nouvelle percée du mouvement flamand, le Comité d'action flamand pour Bruxelles et la frontière linguistique (CFBF), un groupe de pression au sein duquel collaboraient presque toutes les associations culturelles

et les organisations de lutte flamandes, a joué un rôle très important. Le CFBF réagit à l'origine contre le recensement linguistique et exige la délimitation de la frontière linguistique. Une première manifestation en novembre '59 (la "journée anti-recensement linguistique") et l'engagement réussi des bourgmestres flamands dans la lutte linguistique aboutit à la suppression du recensement linguistique. Lors de cette action, l'opinion publique flamande se mobilise pour la première fois depuis la guerre d'une façon massive pour soutenir une revendication flamande. Avec l'annonce d'une révision de la législation linguistique par le gouvernement Lefèvre-Spaak ('61-'65), le programme du CFBF s'ouvre à tous les aspects du mouvement flamand et le problème de Bruxelles occupe une place centrale. En outre, le CFBF s'intéresse également aux aspects socio-économiques de la lutte linguistique tandis que ses actions deviennent plus spectaculaires. Fin 1961 et fin 1962, deux grandes marches sur Bruxelles sont organisées : elles confèrent au CFBF une grande notoriété. Après le conclave de Val-Duchesse en juillet 1963, les positions se radicalisent. A côté de la demande d'une adaptation de la répartition des sièges parlementaires et d'autres revendications flamandes généralement acceptées, le fédéralisme et plus tard la démocratie économique sont à leur tour exigés. En cinq ans, le programme du CFBF évolue donc d'une série d'exigences linguistico-politiques vers l'objectif plus large du fédéralisme et vers un flamingantisme social-progressif. Les désaccords à propos de ce nouveau programme mènent toutefois à la disparition de fait du CFBF en 1964.

Le CFBF a réussi à mobiliser de grandes masses dans la rue. Ces concentrations de masse ont montré qu'il fallait à nouveau prendre en considération une force flamande. Dès lors, dans la nouvelle législation linguistique, toutes les revendications flamandes furent réalisées. D'autre part, les réactions du côté francophone ne se firent pas attendre. Face aux actions en vue de la suppression du recensement linguistique, la réplique fut encore limitée. Après la grève contre la loi unique, une première réaction wallonne se dessina en '61. La contre-mobilisation bruxelloise francophone ne se développa qu'après la première marche sur Bruxelles et s'accrut après la deuxième marche. Sur le plan politique, ceci se traduisit e.a. par la création du FDF.

K. DE SCHOUWER : Bruxelles, le 13 octobre 1985 : un orage dans un frigo.

Le résultat global des élections législatives du 13 octobre 1985 fut surprenant (la majorité sortante fut renforcée), mais les rapports de force entre les différents partis ne changèrent point. A Bruxelles par contre, ce fut le bouleversement.

Le parti linguistique FDF (Front Démocratique des Francophones), qui avait dominé la scène politique à Bruxelles depuis 1970, se vit largement dépassé par le parti libéral (PRL). Les familles politiques traditionnelles se redressèrent enfin après le passage dévastateur du FDF.

Plusieurs partis d'extrême-droite furent présents à Bruxelles, et obtinrent près de 10%. Vu la multitude de petits partis, il est difficile de comparer ce résultat à celui de 1981.

H. VAN IMPE : Inventaire constitutionnel de Bruxelles.

L'auteur de l'article s'est efforcé d'établir un inventaire juridique de la situation politique et administrative de Bruxelles, telle qu'elle se présente à la suite des réformes de l'Etat réalisées en 1970 et 1980. Cet inventaire a été établi grâce à une analyse de la Constitution et des lois spéciales et ordinaires se rapportant à Bruxelles.

Il s'agit en l'occurrence non seulement de la ville de Bruxelles mais de cette ville et des dix-huit communes environnantes qui constituent l'agglomération bruxelloise. L'agglomération bruxelloise coïncide avec le territoire bilingue de Bruxelles-Capitale et avec la région bruxelloise.

En ce qui concerne les matières nationales (justice, défense, relations extérieures, droit privé, enseignement, etc.), elles relèvent des Chambres nationales et du gouvernement central. Sur ce point, la situation de la région bruxelloise est identique à celle des autres régions.

En ce qui concerne les matières communautaires (le secteur culturel et les matières personnalisées), elles sont de la compétence respective des communautés française et flamande, tant sur le plan normatif que sur celui de l'exécutif, selon qu'il s'agit d'organisations et institutions francophones ou flamandes. Sur ce point non plus, la situation de la région bruxelloise ne diffère guère de celle des autres régions. Quant aux institutions et organisations bicommunautaires ou bilingues, elles sont de la compétence des autorités nationales. Cette situation est propre à Bruxelles, puisque dans le reste du pays, il n'existe en principe pas d'institutions bilingues. Précisons que les députés et sénateurs de Bruxelles siègent respectivement, selon leur appartenance linguistique, au conseil de la communauté française ou au conseil flamand.

Pour ce qui est des matières régionales, la région de Bruxelles relève du parlement national et d'un exécutif bruxellois qui fait partie du gouvernement national. Sur ce point, le statut de Bruxelles est autre que celui des autres régions.

Bruxelles est doté d'un conseil et d'un collège d'agglomération qui sont chargés de certaines compétences qui, dans le reste du pays, sont confiées aux autorités communales. Deux commissions de la culture (une française et une flamande), issues du conseil d'agglomération, sont chargées de la mise en oeuvre de la politique culturelle. Les organes d'agglomération n'ont plus été renouvelés depuis 1971.

M. BANEN : L'église catholique à Bruxelles (1960-1980).

La sécularisation et la francisation au sein de l'entité urbaine de Bruxelles y ont eu une grande influence sur l'église catholique. En 1960 l'assistance aux services y est la plus basse de tout le pays; les prêtres sont principalement francophones et la plupart des services se font en français.

Après 1960, la pratique religieuse continue à diminuer, mais un changement progressif modifie le déséquilibre linguistique. Le concile Vatican II (1962-1965) a e.a. comme conséquence l'introduction de la langue populaire dans la liturgie. De plus, les tensions communautaires en Belgique et à Bruxelles influencent au cours des années soixante la structure et l'organisation de l'église

catholique à Bruxelles. Après plusieurs années de discussions, Flamands et Francophones admirent au sein de l'église bruxelloise que l'assistance pastorale aux deux communautés devait être confiée à des membres de leur propre communauté culturelle. En 1969 l'archevêché décréta l'autonomie des pastorats néerlandais et français de Bruxelles.

Concrètement cela eut pour conséquence la nomination de prêtres flamands dans la plupart des paroisses bruxelloises, la création de deux conseils pastoraux, respectivement néerlandais et français et la création d'un vicariat bilingue de Bruxelles dirigé par un évêque néerlandophone et un évêque francophone.

Une analyse de contenu des publications vicariales (journaux, feuillets d'information etc.) des deux communautés fait apparaître que les communautés autonomes se sont d'abord éloignées l'une de l'autre mais qu'un rapprochement s'est manifesté par la suite.

En conclusion, il est permis de dire que l'église catholique belge n'est pas une île au milieu de la société, mais qu'elle s'adapte sans cesse à l'environnement politique, administratif et culturel. En ce qui concerne l'église bruxelloise, il est frappant de constater qu'elle a pris les devants par rapport à la situation politique à Bruxelles. Elle a maintenant une direction paritaire; de plus, dans chaque paroisse bruxelloise elle peut répondre aux besoins locaux et offre aux néerlandophones et aux francophones des chances égales de développement.

J. BRUNING : "Suis-je encore chez moi ?" Langue et intégration sociale dans la communauté néerlandaise installée à Bruxelles.

A partir d'une étude de la colonie néerlandaise dans la région bruxelloise, l'auteur essaie de mettre en relation l'intégration sociale de ce groupe d'habitants de Bruxelles avec leur pratique langagière dans cette région bilingue. L'emploi par les Néerlandais de canaux de communication, qui établissent des liens dans le domaine bruxellois et le sous-domaine de la colonie néerlandaise à Bruxelles, traduisent l'intégration sociale et l'usage linguistique. Lors de l'analyse de l'intégration des Néerlandais à Bruxelles, la langue est considérée à partir de deux points de vue. D'une part, il faut mettre en évidence sa fonction de moyen de communication qui tisse des liens au sein du domaine. D'autre part, étant donné la séparation du domaine belge en communautés linguistiques, elle est envisagée comme un sous-domaine avec ses propres systèmes et sous-systèmes.

En tant que sous-domaine au sein du domaine bruxellois, la colonie néerlandaise entre en rapport avec deux autres sous-domaines, les communautés linguistiques flamande et française. Des données statistiques et démographiques donnent une idée de la présence néerlandaise à Bruxelles, de sa densité et de son implantation. La concentration de cette implantation dans la commune de Bruxelles et dans les communes périphériques orientales a une influence sur la structure du réseau de canaux de communication au sein et en dehors de la communauté.

A partir des arrière-fonds sociaux-économiques et de son statut socio-démographique, l'auteur présente une image de la communauté. Il s'agit d'une communauté qui se caractérise par une structure communautaire propre à travers une série d'associations néerlandaises et la présence d'institutions religieuses

et d'établissements scolaires. La vie associative des Néerlandais est plutôt marquée par la participation réciproque interne que par une participation de Néerlandais et de Belges. Le besoin de se réunir sur une base nationale trouve son origine dans un sentiment de solidarité provoqué par une sensation d'écart socio-culturel avec la société belge.

La presse communautaire éditée au sein de la colonie sert de trait d'union à la structure communautaire décrite ci-dessus. Le maintien de sa propre culture linguistique est la résultante du maintien de la structure et des médias communautaires. L'analyse du contenu de cette presse montre toutefois qu'elle remplit à peine son rôle de lien vis-à-vis de la communauté bruxelloise. Le développement des contacts entre les Néerlandais et les communautés flamande et française de Bruxelles est décrite à l'aide d'une série de paramètres appropriés. Ces paramètres nous informent en quelle mesure la langue néerlandaise s'impose comme un moyen d'identification positive avec sa communauté. L'étude de l'usage linguistique des immigrants néerlandais à Bruxelles nous donne une idée de leur degré d'adaptation culturelle en tenant compte de leur statut d'immigré. Ce comportement linguistique s'exprime dans leur participation aux structures des deux communautés linguistiques. L'intégration des Néerlandais à Bruxelles est liée aux dispositions du marché du travail et aux équipements dans le domaine de l'infrastructure. Malgré une présence néerlandophone importante, il faut constater qu'aussi bien les Néerlandais que les Flamands subissent une pression socio-psychologique dans les processus sociaux, qui pousse à l'usage du français dans les contacts sociaux. Chez les immigrants néerlandais, cette pression socio-psychologique s'exprime également dans le cadre d'autres structures sociales.

La description du comportement linguistique des Néerlandais se centrera sur deux déterminants sociologiques. Le comportement linguistique est vu comme la résultante de l'intégration sociale et il est situé dans le cadre du bilinguisme de la région bruxelloise. L'étude nous apprend que l'orientation sociale est déterminée en premier lieu par le contexte de l'intégration et de l'implantation. En second lieu, elle est influencée par les critères d'"éloignement de la patrie" et par le "caractère national belge". Le contexte d'intégration et d'implantation ainsi que les deux déterminants sont marqués par une stratification socio-économique et culturelle. Cette stratification a une influence sur le processus linguistique et sur l'intégration sociale des Néerlandais dans la région bruxelloise. Il apparaît que la langue et l'intégration sociale ne travaillent pas forcément la main dans la main en faveur d'une intégration dans la société. En conséquence il n'y a pas de concordance entre le degré d'intégration linguistico-culturelle et le degré d'intégration socio-culturelle. Chez les Néerlandais dans la région bruxelloise, l'orientation sociale mène donc à une négation des variantes langagières régionales en faveur d'un haut degré de francisation.

K. DEPREZ, Y. PERSOONS, M. VERSELE : Comment les Flamands perçoivent-ils leur identité à Bruxelles. Deuxième partie : le point de vue de la majorité francophone.

Dans cet article nous présentons la deuxième partie de notre enquête sur l'identité des élèves flamands de 17-18 ans à Bruxelles. Dans cette partie nous

nous intéressons aux attitudes des francophones du même âge vis-à-vis des Flamands à Bruxelles. La raison de cette recherche est, comme le signale Khleif (1979,163) que "An ingroup cannot be understood apart from an outgroup; both are interlocked into a unity of opposites". La psychologie sociale des Francophones est celle du groupe majoritaire; nous essayons de déduire de la comparaison des deux volets de notre recherche ce que cela signifie pour les jeunes Flamands bruxellois de constituer une minorité.

La méthodologie est identique à celle de la première partie (voir Taal en Sociale Integratie, 4, 93-166). Les écoliers francophones ont dû eux aussi évaluer huit types de Flamands, qui se distinguaient par le choix du code utilisé dans trois situations. L'évaluation devait se faire au moyen d'un différentiel sémantique composé de vingt paires d'adjectifs et d'une échelle à sept valeurs. Les formules d'enquête étaient bilingues. Sur la dernière page, les personnes interrogées pouvaient commenter l'enquête à laquelle elles participaient. Cinq recherches partielles dans lesquelles l'enquêteur jouait chaque fois un rôle différent ont été réalisées dans cinq écoles différentes. Dans la première il se présentait comme Bruxellois francophone, dans la deuxième comme Wallon (de Namur), dans la troisième comme Flamand francisé et présentait évidemment l'enquête en français; dans la quatrième il se disait Flamand bruxellois, s'adaptant à la situation et s'exprimant donc en français; enfin, dans la cinquième école, il se présentait comme Flamand bruxellois, ne s'adaptait pas au milieu de l'enquête et parlait donc le néerlandais.

La structuration de l'enquête était inspirée par le fait connu que les attitudes sont des latitudes : on indique des valeurs différentes selon la situation. En ce qui concerne l'étude de l'identité, il est extrêmement important de pouvoir découvrir à quelle valeur on renonce dans quelle situation.

Les résultats présentent à certains points de vue des différences frappantes par rapport à la première enquête :

- d'une part, les scores obtenus sont beaucoup plus souvent neutres, dans chacune des enquêtes partielles. Beaucoup d'écoles francophones estimaient qu'il n'était pas possible d'évaluer quelqu'un sérieusement en se basant uniquement sur le choix de la langue dans trois situations différentes. Ne pouvaient-ils pas ou ne voulaient-ils pas prononcer de jugement basé sur la langue ?

- d'autre part, les écoliers francophones réagissaient avec beaucoup moins d'agressivité que les Flamands. L'agression est la conséquence d'une frustration. La frustration d'une minorité est généralement double : elle est due autant aux tensions vis-à-vis de la majorité qu'aux tensions intérieures du groupe minoritaire. Il est clair que le milieu bruxellois pose bien plus de problèmes aux écoliers flamands, en tant que Flamands, qu'à leurs concitoyens francophones du même groupe d'âge.

A. HOUSEN : L'acculturation et l'acquisition des langues étrangères à l'Ecole Européenne de Bruxelles.

Dans cet article nous avons essayé d'examiner les rapports entre les facteurs du programme des langues et les facteurs extra-curriculaires sur l'apprentissage des langues dans un contexte éducatif multilingue. Les données ont été re-

cueillies par des techniques dites "douces", c'est-à-dire par l'observation du participant, des questionnaires et des interviews tant formelles qu'informelles. Les sujets de l'enquête étaient 8 élèves âgés d'environ 18 ans inscrits à l'Ecole Européenne de Bruxelles. L'école utilise 7 langues d'instruction et chaque élève doit en acquérir au moins 3. Les niveaux élevés de compétence bilingue ou trilingue ne s'expliquent pas par des facteurs inhérents au seul programme. A partir de l'hypothèse de Swain (1983) sur la compréhension et la production de matériel linguistique approprié, on peut conclure que ce qui détermine de façon décisive la qualité des niveaux de compétence atteints, c'est la nature des contacts extra-curriculaires. Comme supplément à l'instruction formelle reçue en classe, les élèves ont des occasions supplémentaires de compréhension et de production, et ce en dehors du programme officiel, par l'interaction spontanée des élèves entre eux. Les conditions qui permettent cette interaction peuvent être captées et décrites grâce au modèle d'acculturation développé par Schumann (1979).

L. SIEBEN : La valeur et la signification des résultats du recensement linguistique de 1920 pour l'agglomération bruxelloise.

Les résultats du recensement linguistique de 1920 démontrent pour Bruxelles capitale et certaines communes limitrophes, un net progrès du nombre des bilingues et des francophones. Pour nombres de communes bruxelloises, le recul du "Flamand" est spectaculaire.

Ce n'est pas seulement le processus de francisation qui est à l'origine de ces résultats remarquables. L'autorité communale bruxelloise, en principale organisatrice de ce recensement sur son territoire, suivie en cela par les administrations de certaines communes sympathisantes limitrophes, intervint pour imposer l'image de Bruxelles et de son territoire environnant comme territoire bilingue à prépondérance francophone croissante. L'exécution pratique du recensement permit en outre d'influencer la partie néerlandophone de la population. La pression francisante fit le reste.

La conclusion de notre enquête démontre que les résultats bruxellois ne donnent en aucune façon un reflet objectif de la francisation. Elle démontre également le danger qu'il y a à employer ces résultats pour déterminer le statut linguistique des communes belges, principalement celles se trouvant autour de l'agglomération bruxelloise, comme ce fut le cas pendant l'entre deux guerres. Le recensement linguistique évoluait lentement vers un véritable référendum.

ABSTRACTS

L. SIEBEN : The Political Participation of Flemings in Brussels after the First World War (1918-1926).

Probably the most important political fact in Belgium after 1918 was the process of political democratisation. Behind this lies the acquisition of male universal suffrage.

In Flanders this resulted in a decrease in power for conservative, French-speaking politicians, be they Liberal or Catholic. They were replaced by Flemish leaders of a more popular type who were to defend the cause of education through the medium of Dutch, and the use of Dutch in justice and in the administration in Flanders, known as the Flemish "minimum programme". The Flemish nationalists, on the other hand, followed a more radical programme.

In comparison with Flanders the Flemings of Brussels were granted few concessions on the political level since the Flemish Catholics and Liberals were unable to confront the powerful French-speaking conservatives. Unable to impose their Flemish aspirations or to obtain a more equitable restructuring of their parties they finally decided to present their own Flemish lists at elections. In the socialist federation of Brussels there was some movement towards the Flemish electorate, serving as a counterweight to the Flemish Christian Democrat movement. For their part the Flemish nationalists successfully organised their own political party.

Seen from an electoral standpoint none of the Flemish lists were strikingly successful except in the rural areas of the Brussels electoral district. The poor results for the agglomeration can be attributed to several factors, particularly a defective party organisation, weak propaganda and the ignorance of most of the candidates. When these factors are combined they produce negative results for an urban area with a heterogeneous population. Moreover, the population was indifferent to the Flemish cause, obviously determined by the memory of those Flemish activists who had collaborated with the Germans during the First World War in the hope of furthering their cause. There was also considerable pressure towards frenchification which had its effect on electoral behaviour.

L. HAAGDORENS : The Mobilisation by the "Flemish Action Committee for Brussels and the Language Border" for the Marches on Brussels (1959-1963).

The Flemish movement, which had been weakened by the severe repression of collaboration following on the Second World War, began to come to life again towards the end of the fifties and the beginning of the sixties. The "Flemish Action Committee for Brussels and the Language Border", a pressure group in which almost all Flemish cultural and action groups worked together, con-

tributed strongly to the new influence exerted by the Flemish movement. The Committee originally reacted against the linguistic census and demanded the permanent definition of the language border. Its first demonstration in November 1959, the "No linguistic census day", together with its success in organising the Flemish mayors in the linguistic struggle, led to the abolition of the language census. This was the first activity since the war in which Flemish opinion was mobilised on a large scale in favour of a Flemish demand. With the announcement of a revision of linguistic legislation by the Lefèvre-Spaak government (1961-1965) the Committee's programme was broadened to all aspects of the Flemish movement, leading to a central focus on the question of Brussels.

It also began to manifest an interest in the socio-economic aspects of the language struggle. Towards the end of 1962 and 1963 two spectacular marches on Brussels were organised by which the fame of the Committee was firmly established. After the government meeting of Hertoginnedal in July 1963 positions became more radical. Together with the adaptation of the number of parliamentary seats and other generally accepted Flemish demands federalism and economic democracy were added to what was wanted.

A demonstration in Antwerp in November 1963 was carried out under this banner. Within a five year period the Committee's programme evolved from a small number of politico-linguistic demands into a broader objective of federalism and socially progressive flamingantism. However, disagreements about the new programme led to the downfall of the Committee in 1964.

The Committee managed to bring masses of supporters on to the streets and such concentrations proved that Flemish strength had once more to be taken into account. Consequently, many of the Flemish demands were conceded in the new linguistic legislation. Reactions from French-speakers also manifested themselves. There was little reaction against the actions in favour of abolishing the linguistic census. The first reaction came from the Walloon side after the great strike of 1961. Mobilisation of French-speaking Brussels began after the first march on Brussels and grew in strength after the second march. The political outcome of this was the creation of the Brussels French-language party, the *Front Démocratique des Francophones*.

K. DE SCHOUWER : Brussels 13th October 1985 : a Storm in a Refrigerator.

The general outcome of the legislative elections of October 13, 1985, was quite surprising, since the old majority was victorious. At the national level, the differences with 1981 were very small, but in Brussels the changes were considerable.

The FDF linguistic party (*Front Démocratique des Francophones*), which dominated the political scene in Brussels since 1970, was severely beaten by the liberal party (PRL). The three traditional political families are finally recovering after the destroying FDF-storm.

Several parties with a clear racist programme presented candidates in Brussels. They obtained almost 10% of the votes. Since many of those parties were seemingly new, a good comparison with 1981 cannot be made.

H. VAN IMPE : A Constitutional Inventory for Brussels.

This article attempts to draw up a judicial inventory of the political and administrative situation of Brussels following on the constitutional reforms of 1970 and 1980. This has been done by analysing those articles of the constitution referring to Brussels, as well as any special or ordinary laws in the same vein. The analysis covers the 19 boroughs which form part of the agglomeration and which coincide with the officially bilingual territory of the capital and its region.

As far as questions of national importance are concerned (justice, defence, foreign affairs, civil law, education, etc.), these are the domain of the central government and national parliament so that the situation for Brussels is identical to that of the other regions of the country.

For questions that are determined by language community (e.g. cultural affairs and matters dealing with the individual citizen) these belong to the jurisdiction of the French or Dutch language communities respectively. On these points the situation of Brussels is no different from that of the other regions. However, institutions and organisations that have remained bilingual or which service both communities remain within the jurisdiction of the central government and in this respect Brussels differs from the rest of the country where there are no bilingual institutions. Members of parliament and senators who represent Brussels also belong either to the Flemish Council or the Council of the French Community, depending on their linguistic affiliation.

For regional questions the area of Brussels is governed by the national parliament and a Brussels Executive which is a part of central government. In this respect the statute of Brussels differs from that of other regions.

The area of Brussels is also endowed with a council and a board responsible for certain fields which in the rest of the country are handled by individual borough authorities. Two cultural commissions (one French, one Dutch) also exist in order to carry out cultural policy. None of the organs for the agglomeration have been renewed since 1971.

S. GOVAERT : On "bi-community" matters in Brussels.

When the Belgian Constitution was revised in 1980, the Flemish and the French-speaking community each gained full legislative and executive powers over so-called "individualized" matters (health care, social security, etc.). This happened, among other things, under the impulse of the Flemish organizations in Brussels, which felt they were discriminated against by the application of the national laws.

As a result, "individualized" matters are determined in Brussels by three different laws : a) the Flemish and b) French-community "decrees" and c) for institutions that on account of their "organization" cannot be considered as belonging to either community, the national law.

The introduction of cultural autonomy in 1971 created a "bicultural" sector (i.e. for institutions that cannot be considered as belonging to either community "on account of the nature of their activities") : the impact of this sector is, however, rather weak. There are only a few "bicultural" institutions in Brussels and many of them are in fact of the "national" type.

The "bi-community" sector, on the other hand, is fully developed in Brussels; most "bi-community" institutions, however, are subsidized by a national minister. Moreover, national rules regarding "individualized" matters have undergone no change whatsoever since 1980, whereas both communities have adapted their legislation to ever changing needs.

No doubt a transfer of all "individualized" institutions to each community would help solve problems, but this is a complicated matter. The French community as well as the Flemish community would require extra financial means; moreover, certain contradictions between laws and decrees (especially as regards language use) are difficult to remove.

The French-speaking "Council" has, for example, passed a decree determining the criteria according to which an institution may be considered as belonging solely to the French-speaking community : this decree has, however, not yet come into effect — mainly for financial reasons.

Consequently, the situation in Brussels is rather confused, from a legislative as well as from a budgetary point of view. Our aim was to throw some light on this very special problem, closely related to a few important political issues : the status of Brussels, the place of both communities in Brussels, the financial means put at their disposal to assume their "individualized" competences.

M. BANEN : The Catholic Church in Brussels (1960-1980).

Secularisation and Frenchification have both had an impact on the Catholic church in Brussels. In 1960 attendance at mass was the lowest for the whole country in Brussels; most priests were French-speakers and the majority of masses were conducted in French. Attendance at mass continued to decline after 1960 but a steady change began to take place in the balance between the two linguistic communities. The second Vatican Council (1962-1965) introduced the use of the vernacular in the liturgy. Linguistic tensions prevalent in Brussels and in Belgium in the sixties influenced the structure and organisation of the church. After several years of discussion both Dutch- and French-speakers came to agree that pastoral care could best be conducted by people belonging to either community. In 1969 the archbishopric decreed the autonomy of Dutch and French pastoral care in Brussels. This led to the nomination of Dutch-speaking priests in most parishes, the creation of French and Dutch pastoral councils and of a bilingual vicariate led by two bishops, one a Dutch-speaker and the other a French-speaker. A content analysis of the vicariate's publications for both language communities reveals that in the early stages the two autonomous communities were growing apart but that more recently they have grown closer together. Conclusions to be drawn are that the Catholic church in Belgium is not an island but that it constantly adapts to its political, administrative and cultural environment. The church in Brussels at present seems to anticipate the political situation of the capital. In every parish local realities are taken into account and both the Dutch- and French-speaking parishioners have ample opportunity to flourish.

J. BRUNING : "Do I feel at home ?" Language and Social Integration of the Dutch Immigrant Community in Brussels.

The article studies the colony of Dutch immigrants settled in Brussels by examining their social integration and their language behaviour in the bilingual city. Language is looked at from two standpoints in the examination of social integration; firstly, via its function as a means of communication which binds together, and secondly, as a sub-domain with its own systems and sub-systems within the Belgian entity consisting of two communities. Within Brussels the Dutch colony interacts with the French and Dutch language communities. Residence patterns illustrate the density of the colony in the city, with concentrations in the central borough of Brussels and the eastern suburbs, and influence the network of communication channels inside and outside the colony of immigrants.

Members are characterised according to their socio-economic and socio-demographic status, with their own specific structure of organisations which include educational and religious institutions. These structures have few Belgian members, and the existence of organisations based on nationality reveals a certain socio-cultural distance towards Belgian society. The communities own press serves as a unificatory element in the immigrant colony. A content analysis of this press shows that it does not serve as a link with the cultural life of Brussels as a whole. An analysis of certain parameters shows to what extent the Dutch language serves as a positive identification tag for the in-group. The cultural adaptation patterns of the Dutch immigrant are also revealed. His participation in the structures of both of Brussels' language communities is seen from the linguistic profile. The Dutch, like the Flemings, are subject to social and psychological pressures which lead to frenchification in social contacts. Two sociological factors determine our approach to the linguistic behaviour of Dutch immigrants in Brussels. Language behaviour is considered as a result of social integration interpreted within the bilingual framework of the city. Social orientation appears to be determined by the integration and residence contexts. The nature of these factors is measured by degree of distance from the country of origin and the nature of the Belgian temperament. Socio-economic and cultural stratification influence the language behaviour of the Dutch in Brussels. It appears from our investigation that language and social integration do not necessarily operate in parallel.

K. DEPREZ, Y. PERSOONS, M. VERSELE : The Identity of Flemings in Brussels. — Part 2 : The Position of the French-speaking Majority.

This article presents the results of the second part of our investigation into the identity of 17-18 year old Flemish schoolchildren in Brussels. Here we examine the attitudes of their French-speaking contemporaries towards Flemings in Brussels. This is justified by Khleif's (1979, 163) statement that, "An ingroup cannot be understood apart from an outgroup; both are interlocked into a unity of opposites". The social psychology of French-speakers is that of the majority; from comparisons with results in part one we attempt to discover what it means

Abstracts

for young Flemings in Brussels to be part of a minority. The same methodology was used as in part one (cf. *Taal en Sociale Integratie*, 4, 93-166).

French-speaking pupils were asked to judge eight different types of Flemings distinguished from each other on the basis of language choice in three situations. This was done by using semantic differential scales divided into seven points and consisting of twenty pairs of adjectives. The answer sheets were bilingual, and on the final page subjects were given the opportunity to comment on the research. Five partial investigations were carried out in five different schools and where the investigator assumed a different rôle each time. In the first school he presented himself as a French-speaking inhabitant of Brussels, in the second as a Walloon from Namur, in the third as a Frenchified Fleming who presented the investigation in French; in the fourth school he was a Brussels Fleming who adapted to the situation and spoke French while in the last school he was a Brussels Fleming who did not adapt and spoke Dutch. All this was based on the assumption that attitudes are latitudes where different values can be discerned according to the situation. For a study of identity it is important to discover which value is abandoned in a given situation.

Very different results were obtained from those given in part 1. Firstly, there were far more neutral scores in every partial investigation. Many French-speaking pupils felt they could not seriously judge someone solely on the basis of language choice in three situations. Does this mean they were unable or unwilling to judge on the basis of language? Secondly, the French-speaking pupils reacted far less aggressively than their Dutch-speaking counterparts. Aggression is a result of frustration and the frustration of a minority is usually twofold, it results from tensions towards the majority as well as tensions within the minority itself. Clearly the Flemish pupils have a more difficult time as Flemings in Brussels than their French-speaking counterparts.

A. HOUSEN : Acculturation and the Acquisition of Foreign Languages at the European School of Brussels.

This paper is an attempt to examine the relationship between the curricular and extra-curricular factors operating in a multilingual educational environment and their influence on the pupils' target language acquisition process. Soft techniques (e.g. participant observation, written questionnaires, informal and formal interviews) were used to draw data from 7th grade pupils (age 18) of the European School in Brussels (N=8). This school operates in seven languages. Every pupil has to learn at least three languages. Pupils' high levels of bi- or tri-lingual proficiency cannot be accounted for by referring to curricular factors only.

Starting from Swain's Comprehensible Input and Comprehensible Output Hypothesis (Swain, 1983) it is inferred that extra-curricular target language input and output conditions are prime agents in the target language acquisition process in the European School. This extra target language input and output is supplementary to formal classroom instruction and is potentially available to all pupils through the patterns of informal multilingual interaction with peers from the other linguistic subsections of the school. The conditions for participating in these patterns of interaction can best be described, analysed and accounted for by means of Schumann's Acculturation Model (Schumann, 1979).

G. VANDE PUTTE : For an interdisciplinary approach to micro-toponymy. The Case of "Rosières-lez-Overijse" and the Language Barrier in the Region of Yssche and Lasne.

Overijse is a Flemish municipality in the province of Brabant situated 15 kilometres southeast of Brussels. It is wedged between the bilingual greater city of Brussels and the Language Barrier with on the other side the Walloon region, which is monolingual French-speaking. We shall start by analysing the language situation in this now monolingual Dutch-speaking town from a synchronic point of view. It will be discussed how the hamlet of Jezus-Eik, which borders on Brussels and is called Notre-Dame-au-Bois by the French-speaking community, was influenced by the frenchification of the capital since the massive expansion of the so-called 'oil-spot' in the sixties. Further it will be discussed how the mainly French-speaking quarter "La Corniche", bordering on the Walloon region, was transferred to the Walloon La Hulpe as a consequence of the fixation of the Language Barrier in 1963. On the other hand, the hamlet of Rozieren (or Rosières-Saint-André, now the fused town of Rixensart), which used to belong to Overijse, had begun a separation process under the Ancien Régime through the founding of a separate parish in 1241. This separation process seems to run parallel with the intensified romanisation there.

Endemic poverty, acculturation and institutional alienation of this French-speaking hamlet are much in contrast with the quite prosperous town of Overijse, which was a major administration and services centre and gained its Freedom-rights in 1234. In addition, it became the capital of the principality Hornes or Yssche in 1677. The archives of the city council and the parish, as well as the language used by the scribes and the speakers, show that the administration in Overijse used mainly Flemish from the earliest times onwards. The parish community of Rozieren, on the other hand, clearly shows a Romance character. Interestingly though, towards the end of the Ancien Régime there is a marked frenchification of the bourgeoisie of Overijse (reflecting a more general trend in Flanders at the time), while at the same time Rozieren was about to gain its autonomy as a Walloon municipality.

The entire Land of Yssche and Lasne, which had already been a socio-cultural melting-pot for centuries, is after all an "ideal" area for studying language contact and migration phenomena. This is also clearly shown by the case-study of La Hulpe (Terhulpen in Dutch). Micro-toponymy now appears to be a privileged discipline for the analysis of those varied linguistic attraction and separation processes if it takes on a comparative-multidisciplinary and globalising character and co-operates with, for instance, onomastics, family studies, archeology and demography. Monographs of a historic-onomastic nature that were to carry out this type of micro-level research on both sides of the Language Barrier, applying a bi-community perspective and using bilingual research teams, would be able to develop surprising and novel ideas on the matter. New regional "global images" could thus be created, which even at university level have been lost in the "Belgium-of-the-municipalities". The study of the Language Barrier, which for some decades has been out of favour in this country and which is seen as a topic to be avoided, since it is too political, is indeed due for a re-suscitation, which, in the case of Rozieren for instance, would have to determine whether

Abstracts

a Walloon community came to settle there on "Flemish" territory or whether the reverse was true.

L. SIEBEN : The Value and Significance of the Results of the 1920 Language Census for the Brussels Agglomeration.

The results of the 1920 language census show an increase in bilingual (French and Dutch) and French-speaking people for the Brussels agglomeration. In certain suburbs the decrease in the percentage of Dutch-speakers was surprising.

These striking results were not solely attributable to the process of Frenchification. The borough of Brussels which was responsible for conducting the census on its territory, along with the authorities in the suburbs, took the opportunity to push through a particular vision of the linguistic situation in the agglomeration of Brussels, namely, a bilingual territory with a preponderance of French. The way in which the census was carried out led to consequences for the linguistic profile of the inhabitants of the city.

Our inquiry reveals that results for language questions in the census need to be interpreted with care since they do not constitute an objective expression of the Frenchification process. It also shows the danger of using these figures to determine the linguistic statute of all the Belgian municipalities, especially for those surrounding the Brussels agglomeration, as happened with the Language Acts in the period between 1918 and 1940. It becomes evident that the language census gradually took on the rôle of a referendum.

**CENTRUM VOOR INTERDISCIPLINAIR ONDERZOEK NAAR
DE BRUSSELSE TAALTOESTANDEN
VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL**

Samenstelling

- Geschiedenis :** Prof. Dr. J. Craeybeckx
Drs. M. De Metsenaere
Prof. Dr. J. Hannes
Drs. L. Sieben
Prof. Dr. H. Van Velthoven
Prof. Dr. E. Witte
- Germaanse Filologie :** Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore
Prof. Dr. S. De Vriendt
Dr. P. Van De Craen
Prof. Dr. R. Willems
- Romaanse Filologie :** Prof. Dr. A. Boone
Prof. Dr. R. Mantou
Dr. M. Pierrard
- Communicatiewetenschappen :** Prof. Dr. C. Lis
- Sociologie :** Prof. Dr. F. Louckx
- Menselijke Aardrijkskunde :** Prof. Dr. W. Delannoy
Prof. Dr. Y. Verhasselt
- Psychologie :** Prof. Dr. T. De Backer
Prof. Dr. I. Kristoffersen
- Taalinstituut :** Prof. M. Nivette
- Politieke Wetenschappen :** Drs. K. De Schouwer
- Staatsrecht :** Prof. Dr. A. Beirlaen
Drs. K. Leus
- Directeur :** Prof. Dr. E. Witte
- Secretaris :** Drs. M. De Metsenaere

Adres

Pleinlaan 2, lokaal 5C 425, 1050 Brussel

Telefoon : 02/641.25.80

Publicatie : Taal en Sociale Integratie

De leden van het Centrum vormen de redactieraad van deze publicatie. Bijdragen en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de directeur of de secretaris van het Centrum op bovenvermeld adres. Bij de kopij dient een samenvatting van het artikel van max. 1 pagina toegevoegd. De auteurs en niet het Centrum zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Administratie : de publicaties Taal en Sociale Integratie, 1 t.e.m. 7, kunnen verkregen worden door overschrijving van 450 BF per deel en deel 8 à 650 BF op nr. 001-0679664-61 ten name van het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden", Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

INHOUD NUMMER I, 1978

METHODOLOGIE EN BRONNEN

- P. VAN DE CRAEN : Methodologische implicaties van socio-linguïstisch onderzoek.
H. BAETENS BEARDSMORE : De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel.
E. GUBIN : La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques.

DEMOGRAFISCHE ASPECTEN

- M. DE METSENAERE : Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie.
I. DRIESEN en G. SWALENS : Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975).
F. LOUCKX : Het taalkundig integratieproces van de nederlandstaligen te Brussel.

RUIMTELIJKE ASPECTEN

- J. BAERTEN : De groei van Brussel : een historische puzzle.

POLITIEKE ASPECTEN

- M. DENECKERE : Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel (1885-1914).

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

- S. TULP : Reklame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel.

309 p.

INHOUD NUMMER II, 1979

METHODOLOGIE EN BRONNEN

- P. DE RIDDER : Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stadscartularia en stadsrekeningen - XIIIde-XVde eeuw.
M. DE METSENAERE : Taalkaart van België in de XIXde eeuw.

LINGUISTISCHE ASPECTEN

- A. VAN LOEY : Het Brusselse Nederlands dialect.
P. VAN DE CRAEN & A. LANGENAKENS : Verbale strategieën bij nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode.
R. WILLEMYNS : Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde.

RUIMTELIJKE ASPECTEN

- F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de nederlandstalige bevolking in Watermaal-Bosvoorde.

DEMOGRAFISCHE ASPECTEN

- D. DESERRANO : Taalaspecten van een kwantitatief huwelijksonderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914.

ONDERWIJS

- A. BEHLING m.m.v. M. DE METSENAERE : De taalstudie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode.
T. DE BACKER & I. KRISTOFFERSEN : Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen.

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

- J. MUYLDERMANS : Het Vlaamse element in "Le Soir", 1944-1969.

366 p.

ACTA VAN HET COLLOQUIUM "ONDERZOEK NAAR DE BRUSSELSE TAALTOESTANDEN"

INHOUD NUMMER III, 1981

- W.F. MACKEY : Urban language contact : common issues in Brussels and abroad.
J.L. OBLER : Group rights and the linguistic dispute in Brussels.
J. GIJSSELS : De toepassing van de taalwetgeving in het Brussels en de persoonsgebonden aangelegenheden.
F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Brussel-hoofdstad.
L. HOLVOET : Het gewijzigde politieke beeld in het kiesarrondissement Brussel, 1964-1979.
R. VAN MALDERGHEM : Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het F.D.F.-elektoraat.
G. FONTEYN : Het verschijnsel F.D.F.

BEVOLKINGS- EN RUIMTELIJKE ASPECTEN

- D. WIJGAERTS : De sociale demografie van Brussel-hoofdstad, 1960-1977.
A. VANDAMME : Demografie van het Brussels randgebied.
M. DOYEN en M. THIELENS : Migraties te Brussel : verhuisbewegingen te en vanuit Anderlecht, 1978.
W. DE LANNOY en H. DECLERCK : Migraties naar het Brussels randgebied : het geval Dilbeek.
G.L. DE BRABANDER : Een bijdrage tot de economische geografie van de grootstedelijke ontwikkeling : het geval Brussel.

329 p.

INHOUD NUMMER IV, 1981

TAALSOCIOLOGISCHE EN SOCIOLINGUISTISCHE ASPECTEN

- A. LANGENAKENS en P. VAN DE CRAEN : De noodzaak van een efficiënt tweetalig onderwijs aan migrantenkinderen in Nederlandstalige basisscholen te Brussel : enkele taalsociologische en sociolinguistische beschouwingen.
J. BAETENS BEARDSMORE : De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel.
R. BAETEN en A. VERDOODT : Belangstelling voor het Frans en het Nederlands als tweede taal in het Brussels secundair onderwijs, en behoefte aan talenkennis in de bedrijven van de Brussels agglomeratie.
F. LOUCKX : Operationalisering, beschrijving en analyse van het taaletnisch integratieproces van de Nederlandstaligen in de Brussels agglomeratie.
S. KEULEERS : Ideologieniveaus en communicatiesituaties : amplificatie en tegenwerking bij etnische thema's. Samenvatting van een onderzoeksproject.
K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. VERSELE : Over het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel. Deel 1.

SOCIAAL- EN POLITIEK-HISTORISCHE ASPECTEN

- J. DE BELDER : Stad en platteland : inleiding tot de problematiek.
R. BRUYNINCKX en M. DE METSENAERE : De rekrutering van de Brussels bevolking op basis van de telling van het jaar XI.
J. HANNES en M. DESPONTIN : Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten.
P. VAN DEN EECKHOUT : De rekrutering van de Brussels armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst.
H. VAN VELTHOVEN : De taalwetgeving en het probleem Brussel, 1830-1914.
H. VAN VELTHOVEN : Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914.

479 p.

INHOUD NUMMER V, 1982

F. LOUCKX

VLAMINGEN TUSSEN VLAANDEREN EN WALLONIE

Taalaanvaardings- en taalontwikkelingsprocessen in een meertalige situatie bekeken vanuit de sociologische literatuur over etnische en raciale verhoudingen.

Een grondige sociologische studie over de verfransing van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie. Niet alleen wordt gepoogd een antwoord te geven op de vraag hoe het verfransingspatroon eruit ziet, maar ook wordt nagegaan welke factoren hierop een doorslaggevende invloed uitoefenen. Aan de hand van allerlei statistische technieken wordt hierbij onder meer de impact van de werkomgeving, de socio-economische status en de woongemeente nauwkeurig gemeten. Dit alles wordt gesitueerd tegen de achtergrond van de nationale economische, politieke en sociale ontwikkelingen die zich de laatste decennia hebben voorgedaan. In de loop van de studie wordt ook een vrij uitvoerig overzicht gegeven van de Nederlandstalige infrastructurele voorzieningen te Brussel, dit zowel wat betreft het onderwijs, als de geneeskundige en sociaal-culturele sector.

340 p.

INHOUD NUMMER VI, 1982

POLITIEKE ASPECTEN

- R. VAN ALBOOM : Aspecten van de Waalse beweging te Brussel (1877-1914).
- L. JANSEGGERS : Onmachtpositie van het Brusselse flamingantisme (1884-1895).
- K. DESCHOUWER : Het profiel van de Brusselse FDF-kiezer (1968-1978).

LINGUISTISCHE EN TAALSOCIOLOGISCHE ASPECTEN

- H. BAETENS BEARDSMORE : Substraat-, adstraat- en residutweetaligheid te Brussel.
- G. JANSSENS : Evolutie van de taalsituatie te Overijse (1830-1980).

ONDERWIJS

- A. BEHLING en M. DE METSENAERE : De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk (1814-1830).
- K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. STRUELENS : Anderstaligen in het nederlandstalig basisonderwijs in Brussel. Wie en Waarom ?

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

- K. VANDERLINDEN : De bladen van de sociaal-culturele raden in Brussel : een indicatie voor de sociale integratie van de Vlamingen ?

GEZONDHEIDSZORG

- M. VAN MALDEREN : Localisatie van de geneeskundige praktijk in de agglomeratie Brussel.

METHODOLOGIE EN BRONNEN

- P. DE RIDDER : Peilingen naar het taalgebruik in de archieven der Brusselse schepengriffies, ambachten, kerkelijke instellingen en hospitalen (vóór 1500).

379 p.

INHOUD NUMMER VII, 1984

SOCIALE ASPECTEN

S. DE SCHAEFDRIJVER : "Filles au fait du langage du monde" : geregementeerde prostitutie in Brussel (1844-1877) als indicator voor een sociolinguïstische segregatie ?

ECONOMISCHE ASPECTEN

D. HEREMANS & E. HEYLEN : De economische toekomst van Brussel in het licht van de gewestvorming.

POLITIEKE ASPECTEN

P. VAN DEN BERGHE & L. WILS : De wet van 22 februari 1908 op het taalgebruik in strafzaken, bijzonder in het arrondissement Brussel.

H. VAN VELTHOVEN : Het gebruik van het Nederlands in strafzaken in het arrondissement Brussel : de taalwet Van der Linden-Renklin (22 februari 1908).

K. DESCHOUWER : Continuïteit en contradictie : het FDF in de jaren tachtig.

M. COVELL : The Pearl Harbour Syndrome : The Status of Brussels and Regionalization in Belgium.

ONDERWIJS

G. GIELEN & F. LOUCKX : Sociologisch onderzoek naar de herkomst, het taalgedrag en het schoolkeuzegedrag van ouders met kinderen in het nederlandstalig basisonderwijs van de Brusselse agglomeratie.

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

H. BAETENS BEARDSMORE & H. VAN BEECK : Taal en televisie te Brussel.

J. DE BROYER, C. DE VRIESE & J. GOUBIN : Twee sensibiliseringscampagnes in en om Brussel. Vlaams bewustzijn als marketing-product ?

262 p.

